

मा. नि.
आ. टी.

श्रीगणेशायनमः ॥ तुलसीकुसुमदधत्तमालप्रतिमं दद्वविगोपवालसत्तं किमपि त्रिभुवैक मूलकंदं परमानंदमहं महः स्मरामि ॥ श्रीहृमीरनरेश्वरः स
मभवद्दीरप्रतापानलज्वालाजालकरालदग्धपवनप्राग्भारशुक्लधनः ॥ यस्य प्रोढसभांगशेषपियशः स्वर्लोककल्लोलिनीकल्लोलामलमंगनाः सुमन
संगायेतिरोमांचिताः ॥ प्रत्यर्थिस्थितिनाथसार्थवनितावैधव्यदीक्षागुरोः शौर्ययस्पररांगगरोसुरगणैः पश्यन्सुराणांपतिः लब्धानेन सहस्रजं फ
लमलं स्मृत्वानिजाभ्यर्थितं रामं रावराघातिनं च समभूत्तुष्टोपिलक्ष्म्यत्पुनः ॥ तस्याभवद्दैद्यवरः प्रभूतविश्वासपात्रविदितश्चरित्रैः प्रमोदनामा
सकलप्रमोदीकलाविलासैकनिधिर्हिजैः ॥ ज्येष्ठोभवत्तस्यसुतः प्रशस्तशाल्यार्थवेत्ताशिवसक्तचेता ॥ रेशर्मनामाप्रथितः कलाभिर्महम्मद
क्षोणिपतेः सभायां ॥ अन्यश्च तस्यास्तिसुतः कनीयान्वाचस्पतिः सत्वगुणैकसंगः सहोदरप्रीततमः समस्तायोवेदविद्याः स्वयमभ्यजीगत्

श्रीगणेशायनमः प्रणम्यजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं स्वर्गपवर्गयोर्द्वारं त्रैलोक्यशरणं शिवं ॥ १ ॥

६ गुरुवचनविचारे श्वारुचंच चरित्रश्चरकचतुरचेताः श्रुते सुश्रुतोयः कपिलमतवपस्ये ब्रह्मविद्यारहस्ये प्रकटितपटुबुद्धिर्बुद्धकाणादसि
द्धिः ॥ तेनोज्ज्वलाविवृतिरल्यधियाहितायसंवद्मते विबुधमाधवसंग्रहस्य विज्ञायतार्किकवरैकविचारवेद्यवैषम्यगुणवशात्प्रभुकोषबंधं ॥
॥ तत्रग्रंथारंभे प्रारब्धग्रंथपरिसमाप्तर्यं ग्रंथश्रोतृणामपि प्रसूद्व्यपोहार्यं शिष्टाचारपरिणालनार्थं ग्रंथकारः प्राग्विशिष्टदेवताप्रणमनि
वद्वान् प्रणम्येति पुनर्ममयारोगविनिश्चयो ग्रंथो निवध्यत इति संबन्धः किं कृत्वा प्रणम्य प्रकर्षार्थं द्योतकेन ॥ प्रशब्देन ग्रंथकृतमत्पतिशयं व्यापय
ति कं शिवं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य नामवाहुल्ये पितृध्यापकाध्येहृणंकल्याणमभिलषन् ग्रंथकारः शिवपदं निवद्वान् कीदृशं शिवं ॥

रामः
१

अथ रोगारंभकदोषप्रकोपादुपजायते योन्याविकारः स उर्ध्वरूपद्रव्यो भवति ५

जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं जगच्छब्देनोत्पत्तिमंतः पृथिव्यादयोभिधीयन्ते तेषामुत्पत्तौ स्वकारणसमवाये स्थितौ कतिचित्कालावस्थाने संहारे संहार
रोकारां हेतुः पुनः कीदृशं स्वर्गपवर्गयोर्द्वारं स्वर्गसुखं अपवर्गो मोक्ष उभयोर्द्वारं उपायं प्रधानकारणं पुनः कीदृशं त्रैलोक्यशरणं भुवनत्रयस्परक्षिता
रं ॥ नानामुनीनामिषादि अग्रं रोगविनिश्चयो ग्रंथो निवध्यते विधीयते रोगाणां विनिश्चयो ज्ञानं यस्मात्स तथैकं विशिष्टः सोपद्रवारिष्ठनिदानलिंगः
सहउपद्रवादिभिर्वर्तते स तथा उपद्रवो रोगारंभकदोषप्रकोपजन्यो विकारः उक्तंच चरके व्याधेरुपरियो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः अमुकप्रविरो
धीचस उपद्रव उच्यते ॥ नियतमरणव्यापकलिंगमरिष्ठं निदानं रोगोत्पादको हेतुः निश्चीयते प्रतिग्रास्यते व्याधिरनेनेति निदानं लिंगं रोगव्यापको हे
तुः तेन लिंग्यते ज्ञायते नेनेति व्युत्पत्त्या पूर्व रूपरूपोपशयसंप्राप्तयो विज्ञायते इति ननु सर्वज्ञानविषये परमसूक्ष्मनिदानादितत्त्वज्ञाने सर्वज्ञपुरुषवाक्यैः

२

नानामुनीनां वचनैरिदानीं समासतः सद्भिषजां नियो गतुं सोपद्रवारिष्ठनिदानलिंगो निवध्यते रोगविनिश्चयार्थं २ नानातं
त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसां सुखं विज्ञातुमातं कर्मयमेव भविष्यति ३ ॥ कथं बुद्धिमतां प्रवृत्तिरित्यत आह नानामुनीनां वचनैः योग
हिं वलात्तैकालिकज्ञानदर्शपुरुषातिशयान् निरुच्यते इदानीमिति अस्माभिरेव प्राधान्येन नानामुनीनां वचनैरेवं विधौ ग्रंथः क्रियते अन्यैराचार्यैरेवं वि
धौ ग्रंथो न कृत इत्यर्थः समासत इति संक्षेपात् ननु कृतेऽपि ग्रंथेन कश्चिद्भिषकप्रवर्तिष्यत इति ग्रंथस्यैवैयर्थ्यं स्यात् इत्यत आह सद्भिषजां नियो गतुं
नियोगो नियो जनं अस्मदुपकारयग्रंथः क्रियतामेवं भूता प्रार्थनेत्यर्थः ग्रंथस्योच्छेदत्वमाह नानेति महाबुद्धयो हि दुरधिगमतं त्राध्ययनक्षमामवन्ति अतो ना
नातं त्रविहीनानां अल्पबुद्धीनां भिषजां सुखं यथा भवति तथा आतं करो गं विज्ञातुं अयमेव ग्रंथो भविष्यति कारणमिति शेषः रोगज्ञानार्थमेवादौ यतः कार्येभि
षग्वरैः सतितस्मिन् क्रियारंभः पुण्याय पशुसे श्रिये ॥ ॥ रोगमादौ परीक्षेत ततो नंतरं मौषधं ततः कर्मभिषक्यश्चात्तज्ञानपूर्वसमाचरेत् इति तस्य च व्याधे

नित्यसंपन्नो नोपायमवति

मया अग्रं रोगविनिश्चयो ग्रंथः इदानीं समासतो निवध्यते किं कृत्वा शिवं प्रणम्य कथं भूतं शिवं जगदुत्पत्तिस्थितिमेव कारणाः उक्तंच चरके व्याधेरुपरियो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः अमुकप्रविरो
गादित्येव च उपद्रवो रोगारंभकदोषप्रकोपजन्यो विकारः नियतमरणव्यापकलिंगमरिष्ठं निदानं रोगोत्पादको हेतुः लिंगं रोगव्यापको हेतुः तेन लिंग्यते ज्ञायते व्याधिः अनेनेति व्युत्पत्त्या पूर्व रूपरूपोपशयसंप्राप्तयो विज्ञायते २ अयमेव आतं कं अल्पमेधसां भिषजां सुखं विज्ञातुं
भविष्यति किं विज्ञातुं नानातं त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसां सुखं विज्ञातुं

मा० नि०
आ० टी०
२

तानाह निदानं पूर्वरूपं उपशयः संप्राप्तिश्च एते पंचव्यासाः समस्ताश्च व्याधिवोधकाः रोगाणां विज्ञानं विशिष्टज्ञानं पंचधा पंचप्रकारेण स्मृतं
कथितं मुनींद्रितिशेषः उपशयस्तथेति यथा निदानं पूर्वरूपरूपाणि रोगाणां विज्ञानाय तथोपशयोपीति तुल्यकृत्यतां द्योतयति एवं संप्राप्तिश्चैव त्र
चकारोपिदिति परिसमाप्तौ रोगाणां तच्च निदानं सन्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विधा भवति सन्निकृष्टं यथा वातादयः कुपिताः ज्वरादिरोगमुत्पादयति ॥
विप्रकृष्टं यथा हेमं ते निश्चितः श्लेष्मावसंते च प्रकुप्यति आहारादिरपि तत्र कटुका म्लदध्यादिकं पित्तज्वरस्य पूर्वरूपं यथा ज्वरस्यैवालस्यादयः
रूपं यथा स्वेदावरोध इति आगमापगमशोभकाठिन्यमृदुतावेदनोष्णं वैषम्यं तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनादिसादि उपशयो यथा वातं स्नेहन
मर्दनादिना उपशम्यंतमुपलभ्यंतस्योपशय इत्युच्यते संप्राप्तिर्यथा दुष्टेनेत्यादिलक्षणात् न चैकेनैव रोगनिश्चये न्येषामुपादानं वैयर्थ्यं वक्तव्यं भिन्न
रोगाणां विज्ञानं पंचधा स्मृतमित्युच्यते १

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चैति विज्ञानं रोगाणां पंचधा स्मृतं ॥ ४ ॥ ४ ॥

प्रयोजनत्वात् नान्यतरवैयर्थ्यं तथा निदानेनाधिगम्यस्याधेस्तस्य रिर्वर्जनमिति उक्तं भुश्रुते संक्षेपतः क्रियायोगे निदानपरीवर्जनमिति पूर्वरूपे
णाधिगतस्य व्याधेस्तत्रोक्तक्रियाक्रमोलभ्यते उक्तं च चरके ज्वरस्य पूर्वरूपे लघुशनमपतर्पणं चेति तथा च भुश्रुते वातिकज्वरे पूर्वरूपे घृतपा
नमिति तथा च साध्यासाध्यत्वमपि ज्ञायते उक्तं च चरके पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्ता न्यतिमात्रया यं विशंति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसर इति
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरं विशंसनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवं रूपेणापि च व्याधेः सुखसाध्यकृसाध्यत्वं असाध्यत्वं च ज्ञायते य
तो ल्यरूपः सुखसाध्यो व्याधिः मध्यरूपः कष्टसाध्यः संपूर्णरूपस्त्वसाध्य इति तथा च सुखसाध्यलक्षणे चरके हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यनिय
स्य च न च तुल्यगुणोदूषो न दोषप्रकृतिर्भवेत् इति कष्टसाध्यलक्षणे चरकः निमित्तं पूर्वरूपाणि रूपाणां मध्यमेवल इति संपूर्णरूपः संनिपात

राम
२

आश्रूपमिति ८

ज्वरोऽसाध्यः उपशयेन विना प्रतीतस्य व्याधेः संकीर्णलक्षणे न भिन्नलक्षणे वा व्याधौ विशेषावबोधो न स्यात् उक्तं हि चरके गूढलिंगं व्याधिमु
पश्यानुपशयाभ्यां बुद्धे त इति तथा च भुश्रुते अभ्यंगस्नेहस्वेदाधेवीतजोपोनशम्यति विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमत्रास्ति शोणितमिति शोणि
तशे कस्तत्रोपशम इति असत्यां च संप्राप्तौ पूर्वरूपादिभिः प्रतीतस्यापि व्याधेश्चिकित्सितोपयोग्यं शांशविकल्पवत्कालादीनामज्ञानेचिकि
त्साविशेषो न स्यात् तस्मान्निदानादिपंचकविज्ञानेन सर्वरोगविशेषेणावबुध्यंते इति ॥ ४ ॥ निदानपर्यायशब्दानाह ॥ निमित्तेति षड्विरेवप
र्यायेर्निदानमाहुः मुनपदतिशेषः एतच्च निदानकथनं शास्त्रे व्यवहाराय तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायेर्वोदु व्यमिति एकार्थवाचका
शब्दाः परस्परं पर्याया उच्यंते प्राग्रूपलक्षणमाह ॥ ५ ॥ येन ज्वरमाहं स्यादिना उत्पित्सुं रुद्धमिदं मयो ज्वरादिलक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपं भावि व्याधि

निमित्तं हेत्वा यतनं प्रत्ययौ स्थानकारणौ निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ५ उत्पित्सुं मयो दोषविशेषेणानधि

ष्टितः लिंगं मव्यक्तं मल्पत्वाध्याधीनां तेषां यथं ॥ ६ ॥ बोधकलिंगमित्यर्थः किं भूतः आमयः दोषविशेषेणानधिष्ठितः अनासा

दितः तर्हि वातादिदोषेणानधिष्ठितत्वाद् व्याधेरुत्पित्सुते वनघटते कारणभावात् न हि वातादीन् विहाय व्याधेः प्रायेणान्यतः संभवः संभाव्यते तथा
हि सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपितामला इति तस्मात्तदोषविशेषेणानधिष्ठितत्वमुत्पित्सोरामयस्य दुच्यते तदव्यक्तं रूपदोषापेक्षया वगंतव्यमि
ति तस्मात्पुंउत्पित्सुतां ज्वरादीनां अल्पत्वाद् नासादिनवलत्वाद् व्यक्तं लिंगं अस्य लक्षणं यथा येन यदास्य व्याधेः ज्वराद्यन्यतमस्यात्मीयात्मीयम
वगंतव्यं तच्च प्राग्रूपं द्विविधं सामान्यं विशिष्टं येन दोषदूषधातुसंमूर्कना व्यवस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमानं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादि
विशेषः तस्मान्मन्यं यथा ज्वरस्य शमोरतिविवर्णत्वमित्यादि येन भावि व्याध्यां भक्तदोषचिह्नप्रदेशमानं प्रतीयते तद्विशिष्टं यथा ज्वमात्यर्थं समी

येन उत्पित्सुः आमयः लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपं किं भूतः आमयः दोषविशेषेणानधिष्ठितः अनासा
ध्याधीनामल्पत्वात् अथ कलिंगं तत् यथायथं आत्मीयमात्मीयमूक्षमित्युच्यते ६

मा. नि.
आ. टी.
४

मधुपानोऽस्ये मदासये मदकारकं मधुहेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारो यथा व्याधामजनिते मूढवाते जलप्रतरणरूपो व्याधाम इति एव मपरेपिवोद
व्याः औषधान्न विहारणमित्युपलक्षणं तेन देशकालावपिवोदयो हि शब्दः पादपूरणे उपशयो व्याधेरामयस्य सात्त्व्यमिति स्मृतः एवं विधगुण
विपरीतोऽप्यहारे विहारश्च प्रायेण सव्याधिसात्त्व्यं उक्तं च चरके देशानामामयानोचविपरीतगुणं गुणैः सात्त्व्यमिच्छेति सात्त्व्यज्ञा श्वेच्छितं चाथमेव
चेति उपशय कथनप्रस्तावादनुपशयोपि वाच्य इत्यादि विपरीतइत्यादि अतो यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयाख्याद्यो विपरीतलक्षणा औषधान्न विहारा
णामुपयोगः सुरवावहः स अनुपशय इत्युच्यते स एव व्याधेरसात्त्व्यमिति संज्ञितः अभिमुखेन संकेतित इति ९ अथ संप्राप्तिलक्षणमाह येन प्रकारे
ण दुष्टः कुपितो वाताद्यन्यतमो दोषो यथा दुष्टः तेन यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता प्रत्यामयं यानि

विद्यादुपशयं व्याधेः सह सात्त्व्यमिति स्मृतः विपरीतोऽनुपशयो व्याध्या सात्त्व्यमिति स्मृतः ॥९॥ यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानु
विसर्पता निर्वृतिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥१०॥ संख्याविकल्पप्राधान्यवलकालविशेषतः साभिद्यते यथात्रे
ववक्ष्यंते षोडश इति ॥११॥

ईतिरूप्यतिनिर्दिष्टा सा संप्राप्तिः सा च जातिरागतिश्च कथ्यते पर्यायशब्देन व्याधिजन्मसंप्राप्तिरित्येके यथा
ज्वरस्य मलमूत्रेत्यादिलक्षणा लक्षिता तत्र मलानां माश्रयप्रवेशनेन तथा चानुगमनेन तथा स्रोतोनिरोधेन तथा च पक्तिस्थानात् ज्वलननिरसनेन
तथा च तेनैव जाठरेण वह्निना तथा भिसरणेन सकलं गात्रं उल्लंघ्यता एवं विधया त्मप्राप्ता ज्वरो यमिति निश्चीयते एवं अती सारादिष्वप्येवं विधेर्विषया
संप्राप्तिः ॥१०॥ अथ संप्राप्तिभेदानाह सा च संप्राप्तिः संख्यादिविशेषेण भिद्यते संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यं च वलं च कालश्च त एव तेषां विशेषः सं
ख्या विकल्पप्राधान्यवलकालविशेषस्तस्मात् संप्राप्तिर्वैध्या संपद्यते तत्र संख्या विशेषो यथा इहैव अस्मिन् ग्रंथे संवक्ष्यते अष्टौ ज्वरा इति

संख्याति. २

राम
४

दोषाणामिति. १

एवमपि पंचकासा इति पंचगुल्या इत्यादि एवमादयः संख्याविशेषाः संप्राप्तिभेदाः संख्या नंतरं विकल्पं विवृणोति दोषाणां वातादीनां समवेता
नां एकस्मिन् व्याधौ संघट्टितानां अंशं शविभागेन कार्यानुमेयेन अनुमानेन यथा पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमवत्वात् निरूपणं स विकल्पः अंशश्च अं
शश्च अंशं शोताभ्यां कल्पना अनेकविधो विशेषो वातादिगतत्वात् रौक्ष्यदिको यथा किमयं वातः सर्वैर्गुणैः कुपितः किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किं वैकेन
किमिदं पित्तं सर्वैर्गुणैः कुपितं किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किमेकेन किमयं श्लेष्मा सर्वैर्गुणैः कुपितः किं त्रिभिः किं द्वाभ्यां किमेकेन इत्यादिका कल्पना त
यथा वायो रौक्ष्यं श्लेष्मलाघवे शब्दादिगुणस्यैव गुणः कषायोरसः कषायश्च सर्वैर्गुणैश्च वायो रौक्ष्यं श्लेष्मलाघवैस्त्रिभि
स्तुलीयकः रौक्ष्यं श्लेष्माभ्यां कांटे शुः रौक्ष्यं केन गुणेन शीघ्रः ॥ तथा सर्वैर्गुणैः कट्वस्त्वतीक्ष्णोऽपि तस्य कटुकोरसो मधुं च कट्वस्त्वतीक्ष्णो हि गु
अत्रापि व्याधेरित्युवर्त्तते

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशकल्पना स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥११॥ हेत्वादिका र्ण्यावयवैर्वला

दीप्य कस्तीक्ष्णोऽस्माभ्यां उल्लेखेनैकेन तिलाः एवं सर्वैर्गुणैः स्नेहं गौरवमाधुर्यं श्लेष्म
गुणस्य श्लेष्मणो मधुरो रसो माहिषं पयश्च स्नेहं गौरवमाधुर्यं राजानं फलं कसेरुः श्लेष्मणो रवाभ्यां श्लेष्मणैः केन मृणालं एव मपरेपि ज्ञेयाः ॥१२॥ दोषा
णामिति बहुलत्वे पृथग्रहणं समवेतानामिति द्वंद्वसन्निपातयोर्ग्रहणं उक्तं हि शुश्रुते सर्वैर्गुणैस्त्रिभिर्वापि द्वाभ्यामेकेन वा पुनः संसर्गे कुपितः
कुट्टं दोषं दोषो नुधावति अथ प्राधान्यं विवृणोति स्वातंत्र्यं च पारतंत्र्यं च ताभ्यां प्राधान्यं व्याधेरादिशेत् अथ प्राधान्यं चेति शेषः स्वातंत्र्यस्य व्याधेः
स्वनिर्दिष्टोपक्रमे साध्यत्वात् प्राधान्यं यथा ज्वरस्य अथ वलावलं विवृणोति कृत्स्नस्य भावः का र्ण्यावयवश्च वलं च अवलं च वलाव
ले व्याधिसंवंधिनीतयोर्विशेषणं विशिष्टता वलावलविशेषणं तत्तथा संख्येन का र्ण्यावयवैरादिशेत् आदिशब्देन प्राप्तादयो गृह्यं
तादृचमप्राधान्यम् यथा ज्वरस्य मागतश्चेत् स्वातंत्र्यं प्राधान्यं च अतिसारादिभिरानीतश्चेत् पारतंत्र्यं मप्राधान्यं चेत्प्राशयः २

तादृचमप्राधान्यम् यथा ज्वरस्य मागतश्चेत् स्वातंत्र्यं प्राधान्यं च अतिसारादिभिरानीतश्चेत् पारतंत्र्यं मप्राधान्यं चेत्प्राशयः २

कार्ण्यावयवः तै. १२

मा. नि. ०
आ. टी. ०

नैतेषां सा कल्यात् व्याधेर्वलत्वं तेषां मेव यवैकदेशेनावलत्वं तत्र प्रतिरोगं यन्निदानमुद्दिष्टं तत्किं कार्त्तयेनास्य व्याधेरुत्सादकं उतै कदेशेन एवं प्रा
गृपमपि किंतु समस्त व्याधेर्लक्ष्यते उक्तावयवैरेकेन च उपशयेष्वस्य व्याधेरुत्सादकं पणत पणरूपः सर्किं कार्त्तयेन सुखानुवंधं करोति उक्तावयवेन
च तत्र कार्त्तयेन यथा रक्तशल्यादिमांसघृतक्षीरदधिवसामज्जतैलादिना अवयवेन यथा रक्तशालिना मांसाद्यन्यतमेकेन वा एव मन्यदपि
चिंसं कालं विदुषोति नक्तं रात्रिः दिनं अहः नक्तं वो वसंतादयः भुक्तमाहारः एषामंशैरादिमध्यांतलक्षणेरे कदेशेर्वीतैर्यथा मलेयथा दो
षं व्याधिकालः व्याधिवृद्धिहानिहेतुकालः यथा रात्रिमुखे श्लेष्मा मध्ये पित्तं श्लेष्मा वायुः एवं दिनस्यापि पूर्वोक्ते श्लेष्मा मध्याह्ने पित्तं अ
पराह्ने वायुः एवं अतुष्टु वसंते श्लेष्मा ग्रीष्मे पित्तं वर्षा सुवायुः कुप्यति । एवं भुक्तमात्रेक फस्य मध्ये पच्यमानावस्यायां पित्तस्य सम्यक्परि

इति प्रोक्तो निदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यते सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १४ ॥

एतौ वायोः कोपः अत्र संवत्सररूपस्य कालस्य अत्वं श्रुतियोज्यं न तु एकस्य अतोर्दिनादिवत् केचन अत्वं शाः कतिपया होराणां ए
कथयंति यदुक्तं वाग्भटे अतो रस्यादि सप्ताहानृतुसंधिरिति स्मृतः उक्तं निदानं पंचकमुपसंहरति ॥ इति शब्दः प्रकारः अनेन संक्षे
पाख्ये न प्रकारेण यथानिर्दिष्टः निदानार्थो निदानाभिधेयः समासतः संक्षेपतः कथितः निदानशब्दोऽत्र सामान्यं प्रायूपादिषु य एव नि
दानार्थः समासेन प्रोक्तस्तमेव व्यासतो विस्तरेण उपदिश्यते कथयिष्यते । सकलेन ग्रंथेन प्रतिरोगं निदानपूर्वरूपादयः एवं तत्तद्विशेषै
र्वक्तव्या इत्यर्थः सन्निकृष्टकारणत्वेन वातादीनां सर्वरोगेष्वपि चरितकारणमाह कुपितत्वेन हि धातूनां मलिनीकरणादेषा एव
मला इत्युच्यंते कुपिता विवृतिमापन्ना वातपित्तकफाः सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कारणं ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेषामेवेति २

राम
५

तत्प्रकोपस्येति तदित्यनेन वातादयः परामृश्यंते तस्य तु वातादिप्रकोपस्य निदानं कारणं विविधं नाना प्रकारं महितसेवनं अहितानुष्ठानं प्रोक्तं कथि
तं ननु किमेतदेव निदानमन्यदप्यस्तीत्याह रोगस्य व्याधेः रोगोऽपि निदानार्थकर उपजायते निदानेन योऽर्थः क्रियते व्याध्याख्यः स रोगो नोपीत्यर्थः
अत्रैव दृष्टं तमाह तद्यथेति कारणभूता तज्वरसंतापात् रक्तपित्तं उदीर्यते उत्साद्यते ताभ्यां रक्तपित्तज्वराभ्यां श्वासश्च उपजायते श्लीहा भिवृद्धा जठरं
उदरविकारः तस्मात् जठरात् शोफः अर्शोभ्य एव जठरं गुल्मश्चाप्युपजायते दुःखमिति दुःखं पीडाकरं दुःखशब्दोऽलिंगपरिणामेन सर्वेष्वेव ज्वरा
दिषु योज्यः अथ प्रतिश्यायात्का सो जायते का सा तक्षयः संजायते श्रोजः प्रभृतीनामिति शेषः स चक्षयः रोगस्य हेतुत्वे उपजायते कस्य रोगस्येत्याह

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनं निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ॥ १५ ॥ तद्यथा ज्वरसंतापात् रक्त
पित्तमुदीर्यते ॥ रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां श्वासश्चाप्युपजायते ॥ १६ ॥ श्लीहा भिवृद्धा जठरं जठराच्छोफ एव च ॥ अर्शो
भ्योजाठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ॥ १७ ॥ प्रतिश्यायादथोकासः का सा संजायते क्षयः ॥ क्षयरोगस्य हेतुत्वे
शोषस्याप्युपलभ्यते ते पूर्वकेवलारोगाः पश्चाद्देत्वर्थकारिणः ॥ कश्चिद्विरोगे रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ न
प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थकुरुतेपि च ॥ एवं कृद्भूतमादृणां जायंते रोगसंकराः ॥

शोषस्येति ते व्याधयः प्राक् केवलाः स्व

तंत्राः संतो रोगा एव रूपा कर्त्तव्यात् अर्द्धं उपहृत्कहेतुलाभाद्देतोर्निदानस्य योऽर्थः प्रयोजनं व्याधिजन नारवं कुर्वति यथा ज्वरे रक्तपित्तमिति तस्यैव रोगज
नकव्याधेर्विचित्रमाह ॥ कश्चिद्विरोगे रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ कश्चित् रोगः रोगांतरस्य कारणं भूत्वा स्वयं
शाम्यति ॥ अन्यश्च न प्रशाम्यति यथा प्रतिश्यायो न निवर्त्तते का स श्वो सद्यते अर्शो न व्यावर्त्तते जठरं गुल्मो स्यात् कृद्भूतमलं चैषां वहुविधदुःखज

न कलात्प्रायो विरुद्धोपक्रमत्वाच्च उक्तं निदानं पंच
कस्य रोगनिवृत्तिरुद्देश्यं सिद्धादिहेतुत्वेनावश्यं
तव्यमाह ॥ २०

मा० नि० तस्मादिति ॥ तस्मात्कारणात् उत्तमां बहुविषयत्वेन महतीं सिद्धिं दृष्टुं वैधेयं यज्वरादीनां विनिश्चयो वक्ष्यते कथ्यते सयत्नेन ज्ञातव्यः ॥ २१ ॥ इति श्री
आ० टी० वैद्यवाचस्पतिकृते आतंकदर्पणे निदानटीकायां सर्वरोगनिदानादिपंचककथनम् ॥ २१ ॥ ॥ अथ सर्वरोगप्राधान्यात्प्रथमं ज्वरो वाच्यः ॥ ॥
प्राधान्यं चास्य शरीररोगेषु प्रथमोत्पन्नत्वात् वलवत्त्वादेहेन्द्रियमनस्तापित्वाच्च जन्मनिधनयोरवश्यं भावित्वाच्च स्थावरजंगमभूतव्यापित्वाच्च ने
वमन्ये विकाराः उत्तंचचरके देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजोवली ज्वरः प्रधानरोगानामुक्तो भगवता पुरेति तथा ज्वरेण विशताभूतानिका
निनपच्यत इति ॥ उत्तंचगजवैद्यके ॥ पाकलः सतुनागानां संप्रिपातस्तु वाजिनां गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मतः अजावीनां प्रला
पारव्यः करमेष्टल सो भवेत् हारिदो महिषानां तु मृगरो गोमृगेषु च पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विंद्रमदो मतः पक्षघातः पतंगानां व्यालेष्व

तस्माद्यत्नेन संहैधैरिच्छुद्रिः सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ज्ञातव्यो वक्ष्यते योयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २२ ॥ दक्षापमानसंक्रुद्ध
रुद्रनिश्वाससंभवः ॥ ज्वरोष्ठधापृथग्दुःसंघातागंतुजः स्मृतः ॥ २३ ॥

धकसं शक इत्यादि तथातं त्रान्तरेपि जलस्य नैलिकाभूमेरु
षरो वृक्षस्य कोटर इत्यादि ॥ ॥ तस्य प्रागुत्पत्तिमाह ॥ दक्षापमानेन दक्षप्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य रुद्रस्य निश्वासात्संभव उत्पत्तिर्यस्य सतथा नि
श्वासोन्नको धलिं गत्वेन निर्दिष्टः अथ सुश्रुते ॥ रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापन इति क्रुद्धेन रुद्रेण ललाटे तापीयमाग्रेयं चक्षुः स्पृष्ट्वा
ततोष्णाग्रेयोवाणे निर्मितः उत्तंचचरके स्पृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वेदग्धवानसुरास्रभु वाणं क्रोधाग्निसंतप्तमसज्जच्छत्रनाशनमिति एतावता
क्रोधोद्भवत्वेन तस्य तेजसत्वं प्रकाशयते तदुत्तंचचरके क्रोधासितमिति तेन सर्वज्वरेपि नाविरोधिनी क्रिया कार्येति सिध्यति यदुत्तंचाग्न
दे ऊष्मापि तादृतेनास्ति नास्त्वृष्णाणं विना ज्वरः तस्मात्पित्तविरुद्धा निसृजे सिनाधिके धिकमिति अन्ये चाहुः रुद्रसंभवत्वेन देवतात्मकत्वा

राम
६

तूजार्हत्वं मुपदर्शितं ॥ यथाह विदेहः ॥ ज्वरस्तु पूजनेर्वापि सहसैवोपशम्यति उत्तंचचरिवंशेपि ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिरः षड्जोनवलोचनः भस्म
प्रहरणो रौद्रः कालांतकयमोपमः इति मूर्तिमानेवोक्तः बहुविधमपि संक्षेपेणाह ज्वरोष्ठधेति अष्टधात्वं विवृणोति पृथक् वातिकः पैतिकः
श्लैष्मिकः एवं त्रयः वातपैतिकः वातश्लैष्मिकः श्लैष्मपैतिकः एवं द्वादशजास्त्रयः संघातिकः सानिपातिक एकः आगंतुज एकः एवमष्टौ ज्वरा इ
ति ॥ २२ ॥ ज्वरस्य संप्राप्तिमाह मिथ्याहारेति अकाले चातिमात्रं च असात्तं यच्च भोजनं विषमाशनं च यदुक्तं मिथ्याहारः स उच्यते मिथ्याहारो देशकालप्र
कृत्यादिविरुद्धः संयोगविरुद्धश्च क्षीरमत्स्ययोश्च अशक्तः कुरुते कर्मशक्तिमान्न करोति च ॥ मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा चैव विवर्जयेत् मिथ्याविहा
रः अथवा वलमारंभः ईदृशस्य पुरुषस्य आमाशयाश्रयादोषावातपित्तश्लेष्माणः कोष्ठाग्निर्वह्निर्निरस्य ज्वरदाः स्युः ज्वरकारिणो भवेयुः ॥

मिथ्याहारविहारभ्यां दोषां माशयाश्रयाः वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्युरसानुगाः ॥ २३ ॥ स्वेदावरोधः संता

नाभिस्तनांतरं जं तोरमाशय इति स्मृतः किं विशिष्टारसानु
गाः रससंवद्गः रसं दूषयित्वा ज्वरोत्पादका इति कोष्ठाग्निमिति धात्वग्निनिरासार्थं एषे वसंप्राप्तिः शरीराणामेव नत्वा गंतूनां तेषां तु व्यथा पूर्वको
वाताद्यनुबंधः उत्तंचचरुश्रुते यथाश्रमाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितो निलः ॥ पूरयित्वा खिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशमिति उत्तंचचरके तत्राभिघा
तजोवायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयेत् सव्यथा शेषवेवर्णं करोति मारुतं ज्वरमिति नवागंतुरपिशरीरः स्यात् यथा आगंतुज्वरे चोष्मा उपलभ्यते उष्मा
चपित्तादृतेनास्तीत्युक्तं नैवं उत्तरकालं तदुत्पत्तिः यदुक्तं आगंतुर्हिव्यथापूर्वो जायते पश्चात्त्रिजै दीधेरनुवध्यते आगंतुरन्वेति निजविकारं नि
जस्तथागंतुमपि प्रवृद्ध इति ॥ ज्वरलक्षणमाह ॥ यत्रयस्मिनरोगेषु गत एक कालं ईदृशलक्षणं दृश्यते सज्वरः कथ्यते स्वेदावरोधः स्वेदानि

मा. नि.
आ. दी

गमः अन्वेषेति के स्वेदावगमात् लक्षणोऽभिचारः तेन स्वेदोऽग्निः स्थित्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या तस्यावरोधो दोषव्याप्तिः संतापः संशयः तदेहेन्द्रियमनसा संतापं
लक्षयति सर्वांगग्रहणं सर्वांगवेदनेत्याहुः स्वेदावरोध इत्यत्र वेगोपरोध इत्यन्ये पठन्ति तत्र वेगोपरोधो वातमूत्रपुरीषादीनामनिर्गमनमन्तदुक्तम् पित्त
ज्वरे पुरीषादीनां निर्गमनेन तत्राऽप्यग्निः पूर्वपक्षमाह श्रम इति श्रान्तत्वमिव श्रमः अतिरिक्तवस्थितचित्तत्वं अतिः क्रीडाभाव इत्यपरे वैचर्यं मलीनगा
त्रतो वैरस्यं मुखस्य विरसता विरुद्धरसता नयन स्रवः अश्रुपूर्णनेत्रत्वं शीतवातातपादिषु विषये रूक्षादौ अभिलाषविदेष्टो आदिशब्दादंबुज्वलनयो ग्रहराम्
उक्तं हि चरके ज्वलनातपवायं बुभुक्षु देष्टाभिलाषितेति अन्ये तु शैत्योष्णसाधर्म्या ज्वलान लौघंति ते तु आदिशब्देन शयनादिकं मन्यते अजंभेति जंभा
जंभणं अंगमर्दो गमोदने गुस्तागात्राणां रोमहर्षः रोमांचः अरुचिर्भोज्योत्तमः अंधकारप्रविष्टस्यैवार्थसंविद्धिः अप्रहर्षः आनंदाभावः शीतमिति शीतादौ मुहु

श्रमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयन स्रवः ॥ इच्छाद्वेषो मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ २५ ॥ जंभांगमर्दो गुरुतारोमहर्षो रू
चिस्तमः ॥ अप्रहर्षश्च शीतं च भवंत्युत्पत्त्यतिज्वरे ॥ २६ ॥ सामान्यतो विशेषस्तु जंभास्यर्थं समीरणात् ॥ पित्तान्नय
नयोर्दाहः कफान्नाभिनंदनम् ॥ २७ ॥ वेपथुर्विषमो वेगः कंठौष्ठपरिशोषणं ॥

रिच्छाद्वेष इति सिद्धे पुनरपि शीतवचनं
विशेषेण शीतप्रादुर्भावदर्शनार्थं उत्पत्त्यतिभाविनिज्वरेऽननु माधवेन सामान्यपूर्वरूपलक्षणं श्रुत्युक्तं लिखितं न तु विशिष्टं पूर्वपक्षल
क्षणं न च आभिरिहैव लिख्यते ॥ २६ ॥ सामान्यत इति पूर्वपक्षेन संबध्यते ॥ विशेषस्तु भाविनिवातिके ज्वरेऽत्यर्थं जंभापैतिकेन नयनयोर्दाहः कफ
जेनाभिनंदनमिति न अन्नाभिलाषः वातपित्तकफानां यथापूर्वं भूतिरुणा विकारकर्तृत्वे वायोऽप्राधान्यं अतस्तत्प्राधान्यात्पृथग्भावात् ज्वरलक्षणं
लिख्यते ॥ २७ ॥ अथ वातज्वरलक्षणमाह वेपथुरिति वेपथुः कंपः विषमो वेगः ज्वरस्य हीनाधिकभावेन अंगेषु बोद्धव्यनियतत्वं कंठौष्ठपरिशोषणं मुगमः

नेत्रवेपथुः सवयोर्दाहः श्रमः प्रलापो घर्मेच्छाविभ्रमश्चानिलज्वरे ॥ चरके पिनिदाने २

निद्रानाशः शयनाभावः क्षवस्तमः क्षवः क्षिप्ता तस्यास्तंभोऽनिर्गमनं केचित्तु क्षव इ
ति भिन्नपदं पठन्ति तन्मते क्षवः क्षिप्तास्तंभो गत्राणां भित्तिव्यापनं पतितं न युक्तम् यदुक्तं वाग्भटे हर्षो रोमांगदं स्रवणनिग्रह इति निग्रहशब्दस्तन्निरोधार्थ
एव यथा तवेगज्वरलक्षणो दोषवर्चो विनिग्रह इति रौप्यं गत्राणां मेव चकारात् हृद्यविणमूत्रनेत्रत्वं समुचीयते अन्ये तु रौप्यमेवेत्यत्र स्थाने स्थान
वांगमलमूत्रनेति पठन्ति तन्मते तत्र गत्रग्रहणेन शिरोग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि वेदनादर्शनार्थं इति गात्रेषु रूग्णपीडा वैरस्यं विरसता
गाढविद्वता वद्धमलतां शूलान्माने उदरशूलं आच्छादयन् वायुना सवेदनमुदरपूर्णत्वमित्यर्थः जंभणं जंभावाहृत्यं अनिलजे ज्वरे एतानिलक्षणा
निभवंति एतानि प्रकृतिसमवेतानि ॥ २६ ॥ पैतिकमोह ॥ वेगस्तीक्ष्ण स्तीव्रवेगः अतिसार इति पित्तस्य द्रवत्वेन सरत्वात् सद्रप्रवृत्तिः नत्वतीसार

निद्रानाशः क्षवः स्तंभो गत्राणां रौप्यमेव च ॥ २८ ॥ शिरोहृद्वात्ररूग्णवक्त्रवैरस्यं वद्धविद्वता शूलान्माने जंभणं च भ
वंत्यनिलजे ज्वरे ॥ २९ ॥ वेगस्तीक्ष्णतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः कंठौष्ठमुखनासा नापाकः स्वेदश्च जायते ॥ ३०
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा पीतविणमूत्रनेत्रत्वं पैतिके भ्रम एव च ॥ ३१ ॥

यदापित्तं कफस्थानं याति तदा वमनं करोति तत्रापि पित्तः
द्रवत्वं वमिः पित्तस्य कफस्थानगतत्वात् कंठौष्ठमुखनासा नापाकः इति मुगमं स्वेदो घर्मेव निर्गमनं प्रायेण सामान्यज्वरे स्वेदनिरोधः अत्र तु
पित्तस्य तैक्ष्ण्यज्वरप्रभावाद्वा समो भवति ॥ ३० ॥ प्रलापोऽसंबद्धभाषणं वक्त्रकटुता मुखतिक्तत्वं यदुक्तं मभिधानांतरैः कटुः स्यात् कटुतिक्तयो
रिति यदुक्तं मुमुक्षुते यो म्लभ्यं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरत्वं हरितं वमेद् सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषं सापित्तकोपप्रभवा हि रूक्षीति मूर्च्छा रूपा
द्यपरिज्ञानं तमः प्रवेशो विस्मृतिरित्याहुः मदो मत्तत्वमिव यथा दुष्टकोद्वधज्वरभक्षणदौ भ्रम इति चक्रस्थितस्यैव संभ्रमाद्दृष्टदर्शनमा

मानि ०
आ ० टी
४

हुः अनेतु स्वदेहाभमण ज्ञानेन नुभमस्य अशीतिवात विकारपठितस्य कथं ॥ म त्रपित्तविकारे पाठः उच्यते नरोगोपेकदोष
जडतिवचतात् ॥ अथवा दोषदूषसंमूर्धनप्रभावात् यदुक्तं शुभ्रते रजःपित्तानिलाद्रुमइति अपरे तु पित्तदूषितनेत्रत्वेन विपर्यस्तज्ञानभ्रमः
पीतः शंखद्वयादिवत् तृषापीतविण्मूलत्वं सुगमं पैत्तिके ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति ॥ ३१ ॥ अथ श्लेष्मिकमाह स्तेमित्यमंगानामाद्रैव स्वा
वगुंठितमिव स्तिमितो वेगो मंदवेगः आलस्यं यः शक्तस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते मधुरास्यता मधुरवक्रत्वं मूत्रपुरीषयोः शो
क्यं संभोगस्तथा तृप्तिः तृप्त्येवान्नानभिलाषः ॥ ३२ ॥ गौरवं गुरुगन्तव्यं शीतं शीताविर्भावः उत्प्रेक्षः उपस्थितवमनत्वमिव अपरे श्लेष्मिणीव नमि
वैरो महर्षः रोमांचः अतिनिद्रा निद्राधिक्यं ॥ स्त्रोतोरोधः सबाहिर्गोमोतसोरोधः सगल्यत्वं वेदनात्यं प्रसेकः कफलिप्रमुखं लवणास्यता प्रसिद्धं ॥ ३३ ॥ नात्युष्णगन्ता

तृप्तिपिपाठः १

स्तेमित्यस्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता शुक्लमूलपुरीषत्वस्तंभः स्तृप्तिरथापि च ॥ ३२ ॥ गौरवं शीतमुत्प्रेक्षोरो महर्षोतिनिद्रा
ता स्त्रोतोरोधो गल्यत्वं प्रसेको लवणास्यता ॥ ३३ ॥ नात्युष्णगन्ता तृदिर्लालास्त्रावो विपाकता प्रतिश्यायो रुचिः कासः क
फज्ज्वरश्च शुक्लता ॥ ३४ ॥ तृष्णामूर्च्छाभ्रमोदाहः स्वप्नाशः शिरोरुजा कंठास्यशोषो वमथूरो महर्षो रुचिस्तमः ॥ ३५ ॥ पर्व

मंदोष्णगन्तं तृदिर्लालास्त्रावो विपाकता अत्राविपाकः ॥ मेदश्च जंभा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ श्रीनागपण
प्रतिश्यायः नासासार्वकफज्ज्वरे एतानि लक्षणानि भवन्ति ॥ ३४ ॥ इहानीदं दृज्ज्वरमाह ॥ तृष्णाघाः शिरोरुजांताः सुगमाः कंठास्यशोषः कंठशोषो मुख
शोषश्च वमथुश्च तृदिर्भेदः शुगयुगीतिलोके रोमहर्षः रोमांचः अरुचिः प्रसिद्धा तमः अधकारप्रविष्टस्येवार्था संवित्तिः पर्वभेदः पर्वणिभिद्यत इति
संधिषु वेदनाभेदः दृजेषु सान्निपातिकेषु च कानि चिह्नलक्षणानि विवृणोति समवायारब्धानि भवन्ति कानिचित् प्रकृतिसमवायारब्धानि भवन्ति दोषा

अरुचिर्भोजने कासः प्रसिद्धः अस्त्रोतमुक्तावः ३

एवं कफपित्तजेलिपूतिक्तास्यत्वं सन्निपातजो सल्लुषादिनेत्र शिरोलोठनादि प्रकृतिसमसमवायविकृति विषमसमवाययोश्चायमर्थः प्रकृत्या
हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसंबंधः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः यथा शुक्लतंतुसमवायारब्ध
स्य शुक्लत्वं पटस्य विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणानुरूपः समवायो विकृतिसमवायः यथा हरिद्रा चूर्णसंयोगजं लौहित्यमिति यथा वातपित्त
योर्लक्षणेषु अरुचिरो महर्षो द्रोमोततु विकृत्यारब्धौ दृश्येते वातश्लेष्मणोर्लक्षणेषु संतापो नास्ति सान्निपातिकज्वरलक्षणो दृश्यते सोपिविकृत्यारब्धः
शिरसोलोठनं वातपित्तश्लेष्मणोर्लक्षणेषु न दृश्यते सान्निपातिकज्वरलक्षणो दृश्यते सोपिविकृत्यारब्धः एवं दृजसन्निपातजेषु सर्वेष्वपि रोगेषु वो
द्वयम् ॥ ॥ वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह स्तेमित्यमंगानामाद्रैव स्वावगुंठितमिव अन्ये निश्चलत्वं ज्वरितस्य पर्वणं भेदो वेदनाविशेषः संधिषु

स्तेमित्यपर्वणं भेदो निद्रागौरवमेव शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदा प्रवर्तनं ॥ संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः लि
प्रतिक्तास्यता तंद्रामोहः कासः रुचिस्तथा मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ॥ ३६ ॥

शिरोग्रहीतमिव मन्यते प्रतिश्यायो नासास्त्रावः स्वेदा प्रवर्तनं स्वेदस्य आसंताकारो न प्रवर्तनम् यदुक्तं हारीते शीरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो
ज्वरस्य लिंगं कफवातजस्येति स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः इदमपि लक्षणं विकृतिसमवायारब्धं संतापोपि विकृतिसमवायारब्धः मध्यवेगो नाति तीक्ष्णो ना
तिमृदुरिति श्लेष्मपित्तज्वरमाह श्लेष्मणालिपिपित्तेन तित्तं च मुखं यत् तस्य भावो लिपित्तास्यता लिप्तास्यता तिक्तास्यता चेत्यर्थः तंद्रानि
द्रावत्कांतिः तंद्रालक्षणमाह इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जंभणं क्लमः निद्रार्तस्येव यथेते तस्य तंद्रा विनिर्दिशेत् इति मोहो मूर्च्छा अन्यत् सुगम
म् अथ सान्निपातिकज्वरलक्षणमाह रुजामस्थ्यादिभिः संवध्यते लोचने स स्त्रावे साश्रुणी कलुषे आविले रक्ते लोहितवर्णे निर्मुत्रे विस्फारिते इति
जैजटः अतिकुटिले इति वक्रैः कर्णो सस्वनो मश द्वौ सरुजौ वेदनायुक्तौ भवतः कंठः शूलैः धान्याग्रसूक्ष्मकंठकाकारः अन्ये कपिकठशूलैरिवाव

सुरोदाह इति पद्यद्वये २

नेरिवारतः १

रामेव लक्षणनिर्देश्यते प्रकृतिसमवायारब्धानि विपर्यस्तज्ञानभ्रमः
मिनु विकृतिसमवायारब्धानि यथोक्ते वातपित्तज्वराकृतिः
रुचिः रोमहर्षश्च वमथुश्च तृदिर्भेदः

मा० नि०
आ० टी०

प्रलापोऽसंबद्धभाषणं जिह्वापरिदग्धादध्ववत् कृत्स्नवर्णस्वरस्पर्शकर्मशोषार्थः स्तुतागतानिः सहावपवताः अन्ये विकलांगत्वमाहुः शीवनं मुखेन
रक्तपित्तस्यैषत्कफमिश्रितस्योद्गिरणं शिरसोलोठनं दंतस्तनः शिरश्चालनं तस्मापि पासानिद्रानाशः ^{अनिद्रा} तृदिव्यथा स्वेदमूत्रपुरीषाणां विरेणाल्यशो दर्शनं
चिरात्सुतिः कृशत्वं नानिगात्राणां नानिदोर्वल्यं दोषपूर्णत्वात् ॥ प्रततं निरंतरं कंठकूजनं अव्यक्तशब्दः कोठानां श्यावरक्तवर्णानां दर्शनं मंडला
पनांचतथा कोठलक्षणम् भालुकिः वरदीदृष्टं काशः कंडूमानलोहितोऽस्रकफपित्तात् क्षणिकोत्पत्तिविनाशः कोठइत्यभिधीयते तत्रैरिति
अथवा कोठाः अव्यक्तमुखाः पिडिका प्रायाः तेषांच श्यावरक्तानां दर्शनं शरीरे मंडलानांच सकलानांच दर्शनं मूकत्वं मंदवचनता अवचनतावा

रजामिस्थितिभिः संबध्यते १

क्षणेदाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिं शिरोरूजाः सस्त्रावेकलुषेरत्ते निर्भुगैश्चापिलोचने ^{३५} सस्वनौसरुजौ कर्णौ कंठः शकैरिवा
वृतः तंद्रामोहः प्रलापश्चकासः श्वासोरुचिर्भ्रमः ॥ परिदग्धावरस्पर्शजिह्वास्तुतागतापरम् शीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मि
श्रितस्य च ॥ शिरसोलोठनं तस्मानिद्रानाशो तृदिव्यथा स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिरादर्शनं मल्पशः ॥ कृशत्वं नानिगात्राणां प्र
ततं कंठकूजनम् कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानांच दर्शनम् ॥ मूकत्वं स्त्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च चिरात्पाकश्च दोषाणां
सन्निपातज्वराकृतिः ॥ ^{३६} स्त्रोतसां मुखनासादिं भ्राणं पाकः ^{३७} अतिसामपृथक्त्वेन दोषाणामेकत्र मिलितानां चिरकालेन पाको निराम

ताचैकारादन्यान्यपि बोद्धव्यानि यदाह वाग्मटः तद्वत् शीतं महानिद्रादिवाजागराणि शिरः सदा वानैव वा निद्रा महास्वेदोतिवानवा ॥ गीतनर्त्तन
हास्यादिविकृतेहा प्रवर्त्तनमिति एतच्च लक्षणं त्रयोदशसन्निपातेषु सामान्यं दृष्टेर्दोषैस्तु लैरारब्धस्य चरकेण पठितमेव ॥ दुर्लभौ कोल्बौ षट् ^{३८} राम
स्युरित्यादिद्वादशसन्निपातानां लक्षणं बोद्धव्यं तथा च काश्मीरपाठे चरकः भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरूक् वातपित्तोत्पत्तौ विद्याल्लि

गोमदकफज्वरे ॥१॥ शोथं का

सोऽरुचिस्तंद्रापिपासा दाहं रुक्म्यथा ॥ वातश्लेष्मोत्पत्तेरव्याधौ लिंगं पित्तं तु गेविदुः ॥ ३९ ॥ छर्दिः शैल्यं वहिर्दाहस्तस्मा मोहोऽस्थिवेदना ॥ मंदवातेन
वस्यंति लिंगं पित्तकफोत्पत्तेरव्याधौ ॥ ४० ॥ संध्यस्थिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ॥ वातोत्पत्तेरनिद्रा पित्तकंठस्य शुष्कता ॥ ४१ ॥ रक्तविण्मूत्रनेत्र
तं स्वेदस्तृचबलक्षयः ॥ मूर्च्छा दाहस्त्रिदोषेऽप्यल्लिंगं पित्तं गरीयसि ॥ आलस्यारुचिह्लासदाहवम्परतिभ्रमाः ॥ कफोत्पत्तेरसन्निपाते तंद्राका
सोपि जायते ॥ मूर्च्छा छर्दि प्रतिश्यायस्तद्रारुच्यग्निमार्दवं ॥ हीनवाते मध्यपित्तं लिंगं श्लेष्माधिके मतं ॥ ४२ ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्वक्दाहस्तस्मा
रुचिर्भ्रमः ॥ हीनवाते मध्यकफे लिंगं पित्ताधिके मतं ॥ ४३ ॥ शिरोरुग्नेपथुः श्वासप्रलाप छर्द्यरोचका ॥ हीनपित्ते मध्यकफे लिंगं वाताधिके मतं
॥ ४४ ॥ शीतकं गौरवं तंद्राप्रलापः शिरसोतिरूक् ॥ हीनपित्ते वातमध्ये लिंगं श्लेष्माधिके मतं ॥ ४५ ॥ पर्वभेदांगदोर्वल्यं तस्मादाहो रुचिर्भ्रमः
कफे हीने मध्यवाते लिंगं पित्ताधिके विदुः ॥ ४६ ॥ श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोथोतिपार्श्वरूक् ॥ कफे हीने मध्यपित्तं लिंगं वाताधिके मतमिति ॥ ४७ ॥
विकृतौ च नियमो वास्तिते तपिकृतिविषमसंवायाब्धे कप्रकारमवति ॥ प्रकृति समवायस्तु सन्निपाते पृथक् वातादिज्वरस्यैव लक्षणं नैव हीनम
ध्याधिकक्रमेण सन्निपाताः ॥ एवं षट् दुर्लभेन त्रयः एकोत्पत्तेरव्याधयः समवेनैकः ॥ एवं त्रयोदशसन्निपाताः प्रकृतेः भ्रमः मुग्धता सुषोणिकर्षणकर्म
वारतस्येन ध्यात्वा धावरणभेदे तच्च सन्निपातभेदानां मानव्यात्पृथक् पृथक् लक्षणं तेषां च वाच्यं किन्तु तुल्यकृतिर्दोषैरेकमेव सन्निपातलक्षणं
पठितम् ॥ गतं च वातानुष्णशीतोऽप्यसंज्ञोऽन्तःप्रेक्षीह वमनः ॥ रवरजिह्वः शूलकंठः सेदविण्मूत्रवर्जितः सासुनिर्भुपवयवो मज्जदेहीदंतस्वर
श्च सन्निपत्तिः शोते प्रलापो यद्वैर्भुतः ॥ अपि न्यासतु न प्रादुर्हन्तौ जसमयापरेण सन्निपातज्वरं कृत्स्नमाध्यामपरे विदुः ॥ निद्रोपेतमपि न्यासं स्त्री
णामेवं हन्तौ जसं ॥ संन्यासगानं संन्यासं विद्यात्सर्वान् ॥ एवं सन्निपाता भालुकि तं ने दुर्लभेन कोल्बोत्पत्तौ दित्तक्षरामन्यथा पठितं ॥ तथा ॥ आमे
त्याहारदोषात्प्रथममुपचितो हन्ति वन्हिं शरीरे श्लेष्मलं याति भुक्तं सकलमपित्तोऽसौ कफो वायुदुष्टः स्त्रोतां स्यात्पूर्यं हृदयादिलमथ मरुतकोप
ये सित्तमंतः संमूर्च्छान्योन्यमेते प्रवलमिति नृणां कुर्वते सन्निपातं ॥ वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य ज्वरं गमदं स्तद्वत्तालुशो

मा० नि०
आ० टी०

ष प्रमीलको ॥ आध्मानतंद्राचयः श्वासकासभ्रमश्रमाः ॥ पित्तश्लेष्माधिकोपस्यसन्निपातः प्रकुप्यति ॥ अंतर्दाहो वहिः शोथं तस्य तंद्राचवर्द्धते ॥
यते दक्षिणं पार्श्वं मुरः शीर्षं गलग्रहाः निधीवेतकफपित्तं च तृष्णा कंठश्च दूयते ॥ विड्भेदः श्वासहिक्काश्चर्वधने स प्रमीलकाः ॥ विभुः फल्गुश्च तोना
म्रा सन्निपातावुदाहृतौ ॥ श्लेष्मानिलाधिकोपस्यसन्निपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरो निद्रासुप्तघ्नापाश्वनिग्रहः ॥ शिरो गौरवमालस्यं मन्यास्तंभ
प्रमीलकाः ॥ उदरं दहते चास्य कटीवस्तिश्च दूयते ॥ सन्निपातः सविज्ञेयो मकरीति सुदारुणः ॥ वातोत्थः सन्निपातो यस्य जंतोः प्रकुप्यति ॥ तस्य तु
घ्नाज्वरो ग्लानिः पार्श्वरुक् दृष्टि संक्षया ॥ पिंडिकोद्वेष्टनं दाह उरुसा दो वलक्षयः ॥ सरक्तं चास्य विण्मूत्रं शूलं निद्रा विपर्ययः ॥ निर्भिद्यते गुदश्चास्य
वस्तिश्च परीगृह्यते ॥ आयम्यते मिथते च हिक्काते विलपस्यपि ॥ मूर्च्छते स्फार्थं तैरेति नाम्ना विस्फूरकः स्मृतः ॥ पित्तोत्थः सन्निपातो यस्य जंतोः प्रकु
प्यति ॥ तस्य दाहज्वरो घोरो वहिरंतश्च वर्द्धते ॥ शीतं च सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतो ॥ ततश्चैनं प्रवाधं ते हिक्काश्वास प्रमीलकाः ॥ विश्वचिकापर्वभे
दः प्रलापो गौखं क्लमः ॥ नाभिपार्श्वरुजातस्य स्विन्नस्याशु विवर्द्धते ॥ स्थिमानस्य रक्तं च स्रोतोभ्यः संप्रवर्तते ॥ रूलेन पीड्यमानस्य तृष्णाश्वासः प्रवाध
ते ॥ असाध्यः सन्निपातो यं शीघ्रं कारीति कथ्यते ॥ नहि जीवसहो रत्र मनेनाविष्टविग्रहः ॥ कफोत्थः सन्निपातो यस्य जंतोः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वर
स्वप्नगौरवालस्य तंद्रिका ॥ रुर्दिमूर्च्छा तृष्णा दाह तृष्णारोचकहः ॥ दूहाः ॥ धीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्रवाग्दृष्टिनिग्रहः ॥ अथ तृष्णातिमुं क्ते वा त्रिगुणैश्चैव जी
वति ॥ मेदोगतः सन्निपातः फेफुरणः परिकीर्तितः ॥ कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयाच्चापि प्रपद्यते ॥ मध्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् ॥ तस्य
रोगास्त एवोक्ताः ॥ प्रायोदोषवत्ता श्रयाः ॥ ननु वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः परस्परं विरुद्धगुणानां च संभूयेककार्यारंभकत्वं नोपपद्यते परस्परं
पथात् ॥ त्वात् दहनतु हिनयोरिव ॥ तत्कथं सान्निपातिकविकारो सति ॥ रिस्यत्र समाधानमुक्तं ॥ दृढवलेन ॥ उच्यते ॥ विरुद्धैरपि न त्वेते गुणोर्ध्वेति परस्परं
दोषाः सहजसात्पत्वात् ॥ घोरं विषमहीनिवेति ॥ दृढवलोक्तं हेतुद्वयात् ॥ गयदासश्चोक्तवान् ॥ दैवाद्योषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके विरुद्धे

पुनः कश्चिन्नोपचातः परस्परमिति ॥

रामः
१०

विकृतौ नियमो नास्ति तेन विकृतिविषमसमवायारथा अनेकप्रकारभवन्ति ॥ सुकृतसुदोषोक्तार्थपक्षे तत्तत्तन्मेनधात्वावरणभेदेन च सन्निपातभेदानां मानन्याय्यवृत्त्युक्तलक्षणं नोक्तं वा ॥ किं नु तुल्यप्रकुपिते
दोषैरेकमेव सन्निपातलक्षणं पठितम् ॥ तत्रापि ॥ नातु ध्वशीतो ल्यसंज्ञो मातृपेशी हतः स्वरः ॥ वरजिह्वः सुकृकंठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥ साधुनिर्गमनमनोभक्तद्वेषी हतः प्रभः ॥ अतस्त्रिपतितः ॥ दोषे प्रलापो पदवान्वितः ॥ तमभिन्यासमि
त्याहुर्हंतो जसमथापरः ॥ संधिगलं दिकश्चैव कर्णकः कण्ठकृकः ॥ जिह्वकश्चिन्नविधराः ॥ यद्वासाः ॥ मप्रमारकाः ॥

क

संक्षेपतस्तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह ॥ दोषो मलं पित्तादिश्च ॥ जैज्जटस्तु मलं पुरीषमाह ॥ विवृद्ध इति वचनात् ॥ नष्टाग्निव
मिति ॥ अत्राविपाकादवगंतव्यम् ॥ सर्वाणि संपूर्णानि लक्षणानि यस्य स तथा ईदृशः ॥ असाध्यः ॥ ततो न्यथा विसदृशः ॥ अविबृद्ध दोषः ॥ अ
ल्पलक्षणः ॥ कृच्छ्रसाध्यः ॥ असाध्यत्वकृच्छ्रसाध्यत्वाभिधानेन मुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् ॥ उक्तं च भालुकिना मृत्युना सहयो दुव्यं स
न्निपातधिकित्वा यस्तु तत्र भवेज्जैता सजेता मय संकुले ॥ सन्निपाता एवेमग्रं यो भूदूरतिमानवम् ॥ कस्तेन न कृतो धर्मः ॥ कांच पूजान सो
हंति ॥ शुश्रूतेपि सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयो रविकालो दर्शितः ॥ सप्तमे दिव प्राप्ते दश मे द्वादशे पि वा ॥ पुनः धीरतरे भूत्वा प्रशमं या
ति हंति वा ॥ भालुकिनाप्युक्तं सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ एषा विदोषमर्ष्या दामोक्षाय च धाय चेति ॥ उक्तं च पित्तकफानि

दोषे विवृद्धे नष्टे ॥ यौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ सन्निपातज्वरो साध्यः ॥ कृच्छ्रसाध्यस्ततो न्यथा ॥ सन्निपातज्वरस्यांते
कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते तेन ॥ कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥

तिपुरुषं त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ वाताधिकः सप्तमे दिने पित्ताधिको दशमे श्लेष्माधिको द्वादशे मलपाकात् ॥ विमुच्यति धातुपाकादं
ति ॥ धातुपाकलक्षणं तत्रांतरोक्तम् ॥ संवाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु वा पाकरुजान्वितेषु ॥ पक्षेषु वा नेषु रुजाज्वरार्तः ॥ स धातुपा
की कथितो भिषग्भिः ॥ तत्रांतरेप्युक्तम् ॥ दशद्वादशसप्ताहैः ॥ पित्तश्लेष्मानिलाधिकः ॥ देहोष्मणा धातुमलानहंति मुच्यति वाज्वर इति ॥
सन्निपातोपद्रवमाह ॥ सन्निपातज्वरस्य अंते अवसाने सन्निपातक्षपित शरीरस्य पुंसः ॥ कर्णमूले कर्णपर्यं ते सुदारुणः ॥ कष्टतमः ॥ शो
फः संप्राप्तिविशेषात् कर्मवैचिन्यात् संजायते तेन शोफेन कश्चिदेवा तु रो विमुच्यते प्रायो मारयतीत्यर्थः ॥ ४६

अन्यच्च ॥ निद्रा नाशी हृदंभी विरुद्धो गौरवात्ति ॥ अतिबलहानिश्च धातुनां पाकलक्षणमिति ॥ ३

अपरं च ॥ नभेरुर्ध्वं हृदो धातुनां प्रतीत्यथा यदिति ॥ पाके विजानीयाद न्यथा तु मलस्य
चेति ॥ मलपाकलक्षणं च ॥ दोषप्रकृतिर्वैकल्यं लघुता नरदोषो ॥ इन्द्रियाणां वृद्धिर्बलं
मलानां पाकलक्षणमिति ॥ दोषाः वातादयः ॥ तेषां प्रकृतिर्वैकल्यं लघुता नरदोषो ॥ इन्द्रियाणां वृद्धिर्बलं

मा० नि०
आ० टी०
९९

भूतक्षेत्रादिगणभयात्कोपादिशेषव
कौशाच्चनतोयः भेभिर्गणनरः स्मृतः २ कामा

आयागंतुज्वरलक्षणमाह ॥ ॥ अभिघातः लोहशस्त्रकायादिना अभिचारः विपरितैर्मन्त्रैः लोहसुवासर्षपादिहोमः अभिषंगः कामादीनां भूतादीनां च संवंधः अभिशापः ब्राह्मण गुरुवृद्धसिद्धानामाक्रोशः निशापादनमभि शपनं च गंतुकज्वरं यथास्वदोषैर्जीनीयात् यदुक्तं कामशोकभयाद्वापुरित्यादि अयंचदोषसंवंधः पश्चाद्वावीनर्त्तारंभकइतिसंप्राप्तवसरे निरूपितः ॥ आगंतुज्वरणं वैचित्र्यमाह ॥ ॥ श्यावः शुक्लानुविदुः कृष्णो वर्णः श्याववर्ण इत्यन्यै विषकृते स्थावरादिविषमक्षणादिकृते विषस्य त्रिदोषकर्त्तृत्वेऽपि अत्यंतपितृकरत्वात् श्यावमुखत्वं अतिसारः स्थावरविषाः स्थावोगतत्वात् तोदो व्यथशिषं सुगमं तीव्रोषधीगंधप्राणजे वमथुः हृदिः श्वः छिक्का शेषं सुगमं कामजे अभिमतका मिन्याद्यं प्राप्तिनिमित्तजे

अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगमभिशापतः आगंतुर्जीयते दोषैर्यथास्वतं विभावयेत् ॥ श्यावास्यताविषकृते तथा तीसार एव च ॥ भक्ता रुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ओषधीप्राणजे मूर्च्छा शिरोरुग्गमथुः श्वः कामजे चित्तविभ्रंश संदालस्यमभोजनं ॥ हृदये वेदना चास्य गानं च परिशुष्यति ॥ भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः अभिचाराभिशापाभ्यामोहस्तस्माच्च जायते ॥ भूताभिषंगानुद्देगो हास्यरोदनकंपनं ॥ कामशोकभयाद्वायुः चित्तविभ्रंशः किंकर्तव्यता

मूढत्वं यदुक्तं वाग्मटे कामाद्रमोरतिर्दाहो हीर्निद्रा धीर्धृति क्षयः ध्यानं निश्वासबहु ललिंगं कामज्वरे स्मृतमइति शेषं सुबोधं ॥ भयशोककोपाभिषंगज्वरमाह भयादिति एव शोकात्कोपादित्यत्रापि बोद्धव्यम् प्रलापः असंवदुभाषणं वेपथुः कंपः भयाज्जाते ज्वरे तथा शोकात्कोपादित्येतयोर्बोद्धव्यम् शोकात्प्रलाप इति संवंधः विशेषनिश्चयश्च निदानात् अन्ये निदानमपि क्वचिन्नक्षणं भवति प्रलापश्चान्न वातकार्यः सर्वदेवत्वस्य वातकार्यत्वात् यद्येवं तत्कथं क्रोधाद्देपथुः तस्य अपि वातकार्यत्वात् उच्यते एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् इति पिन्नकोपित वातजन्य एवात्र वेपथुः कुदुश्च वेपमानो दृश्यते न हि दृष्टे रनुपपन्नं

रामः
९९

कोपाच्चेति चकारेण शिरोरुजं समुच्चिनोति यदाह वाग्मटः क्रोधात्कंपः शिरोरुक् प्रलापो भयशोकज इति मानस ॥ विशेषेपि भयजादीनां पृथगुपादानं हेतुभेदात् हेतु चाराभिशापाभ्यां जाते ज्वरे मोहः अचेतन्यं च जायते अभिचारे मंत्रादिभिर्मारणप्रयोगः अभिशापो ब्रह्मर्षिगुरुसिद्धानामभि शपनमाक्रोशः तस्माच्चेति चकारेण अभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति यदुक्तं हाशीतमनानुवादिना वाग्मटेन तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हयमानस्य तप्यते पूर्वचेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटत इभ्रमैः सदाहमूर्च्छा येस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वर इति भूतादेव ग्रहादयः उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणा तेषामभिसमं ततोभावेन संगो भूताभिषंगस्तस्मात् उद्देगः उद्दिग्गचित्तता आगंतुजेषु प्रतिनियतदोषानुबंधात् दर्शयन्नाह कामशोकभयैर्वायुः कुप्य

क्रोधात्पिचं त्रयोमलाः ॥ भूताभिषंगानुत्कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणं ॥ दोषो ल्याहित संभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरं ॥ संततः सततो न्येयं स्तृतीयकचतुर्थकौ ॥

ति क्रोधेन पिचं भूताभिषंगानुत्त्रयो दोषाः कुप्यंति भूतसामान्यलक्षण इति यस्य भूतस्य देवग्रहादेरभिषंगानुत्कुप्यंति तस्य लक्षणं रोदनादितेन सह सामान्यलक्षणं येषां ते तथा ॥ इति व्याचक्षते जैज्जटादयः ॥ ॥ दोषलक्षणनिभूतलक्षणनिच भवन्तीत्यर्थः ॥ अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह ॥ ज्वरोत्सृष्टस्य पुंसोऽल्यादोषः पुनरहित संभूतः सन् अन्यतमं धातुं प्राप्य विषमज्वरं करोति अत्यदस्येनावलत्वात् कालविशेषमवाप्य लब्धवलोज्वरयति यस्तु वलवान् स नित्यमेव ज्वरं करोति ॥ अहित संभूत इति ॥ अहिता हारा चारादिजनितः ज्वरोत्सृष्टस्य सह सानिदृत्तज्वरस्य वा शब्देन प्रथमतोपि विषमज्वरो भवतीति यदुक्तं आरंभाद्विषमोयस्तु इति धातुमन्यतमं सरक्तादिकं विषमज्वरं तृतीयादिकं विषमज्वरसामान्यलक्षणं च भालुकिना पठितं यः स्यादनि यता

कालाच्छेत्ते ह्याभ्योतयेव च
वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स्मृत इति ५३

मा. नि.
आ. टी.
१२

एतेधातुगताः कफस्थानविभागेन १

संततादिज्वरणां प्रतिनियतदोषद्वयान् धातुनाह रसधातुस्थः कुक्षोः संततं कुर्यादित्यध्याहार्यमानेन संबंधः संततस्योपलक्षणः तेनैतदुक्तं भवति रसस्थः संततं रक्तस्थः सततकमिति यदुक्तं चरके रक्तधातुश्चयः प्रायोदोषः सततकं ज्वरमिति रसग्रहणं चात्र विशेषपरां सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यं दुष्टत्वात् अन्येतु सततग्रहणार्थं संततोरसरक्तस्थविति पठंति तन्न युक्तम् अत्र हेतुः संततसततशब्दौ संज्ञापरो न तु सातत्यवचनौ तेन संततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेषः भिन्नरूपयोः समानार्थयोरेव एकशेषविधानात् तथा च वातिकम् विरूपाणामपि समानार्थानाम् इति केचित्तु संततं रसरक्तस्थ इति पाठं पठित्वा रसरक्तस्थो दोषः सततकं ज्वरं करोतीति अत्र संततमिति

संततं रसधातुस्थः मन्येयुः पिशिताश्रितः मेदोगतस्तृतीये हि त्वस्थिमज्जागतः पुनः कुर्याच्चातुर्थकं चोरं मंतं करोगसंकरम् स्रोतोभिर्विहृता दोषागुरवोरसवाहिभिः सर्वदेहातुगाः सर्वं कुर्वन्ति संततं ज्वरम् सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशहं वा तथापि वा संतत्यायो विसर्गि स्यात्संततः सनिगद्यते ॥ तिलुप्लवर्णयित्वा संततं रसस्थः सततं रक्तस्थः कुर्यादित्याचक्षते

सो न्येयुरिति स इति दोषः पिशिताश्रितो मांसाश्रितः अन्येयुरिति अन्येयुष्कं दोषो स्थिमज्जागतश्चतुर्थे हि चातुर्थकं कुर्यात् कीदृशं चातुर्थकं चोरं सुदुः सहम् अंतकं यममिव मारकत्वात् रोगसंकरं मने करोगसंकुलम् यतो गंभिरस्थानत्वाच्चिरं शनत्वाच्च रोगानन्यानां प्यावहति संततं संप्राप्तिमाह सर्वगात्रातुगाः सर्वदोषाः वातादयः संततमविच्छिन्नसंतापज्वरम् कुर्वन्ति किंभूताः रसवाहिभिः स्रोतोभिः विहृताः विस्तरं प्राप्ताः गुरवो दुः सहाः सर्वगात्रातुगाः संतापादिना समग्रगात्रं व्यापुर्वन्ति संतत्यानेरंतर्यणसप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गि अत्यागशीलः सज्वरः संततः अयं सुखसाध्यः तदुक्तं तंत्रांतरेण संततज्वर एवात्यः स्वल्पो दुर्बलका

करोतीत्यर्थः तेनैव संबंधः मेदोगतो दोष इति तृतीये हि कुर्यात् तृतीयकमिति बोध्यम् ५

तृतीये हि चतुर्थे हि त्यागमनदिर्नहिताः यत्तुक्तं दिनमेकमतिक्रम्यो भवेत्तत्तृतीयकः दिनद्वयं ततिक्रम्य यः स्यात्तद्द्विचतुर्थकमिति

ज्वरः पाकं नित्यं प्रतिप्रकृतिः समवेतत्वात् ननु कथमस्य विषमज्वरे पाठः यदुक्तं चरकादेन ज्वराः पंचमयोक्ता ये पूर्वसंततकादयः चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरा इति सुक्ता नुवंधितं विषमत्वं विमुच्यनुवध्नातीति तच्चानास्ति नैवं अस्यापि तथाभावात् तथा च तल्लक्षणं चरकः विसर्गद्वारं कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणं दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते संततकादीनां कालानुवर्तनत्वेन लक्षणमाह कालाः षट्पूर्वाह्मध्याह्नापराह् प्रदोषाद्द्वैरात्रप्रत्यूषाः पूर्वाह् प्रदोषयोः कफस्य कालः मध्याह्नाद्द्वैरात्रयोः पित्तस्य अपराह् प्रत्यूषयोर्वीतस्य पूर्वाह्नादीनां षण्णो काला नां मध्ये कालद्वयमप्यनुवर्तते वेगं करोति संततः अन्येयुष्कं ज्वर एककालमनुवर्तते वेगं करोति अहोरात्रादप्यस्मिन् अहोरात्रे एककालमागच्छतीत्यर्थः तृतीयकः तृतीये हि एककालमिति संबंध्यते चातुर्थकं चतुर्थे हि सत्राप्येकं कालमिति एवं द्वौ कालाविति दर्शनं यदुक्तम् अत्र दोषो

अहोरात्रे संततको द्वौ कालावनुवर्तते अन्येयुष्कं स्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते तृतीयकं तृतीये हि चतुर्थं द्विचतुर्थकं अहोरात्रादहोरात्रं स्थानात् स्थाने प्रपद्यते ततश्चाप्यप्राप्य करोति विषमज्वरं ॥ लक्ष्मीपकर्षाभ्यां अधिककालं त्वही

नकालत्वमपि ज्ञातव्यं न तु नियमः एते चत्वारो विषमज्वराः यदुक्तं चरकादेन ज्वराः पंचमयोक्ता इत्यादिना एषां चोत्पत्तिक्रमो वृद्धशुश्रुतादवगतः सतदाह अहोरात्रादहोरात्रं न प्रपद्यते ततश्चाप्यप्राप्य करोति विषमज्वरमिति तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः दुश्चिकित्स्यतमो मंदः सकषो धातुशोषकः कृशानां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणां दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः कफस्थानविभागेन यथा संख्यं करोति हि सतता न्येयुष्कं आख्यचतुर्थान्सप्रलेपकानिति अस्यायमर्थः आमाशयहृदयकंठशिरः संघय इति पंचकफस्थानानि एषु स्थितेर्दोषैर्यथा संख्यं अहोरात्रात्स्था न प्रपद्य आमाशयं गत्वा सतता दयः क्रियन्ते तत्रा माशयस्थितेन दोषेण सततः क्रियन्ते परंतु द्विकालं न च सर्वदा आमाशयप्राप्या सर्वदा स्य

स्थानात्स्था

नात्स्था

मा. नि. १३
 आ. ही. १३
 संभवप्रसंगेप्य होरात्रैस्वप्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्यते. तदयस्थितेन दोषेण एकस्मिन्दिने आमाशयमागत्यायेद्युः क्रियते सततारंभकदोषा
 पेक्षया न्यस्यवदितत्वात् कंठस्थितेन दोषेणैकस्मिन्दिने तदयमागम्यते अन्यस्मिन्दिने आमाशयमागत्य ज्वरमारभ्यते सततीयकः एवं शि
 रसिस्थितेन दोषेण कंठस्थितेन दोषेण त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थः निचतुर्थकः क्रियते पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां कृतवेगत्वेन
 लाघवाद्द्वेदिन एव भवति संधिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः संधयश्वा माशये संतीति स सर्वदा भवति अविषमोप्य यं विषमसहचरितः पठि
 तः कफस्थानोत्पादकानुरोधेधात् प्रलेपकस्तु देहाग्रेवक्ष्यते ॥ ६० ॥ घमः प्रायः क्लेशायशेषिणामिति विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः
 ति अत्रतंत्रांतरे समध्येज्वरयत्यह आदावन्ते च मुंचति आदावेकदिनम् अत्रादिनमेकं न भवतीति व्याचक्षते जैजटादयः अस्थिमज्जाभयग

केचिभूताभिषंगोऽस्य वदन्ति विषमज्वरं ॥ कफपित्तात्त्रिकग्राही पृथग्गतकफात्मकः ॥ वातपित्ताद्विद्वेगग्राही त्रिविधः
 स्यात्ततीयकः ॥ चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ॥ ते चातुर्थकविपर्ययः अहा अहं ज्वरयति दिनमेकं विमुंचति चातुर्थ

कविपर्ययो नामाज्वरो अस्थिचमज्जाच अस्थिमज्जानो अस्थिमज्जा रुभयंतत्रगतो योमलोस्थिषमज्जसुवागतस्तस्मिन् परकीयमतमाहा के
 चिदिति केचन आचार्या विषमज्वरं भूताभिषंगोऽस्य कथयन्ति अतएव विषमज्वरे देवव्यपाश्रयं वलिमंगलहोमादिभूतोचितं युक्तिव्य
 पाश्रयं कषायपानादिकं दोषोचितं विधीयते यदाहचरकः कर्मसाधारणं जस्यात्ततीयकचतुर्थको आगंतुरनुबंधो हि प्रायशो विषमज्व
 र इति तत्रसाधारणमिति देवयुक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षते उल्लेखो दोषभेदेन तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणान्तरमाह तृतीयको ज्वरस्त्रिवि
 धो भवति कफपित्तात्त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकस्य वातस्थानत्वं तत्कथं कफपित्तो अन्यस्थानगतत्वेन दुर्वलो वेगं कुरुतः

किं गच्छोः पृष्ठवंसास्थोयः संधिस्तत्रिकं स्मृतमिति १ त्रिकग्राहीणो १

वातकफात्मके ज्वरे वेदनया पृष्ठग्राही वातपित्ताद्देदनया त्रिकग्राही एवं त्रैविध्यं १३

यदितुस्वस्थानस्थितौ स्थानांतदा संततमेव कुर्यातामिति जैजटः ॥ एवं शिरसिकफस्थाने पृष्ठे च पित्तस्थाने वोढुं यदाहचरकः विद्वेगग्राही त्रिविधः
 यतिः ॥ उच्यते प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमो न तु कुपितानां तेषां सर्वगतत्वात् यदाह सुश्रुतः कुपितानां हि दोषाणां शरीरे
 परिधावतां यत्र संगः स्ववैगुण्यात् व्याधिसूत्रोपजायत इति एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषोर्वल्यादिचतुर्थके पिवाच्यं चातुर्थिको द्विप्रकारं शक्ति
 दर्शयति जंघाभ्यां श्लेष्मिकः अनिलसंभवः शिरसः वेदनयेत्यर्थः चातुर्थिकः पित्तेन क्रियते इत्येके व्याधिसंभावात् पित्तजगलगंडवत् हारी
 तः चातुर्थिकोऽपि पित्तिको स्तीति वदति चातुर्थिको नाम गदोदारुणो विषमज्वरः शोषणः सर्वधातूनां वलवर्णाग्निनाशनं त्रिदोषजो विकारः स्याद
 स्थिमज्जागतो निलः कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैव स्वभावतः दृढादि अत्राहः अनुबंधरूपमात्रं पित्तं न त्वारंभकं कथमेषां प्रतीतिरिति चेत् स्थानविशेषान

जंघाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वशिरसोऽनिलसंभवः ॥ विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः ॥ अहा अहं ज्वरयति दिनमेकं वि
 मुंचति ॥ नित्यमंज्वरो रुक्षः शून्यकं स्तेनं सीदति ॥ सखांगः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ॥

एकटीका कृतो व्याचक्षते किंल्लेखा व्याख्यातदा संगतत्वे यद्विचलितं तोदूतं दृश्यते इत्यनेन तथा च मेदेपि पठिते व्यामाशयः पवनेन
 स्निग्धमपि वा कोपितः कोपयत्याशुश्चेत्पाणं पिचमेव वेदिकिञ्च वाग्भट्ट तंत्रे स्थानमप्युक्तम् ऊर्ध्वं कायं तु यः पूर्वगृहीते सो निला
 त्मकः मध्यकायं तु गृह्णाति पूर्वयस्तु स पित्तजः पूर्वगृह्णात्यधः कायं श्लेष्मादृश्चतुर्थक इति तस्मात् प्रायेण कफवाताभ्यां भवतीति पित्तिक
 श्चातुर्थकश्चरकादिभिर्नोदाहृत एव न त्वसंभवादिति मतव्यं चातुर्थकविपर्ययमाह चातुर्थकविपर्ययोऽन्यो विषमज्वरः अहा अहमि
 ति अहा अहं त्रिदिनं ज्वरयति एकं दिनं विमुंचति एवं द्वितीयतृतीयके विपर्ययो वाच्यः अत्र दोषविकृतिरेव हेतुरिति पूर्वोक्तेषु क

॥ ६० ॥

नानाविधो १

॥ ६० ॥

यदि चतुर्थकविपर्ययं कुरुते ॥

प्रलिंपन्निवगान्नाणि घर्मेण गोरवेण च ^{६५} मंदज्वरविलेपी च ^{६६} शीतः स्यात्प्रलेपकः ॥

॥६५॥ प्रलेपकलशराभाह । प्रलिंपनिति ३

विलेपी. ३

सिंहः प्राणानामनः दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सकष्टो वा
तु शोषक इति ६६ १

विषमञ्जरविशेषानाह देहेविदुषेअन्न
मेदुषेआहारसेतथाश्लेष्मपिनेदुषेव्यवस्थितेसति
तेनहेतुनादेहः द्विशीतत्वंकफेनअंर्दुषोत्तत्वंपितेनप्र

विदग्धेऽनरसेदेहेऽश्लेष्मपित्तव्यवस्थिते ॥ तेनाद्द्विंशतलंदेहमर्दुचोष्मं प्रजायते ॥ कायेपित्तं यदादुष्टं श्लेष्माच्चांते
व्यवस्थितः ॥ तेनोष्मत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ काये श्लेष्मा यदादुष्टपित्तं चांते व्यवस्थितं ॥ शीतत्वं तेन गा
त्राणां मुष्मत्वं हस्तपादयोः ॥ त्वक्स्थोऽश्लेष्मानिलो शीतमादौ जनयतो ज्वरं ॥ तयोः प्रशान्तयोः पित्तमंते दाहं करो
ति च करोत्यादौ तथापित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरो कुरुतः शीमंततः ॥ ॐ ॥ * ॥

वाह"तयोः श्लेष्मानिलयोः प्रशांतवेगयोः स्वकालापगमात्प्रत्यनीकप्राप्त्वाविषमेषुदोषस्यप्रशांतिर्भवतिपरवेगोपगमात् ॥ यदु-
क्तं श्रुतेन ॥ सचापिविषमोदेहंनकदाचिद्विमुच्यतिपूर्वमेवोक्तं यदातौप्रशांतवेगौभवतः तदापित्तमंतर्दाहं करोति चकारान्मू-
लद्वयं यदातुपित्तत्वकस्थंभवतितदात्वचिन्प्रतीवदाहं करोतित्वग्दाहकारकेपित्तेप्रशांतवेगौसतितावि-
तः शीतंकुरुतः ॥ अपिशब्दादमशुतंद्रादयः ॥ ७१ ॥ गतवेगेऽ

मा० नि०
आ० टी०
१६

अथकालभेदेन ज्वरस्य साध्या साध्यलक्षणमाह ॥ वर्षादिष्वननुषुवाताद्यैः क्रमाद्योज्वरः सप्राकृतः शरदिपैतिकः वसंते श्लेष्मिकः ॥ अस्मादन्यो
वैकृतः ॥ यथावर्षासुपैतिकः शरदिश्लेष्मिको वसंते वातिकः ॥ सूरतिवैकृतो दुःसाध्यः ॥ अर्थात् सुखसाध्यः प्राकृतदृतिः यदुक्तं प्राकृतः
सुखसाध्यस्तु वसंतशरदुद्वृत्तिः अनिलोद्वृत्तिः प्राकृतो दुःसाध्यः तेषां मेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुक्तं क्रममाह ॥ ग्रीष्मे
संचितत्वात् वर्षासुदुष्टः कृपितो वायुः पित्तश्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्तकफानुबंधज्वरं कुर्यात् यदुक्तं भूवाष्पान्मेघनिष्पदास्या
कादम्लजलस्य च वर्षास्वप्निवलेहीने कुप्यंति पवनादयः ॥ पित्तं च शरदिदुष्टं सत् ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तेन संबध्यते ॥ एवं कफो वसंतस्य
त्रापियोज्यं पित्तं दुष्टं च शरदि वर्षासुसंचितत्वेनेति एतस्य च पित्तज्वरं कर्तुं मुद्यतस्य शरदि अनुवल्लो अनुबंधी कफो भवति तस्य च हेतुर्वा

अनुवल्लोऽनुबंधः २

वर्षाशरदुसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृतोऽन्यः सदुःसाध्यः प्राकृतश्च अनिलोद्वृत्तिः ॥ वर्षासुमारुतो दुष्टः पित्त

श्लेष्मान्वितो ज्वरः ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदितस्य चानुवलः कफः ॥

मरुत्कफो मा ५

षिक क्लेदानुवृत्तिरेव अनुवलमिवानुवलं यथा ॥ स्वतंत्रस्य

कस्यचिद्राशोगजरथतुरगयुष्मादिवलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्यवलंतच्छक्तेरनुवल्लो हणार्थमागच्छति एवं स्वतंत्रस्य
पित्तस्य ज्वरं कुर्वतो वल्लोपवृंहणं शरदिकफः करोति तयोः पित्तश्लेष्माणोः प्रकृत्या स्वभावेन ॥ तत्कृतयोज्वरयोरनशनाल्लंघनादयं न भवति ॥
यदुक्तं कफपित्ते द्वेधा तस्य हेतुलंघनं महदिति कस्माद्विसर्गश्चेत्तौ नानशनाल्लंघनादयं वर्षाशरदुमेता विसर्गकालाः तत्रोपचितव
वलाः प्राणिनो भवन्ति सोमवलत्वात् ॥ शिशिरवसंतग्रीष्माण्युत्पादानकालाः तत्रापचितवलाः प्राणिनो भवन्ति सूर्यवलत्वात् ॥

राम
१६

तत्प्रकृत्या विसर्गस्येति पाठान्तरे ॥ तत्प्रकृत्या पित्तकफविसर्गस्य च प्रकृत्येतियोज्यं चंद्रनंदनस्त्वैव व्याचष्टे तत्र शरदिपित्तज्वरे नशनाल्लंघ
नादयं न भवति केन कारणेन तत्प्रकृत्या तयोः पित्तकफज्वरयोः लंघनसाध्यत्वेन तथा च विसर्गश्च कालस्य विसर्गाख्यभावात् तत्र लंघनात्प्रत्य
वायशंकानोत्पद्यते ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्त्यात् पित्तश्लेष्माणोर्लंघनसाध्यत्वात् उत्तं च कफपित्ते द्वेधा तस्य हेतुलंघनं महत् ॥ आमक्ष
यादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणमिति ॥ अस्मादतस्त्वैव व्याचष्टे तच्छब्देन वर्षाशरदुद्वृत्तौ वातज्वरपित्तज्वरोपरामेयते तयोः प्रकृतिः तस्या
तत्प्रकृत्या तत्त्वभावेन तत्र प्राकृते ज्वरे नशनादयं न भवतीति शेषः ॥ विसर्गश्च वर्षाशरदुपलक्षितौ हिकालो विसर्गः सोम्यस्वभावः अस्मा
च्चकारणत्वं तस्मिन्काले ज्वरोत्पत्तेर्लंघनात्प्रत्यवायशंकान् भवति यथाऽन्यस्मिन् ज्वरे उत्पादनकालस्वभाव्याद्वा तपित्तात्

यो यस्य प्रकोपकालः

ते गारभः १

तत्प्रकृत्या विसर्गश्च तत्र नानशनादयं ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्विद्धिरेव च ॥

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता ॥ अतर्वेगो धिका तस्मात्प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ संध्यस्थिशूलमसौ दो

तस्य विपरीतः उपशयिता उपशयद्वयार्थः १

रहितो मा १

वलत्वाच्चानशनादयं भवतीत्यर्थः ॥ वसंते काले कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यादिति ॥ तं कफं अनुवातपित्तं भवेदिति अ
नुबंधरूपे भवत इत्यर्थः हेतुश्चात्र वसंतस्याशनमध्यत्वेऽग्रे हस्तत्वात् वातपित्तप्रकोपनं यदुक्तं चरके ॥ आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं
भवेदनु ॥ अतः कफपित्तप्रकृत्या लंघनं युक्तमेव किंत्वादानमध्ये त्वेन निर्भयं तत्र कार्यं ॥ अतएव तत्र नानशनादयमिति तस्यास्यैव
मेव पठितं ॥ यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ यथास्वं काले वातादेर्यः प्रकोपकालः तत्र तज्जन्यस्य ज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादं अभिवृद्धिर्वा भव
त्यथवा प्रवृत्तिर्नित्यज्वरस्य वृद्धिर्विषमज्वरस्येति कालोपि दोषविशेषलक्षणं ॥ तयोपशयानुपशयावपि लक्ष्यति ॥ ॥

निदानोक्तस्यापि निदानानीत्यर्थः ॥ अनुपशयो दुःखानुबंधः व्याधिद्विकारणविपरीतः ॥ उपशयः साध्यासाध्यज्ञानार्थम् १

मा० नी०
आ० टी०
१७

निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्ते नुपशयोदुःखं निदानोक्तौ पशयो विपरितैर्दोषाहाराचारै रूपशायिता सुखजनकशीलत्वं विपरितोपशय
यितेति निदानोक्तत्वेन युक्त आहाराचारादिस्सदोषस्य दुःखजनकत्वे नानुपशयो विपरितस्त्वाहाराचारादिदोषो त्यादकत्वात् उपशायिता पशय
श्चेति विद्वद्भिः उक्तं ज्वरसंज्ञां मध्ये संप्रतिवशादंतर्वेगो भवति कश्चिद्विद्वद्भिर्गणितो लक्षणमाह एते लिङ्गैर्तर्वेगं ज्वरं लक्षयेत् स्वसनं श्वासः आ
मेसदनमिति पठन्ति दोषस्य वायोर्वचसः पुरीषस्य च विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः वहिर्वेगस्य लक्षणमाह एते लिङ्गैर्वहिर्वेगं लक्षयेत् तद्व्यादीनामित्या
दिशब्देन प्रलापादीनां ग्रहणं मार्दवं स्वल्पत्वं अस्य तु सुखसाध्यत्वाभिधानेन अंतर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यत्वं दर्शितं असाध्यत्वं चासुश्रुते अंतर्वेगो गं
भीराख्यया पठितः गंभीरं तीक्ष्णवेगान्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् इति चिकित्साविशेषदर्शनायामामज्वरलक्षणमाह ॥ लालाप्रसेकः लालास्ता
तथा प्रलोपश्च मनश्च मः संध्यास्थिभूतमस्ति दवातवद्वैविनिग्रहः

अंतर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्येतानि लक्षयेत् संतापोभ्यधिको वासस्त्वस्मादीनां च मार्दवं ॥ वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसा
ध्यत्वमेव च लालाप्रसेकहृत्तासहृदया शुध्यरोचकाः ॥ तंद्रालस्या विपाकास्य वैरस्यं गुरुगानता ॥ शुब्नाशो बहुमूलत्व
स्तद्वतावलवान्ज्वरः आमज्वरस्य लिङ्गानि नदद्यात्तत्र भेषजम् ॥ भेषजं स्यामदोषस्य भूयो वर्द्धयति ज्वरं शोधनेन श
मनीयं च करोति विषमज्वरम् ॥

काया अग्निः सरणं अथ नाशुत् सुधातस्यानाशः ॥ वलवान्ज्वरे वलाधिकः ॥ एतानि लक्षणानि आमज्वरे भवन्ति तत्र भेषजपाचनादि
न देयं यदि दत्तं भेषजं भूयो ज्वरं वर्द्धयति शोधनं यद्यच्छमनीयं तद्विषमज्वरं कुर्यात् तत्र सामतादिना एकारसंस्थां परादोषस्य दोषसामतात्
रूपारूपारससामतां चाहासरतो निवर्तते तैरुण सामतायामौषधं नोपयुज्यते उक्तं च सुश्रुते सप्तरात्रासरं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधं दशरात्रास

केचिन्मन्यन्ते देयमौषधं दशरात्रास

उक्तिर्याचनं निर्गच्छेत्संसेकं शीवने तथा हृदयं पीड्यते चास्पतसुक्ते शोविनिर्दिशोत् इति भीमविनोदे १

पच्यमानज्वरलक्षणमाह ज्वरवेगोधिको भवति यथा निर्वीणा वस्थायां दीपः प्रज्वलति तमलप्रवृत्तिश्च भवति पच्यमानस्य दोषस्य लक्षणं जानीया
त् अथ निरामज्वरलक्षणमाह सुतृद्धिकातस्या प्रादुर्भावः ॥ अन्ये सुतृद्धिवा सामतां कृशत्वं ज्वरमार्दवं ज्वराल्पत्वं दोषप्रवृत्तिः वायोः प्रवर्तनं गुदे
नेति शेषः उत्साहश्च त्रासाहादिति पठन्ति अष्टदिनात्परत एतन्निरामज्वरलक्षणं तत्रौषधं देयं ज्वरस्य ॥ साध्यज्वरलक्षणमाह ॥ बलवत्सुवल युक्ते
षु पुरुषेषु ज्वरः साध्यो भवति यदुक्तं वलाधिष्ठानमारोग्यमिति स्वल्पदोषेषु नातिवलदोषेषु पुरुषेषु नुपद्रवः ॥ ज्वरस्योपद्रवाहिकादयः
यदुक्तं तत्रांतरे कासो मूर्च्छा रुचिश्छर्दिता सारविद्रुहा हिक्का श्वासां गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवादशः ॥ ज्वरस्यो साध्यलक्षणमाह ॥ यो
ज्वरो वलिभिः प्रवर्तते हेतुभिः कारणैर्जातः अतएव बहुलक्षणः संपूर्णलक्षणस्यैव सत्वसाध्यश्च शीघ्रमिंद्रियनाशनो भवति सोपि ज्व

ज्वरवेगोधिकस्तस्या प्रलापः स्वसनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ सुतृक्ष्णामतां लघुत्वं च गान्ना
णं ज्वरमार्दवं दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ वलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्यो नुपद्रवः ॥ हेतुभिर्वहुभिर्जा
तो वलिभिर्वहुलक्षणः ॥ ज्वरः प्राणांतकश्च शीघ्रमिंद्रियनाशनः ॥ ॥

रः प्राणांतकश्च मरणात्मक इत्यर्थः ॥ उत्पन्नमात्र एव चिकित्सितमात्रोऽपि इंद्रियशक्तिरसरूपादिग्रहणलक्षणा उपहरति सोप्यसाध्यरूपा
पेक्षया अन्येऽपि हिरेणा उपेक्ष्यमाणं इंद्रियशक्तिमुपघ्नन्ति असाध्यतां चाधिरोहन्ति एवमुक्तं लक्षणोप्यादावेव चिकित्स्यमान एव बोधव्यः
इंद्रियाणि च त्रैचक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति पंचवर्द्धांद्रियाणि हस्तपादगुहोपस्थजिह्वाः पंचकर्मेन्द्रियाणि उभयात्मकं मनः एवमे
कादशेन्द्रियाणि ॥

मा. नि. १५५ ज्वरमुक्तिपूर्वरूपमाह ज्वरमोक्षकाले एतादृश्या कृतिर्लक्षणम् भवतीति शेषः विद्विदिति विद्वेदः असंज्ञता संज्ञानाशः कूजनं कुंथनम्
 आ. टी. १५५ यदुक्तम् ज्वरमोक्षे पुरुषः कूजनं विवेचयति वाग्भट्टेणाह धातुन प्रक्षामयन् दोषो माक्षकाले विलीयते ततो नरश्च सन्सद्यः कूजन्नति
 विवेचयति वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यमतीव गात्रे ननु दोषस्य विना न व्याधिनिवृत्तिः क्षीणश्च दोषः कथमेवं विधंलक्षणं कुर्यात् उच्यते क्षीणेऽपि विनाश
 काले स्वशक्तिं दर्शयति यथा निर्वीणस्योऽपि दीपो विशेषात् प्रज्वलति अथवा दोषाभिभूतानां धातूनां दोषा पगमेन क्षोभाद्वाहादयः तरलतरवानरपरि
 हीयमानतस्तु तत्तत्तरे शिरस्वरकं पवत इति एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदोषजे भवति न सर्वत्र एतदन्तरं भालुकिः प्राह त्रिदोषजे ज्वरे दो

दाहः स्वेदोऽभ्रमस्तृष्णा कंपो विद्विदं संज्ञता कूजनं चातिवैगन्ध्यमाहति ज्वरमोक्षणे स्वेदो लघुत्वं शिरसः कंडूपाको मुखस्य च ॥
 क्षवश्च श्वानकांक्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ १५५ ॥ इति रोगविनिश्चये ज्वरनिदानम् प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ तदंतर्वैगं च धातुजे लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन्स्वेददर्शनमिति ज्वरमुक्तलक्षण
 माह ज्वरमुक्तस्य पुरुषस्येवं विधंलक्षणं भवति स्वेदो घर्मागमः स्नातसां स्फूर्तत्वात् लघुत्वं गात्रस्य शिरसः कंडूरिति सर्वो हि ज्वरस्ते
 जसः विरोधेऽप्यपगमात् सौम्यः श्लेष्मालश्च वलः सतु शिरसः स्थानअसाधारणात्मकलक्षणं कंडूजनयति व्याधिमहिम्नानान्यत्र स्थाने
 इति च दंति पाको मुखस्येति ज्वरोऽप्यकोपितपित्तात् क्षवश्चः छिक्वापरमते देहो लघुत्वं पगतं क्लम मोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठ
 वमव्यथत्वम् स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगिमनोः नलिष्ठा कंडूश्च मूर्द्धि विगतज्वरलक्षणानि इति श्रीवैद्यवाचस्पतिविरचिता या माधवनि
 दानटीकायामातंकदर्पणाभिधायी ज्वरनिदानं समाप्तम् १

राम
१५५

संहतावयवः २

त २

पित्तज्वरे अतीसारपाठात् ज्वरातीसारयो रन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानंतरमतीसारमाह गुरुशब्देन मात्रा गुरुर्ह्युते तथा स्वभावगुरुर्माषादि अथवा
 गुणतः पाकतश्च अतिशब्दः स्थूलान्तेः सह प्रत्येकं संबध्यते स्थूलं महद वयवं यथा लघुकपिष्ठाकादि स्थूलं वीर्यतः स्पर्शाच्च
 विरुद्धं क्षीरमत्यादितच्च बहुप्रकारं सौश्रुते हिताहिताध्याये देशकालमात्रादिभिर्विरुद्धमुक्तम् ॥ अथ शनं पूर्वदिनाहारे
 जीर्णभोजनम् उक्तं च चरके मुक्तं पूर्वाह्णशेषे तु पुनरध्यशनं मतमिति अजीर्णमपक्वान्नं च वर्णादि अन्ये अजीर्णे आमविदग्धादिविषमाशन
 म् उक्तं हि सुश्रुते बहुसोकमकाले चतुर्थं विषमाशनमिति विषमैरित्यत्र स्थाने असात्त्ये रिति पाठान्तरम् अन्ये भोजने रिति विरुद्धादिभिः सर्वैरेव
 संबध्यते स्नेहाद्यैरिति स्नेहस्वेदवमनविरेचनानुवासननिरुहास्तैरित्युक्तेः अतियोगयुक्तेः एतच्च यथायोगं ज्ञेयम् वसनातियोगस्यातिसारका
 गुर्वतिस्निग्धरूक्षा स्मद्रवस्थूलातिशीतलैः विरुद्धाध्यशनाजीर्णविषमैश्चापि भोजने स्नेहाद्यैरित्युक्तेः अमिथ्यायुक्तैर्विषमैः
 यैः शोकदुष्टावुमद्यातिपातैः सात्त्यर्तुपर्ययैः जलानिरमरौर्वैगविघातैः कृमिदोषत नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्ये

रक्तायोगात् मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोगयुक्तेः वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगाभावात् हीनयोगास्तु दोषानुक्लेश्याति सारस्य ननु वमनं प्रयुक्तम् कदाचि
 द्विरेकं कालेति विरेकश्चावमनमिति दर्शनात् तेषां मिथ्यायोगः संभवत्येव न सोऽप्यति योग एवेति सिद्धं यदुक्तं चरके योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियो
 गोतिवर्जनम् अयोगः प्रतिश्लोभ्यते न चात्यं प्रवर्तत इति विषमस्यावरमभोगत्वात् दुषीविषंवा शोको वंधुवियोगादि दुष्टावु व्यापन्नजलं मद्यं
 प्रसिद्धं तयो रतिपातं सात्त्यविपर्ययात् अतुविपर्ययाच्च जलानिरमरौः पानीयातिक्तीडनैः वैगविघातैरिति मूत्रपुरीषादीनां वैगनिरोधनैः कृमि
 दोषतः कृमिभिः पक्षाशयदूषणात् सन्तः कारणैः नृणां अतीसारो भवेत् एकजातीयत्वात् स्त्रीणां भवति तस्य अतीसारस्य लक्षणं कथ्यते ॥ ३ ॥

मिथ्यायुक्तैः अविधिप्रयुक्तैः विधेः ३

मा० नि०
आ० टी०
२०

सर्वतिसारसाधारणीसंप्राप्तिमाह संशम्येति यस्माद्युनाधः प्रणुनः प्रेरितः अपाधातुः कफरसमूत्र
स्विदेमदः पित्तस्तादिकः प्रवृद्धोदुष्टः अंतराग्निसंशम्यमे दीकृत्पर्वमिश्रः पुरीषयुक्तः अतीवाधः सार्पतः आचार्याधोरंतव्याधिमतीसार
माहुः गुदेन बहुद्रवसरणादतीसारद्वयार्थः तेषु नः षट्प्रकारं वदंति उक्तं षड्विधं विभजन्नाह वातेन पित्तेन श्लेष्मणा त्रयः सन्निपातेन चतुर्थः
शोकेन पंचमः आमेन षष्ठः एवं षट् अतीसाराः संख्यायां निर्देशादेव लक्ष्यायां षडिति संख्याकरणं नियमार्थं तेन हं हजातीसारान भवन्ति व्याधि
स्वभावादिति सूचितं भयशोकाभ्यां वायुः प्रकुप्यति तर्हि द्वयोर्वातजो विरोधः पृथग्गृहणं किमर्थं कृतं सुश्रुतेन हेतुप्रत्यनीकचिकित्सा र्थं पृथक्

संशम्या पाधातुरग्निप्रवृद्धोवर्चमिश्रोवायुनाधः प्रणुनः ॥ स रत्यतीवातिसारंत माहुर्व्याधिं चोरं षड्विधं तं वदंति एके
कशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः तन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रं वसाहानिलसन्निरोधाः वि
डुंगमाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरस्सरणिः अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः शकृदमंसरुक्कश
व्दं मारुतेनातिसार्यते ॥

शृंगपात्र

पठितम् सर्वतीसारपूर्वरूपमाह भविष्यतो भाविनोः तीसारस्य दृशादीनि पुरस्सरणि रूपाणि भवन्ति
थास एव तोदः सर्वैर्हृदादिभिः संवध्यते अत्र कुक्षिशब्दः उदरे कदेशवाची तेन नेपो नरुक्त्यम् अनिलसन्निरोध इति वायोरप्रवृत्तिः गात्रा
वसादेहेह ग्लानिः विडुंगः पुरीषाप्रवृत्तिः आध्मानश्च अविपाको नस्य वातातीसारलक्षणमाह मारुतेन वायुना अरुणदियुक्तं शकृतपु
रीषमतीसार्यते अरुणमिति वायोररुणातापि दोषदूष्य संमूहनादूवति एवमन्यत्रापि फेनिलं फेनयुक्तं रुक्षं निरुहं मल्पमल्पं स्तोका
मुहुर्मुहुर्वारंवारं ममं पक्वं सरुक्कशब्दमिति सशूल शब्दमिति ॥ २० ॥

तोदोदरादिभ्यः

राम
२०

पित्तातिसारलक्षणमाह पीतं पीतवर्णं तैलं नीलवर्णं वा आर्द्रं श्लोहितं तृषायुक्तं मूर्च्छाप्रसिद्धादाह पाकोपपन्नमिति दाहः सर्वगोपाको गुदस्यैव श्ले
ष्मातिसारमाह हृष्टरोमामनुष्यः कंटकितदेहः पुमान् शुक्लादिगुणयुक्तपुरीषमनिसार्यते शुक्लं श्वेतवर्णं सांद्रं धनं श्लेष्म सहितं विश्रं आमगंधि
शीतं शीतलमिति सान्निपातिकातिसारलक्षणमाह एवं विधमतीसारं देवत्रयोद्वं कृत्वा ध्यानीयात् वाराहलेहः शकृदस्य मेदोमज्जावांसा
सांबुमांसप्रक्षालनोदकैः सदृशं सर्वरूपिणमिति उक्तवाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तम् शोकजमाह तैस्तैर्भावेति धनबंधुनाशदिभिः शो
चतः शोकं कुर्वतः अल्पाशनस्य शोको देवात्यं भुंजानस्य एतेन धातुसंयोगाकारणं स्यादित्युक्तं एवं विधस्य जंतोर्वाप्योषा नेत्रनासागलादिगत

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तस्मा मूर्च्छादाह पाकोपपन्नं शुक्लं सांद्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं विश्रं शीतं हृष्टरोमामनुष्यः वा
राहलेहमांसांबुसदृशं सर्वरूपिणं कृत्वा ध्यानीयात् वाराहलेहः शकृदस्य मेदोमज्जावांसा
हिमाविश्यजंतोः कोष्ठगत्वा सोभयत्यस्परक्तं तच्चाधस्तात्काकरांती प्रकाशं निर्गच्छेदे विडुमिश्रं ह्यविडुनिर्गंधं वागं
धवद्वातिसारः शोकोत्पन्नोदुश्चिकित्स्याऽतिमान्नं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः अत्राजीर्णतत्प्रदुताः धोभयतः कोष्ठदो
षाधातुसंघान्मलांश्वनानावर्णानैकशः सारयन्ति श्लोपे तं षष्ठमेनं वदंति ॥ जलंतत्सहितजृष्णा देहतेजो वाप्योषाव

कोष्ठगत्वा वह्निमाविश्य व्याकुली कृत्वा स्परक्तं सोभयति चालयति उष्मद्रवत्वाभ्यां समानगुणात्वात् तच्चरक्तं गुंजाफलसंकाशमंध
स्तान्निर्गच्छेत् पक्तिमाविश्येति पाठान्तरे सरवार्थः गदाधरस्तु वह्निशब्देन पित्तमाह तच्चरक्तं विडुमिश्रं निर्गच्छेत् अविडु अल्पविटु
निर्गंधं गंधवद्देति विकल्पः पित्तस्य पूतित्वादतिगंधता तस्य चाति गंधत्वमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

काकरांती प्रकाशम् ३

मा० नि०
आ० टी०
२९

गंधश्चविस्त्रं इत्याहुः दुश्चिकित्स्यातिमात्रमिति शोकापनोदनं विना केचलेन भेषजेन न शाम्यति अत एव शोकोत्पन्नोति सारो विकारः वेद्यैः एव
कष्टः दारुणः प्रदिष्टः आमातीसारमाह अनेति अनं चतत् अजीर्णं अन्नाजीर्णं तस्मात् प्रदुताः उदीरीताः दोषाः कोष्ठं सोभयंतो दुःख
यंतः कोष्ठशब्देन समस्तमुदरमध्यमुच्यते तत्र गता इत्यर्थः धातुसंज्ञान्तरादीनां मलान् पुरीषादीनां नैव शोवद्दृशः तेनानावर्णसारयंति भू
यसेति बहुवेगत्वं सूचितं श्लोके तं शून्यं पुनः पृष्ट इति संख्यावचनं नियमार्थं तेन भयस्ते हाजीर्णं विमृचिकाशे जीर्णीदिनिमिता
अतीसारानपृथग्गणनीयाः यतस्ते दोषजेष्वेवं तर्भूताः प्रसंगादामलक्षणं लिख्यते आहारस्य रसः शेषो योनपक्वो गिलाघवात् सहेतुः
सर्वरोगाणामाममित्यभिधीयते अथामलक्षणमाह संस्पृष्टं संबद्धं एभिः पूर्वनिर्दिष्टैर्दोषैर्दृष्टिभिरुक्तवातायतीसारलिङ्गैर्गुरुतरैर्व्याप्तः

संस्पृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्यवसीदति पुरीषं भृशदुर्गंधिपिच्छिलं चामसंज्ञितं एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्यैव लाघवं
च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् पक्वं जाववसंकाशं यदुक्तं पिंडनिर्भंतु घृतं तैलवसामज्जावेसवारपयोदधि ॥ १५ ॥ मित्यर्थः दुष्टय

आत्रयथासंभवं व्यस्तसमस्ताश्चोद्भूयानेन सर्वाति सारणां सान्निपातिकत्वं प्रसंगः न्यस्तमं सुजले क्षिप्तं मं वसीदति मज्जाति आ मस्य गोरवात्
भृशं शब्दः पिच्छिलेन संबध्यते दुर्गंधिविस्त्रं पिच्छिलं आमसं वधात् पक्वलक्षणमाह एतानि जलनिमज्जनादीनियस्य पुरीषस्य विपरी
तानि जले प्लवनं गंधरहितत्वं अपिच्छिलत्वमित्यर्थः मनुष्यस्येतिकेचिच्चारम्भानयंति लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य च चकारात् कफं दुष्टं
पुरीषं समुच्चीयते यदुक्तं मज्जत्याम गुरुत्वाद्द्विद्वपादुत्प्लवते जले विनातिद्रवसंघातात् श्लेष्मशैत्यप्रदूषणदिति ननु कफसंस्पृष्टं
पक्वमपि मलं निमज्जाति तत्कथं पक्वं कफातीसारज्ञानं उच्यते तदितरलक्षणैरेव असाध्यलक्षणमाह भिषक् पक्वं जाववसंकाशादिपुरीषं

राम
२९

वेसवार इति स्मृत ३

मृदंगमुखपलेपनपिण्डवत् पाठः ४

तथा तस्मादियुक्तमति सारीणं पुरीषं च वर्जयेदिति संबंधः पक्वं जाववसंकाशं पक्वं जं वृफलसदृशवर्णं स्निग्धं कृष्णवर्णमित्यर्थः यदुक्तं
पिंडनिर्भंतं कालखंडसदृशं कृष्णलोहितमित्यर्थः तनुस्वच्छं घृतादि मांसधावनतोयां तां तां इव भाप्रतिभासो यस्य स तथा वेसवारः नि
रस्थिपिशितं पिष्टं मित्यादिपरिभाषितमांसप्रकारः तेन मिश्रं भुज्यते तस्य दृशं कृष्णमंजनप्रख्यं एतच्च कृष्मादिकं पिच्छाति सारवर्ज्यं बोध्यं
नीलारुणप्रभं चापक्षिप्रतिभासं मेचकं कर्तुं जनैर्वर्णवत् इषत् कृष्णरूपं कर्तुं नानाविधवर्णं स्निग्धं चिकुरां
धातुस्नेहयोगात् चंद्रकोपगतं मयूरपिच्छं चंद्रकैरिव धातुस्नेहैरूपगतं उक्तं च करवीरचार्येण चंद्रकैः शिखिपिच्छाभैर्नीलपीतादिराजि

मांसधावनतोयाभं कृष्णनीलारुणप्रभं मेचकं कर्तुं स्निग्धं चंद्रकोपगतं घनं कुरापं मस्तुलुंगाभंसगं धंकुथितं बहु
तस्मादाह भ्रमश्चासहिक्वापाश्वास्थिशूलिनं संमूर्च्छरति संमोहयुक्तं पक्वं वलीगुदं प्रलापयुक्तं च भिषक् वर्जयेदिति सारिणं

भिः आहतं वेसवारं तु मज्जक्षीरोपमं त्यजेत् इति तदेव धनं धात्ववयवमिश्रितत्वात् कुरापं शडितशवगंधतुल्यगंधमित्यर्थः मस्तुलु
गाभं मस्तुलुं गोमस्तकाभ्यंतरगतः स्नेहः समं वंगंधयुक्तं कथितं पूतिवद्भूमाधिकत्वात् ईदृशमति सारिणं त्यजेत् तादृशमाह ॥
तस्मादि पाश्वास्थिशूलां तां तां दृष्ट्वा मत्वर्थीयः तस्मादिभिर्युक्तमित्यर्थः अत्र संमूर्च्छ इन्द्रियमनोमोहः पुनः संमोहः इन्द्रि
यमोहः अतो न पौनरुक्त्यं अरतिः प्रसिद्धं पक्वं वलीगुदं पक्वावलया गुदे यस्य तं प्रलापो संवद्भाषणं तादृशं त्यजेदिति त्वर्थः

॥

मा. नि.
आ. टी.
२३

उक्तं च सुश्रुते षष्ठीपित्तधरानामया कलापरिकीर्तिता पक्वामाशयमध्यस्थाग्रहणीसाप्रकल्पिता अपिशब्दादज्ञानातीसारस्यापि स्वहेतोरे
हणीरोगः स्यादिति बोध्यते अन्येत्वपिशब्दा निवृत्तेऽप्यतीसारे इति व्याचक्षते मदाग्रित्यनेन दीप्ताग्नेरहितमपि न विकार तिबोधयति उक्तं हि दि
साग्नेः पुरुषस्यैव विरुद्धं वितथं भवेदिति भूय इति पुनरस्यर्थे वा दूषितः पूर्वमतीसारे दूषितत्वात् एतेन निवृत्तातीसारेणाप्यहिताहारपरिहा
रः करणीयः आवहिवललाभादित्युक्तं भवति अतएवाह सुश्रुतः तस्मात्कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तत्वात् यावन्न प्रकृतिस्था स्यादेषतः
प्राणतस्तथेति ग्रहणीमिति अग्र्यविधानं तस्यासंप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह एकैकश इति एकैकशः वातेन पिने न कपे न वयः अर्थः

एकैकशः सर्वशब्दोऽप्येत्यर्थः मूर्च्छितैः सा दुष्टावदुशोभुक्तमाममेव विमुंचति पक्वं वा सरुजं पूतिं मुहुर्वदं मुहुर्द्रवम्
ग्रहणीरोगमौहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः पूर्वरूपं तु तस्येदं तस्मालस्य बलक्षयः विदाहोन्नस्य पाकश्च चिरत्कायस्य गो
रवमकटुतिक्तकषायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः प्रमितानं शनात्यच्चवेगनिग्रहमैथुनैः मारुतः कुपितो बन्दि संकाय
कुरुते गदान् ॥ १ ॥ तैरिति वृद्धे मूर्च्छामोहसमुद्भयो रिति चात्वर्थः उद्धितैरिति पाठांतरे स एवार्थः साग्रहणी दुष्टासती भुक्तमाहारं

माममेव पक्वमेव वदुशः वदुनवारान् विमुंचति ॥ २ ॥ पक्वं चेति पक्वं वा मुंचति वा शब्द एवार्थः तेनापक्वमेव मुंचतीत्यर्थः सरुजं स शूलं पूति
दुर्गं च वातेन मुहुर्वदं पित्तेन मुहुर्द्रवं ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्यारोगो ग्रहणीरोगः ग्रहणीचाग्र्यविधानं यदाह चरकः अग्र्यविधानम
न्नस्य ग्रहणात् ग्रहणीमतानाभेरुपरिसोद्यग्निबलोपस्तं भवति हिता अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वत इति सुश्रुतेनाप्युक्तम् षष्ठीपित्त
धरानामया कलेति कलाचात्वंतराशयमयीदा ग्रहणीरोगपूर्वरूपमाह पूर्वस्यमिति तस्मापि पासा आलस्यशक्तावप्यनुत्साहः बलक्षयः

सर्वशब्दोऽप्ये

मूर्च्छा

कंठास्यशोषः ५

विदाहः अन्नस्य अंशिमंघेन विदग्धत्वं अतएव चिरात्पाकश्चात्रस्यैव कायस्य गौरवं सामत्वादिति वातिकग्रहणीनिदानमाह अतिशब्दः कटुति
क्तकषायैः सह संवध्यते संदुष्टभोजनं संयोगादिविरुद्धं अन्ये शीतादिभोजनैरिति पठति प्रमितमल्पभोजनं अन्नशनमुपवासः अत्यच्च अ
तिमार्गगमनं वेगनिग्रहः मूत्रपुरीषादीनां एतैः कारणैः कुपितो वायुः ग्रहणीस्य बन्दि संकायं संदूष्य गदान् रोगान् कुरुत इत्यर्थः वातग्रहणी
रूपत्वेयान् रोगान् कुरुते तानाह तस्येति सूक्तपाकं अम्लपाकं एतच्चाग्निमांशजनित विदाहाद्वति स्वरोमतां कर्कशं गत्वं वातेन त्वग्ना
तस्लेहशोषणात् कंठास्ययोः शोषः असुतस्सुधाया अभावः तिमिरं मंददृष्टि तावं हाराः सक्थपूर्वोः संधिः सूक्ष्मपिडासा च पार्श्वदिभिः संवध्यते ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखं सूक्तपाकं खरांगता कंठास्यशोषोऽसुतश्चातिमिरं कर्कोयोः स्वनः पार्श्वोरु
वंक्षणग्रीवारुग्मी ह्रां विषूचिका तृपीडाकार्यदौर्वल्यं वैरस्यं परिकर्तिका गृद्धिः सर्वरसानां च म
नसः सदन्नं तथा जीर्णजीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थं मुपैति च सवातगुल्मद्वेगग्रीहाशं कीचमान
वः चिरात् दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वा मंशब्दफेनवत् पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्चासादितो निलात् ॥ १ ॥

श्याममं प्रवृत्तिः वैरस्यं विरसास्यतां परिकर्तिका गुदे परिकर्तनमिव पीडा गृद्धिः कांसारसानां मधुरादीनां व्याधिसंभावात् वातदूषितांतः कर
णो न वा मनसः सदन्नं मनो ग्लानि आध्मानं जीर्णजीर्यति च अन्नदूतिशेषः भुक्ते भोजने कृते स्वास्थं समश्रुते स्वस्थतां प्राप्नोति सवातगुल्मद्वे
द्वेगग्रीहाशं कीचमानं वातगुल्मादिपीडायुक्तं तच्छुद्धी चिरात् कदाचित् द्रवं कदाचित् शुष्कं तनुं अल्पं शब्दफेन सहितम् वातात् दृष्टं
वर्चः पुरीषं पुनः पुनः वारं वारं श्वासकासोपद्रव पीडितः सृजेत् मुंचेत् पुरुष इति शेषः ॥ १ ॥ ॥ वादयेन वत् २ ॥

चमानवः २

मा. नि.
आ. टी.
२४

इदानीं निदानपूर्वकं पित्रग्रहणीलक्षणमाह विरहिदाहजनकं वंशकरीरादिः क्षारोपामार्गादिभूतः क्षारोदकसाधितं व्यंजनमश्रुतिका
मरूपादौ तथा क्षारमेव क्षारदिः तथा क्षारं च द्रव्यं आदिशब्दात् लवणतीक्ष्णानां ग्रहणं एतेः कारणैः उत्पन्नं दृढं पित्तं अनलं आ
प्लावयन् अभिभवन् तं वह्निं हन्ति ननु पित्तमात्रेयमग्निरेव वा ततश्च दृढिमेव प्राप्नोति तत्कथं हंतीत्याह जलं तप्तमिवानलमिति यथा
तप्तं उच्चयुक्तमपि जलं वह्निं हन्ति तथा द्रवांशपरिवृद्धं पित्तमूष्मरूपमग्निं हन्ति सपीताभः पीतवर्णः पुरुषः अपक्वं नीलं पीताभं सा

कद्वीर्णविदास्यस्तक्षारोद्यैः पित्तमुल्वणम् आप्लावयन् दृढं नलं जलं तप्तमिवानलम् सो जीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्र
वम् सधू मो द्वाहत्कं ठदाह रुचिर्दृढितः गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादं त्यं गिंकुपितः
कफः तस्यानं पच्यते दुःखं तद्वा स कृद्यो चकाः ॥

एतेव च दृढं नुवर्तनीयं ॥ सधू मो द्वाहः च्वाइं धीतिलोके तत्कं ठदाह इति तद्दाहः कं
ठदाहश्च इदानीं निदानं श्लेष्मग्रहणीलक्षणमाह शीतादिरिति आदिशब्दात् पिच्छिलमधुरादीनां ग्रहणं तेनाभोजनात् अतिमात्रभो
जनात् ननु भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादं त्यं गिंकुपितः कफ इति विरुद्धं स्वप्नादिवत् प्रोप्राप्तः रात्रिस्वप्नस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात् दिवा स्वप्नस्तु
स्रोतः संमीलनेन जठरानलं संधुक्षयति अत एवातिशरीराम जिर्णिनां च दिवा स्वप्नो विहित इति उच्यते भुक्ते च दिवा स्वप्नोऽत्यंत कफवृ
द्ध्याऽग्निं हन्ति अभुक्तवतां तु संधुक्षयति यदुक्तम् न रात्रिरशनात्कामं दिवा स्वापयेदिति तस्य पुरुषस्यानं कष्टेन पाकं गच्छति ॥ तद्वा
साह्यं दीरोचका एतेरूपद्रवैरुपद्रुतः ॥

राम
२४

आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य लिप्तां मधुरत्वं च श्लेष्मणौ व ॥ १४ ॥ तथा हृदयं स्थानं शुतडवापरितमिव मन्यते उदरं जठरं स्निमित्तं विवर्धनं श्वलेवा ॥ यस्या गौरवयुक्तमु
दरं तस्य एते रोगा भवन्ति एते केतनाह दुष्टो विरुद्धः मधुरश्चोद्धारः सदनं मंगानां स्त्रीष्वहर्षणं स्त्रीरिरंसाभावः ॥ १५ ॥ भिन्नं च तन्नाम श्लेष्मावा ताभ्यां संसृष्टमिति समासः भिन्नं
विदीर्णं गुरु इयं वृद्धवर्षस्य प्रवर्तनम् अरुशस्यापि दोर्वल्यमसामर्थ्यमित्यर्थः कफात्मके कफग्रहणीगदे ॥ १६ ॥ सन्निपातग्रहणीलक्षणमाह पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिं
गां समागमे संयोगे सति त्रिदोषग्रहणीगदं लस्येद्विषगिति शेषः ॥ संपूर्णश्चो कालुरोधा त्रेधा वक्ष्यामि भेषजमिति निखितम् ॥ १७ ॥ अथ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रहणीरोगमाह ॥ इव

आस्योपदेहमाधुर्यका सद्यो वनपीनसाः ॥ हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्निमित्तं गुरु ॥ दुष्टो मधुर उद्धारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥ भिन्नं च
श्लेष्मा संसृष्टं गुरु वर्षः प्रवर्तनम् ॥ अरुशस्यापि दोर्वल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥ पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे ॥ त्रिदोषं लक्ष
येदेवं त्रेधा वक्ष्यामि भेषजं ॥ १७ ॥ इव घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सकृत् ॥ आमं वज्रसं पेषितं सशकं मंदं वैदनम् ॥ १८ ॥ पक्षात्मा साह
शाहावानित्यं वापि विमुच्यते ॥ अत्र रूजनमालस्यं दोर्वल्यं सदनं भवेत् ॥ १९ ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शोनिं च गच्छति ॥ दुर्विज्ञेया दुर्निवारानि
रकालानुवंधिनी ॥ २० ॥ सा भवेदामवातेन संयहाद्रहणीमता ॥ २१ ॥ प्रसुप्तिः पादयोः शूलं यथा जलघटी ध्वनिं ॥ तं वदन्ति घटीयंत्रमसाधेय
हरणीगदं ॥ २२ ॥ यैर्लक्षणैः सिद्धानि नानि सारसैः स्थानसाधो ग्रहणीगदोपि ॥ हृदयजायेत यदा गदोपदेहं तदा तस्य विनाशमेति ॥ २३ ॥

कुप्यति ग्रहणीनित्यं दिवा भूयः सदनं च मधुरं सन्निपातं गुरुं नाभ्यां संसृष्टं सन्निपातं ॥ १४ ॥ भिन्नं च तन्नाम श्लेष्मावा ताभ्यां संसृष्टं सन्निपातं ॥ १५ ॥ भिन्नं च तन्नाम श्लेष्मावा ताभ्यां संसृष्टं सन्निपातं ॥ १६ ॥ पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिं
गां समागमे संयोगे सति त्रिदोषग्रहणीगदं लस्येद्विषगिति शेषः ॥ संपूर्णश्चो कालुरोधा त्रेधा वक्ष्यामि भेषजमिति निखितम् ॥ १७ ॥ अथ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रहणीरोगमाह ॥ इव
आस्योपदेहमाधुर्यका सद्यो वनपीनसाः ॥ हृदयं मन्यते स्थानमुदरं स्निमित्तं गुरु ॥ दुष्टो मधुर उद्धारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥ भिन्नं च
श्लेष्मा संसृष्टं गुरु वर्षः प्रवर्तनम् ॥ अरुशस्यापि दोर्वल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥ पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे ॥ त्रिदोषं लक्ष
येदेवं त्रेधा वक्ष्यामि भेषजं ॥ १७ ॥ इव घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सकृत् ॥ आमं वज्रसं पेषितं सशकं मंदं वैदनम् ॥ १८ ॥ पक्षात्मा साह
शाहावानित्यं वापि विमुच्यते ॥ अत्र रूजनमालस्यं दोर्वल्यं सदनं भवेत् ॥ १९ ॥ दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शोनिं च गच्छति ॥ दुर्विज्ञेया दुर्निवारानि
रकालानुवंधिनी ॥ २० ॥ सा भवेदामवातेन संयहाद्रहणीमता ॥ २१ ॥ प्रसुप्तिः पादयोः शूलं यथा जलघटी ध्वनिं ॥ तं वदन्ति घटीयंत्रमसाधेय
हरणीगदं ॥ २२ ॥ यैर्लक्षणैः सिद्धानि नानि सारसैः स्थानसाधो ग्रहणीगदोपि ॥ हृदयजायेत यदा गदोपदेहं तदा तस्य विनाशमेति ॥ २३ ॥

ग्रहणीनित्यं दिवा कुप्यति भूयः सदनं च आमसकमुच्यते या आमं संसृष्टं मुच्यते सा अन्यानां सदनं ग्रहणीभवति ॥

निर्दिष्टलक्षणमाह ॥

रोगी रोगस्यारि रोगमाह भेषजं रोगो रोगि

मा. नि. अनीसारगुहणार्थं सांपरस्यगुर्वधित्वादि तिसारगुहणोरनंतरमर्श उच्यते ॥ अखितपाणानि संति इत्यर्शाभिधानि वद्यष्टपाकाराणि भवन्ति ॥ पृथगेषैः वा तादिभिः त्रीणि समस्तैर्दोषैरेकं
आ. ध. शोषिनेन वैकं सहजानीत्येकं संवदुर्शासि ॥ तत्र सहजानि सहशरीरेण जातानि ॥ गुदवत्पारंभकवीजभागस्य दोष इधितत्वात् ॥ कुलजानीत्यर्थः ॥ अत्र द्वंद्वजानि पृथग्विनिमित्तसमस्तसमवा
२५ यारश्चत्वात् ॥ पृथङ्गणितानि ॥ उत्तं हि सुश्रुते ॥ अर्शस्य दृश्यते रूपं यदा वैरोषयोर्दयो ॥ संसर्गजं विजानीयात्संसर्गः षड्विधस्त ॥ इति ॥ षड्विधं वा त्रिसंसर्गः ॥ स्यवा तादिभ्युमे सुय संसर्गः ॥
तैरेवरक्तयोगादपरेत्रयः इति ॥ त्रिदोषजं तु विकृतिविषयसमवायारश्चत्वेनासाध्यत्वात् संख्यया पृथगागणितम् ॥ गुदबीजत्रय इति ॥ सार्धपंचांगुलमानं गुदं तस्यावयवभूतास्त्रिस्तोवलसः
उपर्युपरिवस्थिताः संख्यावर्तमिव स्थिताः शंखावर्तनिभाः प्रवाहणी ॥ विसर्जनी ॥ संवरणी नामिकाः ॥ तत्र गुदौष्टमर्शं गुलम् ॥ तद्वर्जं मंगुलद्वयप्रमाराण्यथमावली ॥ द्वितीया सार्धं कांगुला
तृतीयापि सार्धं कांगुला ॥ एव सार्धपंचांगुलगुदम् ॥ सुश्रुते न निर्दिष्टम् ॥ भोजेनाप्युक्तम् ॥ रोमांतेभ्यो यवद्वयं गुदौष्टं परिवक्ष्यते ॥ गुदौष्टात् गुलं वैव ॥ पथमांतावली विदुरिति ॥ सार्धं गुलमा
नेनाद्वितीया तृतीयोत्तमिति ॥ ॥ संजाप्रिपूर्वकमर्शः स्वस्वमाह ॥ दोषावातादयस्त्वग्मांसमेदांसिसंस्थे अपा नादोयत्मासां ॥ कुरान् कुर्वन्ति ॥ मिषजस्तात्मासां ॥ कुरान् शोसि ॥ जनुः कथयन्ति ॥

लघुनदेशकालीचशीतीत्यायामकमच॥ शाकावीतीतपस्यशाहनुवाताशसामतः॥ ४ ॥ त्वग्मांसयद्रो न त्वग्मांसाश्रितेरकमपि गृह्यते यस्मात्तद्विकि
त्वायांरक्तावोपदेशकरणात् अपानं गुदं आदिशब्देन नासिकावक्त्रमैव नाभिप्रभृतयो गृह्यन्ते ते वांलक्षणांनिमुञ्चते पठितानि कायविकित्वाकासुगुदस्येवाशस्त्वभिर्हन्ति॥ नासिकादिजा
तानां त्वधिकमांसत्वं तेषुपंचात्मा मारुतः पित्रमित्रादिसंजात्रे रभावात् तथा विहंभेयादिसर्वं पूर्वरूपस्य दासंभवात् यदाहवरकः शिथ्नेयारभ्ययावदधिमांसदेशस्त्विति मुञ्चते ननु
मांसां कुरत्वसाधर्म्यं कुरुक्षाराग्निसाधत्वाच्च तेषां शब्दः प्रयोगः कृतः सर्वथादिस्त्रेहेतौ लघुपदेशवत् मुञ्चतानुवादिनो वाग्भट्टस्यायमेवाभिप्रायः प्रतिभाति॥ २ ॥ अधवाताशीनिश
नमाह॥ कवायेत्याद्येतत्सर्वं वाताशीसांहेतुः कारणं प्रमितं पमितं अल्पमात्राहीनं अन्ये प्रमितस्थाने अतीतमिति पठन्ति॥ तत्रातीतकाले भोजनं अन्येषु मृतात्पाशनमिति पठं
ति तत्र प्रमृत्तं नष्टशक्तिकंधायादिकमाहुः॥ तीक्ष्णमिति मद्यविशेषरांघ्रैश्चादिमद्यं अन्यस्य वातप्रशमकत्वात्॥ ३ ॥ शीतोद्देशः कामरूपः कालो हेमन्तादिः आतपस्योऽस्मिन् गुण
स्यापि उक्तं तत्त्वत्वाद्यातपकोपितमेव अन्यत्तु गमय॥ ४ ॥ विषमाशनं रूपम्-३

सर्वं सदृशं विरोधजानामपि ३

सहजानांलक्षणम्

मा. नि.
आ. टी.
२६

विष्टं भोन्नस्येति विष्टं भोन्नस्यं अजीर्णतागमनं आहारो वा विष्टं आमाशय एवावतिष्ठते वातवैगुण्यात् दोर्वल्यं हीनशक्तितो विष्टं भोन्नस्येति पाठान्तरे विष्टं भोन्नस्यं अगस्ये दोर्वल्यं कुक्षे राटोपः गुडगुडाशब्द इति चक्रः तनतनीति गुणाकारः रुजा पूर्वकक्षोभ इति गदधरः पुरीषवद्वलक्षणे आटोपः आध्मानमिति नाधवः उरुवाहल्यं अधो निरुद्धस्य बायो रुद्धगतत्वात् सविषसादः जंघावसादः अल्पविद्वता अल्पपुरीषत्वं ग्रहणी रोगपांडुरितं राशं केति ग्रहणी रोगयुक्तस्य पांडुरोगोदरस्य चांशं का एतेषां लक्षणदर्शनात् ग्रहणी दोषपांडुरिति सति पाठान्तरे ग्रहणी दोषस्य पांडोः पांडुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् ॥ ३ ॥ पूर्वनिदानमुक्तं सां प्रतं वातादिभेदेन अशंसो लक्षणमाह

विष्टं भोन्नस्यं दोर्वल्यं कुक्षे राटोप एव च कार्ष्णमुद्गारवाहल्यं सविषसादोऽल्पविद्वता ग्रहणी दोषपांडुरितं राशं काचो दरस्य च पूर्व रूपाणि निर्दिष्टान्यशंसो ममिदृश्ये गुदा कुरावह निलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ग्लानाः श्वावां रूपाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः मिथो विसृष्टा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः विम्बी कर्कशं खर्जरकर्पाशीर्फसं निभाः केचित् कदंबपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः ॥ ४ ॥ वक्रनिलाः वातो ल्वणाः गुदां कुरां गुदे कुराः मांसप्ररोहाः अशंसि शुष्काः स्नावरहिताः चिमिचिमावेदनाविशेषस्तेनान्विताः सर्षपकल्कलिप्ता इवेति पावतस्मान्ननुपचिताः चिपटका इत्यर्थः श्वावां रूपावर्णतः स्तब्धाः कटिनाः कीलवत् विशदा अपिहिलाः खली स्य रीवत् विषमा इति पाठे विषमाः निम्नान्नताः परुषां कर्कशीः गोजिह्वा स्पृशेवत् रसः कर्कोटकफलवत् सूक्ष्माः नेककंठकंचिताः एषु विकल्पेषु वक्ष्यमाणेषु केचिदिति पदसंबन्धनीयममिथो विसृष्टाः परस्परं विभिन्नरूपाः वक्रा धनुर्वत् तीक्ष्णा दभी कुरवत् सूक्ष्मा ग्राः विस्फुटिताननाः केसरादिव दाननं येषां तेषां ते विदी

अपिहिलाः

गोजिह्वावत्स्पृशे

जेयाः

पिमुखादुत्पत्त्यर्थः विवादिफलसदृशं
आहृत्य विष्टं भोन्नस्यं
वनकपीसी ॥ १३ ॥ केचित् कदंबपुष्पाभाः श्लेष्माः अनेककंठकंचिताः सिद्धार्थकोपमाः पिंडुकारिणाः

२६

शिरःप्रभृतीनामभ्यधिकव्यथा अतिवेदनाक्षवथुः छिक्का विष्टं भोन्नस्यं तद्वहः तद्वहं गृहीतमिवेति वेदना तद्वहः तैर्गुदां कुरैः पीडितः पुरुष इदं वर्चः उपवेश्यते त्याज्यते गुदेनेति शेषः ॥ ५ ॥ ग्रथितं पाषाणवत् स्तोकमल्यं सप्रवाहिकं वातप्रवाहिकालक्षणापेतं रुक्मलं पिच्छापिच्छिलोद्वभागः तेनानुगतं ह्रस्वशब्दस्त्वगादिभिर्वक्रांतैः प्रत्येकं संवध्यते अस्योपद्रवमाह गुल्मेत्यादि ततो वाताशोभ्य उपद्रवरूपाणामेषां संभव उत्पत्तिः अधीलानामेव भौभागे पाषाणपिंडिकावत् वातरोगविशेषः पेंतिका न्याह पित्तोत्तरः पित्तो ल्वणाः गुदां कुरैः

शिरःपाश्वीसकटूरुवंक्षणाभ्यधिकव्यथा १३ ॥ शवथुद्गारविष्टं भोन्नस्यं तद्वहः तद्वहं गृहीतमिवेति वेदना तद्वहः तैर्गुदां कुरैः पीडितः मावहा तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकं रुक्मलं पिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ह्रस्वशब्दः खविणमूत्रनेत्रवक्राश्च जायते गुल्मही होदराष्टीला संभवस्त एव च पित्तोत्तरानीलमुरवारक्तपीतासितप्रभाः तन्वस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदवश्च तथा शुकजिह्वायुक्तं त्वंडजलोकावक्रसन्निभाः दाहपाकज्वरस्वेद एमृच्छा रतिमोहदाः सोष्माणोद्रवनीलोष्मपीतरक्तामवर्चसः यवमध्याहरित्यीतहारीद्रत्वग्रवादयः श्लेष्मा ल्वणामहामूला घनामंदरुजः सिताः राईदृशाद्रेया नीलमुरवाः नीलाग्राः तनुअघनं अस्त्रं स्रवंतीति तन्वस्त्राविणः पित्ताः विस्त्रगंधिनः तनवः स्वल्पाः मृदवः कोमलाः अन्ये मृदले विनइति पठंति तन्नलं विनो लंबनशीला अहृत्या च शुकजिह्वायुक्तं त्वंडजलोका सुखसन्निभाः सदृशाः उपद्रवानाह दाहादिमोहांतो पद्रवदायिनः साष्माणः उष्मस्य र्शाः द्रवं नीलं उष्मपीतरक्तं आममं पक्वं वर्चः उपवेश्यति यवमध्येति यववत् मध्ये स्थूलाः प्राते सूक्ष्माः हरितं हरितपत्रवर्णं पीतं हरितालाभं हारिद्रं वर्णं रेषावर्णं सदृशास्त्वगादयो आदिशब्दाश्च ह्युनेत्रादयो गृह्यन्ते श्लेष्मिकान्याह श्लेष्मा ल्वणा इत्यादौ गुदां कुरैः

निविडावयवाः २

हरिद्रा १

भवन्ति १

विष्टं भोन्नस्यं तद्वहः तद्वहं गृहीतमिवेति वेदना तद्वहः तैर्गुदां कुरैः पीडितः
विष्टं भोन्नस्यं तद्वहः तद्वहं गृहीतमिवेति वेदना तद्वहः तैर्गुदां कुरैः पीडितः

१३

मा. नि.
आ. टी.
२७

उत्सन्नाः देह्येणोद्गताः उच्छ्वनादिति पाठे श्वयथुमंत उपचिताः परिणाहेन स्थूलाः स्तब्धा अनम्राः वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः गुरुवः गुरुद्वयाक्रांतमि
वगुदं कुर्वते स्थिरा निश्चलाः पिच्छिलाः अविशदाः स्तिमिता मन्दाः श्लक्ष्णाः निषिद्धाः मृष्टाः कंडूढाः कंडूवदलाः कंडूव्यपगमाश्च सुपस्पृश्यमा
नाः प्रीणयं त्यर्शसमिति स्पर्शनप्रियाः आकृत्या तु करीरे मरुदेशोद्भवोद्गमः पनसः कंटकिफलः तयोरस्थिवदाभाः अथवा करीरे वंशकुरः
तेन करीराभाः पनसास्याभाश्चेत्यर्थः तथा गोस्तनसन्निभास्तत्सदृशाः वंशणानाहितुंबदुमिव शीलं येषां ते तथा गुदप्रत्यासन्नतं वंशणयोः
प्रेरणाय सामर्थ्यकारीणाः पायुर्वेस्तिनाभ्यवकर्षिणः पाय्वादिषु आकर्षणवत् पीडाकारिणः वस्तिः मूत्रकोशः उपद्रवानाह कासैत्यादि

उत्सन्नोपचिताः स्तिग्धाः स्तब्धाः चतुर्गुस्थिराः पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कंडूढाः स्पर्शनप्रियाः करीरपनसास्याभास्तथा
गोस्तनसन्निभाः वंशणानाहिनः पायुर्वेस्तिनाभ्यवकर्षिणः सकासश्वासत्स्वासप्रसेका रुचिपीनसाः मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशि
शिरज्वरकारिणः क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिगमप्रायविकारदाः वसाभांसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः नस्त्रवंति नभिद्यंते पांडुस्निग्धत्व
गादयः संसर्गलिङ्गाः संसर्गान्दर्वन्ति हि द्विदोषजाः सर्वैः सर्वात्मकान्यादुर्लक्षणेः सहजानि च ॥

गुदस्य वा कंठं मूत्रकं च शिरोजाड्यं शिरस्तिमितताः शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः क्लेश्याग्निमार्दवच्छर्दिगमप्रायविकारदाः आमप्रायविकारदाः आमवद्गु
लायेरोगान्प्रीतिमारग्रहण्यादयः तत्प्रदाः प्रायः स्थाने प्राज्या इति पाठे स एवार्थः प्रायः प्राज्यशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात् वसाभंसकफप्राज्यप्रभु
तं पुरीषं येषां ते तथा सप्रवाहिकाः श्लेष्मिकप्रवाकयुक्ताः नस्त्रवंति क्लेशादिकमिति शेषः नभिद्यंते गादविद्वन्निपीडिता अपि न विदीर्यन्ते इति
पांडुस्निग्धस्त्वगादयः त्वदुःखनयनवदनानियत्रपूरुषाणां भवन्ति दूदजानाह संसर्गति स्पष्ट एवार्थः सान्निपातिका सहजान्याह सर्वैरिति सर्वैर्वा

अन्ये प्राज्यस्थाने प्राय इति तत्रापि स एवार्थः २

२७

अंशोसि १

रक्तजान्याह कीलवत्कीलाः रक्तोत्पलानुदेकीलाः तेषां लक्षणा मीदृशः पित्ताकृति समन्विताः पित्तिकाशैर्लक्षणा युक्ताः आकृत्या च गुंजारक्तं गुं
जाविद्रुमः प्रवालमणि स्तत्सदृशलोहिता इत्यर्थः ते च गादविद्रुप्रपीडिताः कठिनपुरीषयंत्रिताः अतिशयेन दुष्टं रक्तमुष्मं च स्रवंति सहसा अ
कस्मात् तस्येति रक्तस्यातिप्रवर्तनात् भेकाभः प्रावृषिदृढभेकाभः पीतच्छविः पुरुषः दुःखैरोगैः शोणितक्षयसंभवेरिति उक्तं च सुश्रुते शोणित
क्षये त्वचिपारुष्यम् अम्लशीतप्रार्थना शितशेथिल्येरित्यादि वस्तुस्थोत्यः असाहोर्षः हतौ जाह्नत शक्तिः कलुषेन्द्रियः स च कुंभ्या कुलं सर्वं

रक्तोत्पलानुदेकीलाः पित्ताकृति समन्विताः वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसन्निभाः तेत्यर्थं दुष्टमुष्मं च गादविद्रुप्रपीडिताः
स्रवंति सहसारक्तं तस्य चातिप्रवृत्तिर्भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवेः हीनवर्णबलोत्साहो हतौ जाः कलुषेन्द्रियः
विद्रुप्रपावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्नगच्छति तनुचारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् कक्षूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकं तनु
नुबोधो वा तस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् शिथिलं श्वेतपीतं च विद्रुप्रवर्तते यदि च स्निग्धं गुरुशीतलं यद्यर्शसांघनं चासृक्तं तु मत्पांडुपिच्छिलं गुद
सपिच्छस्तिमितं गुरुस्निग्धं च कारणम् श्लेष्मानुबोधो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशं संबुधैः ॥

मत्वात् दुहानीमस्येवरक्ताशो निदानं स्य वातादिभेदेन लक्षणा माह रक्तोत्पलानामर्शसां असृग्यदीदृशं भवति तनु अल्पं कट्यादिषु शूलं च अ
धिकं च दौर्बल्यं तत्र रक्ताशं सिवा तस्यानुबोधो ज्ञेयः यदि च रूक्षणं रूक्षद्रव्यादिहेतुः कारणम् श्लेष्मानुबोधो लक्षणा माह रक्तोत्पलानामर्श
सांयदि शिथिलं श्वेतपीतं च विद्रुप्रवर्तते यदि च स्निग्धं गुरुशीतलं तनु मत्पांडुपिच्छिलं असृक् प्रवर्तते तनु मत्सूत्राकारं गुदं च सपि
च्छपिच्छिलाद्रस्तिमितं निश्चलं भवेति तस्मिन् रक्ताशं श्लेष्मानुबोधो विज्ञेयः गुरुस्निग्धं च तत्र कारणं हेतुः ननु पित्तानुबोधः कुतो नोक्त इति तदु

धनं यत् २

असृगवर्णं फेनिलं चोत्पलितं ॥ ३८ ॥ ४

पित्ताकृति समन्विता इति ॥ ३८ ॥

मा० नि०
आ० दी०

ननु गुददेशदुष्पागुदजंस्यां पादात् कथं सर्वदेहे कृशत्वादिरूपादुष्टिरित्याह पंचात्मेति मुदजानां समुद्रवे संभवे एते सर्व एवोक्तस्वरूपावा
तादयः प्रकुप्यन्ति पंचात्मा पंचस्वरूपः प्राणापानसमानोदानव्यानभेदात् तेषां स्थानानि तृदि प्राणा गुदपानः समानो नाभि संस्थित उदा
नः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः एवं पंचात्मा वायुः कथ्यते योऽनिलो वक्रसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् सोऽन्नं प्रवेशयत्यंतः प्राणोऽथैवा
वलंबते कुपितः कुरुते चापि हिक्काश्वासादिकान् गदान् उदानो नाम यस्तूर्द्धमुमैति पवनोत्तमः तेन भाषितगीतादि विशेषश्चाभिवर्तते ॥
उर्द्धजन्तुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः आमपक्वाशयचरः समानोऽग्निसहायवान् अन्नं पचति तज्जांश्च विकारान् प्रव्यनक्ति सः गुल्माग्नि
सादातीसारान् प्रणष्टश्च करोति सः पक्वाशयाश्रयोपानः काले वर्षति चाप्यध्वात्तमूत्रपुरीषाणि शुक्लगर्भात्तवानि च क्रुद्धश्च कुत्ते रोगान्

पंचात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्रवे तस्मादर्शसिद्धः खानि बहुव्याधिकरणि च ।

सर्वदेहोपतापीनिप्रायः कृच्छ्रतमानिच॥ घा॥

सर्वदेहापत्तापानप्रायः कृच्छ्रतमानच ॥ चौरान्वस्तिगुदाश्रयान् सर्वदेहचरोव्यानोरससंवाहनोद्यतः स्वेदासृक्स्नावणश्चापि पंच
धाचेष्टयत्यपि कृद्भुश्वकुरुतेरोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् मुक्तदोषाः प्रमेहाव्यानापानप्रकोपजाः युगयत्तु कुपिताश्वामीदेहंभिद्युरसंश
यंदृतिपंचात्मावायुः रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रुक्षो लघुश्चलः एवं पंचात्मकत्वं पित्तं योज्यं आलोचकरं जकसाधकपाचकभाजकभेदा
त् पाचकं भाजकं चैवरंजकालोचके तथा साधकं चेति पंचैव पित्तनामान्यनुक्रमात् स्वाशये पाचकं पित्तं मग्निरूपंति लोमितं भाजकं
कांतिदं यत्तु लेपाभ्यंगादिकेषु च रंजकं तु यद्वत् प्रीहोस्तद्गतं शोणितं ब्रजेत् आलोचकमुभौनेत्ररूपदर्शनकारितत् साधकं हृदयेति
ऐन्द्रेण प्रज्ञाकरञ्चुतत् पित्तमुष्णद्रवपीतनीलसत्वगुणात्तरम् कटुतिक्त रसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लता ब्रजेत् तेषां स्थानानि आलोचकं ने

नमोऽजंकंयद्वत्प्रीहोः साधकंलदि पाचकं पक्वा
माशययोर्मध्ये भ्राजकंलबि एवंकमोपिपंचाला।
आलंबकं कूर्कैकवोषकं तर्पकं श्लेष्मकं भेदात्तेषां

श्लेष्मा पंचविधोरस्थत्रिकसंस्थः स्ववीर्यतः हृदयस्थान् वीर्याच्चततएवाभ्युत्क्रमणं कफधाम्नामशेषाणां यत्करोत्यवलंबनम् आमावलंबकः
श्लेष्मायस्त्वा माशयसंस्थितः क्लेदकः सोत्रसंघातक्लेदनाद्रसबोधनात् बोधकोरसनस्थस्तु शिरः संस्थाक्षितर्पणात् तर्पकः श्लेष्मकश्चापि
सर्वसंधिसंस्थितः उरः कंठः शिरः संधिपर्वीरपां माशयोरसः मेदोघ्राणां च जिह्वा च कफस्थानमुरोभृशमिति एवं दोषत्रयाणां पंचात्मकत्वं सिद्धं पंचा
त्मानो दोषास्त्रयः गुदवलित्रये च गुदजानां समुद्रवैसिद्धये वा प्रकुप्यंति गुदवलित्रयस्य च कोपविहृतत्वं प्रवहणादि कार्यकर्तृत्वं च अन्ये
तु गुदवलीत्रयइति पठंति व्याख्यानयंति च सर्वे दोषा गुदवलीत्रये कुप्यंति तन्नातियुक्तं प्राणोदानयोस्तत्रासनिधानात् अन्ये व्याख्यानयंति ॥

अशंसं प्रशमेयत्नमाशु कर्तुं बुद्धिमान् तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्येव ह गुदोदरम् ॥ दोषको यम् बास्यायां तु वलौ जाता न्येक दोषो ल्वरा
निच ॥ अशंसि सुखसाध्यानि चित्पतितानि च ॥ हं हं जानि हि तीयायां वलौ या न्याश्रितानि च ॥ हं हं साध्यानि तान्याहः परिसंवत्सरा
णि च ॥ सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरं वलिं जायंते ॥ शंसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ३८ ॥

गुरुत्वलीत्रये गुट्जानां समुद्रवे सति उत्पत्तौ सर्व एव दोषाः प्रकुप्यंतीति तस्मादर्शेति दुःखप्रदानि बहुव्याधिकरत्वात् जठराग्निमांसाद्युपकरणानि
निःश्रुतः सर्वशरीरतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायेण ग्रहणादसाध्यानि सुश्रुतस्तु सर्वाः सुर्वलयेषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ताभिस्तु प्रहिता वायुर
पानः सन्निवर्तते व्यानेन संगम्य ज्योतिर्गृह्णाति देहिनामिति सुखसाध्यान्वाहः नास्वयामिति सुखसाध्यान्वापिन चिरोत्पत्तिनातीति अनति क्रांत
संवत्सरणिः कृच्छ्रसाध्यान्वाहः परिगतोऽति क्रांतः संवत्सरोपेतानि कृच्छ्रसाध्यानि याप्यानि इत्यर्थः असाध्यान्वाहः सहजानिति यानि सहजानि
तान्यसाध्यानि तथा त्रिदोषजान्युत्तरकालजान्यपि अन्यभ्यंतरावलंसंश्रितसजातानि एकदोषजातानि तान्यप्यसाध्यानि तथा यानि तु बाह्यवलिजा
तानि द्विदोषोत्वरानि तानि कृच्छ्राणि त्रिदोषाणि याप्यानी तु तन्मू एव द्वितीयायामेकदोषोत्वरानि कृच्छ्राणि त्रिदोषोत्वरानि असाध्यानि एवं च तीयाया

दोषद्वयोत्वरणानि. द्वितीयायां बलौ जातानि. परिसंवत्सराणीति. ३

तत्रापि विशेषः कथ्यते. ३

सं एकदेशोत्त्वणानियाप्यानि शेषाण्यसाध्यानि-३॥

मा. नि.
आ. टी.
२५

असाध्यस्याप्यप्रत्याख्येयभेदेनैवे विध्यमाह शेषत्वादिति यद्युषःशेषोऽस्ति तदा चतुष्पादसमन्विते तान्यशोसियाप्यन्ते रोमिणीति शेषः कीदृशे रोमिणि
दीप्तकायाग्नौ पुनः कीदृशे चतुष्पादसमन्विते अतो न्यथा विपरीतानि प्रत्याख्येयानि असाध्यानि पादचतुष्टयं यथा रोमीभिषक् परिचारक औषधं च य
दारोमीभिषक् वाक् कदाहो जितेन्द्रियः वैद्यः शालोकर्मणि कुशलो निर्लोभः सत्यधर्मश्च परिचारक आसः कुलीनोऽनलसः आतुरच्छदानुवर्ती
च औषधं न वरं सवीर्यदि संपन्नं च ते दुक्तम् वैद्यो व्याधुपसृष्टश्च भेषजं परिचारक एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः तत्वाधिगत शास्त्रार्थो
दृष्टकर्मस्वयंकृती लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जो पक्वतमेषजः प्रत्युत्पन्नमतिर्दुर्मानव्यवसायी विशारदः सत्यधर्मपरो यश्च सभिषक् पाद उच्यते

दूरीकर्तुं शक्यते नान्यथेति भावः

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते याप्यन्ते दीप्तकायाग्नौ प्रत्याख्येयान्यतो न्यथा शोफो हृत्पार्श्व शूलं च यस्या साध्या शोसो हि
स हृत्पार्श्व शूलं संमोहश्चुर्दिरंगस्य रुज्वरः तस्मा गुदास्य पाकश्च निहनुर्गुदजानरं तस्मा रोचक शूलार्तमतिप्रसुतशोणितम् शो
यातीसारसंयुक्तमशोसि स पयंति हि

आयुष्यान्तस्त्ववान्साध्याद्रव्यवानात्मवानपि उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक् कदाहो जितेन्द्रियः वैद्यः शालोकर्मणि कुशलो निर्लोभः सत्यधर्मश्च परिचारक आसः कुलीनोऽनलसः आतुरच्छदानुवर्ती
मप्रशस्ते हनिवोदुतम् अत्यमात्रं महावीर्यं द्रव्यवर्णरसान्वितम् शेषप्रमलानिकरमविकारिविपर्यये समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजम्याद उच्यते
स्निग्धोजुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे वैद्यवाक् कदाहो जितेन्द्रियः वैद्यः शालोकर्मणि कुशलो निर्लोभः सत्यधर्मश्च परिचारक आसः कुलीनोऽनलसः आतुरच्छदानुवर्ती
पद्वादसाध्यत्वमाह हस्त इति यस्य हस्तपादादिषु यद्युः स्यात् तत्पार्श्व शूलं च स अशोसो शोरोमी असाध्यः असाध्यस्य लक्षणानि हृदि ति हृत्पार्श्व शूलं
च संमोहश्च नौ तथा हृत्पार्श्वदि स संमोहस्तं च अंगस्य रुक् पीडा गुदास्य पाकश्च निहनुर्गुदजानरं तस्मा रोचक शूलार्तमतिप्रसुतशोणितम् शो
प्रसुतशोणितं तस्मा रोचकाद्युपद्रवयुक्तं पुरुषं अशोसि निहंति हि पादपूरणे ॥ ४२ ॥

पाकः गुदमुखं २

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यते यथास्वमिति केरुः तेन नासारोदः प्यादिभ्य
पदेराः १

स्थानांतराण्यशोसामाह मेढ्रादिष्विति मांसां कुरत्वा देषामशो व्यपदेशः स र्षपादिषु स्नेहेषु तैलव्यपदेशवत् मेढुः शोफः आदिशब्दाश्च सुर्ना
सादीनियथास्वयथास्थानम् नाभिजानितु गंडपदास्य रूपाणि किंच लुं मुखसदृशानि आकृत्येत्यर्थः तानि पिच्छिलानि मृदूनि च भवन्ति चर्मकी
लसंप्राप्तिमाह व्यानइति व्यानो वायुः कफगृहीत्वा संगृह्यत्वचो वहिः कीलसदृशमशोः कुर्यात् स्थिरं निश्चलं तं चर्मकीलं प्रादुः त्वचो वहिरि
ति गुदौष्टं परीत्येत्यर्थः तत्र तु अशोसामेव संभवात् एतच्च गुदौष्टे देशे एव नान्यत्रेति कार्तिक कुंडादयः तस्यैव वातादिलक्षणमाह वातेन
तोदः तोदः पीडा विशेषः पारुष्यं पुरुषतापि तात् अस्मिन् किंचित् कृष्णरक्तत्वं च श्लेष्मणा स्निग्धतां ग्रथि सादृश्यं सवर्णतां गात्रसमानवर्ण
प्रथितत्वं

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यते यथास्वनाभिजानितु गंडपदास्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च व्यानो गृहीत्वा श्लेष्मणां करोत्यशोस्त्व
चो वहिः कीलोपमं स्थिरं रवं चर्मकीलं तु तं विदुः वातेन तोदः पारुष्यं पितादसितरक्तता श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथि
तत्वं सवर्णता ॥ ४१ ॥ इत्यशोसनिदानम् ॥ ४१ ॥

धिरस्त्रवाः विनाशयंति शोफं स्नेहं ति पुंस्त्वचं सत्वरं शोफो मेढुं पुंस्त्वचं तया योनौ च ते दुष्टान् गंडपदमुखा कृती नदं गंधान् सुकुमारं च
पिच्छिलान् जनयंति हि मांसां कुरानिति शेषः चकाराद्यो निरार्तवच्च प्रति तैरेवोद्गते दीर्घेः कर्णे जाशस्तु जायते वाधिर्यं शूलमत्युग्रं
सततं कर्णपूतिता नेत्रजेषु जलस्त्रावो वेदना चाप्यदर्शनं अश्रूणां जायते वर्त्मा वरोधो शोस्सु संततं घ्राणजेषु प्रतिश्यायः कृच्छ्रोक्ता
सः शिरोव्यथाश्च यः पूतिवक्त्रं च वाक् स्यादनुनासिकं मुखं शोस्सु च कंठोष्ठतालुमध्यैकजन्मसु स्याद्दृढवाक् त्वरसाज्ञानमुखाम
याः इत्यातंकदपरो निदानव्याख्या चतुर्थमशोसनिदानम् ॥ ४२ ॥

अशोसु दृढपते रूपं यशवे दोषयो द्वयोः संमर्गं तं विजानीयात् संमर्गः अद्विविधः स्मृतः अशोसं प्रसमयत्वा मांशुर्कूर्चं तद्विमानः तान्याधुहि गुदं व्याकुर्युर्बहुगुदोदरम् वातव्याध्यामरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः अशोसिग्रहणीत्य
शो महारागाः सुदुस्तराः अशोसि सारग्रहणी विकाराः प्रायेण ते न्योन्यनिदानभूताः शान्तेऽनलेते प्रभवन्ति सर्वे दीप्तेन लेतुसहसाव्रजान्ते ॥ ४३ ॥

मा० नि० अर्शोभ्योऽग्निमांशस्य संभवस्ततोऽर्शोऽन्तरमग्निमांशादिजानुरोगानाह मंदइति अनलो वह्निश्चतुर्विधो भवति मंदस्तीक्ष्णो विषमः समश्चेति मंद
 आ० टी० स्पदुर्जरत्वात्प्राक्पुनः कफपित्तानिलाधिकादित्यथाक्रमं मंदादिषु योज्यं तत्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात्समः जाठरइति धात्वग्नि
 ३० व्यवच्छेदार्थम् तेषां स्वरूपमाह विषमो वातजानुरोगानिति वातजान् शीतेरन्यतमान् सामान्यजोश्च ज्वरातीसारदीन् तीक्ष्णान् शिरेर्वपि
 तजानिति पित्तजानां उषचोषादीनां चत्वारिंशतोऽन्यतमान् एवं मंदोऽग्निः कफजानां विंशते रालस्यादिकानन्यतमान् एते च रोगाश्चरके महा
 रोगाध्याये द्रष्टव्याः तेषां लक्षणमाह समेति समा उचिता मात्रा अशिता उपयुक्ता सती सम्यग्यस्य विपच्यते समग्निः मंदोऽग्नेः मंदवह्नेः पुरु

मंदस्तीक्ष्णो यविषमः समश्चेति चतुर्विधः कफपित्तानिलाधिकात्तत्साम्याज्जाठरो नलः विषमो वातजानुरोगान् स्ती
 क्ष्णः पित्तनिमित्तजान् क रोत्यग्निस्तथा मंदो विकारान् कफसंभवान् समासमाग्रेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते स्व
 ल्पापि नैव मंदाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः कदाचित्पच्यते सम्यक् कदाचिन्नविपच्यते मात्राति मात्राप्यशिता सुखं यस्य
 विपच्यते तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥

स्वल्पमात्रा शितापि नैव पच्यते विषमाग्नेस्तु देहिनोऽग्नेः पुरुषस्य ॥ १ ॥ १
 पस्य कदाचित् सम्यक्पाके गच्छति कदाचिन्नगच्छति वा योर्विषमगति त्वात् तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति तीक्ष्णसमाग्योरिति भेदः मात्राति
 मात्रेत्युपलक्षणांतेनाति मात्रा मजीर्णभोजनादिकमपि सुखं यस्य विपाके गच्छति तीक्ष्णाग्निरिति जानीयात् तदुक्तं तन्मात्रे अति मात्रा म
 जिर्णेपि गुरुचान्नं यथा श्रुतं दिवापि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः अत्यंत तीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मक
 इत्युच्यते यदुक्तं चरके नरेक्षीणकफपित्तं कुपितं मारुतानुगं सोऽप्यणः पाचकस्थाने वलमग्नेः प्रयच्छति तदा लब्धवलो देहं विचरेत् सानिलो ॥ ३०

सच विकारस्व

कफेक्षीणो यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगं तीव्रं प्रवर्द्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् तद्व्याहरो यमूर्च्छा दीक्षते वा तन्नि संभवान् पक्वान्माशुधानादीन् स क्षिपेनाशयेद्भवतु ॥ १ ॥

अन्यत्र कदादिरुक्ता भुजानुराणां शीलो कफे मारुतं संप्रवर्द्धये अतिप्रवर्द्धये पवनो रितोऽग्निः स राल संशोभयति प्रसृतं भुक्तं स रालं स्रज्ज्वरं नित्यं स्यात्तस्मादसौ भस्मकनामको भूतः
 तद्व्याहरो यमूर्च्छा भवति तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ २ ॥
 विभिन्नं कफादिभिरेकं रोगं यथा संख्येन रसरोय इति ॥ ३ ॥

दिशि ४

अभिभूय पच्यते तैश्च दद्यादाशुमुहर्मुहः पक्वान् च ततो धातुन शोणितादीन् पच्यते ततो दोर्वल्यमातं कान्मृत्युं चोपनयेन्न रसभुक्ते नैलभते
 शान्तिं जीर्णमात्रे प्रकुप्यति दृढदाहका समूर्च्छाः स्युर्ध्वधयोऽत्यग्निसंभवा इति तेषु मध्ये समाग्निरुत्तमः अग्निमांशा जीर्णयोः परस्परकारणत्वा
 दजीर्णान्याह आममिति आहारस्यैव अपक्व उर्वरितोरसोरसशेषः नन्वा माजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः उच्यते आमो दिनत्रयमन्तरं
 सशेषस्वाहारसजः वातादिकव्यपदेशश्चान्ननक्तः अत्यत्वाद्वातादिलिंगानां मतांतरमाह अजीर्णं पचमं केचि निर्दोषमाध्यानादिदुष्टैरकारकं
 दिनपाकि चेति अहोरात्रेणाहारः पच्यते इति सामान्यं यत्र तु मात्रा कार्ता सा तस्यादिदोषात् अपरस्मिन् दिने पच्यते तदिनपाकि कालव्यति क्रमेणाहा

अजीर्णं विषमोक्तं विष्टं वा युगमन्तः पित्तादिद्वयं विज्ञेयं कफेनामन्तं च तदिति

आमं विदग्धं विष्टं कफपित्तानिलेस्त्रिभिः अजीर्णं केचिदिच्छति चतुर्थं रसशेषतः अजीर्णं पचमं केचिन्निर्दोषं दि
 नपाकि च वदंति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् अत्यं बु पानादिषमाशनाद्वसंधारणात्त्वप्रविपर्ययाद्वा कालेपि सा
 ल्यं लघुचापि भुक्तमन्नं नपाकं भजते नरस्य ॥ ॥

जीर्णम

क कालप्रतीक्षणं निशा जीर्णं भोजननिषेधात् अन्येषामाहुः प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतं मंवेकारिकं प्रतिवासरं प्रतिदिनं जी र्यमारां अ
 यमभिसंधिः अद्यैव भुक्तमन्नं किं जीर्णं वा न तावज्जीर्णं क्षुपि पासा मलोत्सर्गादेर्जीर्णलक्षणा स्यान्नु स्यादनात् तस्मादजीर्णमन्नं चाध्यानादिकं क
 रोति परंप्रकृतत्वाद्वा विकारित्वमस्य पूर्वभ्यो भिन्नं तस्य चाभिधानप्रयोजनं पा कार्यं वामपार्श्वशयनाद्याचारसेवा उक्तं हि सुश्रुते भुक्ता पा
 दशतंगत्वा वामपार्श्वे न संविशेत् शब्दरूपरसस्पर्शगन्धादीन् मनसः प्रियान् भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठतीति न चात्राहारस्य निषेधस्त
 स्य शास्त्रे विहितत्वात् अजीर्णस्य कारणा माह विषमाशनं बहुस्तोकमकाले वा तद्वै विषमाशनमिति ॥ तद्व्याहरोऽपि रीषादेर्वेगानां रात्रिजागरां दि

अत्यं बु पानादिति संधारणादिति सु १

॥ १ ॥ १

मा० नि०
आ० टी०
३१

निपीडितेन २

कापिकंकारणमभिधायमानसंरजस्तमोदोषकारणमाह ईर्ष्या इर्ष्यापरसंपत्तेरसहिष्णुताभयंपरस्मात्त्रासः क्रोधः पराभिद्रोहलक्षणाः
परिप्लुतेन ईर्ष्यादिभिः परिभूतेन लुब्धेन लोभसहितेन रुदेन्यनिपीडितेन शोकदेन्यव्याप्तेन देन्यनिर्गतित्वं प्रदेष्टो मात्सर्यमिति उद्दिष्टा माजीर्णा
लक्षणमाह तत्र तेषु मध्ये आमे माजीर्णो गुरुतादिचिह्नं भवति गुरुता उदरांगयोर्गौरवं उक्तेदः उपस्थितवमनत्वमिव गंडः कपोलः अक्षिकूटः
चक्षुर्गोलकः तद्वतः शोथो भवति तत्र भावात् उद्गारश्च यथा भुक्तमिति मधुरादिरूपः अविदग्धोऽनम्लः एतस्य लक्षणम् सुश्रुते उक्तं माधुर्यं
मन्त्रगतमामसंज्ञमिति तमेव कफदूषितत्वादनस्वभावकथनमात्रं कफकार्याणि गौरवसेह कंडू प्रभृतीनि द्रष्टव्यानि विदग्धलक्षणमाह ॥ वि

ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुदेन्यनिपीडितेन प्रदेष्टुतेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ७ ॥ तत्रां मे गुरुतो
क्तेदः शोथो गंडाक्षिकूटगः ॥ उद्गारश्च यथा भुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ८ ॥ विदग्धे भ्रमत्वरामूर्च्छापित्तजाविविधा रुजः ॥ उद्गारश्च सधूमा म्लः स्वेदो
दाहश्च जायते ॥ ९ ॥ विदग्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ॥ मलवाता प्रवृत्तिश्च संभोगो हों गपीडनम् ॥ १० ॥ रसशोथेन विदग्धो हृद
याशुद्धिगौरवम् ॥ ॥

माधुर्यमन्त्रगतमामसंज्ञविदग्धसंज्ञगतमन्नभावम् किंचिद्विपक्वं भ्रातो दशूलं निष्ठुमानं हविर्द्ववातम् इति १

दग्धं किंचिद्विपक्वं मलभावं गतं ॥ उक्तं च सुश्रुते ॥ विदग्धसंज्ञगतमन्नभावमिति ॥ ते सुमध्ये विदग्धे भ्रमश्च कारूढस्येव ॥ पित्तजाविविधा रुज इति ॥ पित्तजनिता ओष
चाद्यादयः ॥ सधूमा म्ल इति ॥ भ्रमोद्गारो म्लोद्गारश्च ॥ १० ॥ विदग्धे शूलमाध्मानं विदग्धे भ्रमश्च कारूढस्येव ॥ पित्तजाविविधा रुज इति ॥ पित्तजनिता ओष
मानं हविर्द्ववातमिति ॥ विविधा वातवेदना इति ॥ तोदमेदरूपा ॥ जंभा गमर्दशिरोरुजादिमपि द्रष्टव्यानि ॥ मलवाता प्रवृत्तिश्च पुरीषवातयोरप्रवर्तनम् ॥ संभोगानां ॥ मो
हो विगतचित्तता ॥ अंगपीडनं ॥ आमवातजानितपीडादिभिः ॥ रसशोथलक्षणमाह ॥ हृदयाशुद्धिमिति ॥ अशुद्धिः प्रसेकादिसहितत्वं गौरवयुक्तमपि ॥ उक्तं च सुश्रुते ॥ उद्गारशुद्धावपि
भक्तकोशान जायते हृदुता च यस्य रसावशेषेण चिकित्सकं चतुर्थमेनं प्रवदन्त्यजीर्णमिति ॥ ११ ॥

राम
३१

मात्राधिक्यात् २

भूमिचकारु
सेवज्ञानम् अ
चमराणम् ११

निष्ठुहदाजीर्णे

अजीर्णस्य उपद्रवानाह मूर्च्छा नि मूर्च्छा चेतना च्युतिः प्रलापोऽसंबद्धभाषणं वमथुः हृदिः सदनं मंगलानि ॥ अन्येतु स्फुटनमिवां गानामिति वदन्ति ॥
उत्ताजीर्णकारणेन्येति मात्राभोजनस्य विशेष कारणमाह ॥ अनात्मवंत इति येन राः अप्रमारातः पशुवदं जंतैर्विभूताः अनात्मवंतः अजितेन्द्रियाः जिह्वेन्द्रिय
लोलुपत्वेन तदा सुखकांक्षिण इत्यर्थः अतएवोक्तं पशुवदिति रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विमूच्यादेर्मूलकारणमजीर्णं प्राप्नुवंति अजीर्णसंभ
वाविमूच्यादयः अजीर्णानंतरं विमूच्यादीनाह अजीर्णमिति

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः उपद्रवाभवंत्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ अनात्मवंतः पशुवदं जंतैर्विप्रमारात रोगानी
कस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवंति हि अजीर्णमामं विदग्धं च यदीरितं विशृज्य लसंकोतस्माद्रवेच्चापि विलं विकारसूचीभिः
रिव गात्राणि तु दन्संतिष्ठते ॥ निलः यत्राजीर्णं न सावेद्ये विमूचीति निगद्यते न तां परिमिताहारालभंते विदितागमाः ॥ मूढाः
स्तामजितात्मानो लभंते शनलोलुपाः ॥ मूर्च्छा तिसारो वमथुः पिपासा शूलं भ्रमो दृष्टन जंभदाहा ॥ वैवर्यकं पोहदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ॥

अमविदग्धविष्टब्धेषु विमूच्या लसकविलं विकारव्यायथा संख्यं भवन्तीति चार्ति ककुंजं तन्न इति व
कुलकः ॥ यथा संख्यं हि विदग्धे विलं विकारं प्राप्नोते ॥ तं कफवातसमुद्भूतत्वेन पठिष्यमाणत्वात् ॥ विदग्धं तु पितात् ॥ तस्मात्त्रि
विधमप्यजीर्णं यथा समभवं विमूच्यादीनामुत्पादकमिति उक्तं च ॥ विमूच्या निरुक्तिमाह यत्र विमूचिकारो गेनिलः सूचिभिरिव गात्राणि तु दन्संति
न तिष्ठते वैद्यैरदि वैद्यैरजीर्णात्सा विमूचीति कथ्यते ॥ इति प्रतिपादनार्थमाह नेति एवं विधाः पुरुषास्तां विमूचिकान प्राप्नुवंति विदितागमा विदिता

अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान्मतस्मिन् १०८ ॥ २

मा. नि.
आ. टी.
३२

मुत्स्यंतीति मूलाः भक्ष्याभक्ष्यानभिज्ञाः अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः अस्मन्लोभ्याः पशुवदप्रमाणभोजिनः कलुषाशयाः कलुषोदुष्टः।
आमाशयेपेक्षांते कलुषाशयाः अमाशयदुष्टि श्वदुष्टान्नसंपर्कात्वातादिकोपाच्च विपूषीलक्षणमाह मूर्च्छति वनयुर्वीतिः उद्वेष्टनं हस्तपादयोः
शिरसश्च भेदः शिरः शूलं अत्र वमनाती सारो मिलितौ लक्षणमिति सौमुताः सा च द्विधा अवेगोर्द्धमा च आमाति
सारोणाधोर्द्धोर्द्धगा इति सौमुताः चरके तु ऊर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्ता मा म दोषा यथोक्त रूपा विद्यादित्युभयगाः ऊर्ध्वगायाश्चापक्वाहारवमनेन दोषजं
दिभ्यो भेद इति मंतव्यं अलसकलिंगमाह यस्य कुक्षिरुदरं अलसकलिते आधायते वक्ष्यमाणवातवर्चोनिरोधकत्वात् प्रताप्यतः प्रमु

उदरं आधायते प्रमुखति आर्त्तनादं करोति कुक्षिरान्नहृतेत्यर्थं प्रताप्येत्परिकूजति निरुद्धे मारुतश्च वंकुसावपरिधावति वातवर्चोनिरोधश्च यस्य
त्यर्थं भवेदपि तस्यालसकमाचरेत्तस्माद्गोचयस्य तु दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्द्धमवश्च यस्य

विलंबिकांतां भृशदुश्चिकित्स्यामाचरेत्तेशास्त्रविदः पुराणाः ॥

ति अजीर्णनाधः प्रतिवद्वगति तेन कुसावपरिधावति ऊर्ध्वं तु दयकं रादिकं गच्छति तस्य पूरुषस्यालसकनामानं रेणुमाचरेत् कथयेत् अलस
क इति दोषस्थिरत्वं निमित्ता संज्ञा यदुक्तं तन्मात्रे प्रयाति नोर्द्धना धस्तान् च हारो विपच्यते आमाशये लसीभूतस्तनसोलसकः स्मृत इति विलं
विकारलक्षणमाह यस्य पूरुषस्य भुक्तं मंत्रं कफमारुताभ्यां दुष्टं सत् ऊर्ध्वमधश्च न प्रवर्तते उरगाः शास्त्रविदस्तां विलंबिकांतां
भृशदुश्चिकित्स्यामत्यर्थं दुश्चिकित्स्याप्रत्यारब्धे यामं चरणीयमित्यर्थः दुष्टमित्यत्र लीनमिति केचित्पठन्ति अयमेव विलंबिकांतां त्रांतरे दंडका
लसक इति नाम्ना पठ्यते तथा च सुद्राह्यलसके दोषां छर्द्यती सारवर्जिताः कारकास्तीव्रशूलादेः स्वातसांसे निरोधकाः ॥ ३२ ॥

निजयोगात्तनुस्त्वं दंडवत् संभयंति च स दंडालसकः शीघ्रं न रदेह विनाशकृत् न च लसक विलंबिकयोर्भयोरपि वातकफप्रवल योरुद्धो धो प्र
वर्त्तनशील योस्तु ल्यत्वात्को भेदः उच्यते अलसके तीव्राः शूलादयो भवन्ति यदुक्तम् पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणारुद्धं मंतरा अलसं क्षोभितं दोषैः
शल्यत्वेनैव संस्थितं शूलादीन् कुरुते तीव्रान् छर्द्यती सारवर्जितान् अजीर्णजन्यानि विप्रूच्यादीन्यभिधाया अजीर्णजन्यस्यामस्य कायं तिरमाह
यनेति आममंसम्यक्परीणतं तथा च अविपक्वं मंसं युक्तं दुर्गंधं वह्निपिच्छिलं सादनं सर्वगन्त्राणामाममित्यभिधीयते यत आमं कर्तयन्नस्यं वायु
प्रेरणा कर्षणासौ वै गुण्याद्यत्र व्यवस्थितं तेनैव देशे विशेषेण रुजेत् पीडयेत् एतेनान्यदेशेपि किंचिदुजं करोतीति बोधयति एतावता धातुभूताग्नी

यत्र स्थामं विरुजेत्तमेव देशे विशेषेण विकारजाते दोषेण येनावततं शरीरं तस्य क्षणैरामसमुद्भवे श्व ॥ ३१ ॥

नां मांघत्वेनाम संभवत्वात् ॥ ३१ ॥ विशेषेण विद्रव्यादि रोगाणां तज्जन्यत्वमुक्तं भवति युद्धं ताम् धातूनां सप्तसप्तानां भूतानां पंचपावकाः
अयोदश भवन्त्येवं सहजाठ रवन्दिनेति यत्र धातुप्रदेशे वह्निर्मंदो भवति तत्रैवामसंभवात्पीडकाद्युत्पत्तिः स्यात् यत्रैति ग्रहणेन कुपितवातादीना
मिवानियतमेव स्थानमामस्येत्युक्तं भवति किं नूतैर्विरुजेदित्याह दोषेणायेन स्वकारणात् कुपितेन वातादिना अवततं व्याप्तं शरीरं तत्र यत्र
वास्पलिंगे स्तोदहाह गोरवादिभिः न केवलं तैः आमसमुद्भवे विकारजाते रोगवातादिभिः अनेन श्लोकेन तत्रांतरे क्तमाम वातरोगं संगृहीत

वान् सुश्रुतोक्तलक्षणास्य समानत्वादित्याहुः ३१ ॥

विशूच्यलसकयोः साध्यलक्षणमाह च इति विलंवि कायास्तु स्वरूपेणोवासाध्य त्वमिति जेजटः यः पुरुषः श्यावादिलक्षणयुक्तः स्यात् श्यावश्च
दोहंतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते अल्पसंतो मोहयुक्तः अल्पसंतो मोहयुक्तः कौटल्यः अंतः प्रविष्टनेत्रः श्यामस्वरः शीणध्वनिः सर्वविमुक्तसंधिः
प्रनरः पुनरागमाय पुनरावृत्तये मरणाय यायाद्वेत् अन्त्ये निद्रानाशादिभिर्लक्षणान्तरं पठन्ति परन्तु निद्रानाशरतिः कंपो मूत्राघा
तो विसंज्ञिता अमी उपद्रवाघोरा विशूच्याः पंचदशरूपा इति माधवेन संगृहीतत्वात्पृथक् न लिखितम् अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णहारलक्षणा
माह जीर्णहारस्य पुंस एतद्वक्ष्यमाणम् उद्गारशुद्धिरुद्धं त्वादिरहितत्वं उत्साहः शरीरमनसोर्वलं उत्सर्गमलमूत्रप्रवृत्तिः वेगसहित उत्सर्गः

यः श्यावदंतोऽनखोऽल्पसंतो वम्यर्दितोऽभ्यंतरयातनेत्रः श्यामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरो सो पुनरागमाय उद्गार
शुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः लघुतास्तु त्पिपासा च जीर्णहारस्य लक्षणम् निद्रानाशरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञि
ता अमी उपद्रवाघोरा विशूच्याः पंचदशरूपाः प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णजायते नृणां तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाशादिनश्य
ति इत्यजीर्णनिदानम् कमयस्तु द्विधा प्रोक्ता वात्याभ्यंतरभेदतः वहिर्मलकफासृगविट्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः वेगोत्सर्गः ॥

यथोचितः उपयुक्ताहारानुरूपः लघुतादेहस्य विशेषणकोऽस्येति इत्यातंकदर्पणो जीर्णनिदानं अजीर्णतद्वृत्तिसंभूतस्य तो जीर्णानंतरं कृमि
निदानमाह कमय इति एते वात्याभ्यंतरभेदतो द्विधा भवति तत्र वात्यास्तु उपलेपक वाह्यमलसंभवाः आभ्यन्तराः
आमादिसंभवाः तत्र वदेशभेदात् द्वे विधे नोक्ता कारणभेदाच्चतुर्द्विभवंति वहिर्मलो गात्रोपलेपी स्वेदादिरुक्ता एवं वहिर्मलादिषु चतुर्ष्वजन्म
उत्पत्तितस्य भेदात् केचिद् वहिर्मलजन्मानः तथैकेचित् कफजन्मानः केचिद् क्तजन्मानः केचित् पुरीषजन्मानश्चेति चतुर्द्वि तत्रैव चतुर्वि

संज्ञाभिर्भवन्ति तानाह नामतो विंशतिविधा विंशति संख्या कानामत इत्यर्थः एते च नामविशेषा केचित्सान्वयाः केचिन्निरन्वया व्यवहारार्थपूर्वा
चार्यः प्रणीता तेषां नामानि यूकालिप्सा वहिर्मलोत्पेदे एतयोराश्रयः केशवस्त्राणि कफजाः अन्नादा उदरवेष्टा हृदयादाः महाकुहाः चुरवः
दर्भजुलुनाः सुगंधाः एवं सप्त एषामाश्रयः आमाशयः रक्तजाः केलादाः लौनविध्वंसाः रोमहीपाः उद्वंशाः सौस्तनानरः एवं षट् एषां स्थानं र
क्तवाहिशिराः पुरीषोत्थाः पंचककेरु कर्मकेरु कसौसुरादमल्लनाले लिप्सा एषामाश्रयः पक्वाशयः एवं विंशतिः उक्ता वात्यानाह वात्या इति ॥
तत्र तेषु चतुर्षु वात्यास्तत्र वाह्यमलोद्भाः तिलानामिव प्रमारां संस्थानं आकृतिर्वर्णाश्च श्वेतः कृष्णो वायेषां यूकारूपाणां तथा केशवराश्रय

नामतो विंशतिविधा वात्यास्तत्र मलोद्भाः तिलप्रमारां संस्थानवर्णाः केशवराश्रयाः बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका
लिप्साश्च नामतः द्विधा ते कोठपिडका केडुगंडाः प्रकुर्वते अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्योद्वप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता
व्यायामवर्जचिदिवाशयश्च विरुद्धभुक्तलभते कमीस्त माषपिष्टान्नलवरागुडशकैः पुरीषजाः मांसमैत्स्यगुडक्षीर
दधिमुक्तैः कफोद्भाः विरुद्धजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ यादृति केशः कचाः अवरं वस्त्रं च न्याश्रयो येषां ते के

कमयो भवन्तीति तानाह बहुपादा इति यूकाः केशविद्वाः लिप्साः बहुपादाः वज्रचरणाः सूक्ष्माश्चरावः तेषां निदानमाह अजीर्णेति नापुरुषः
कमी नलभते कथं भूतः अजीर्णभोजनशीलोऽजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यः सततं मधुराम्लभोजी तथाद्वप्रियः पि
ष्टगोधूमचूर्णकृतं पूपादि पुरीषजानां निदानमाह माषेति एतैः कारणैः पुरीषजा जायन्ते पक्वाशय इति शेषः कफोद्भवनिदानमाह शुक्तं इष्टुरसः
कालांतरेणास्तीभूतः एते आमाशये शोणितजानां कारणमाह विरुद्धेति शकां अपक्वं हरितचराकादिशाकभक्ष्यमाह ॥ ४ ॥ ३ ॥

ज्वरोविवर्णाताशूलं हृद्दोऽगच्छुर्दन् भ्रमः भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकमिलक्षणम् कफादामाशये जाता वृद्धाः
सर्पेति सर्वतः पृथुवध्रनिभाः केचित् केचिद्गुणदोषमां रुढधान्यां कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणावः श्वेतास्ताम्बाव
भासाश्च नामतः सप्तधा तु ते अन्नादा उदरावेषात् हृदयादामहाकुंहाः चुरवोदर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते हृत्त्रास
मास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकं मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्ष्वथुपीनसान् रक्तवाहिसिरास्थानारक्तजाजंतवोणावः

आणवः उभाभ्यामपि स्वल्पाः श्वेताः शुक्लाः ताम्रावभासाः ताम्रवर्णाः वेचिदिति सर्वत्र संबंधनीयम् नाम तस्तुते सप्तधा त इति काह जाः ॥ ३॥
 अं नादा इत्यादि तेजोपिताया रोगान् कुर्वन्ति नाहं त्वत्वासेत्यादि हृत्त्रास उपस्थित वमनत्वमिव आस्य सवर्णा लालासावः आनाह उदरे ॥ ४॥
 निश्चलाद्योपः रक्तजानां स्वरूपमाह रक्तेति रक्तजा जंतवः क्रिमयः रक्तवहा सुशिरा सुस्थानं येषां ते तथा हृद्गुः संतः सर्वतः प्रसरंतीत्यत्रापि ॥ ५॥

अंवादाः उदगावेष्टाः हृदयादाः महाकहाः चुरवाः दर्भकमुमाः तुंगावाः ॥९॥ खंमसप्त २

रक्तवाहिनिशिरास्थानाः १

सौरसमाहृभ्यां सहवर्त्ततइतिसहसौरसमातरः २

अपादाः पादरहिताः ~~दन्ताः~~ वर्जुलाः वर्णतस्ताम्राः तैसी हस्यात् अयुरूपत्वात् केचिदृश्यानामतः षट्केशदालोमविध्वंसालोमद्वीपाः ३
दुंदरा ~~सहस्रैरसमातरः~~ एवं षट् भवन्ति ते कुष्ठैककर्माणा इति कुष्ठमैवैकं कर्म कार्येषां ते तथा कुष्ठजनकाः कुष्ठैकफलदा इत्यर्थः ३ तत्र सु
श्रुते सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्मानि सकृमीणि सरक्तानि चोपदिश्यन्ति इति अथ बाकुष्ठे न सैवैकं कर्म हर्षकंडूतोदादिकं
केशश्मश्रुलोमविध्वंसादिकं त्वक्शिरायुमांसतरुणास्थिभक्षणं च येषां त एवं पुरीषजानाह पक्वाशय इति पुरीषोत्थाः कृमयः पक्वाशय

अपादावृत्तताम्नाश्वसौक्ष्म्यात्केचिददर्शना^{११}केशदोलोमविध्वंसालोमदीपाउदुंबराः^{१२}षट्तेकुषेककर्माणाःस
हसौरसमांतर^{१३}पक्वाशयेपुरीषोऽस्याजायंतेधोविसर्पिणः^{१४}वृद्धासंतोभवेयुश्च ते यदा माशयोन्मुखाः^{१५}तदा स्योद्गार
निश्वासविद्भ्रानुविधायिनः^{१६}पृथुवृत्ततनुस्थूलाः^{१७}श्यावपीतसितासिताः^{१८}तेपंचनाम्नाहमयः^{१९}ककेरुकमकेरुकाः^{२०}
सौमुरादासल्लनाख्यालेलिहाजनयंति ते विड्रेदश्लविष्टभकार्ष्यपारुष्यपांडुताः^{२१}रोमहर्षाग्निसदनं गुदकं डूचिमा
र्गगाः^{२२}इतिहामिनिदनम्^{२३}एवजायंतेपुरीषस्यपक्वाशयस्थितत्वात्तेचाधोविसर्पिणः^{२४}स्युर्नोर्दुगा^{२५}अधोविसर्पिण इतिगु

गंगाः इति ह्यग्निनिदानम् ॥ एव जायंते पुरीषस्य पक्वाशयस्थितत्वात् ते चाधो विसर्पिणः स्युर्नेर्दृगा आधो विसर्पिण इति गुदनिः
सरणाशीलाः ते यदा दृष्टाः संतः अग्निमाश्रयो नमुखा भवेयुः ते दास्यरे गिरा उद्गारे निश्वासे विद्वं भा उ वि च विनिः पुरीषगंधकारिणो भवंतीति
योज्यम् ॥ पृथ्वो दीर्घाः दृतावर्तुलाः तनवः अल्पाः स्थूला उ तन्नाः आकारेणैति शेषः वर्णतः श्यावाः ईषत् पीत श्वेताः असिताः कृष्णाः
नामतः पंचधा कर्कशादिभेदेन एव ते पंचयान्तरे गान्जनयंति तानाह विद्वेदेति विद्वेदः सांद्रमलप्रवृत्तिः पक्वाशये विद्वं यो मल
स्य पाश्चात् कर्कशांगत्वं अग्निसदनं वह्निग्लानि विमार्गगाः विमार्गप्रवृत्तयः ॥ इत्याहं च दर्पणे ह्यग्निनिदानम् ॥ ६ ॥ ॐ ॥

मा. नि.
आ. टी.
३५

पुष्यजाः क्षमयो रूक्षाः पांडुतां जनयन्ति अतः कृमेरनेतरं पांडुरोगमाह पांडुरोगमाहति पांडुरतेनोपलक्ष्यते सेमः पांडुरोगः सच पंचवि
च वातपित्तकफैस्त्रयः सन्निपातेनैकः मृदूक्षणादेकः एवं पंच सुश्रुतेन मृत्तिकाजनिता न चितः यतो मृत्तिकापित्रिदोषकोपका
रणैव पांडुरोगं जनयति उक्तं कषायामारुतं पित्तमूषरामधुराकफमिति यदि निदानभेदादोगभेदस्तदारोगाणां मानं न्यप्रसंगः उच्य
ते दोषजनकत्वाविशेषेपि विशिष्टरूपचिकित्साप्रतिपादनार्थं पृथगभिधानम् पांडुरोगनिदानमाह व्यायमिति व्यायादीनि
निषेवमाणस्य दुष्टादोषारक्तं विदूष्यत्वचि पांडुभावं कुर्वतीति पिंडार्थः व्यायमं स्त्रीसेवा अन्ये व्यायाममिति पठन्ति लवणानी

पांडुरोगः स्मृताः पंच वातपित्तकफैस्त्रयः चतुर्थः सन्निपातेन पंचमो भक्षणान्मदः व्यायममल्लवणानि मध्यं
दं दिवा स्वप्नमतीव तीक्ष्णं निषेवमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वति दोषास्त्वचि पांडुभावम् त्वक् स्फोटनिषीवनगान्नसादमृ
दूक्षणाप्रेक्षा कूटशोथाः विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरस्सरणि लड्मूत्रनयनादीनां रूक्षदृष्टारू
णप्रभावात् पांडुमयेकं पतोदानाह भ्रमादयः ॥

पमाह त्वमिति त्वक् स्फोटनं त्वचः किंचिद्दिदृशाम् अन्ये त्वचप्रेषटनिषीवनगान्नसादा इति पठन्ति तत्रापि स एवार्थः निषीवनमु
खेन युगयुगीतिलोके मृदूक्षणम् मृदूक्षणेच्छाप्रेक्षा कूटशोथाः अक्षिगोलकशोफः अविपाक आहारस्य पुरस्सरणि पूर्वरूपा
णि कानि पांडुरोगमाह त्वमिति कृष्णारूणप्रभापांडुत्वमतिक्रम्य न भवति अन्यथा पांडुरोगत्वाभावः उक्तं हि सुश्रुते सर्वेषु चैते
पिह पांडुभावो यतो धिकोतः खलु पांडुरोग इति तोदः पीडाभेदः आनाह उदरादोषः भ्रमश्चकारुठस्येव आदिग्रहणाद्रेदशालादीनां

अत्र पांडुता मतिकामति २

६. १२. १३. १४. १५. १६.

॥ ७७ ॥ ६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

पेत्तिकमाह पीतेति भिन्नविद्वः सद्रवमलः अतिपीताभः अतिशयेन पीतः ननु पित्तपांडुमयीति वक्तुं न युक्तं पांडुरोगस्य पित्तकार्यत्वात्
उच्यते इतरदोषसंस्त ए प्रबलपित्तजन्यत्वेन पैतिकाभिधानम् पैतिकरक्तपित्तवत् श्लैष्मिकमाह कफेति कफात्तुयः पांडुरोगी स
शुक्लैः स्वडूत्रनयनानैरुपलक्ष्यत इतियोज्यम् कफप्रसेकः कफस्त्रावः सान्निपातिकस्तु समवेतैर्वीतादिलक्षणेरेव बोध्यः उ
क्तं हि चरके सर्वान्नसेविनः सर्वदुष्टादोषास्त्रिदोषजम् त्रिदोषलिंगं कुर्वति पांडुरोगं सुदुः सहमिति तस्येव सोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह
ज्वरेति त्रिदोषजः पांडुरोग एतैरुपद्रवैर्युक्तस्याज्यः असाध्य इत्यर्थः हतेन्द्रियः स्वविषयाग्राहकेंद्रियः मृत्तिकाजनिता पांडुरोगमाह

पीतमूत्रशक्ते त्रदाहृदयाज्वरान्वितः भिन्नविद्वोति पीताभः पित्तपांडुमयीतरः कफप्रसेकः श्वयथुलं दालस्यातिगोरेवे पा
ंडुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वडूत्रनयनानैः ज्वररोचकहृत्त्रासच्छर्दि तृष्णा क्लमा न्वितः पांडुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीरो
हतेन्द्रियः मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः कषायामारुतं पित्तमूषरामधुराकफम् कोपयेन्मृदूसादींश्चरौक्ष्या
दुक्तं चरुक्षयेत् पूरयत्यविपक्वैव श्रोतां सति रूणद्वयपि इन्द्रियाणां वलं हत्वा ते जो वीर्यं जसीतथा पांडुरोगं करोत्याशुवल
वर्णाग्निनाशनम् ॥ १०० ॥

मृत्तिकाभक्षणशीलस्य पुरुषस्य अन्यतमो मलो दोषो वातादिः कोपंगकृति मृत्तिकायास्त्रिदोषप्रकोपनं हेतुं
शयति कषायामृत्तिकामारुतं प्रकोपयेत् उषरासक्षारपित्तम् मधुराकफैरेक्ष्याच्चरसादीन् धातून् रूक्षयेत् भुक्तं चरुक्षयेत् तस्या
स्वभावोद्भूतरूक्षगुणात्वात् अपक्वैवेति मृत्तिकाधात्वग्निभिः पाकंगकृति किंतु अपक्वैवरसवाहीनि श्रोतां सि पूरयित्वा निरूणा द्विच इ
न्द्रियाणां वलं स्वविषग्रहण शक्तिं हत्वा पांडुरोगम् करोति ते जो दीप्तिरिति जैजटः उच्येति चक्रः वीर्यशक्तिः आजः सर्वधातुसारभूतं हृदय

कोष्ठाश्रित २

पित्तपांडुमयीति वक्तुं न युक्तं पांडुरोगस्य पित्तकार्यत्वात्

मा. नि. ३६
आ. टी. ३६

मृज्जनितस्योपद्रवमाह शरनेति. अक्षिकूटोः क्षिगोलकः गंडः कपोलः एतेषु श्वयथुः तथा शूनपात्राभिमेहनः शूनश्वरणोनाभिमेहनस्य
सतथा तथा च कृमिकोष्ठः पुरुषः सरुचिरकफपुरीषं अतिसार्येता सर्वपांडुरोगेषु कृमिकोष्ठतायदास्या तदा एतल्लक्षणमिति जैजटः मृज्जि
कानंतरं पठितत्वा तस्यैवलक्षणमित्यन्ये. उक्तं च विदेहेन मृदु क्षणे भवेत्पांडु स्तं दालस्य निपीडितः सन्धासकास शोथार्शः सदारुचिसमन्वितः
शून पादाननकरः कृसांगः कृशपावक इति असाध्यलक्षणमाह पांडुति पांडुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् चिरकालात् खरीभूतो जरठ
तांगतो न सिध्यति अचिरोत्पन्नोपि पांडुरोगः शूनगोयोवापुरुषः पीतानि पश्यति स पांडुरोगी न सिध्यति इत्यपरमसाध्यलक्षणमिति जैजटः

शून शिकूटगंडभूः शूनपात्राभिमेहनः कृमिकोष्ठोः तिसार्येता मलंसास कफान्वितं पांडुरोगश्चिरोत्पन्नः
खरीभूतो न सिध्यति कालप्रकर्षाच्चूनगोयोवापीतानि पश्यति बहुल्यं विट्सहरितं सकफं योति सार्यते दीनः
श्वेतातिदिग्धांगः छर्दिमूर्च्छातडन्वितः सनास्त्यसकृदस्याद्यस्तु पांडुः श्वेतत्वमाप्नुयात् चक्रस्त्वन्यथा व्याचष्टे चिरोत्प

न्नः खरीभूतोत्पर्थं विरूक्षितसर्वधातुर्न सिध्यति तथा कालप्रकर्षादित्यादिना अपरमसाध्यलक्षणमिति अत्र शूनानां योवापीतानि प
श्यतीति पाठांतरे शूनानां शोथवतां मध्येयः पीतानि पश्यति स न सिध्यति अन्ये शूनोना इति पठति तत्रापुरुषः अपरमसाध्यलक्षणमाह व
क्षेति अत्र सकफत्वेपि च बहुत्वमल्पत्वं हरीतत्वं व्याधिसमावात् हरितं हरितशकवर्णं अन्ये बहुल्यस्थाने बहुलमिति पाठं पठति बहुलं विटसा
धित इति विटशब्देन पुंसकोप्यस्तीति निर्देशादुन्नेयमित्याहुः अपरमसाध्यलक्षणमाह दीन इति दीनो म्लानः श्वेतातिदिग्धांग इति श्वेत
वर्णतिलिप्तो गदस्यर्थः स पुरुषो नास्ति नष्टः असाध्य इत्यर्थः अत्रैवापरमप्यसाध्यलक्षणमाह असकृदस्याद्यस्तु पांडुरोगी श्वेतत्वमा

१६

पुयात सोपसाध्यः ॥

राम ३६

म्लानमित्यादिः २

क्षिपं ३

अपरमप्यसाध्यलक्षणमाह पांडुति नयनरश्मिसहचरितं वहिर्निर्गतं पित्तंतदो गादरिवलमपि पश्यन् वस्तुपीतवर्णं पिडितं पश्यति अपरमसाध्य
लक्षणमाह अनेष्विति वाहुजं याशिरस्सुशूनं शोथ युक्तं परिहीनमध्यं दुर्बलमध्यं देहम् एतद्वै परीत्ये नापरमसाध्यलक्षणमाह म्लानं दुर्बलं म
ध्यं देहं शूनं श्वयथुयुक्तं यस्य सतादशस्तं अपरमसाध्यलक्षणमाह गुदेशे फसिमुष्कयोश्च शूनं शोथयुक्तं प्रताप्यंतं तमुपगच्छतं मूर्च्छितमित्य
र्थः असंज्ञकल्पं मृतप्रायं एव विधं पांडुरोगिणं यशोर्थं भिषकविवर्जयेत् शुश्रूते अस्मिन् श्लोके पांडुकिं नमित्यत्र पानकिं नमिति पठति युक्तं
चेतत् एवं हि पठ्यमाने पांडुरोगावस्थाविशेषस्य पानकिं नोलक्षणमप्युक्तं स्यात् यदुक्तं सुश्रूते सकामलापानकिं पांडुरोगः कुंभाक्कयोलाद्यवि

पांडुदंतनखोयश्च पांडुनेत्रश्च यो भवेत् पांडुसंघातदर्शश्च पांडुरोगी स न पश्यति अनेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथोतेषु च म
ध्यं शूनम् गुदेशे फसिमुष्कयोश्च शूनं प्रताप्यंतं तमसंज्ञकल्पं विवर्जयेत् पांडुकिं नयशोर्थं तथ्यातिसारज्वरपीडितं च ॥
पांडुरोगी तु योत्यर्थं पित्तलानि निषेवते तस्य पित्तमहृग्मासंदग्ध्वारोगाय कल्पते हारिद्रनेत्रः सभृशहारिद्रत्वदुखाननः र
क्तपीतशकन्मूत्रोभे कवर्णी हतेंद्रियः दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः कामलावडपित्तैषाकोष्ठशारवाश्रया मता ॥

कोलसारव्या इति अनेनैवाभिप्रायेण कश्चिदभियुक्तकोलिरिवितवान् अने शूनं कृशमध्यं त्वथवा गुदेशे फसि शूनो ज्वरातिसारार्तो मृतकल्प
स्तु पानकीति पांडुरोगावस्थायां कामलामाह यः पांडुरोगी पित्तजनकानि अत्यर्थं सेवते तस्य रोगिणः पित्तं असृग्मासंदग्ध्वारोगा
य कामलारूपाय जायते तस्य रक्तं पीतं शकन्मूत्रं रक्तपीतशकन्नेत्रे इति वा पाठः भेकवर्णः प्रावृषेण्यमंडकवर्णः हतेंद्रियः हतेंद्रियशक्तिः
एतैश्चोपद्रवैर्दाहादिभिः कर्षितः पीडितः अविपाकं आहारस्य सदनमंगलानि बहुपित्ताण्यकामलाकोष्ठशारवाश्रयेति एकाकोष्ठाश्रयाः

उरुथस्य भृशं अत्यन्तं हारिद्रं हारिद्रवर्णं पीतं रक्तं वराहन्मूत्रं यम्यमः २

हस्तपादगुलिवाश्रयाः १

पराशराश्रयाः शारवाश्रयाः ॥

मा० नि०
आ० टी०
३७

तस्यावस्थांतरं कुंभकामलामाह कालेति कालांतरात्तरवरीभूताकटिनतांगताहृसाध्याकुंभकोष्टतसा
धर्म्यात्तद्वताकामलाकोष्टाश्रयेत्यर्थः कामलायाश्चाध्यालक्षणमाह हृस्मेति हृस्मेत्यादिनाताम्पतीत्यन्तेनै ~~कमसाध्यालक्षणमाह~~ दृष्टा
दिनाविपद्यते इत्यन्तेनापरमपिअसाध्यालक्षणमिति जैजठः नष्टोक्तिः संज्ञाचेतनायस्यसतथाकुंभकामलिनीसाध्यालक्षणमाह हृस्मेति ॥
हृस्मन्प्रायासेनविनैवश्रमः विदेहीसद्रवमलप्रवृत्तिः एतैरुपद्रवैः कुंभकामलीत्याज्यं पांडुरोगः वस्यापाहलीमकमाह यदेति यदा

ग्लानीं प्राप्नोति २

कोष्ठकामलेत्यर्थः १

एते अक्षयः सरताः रक्तवरीत्यर्थः १

कालांतरात्तरवरीभूताहृसाध्यालक्षणमाह कुंभकामली हृस्मपीतशक्त्युत्तमशून्यमानवः सरताः सिमुख
च्छर्दि विरामूत्रोयश्चताम्यति दाहार्चिहृत्तडानाह तन्द्रामोहसमन्वितं नष्टाग्निसंज्ञः सिप्रहिकामलावान्विपद्यते
हृद्यरोचकहृत्तलासज्वरकृमनिपीडित नश्यतिश्वासकासात्तीविदेहीकुंभकामली यदातुपांडोर्वर्णाः
स्याद्वरितश्यावपीतक वलोत्साहस्यस्तं द्रामंदाग्नित्वं मृदुज्वर स्त्रीष्वहर्षो गमर्दश्चासस्तृष्णारुचि
भ्रमः हलीमकंतदातस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ इति पांडुकामलाहलीमकानिदानम् ॥ ३७ ॥

नश्यति २

सह २ पा

पांडुरोगिणोहरितादिवर्णयुक्तस्य एते उपद्रवा भवन्ति तदानस्य वातपित्तप्रकोपतो हलीमकं जानीयात् हृस्मः शकवर्णाः श्यावो नीलव
र्णाः वलोत्साह स्य मृदुति वलोत्साहयोर्नाशः मृदुज्वरः स्त्रीष्वहर्ष इति रिरं सायाश्चभावः अंगमर्दः अंगमोदनम् लाघव कालसा
दिनां पांडुरोगवस्थाविशेषाणाम् लक्षणं सुश्रुतादवगंतव्यम् ॥ इत्यातंकर्पणे निदानव्याख्यायां पांडुकामलाहलीमकानिदानम् ॥

संतापोभिन्नवर्चश्चहिरन्तश्चपीतता पांडुता नेत्राग्नौ पातकी लक्षणं भवेत् १

रुक्तिरुक्ता-४

४२

अथ पांडुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वात्तदन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह धर्ममिति एतैः स्वकारणागुरोर्विदग्धं दुष्टं पित्तं शोणितं विदहति कोपयति
धर्मआतपः अच्चापन्याः व्यवयोभैथुनेतीक्ष्णतीक्ष्णवीर्यमरिचादिउत्तोप्रितापः अन्तर्गुणद्रव्यं हारोयवसारदिः अपामार्गादिकृतश्च
ततो रक्तं प्रवर्तते उर्ध्वमधोवाहिधावा एककालमूर्ध्वाधोवातस्य रक्तपित्तमुच्यते रक्तं च पित्तं च दंढ समासान्निहृक्तिः सुश्रुतेनोक्ता चरकेन
एगपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमुच्यते तत्र रक्तं च तत्पित्तं चेति कर्मधारयसमासेन यदुक्तं चरकेण कारणत्रयं संयोगादूषणात्तंतु संतानाङ्गं

धर्मव्यायामशोकाध्वव्यायेरतिसेविते तीक्ष्णोष्णस्फारलवणैरम्लैः कुटुभिरेव च पित्तं विदग्धं स्वगु
णैर्विदहत्याशुशोणितम् ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वाधोवाहिधावा उर्ध्वनासाक्षिकर्णस्यैर्मद्वयोनिगुदेर
धः कुपितं रोमकूपैश्च समस्तेस्तस्य वर्तते ॥
सदनं शीतकामित्वं कंठधूमायनं वमि लोहगंधिश्च निश्वासे भवत्यस्मिन् विष्य
ति सांद्रं सपांडुसस्तेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ॥

॥ धवर्णयो रक्तस्य पित्तमारव्यांतरं रक्तपित्तं मनीषिभिरित्युभयत्रापि न कश्चि

दोषः केचुमोर्ध्वमवर्तते तानाह ऊर्ध्वमिति कुपितं तत्पित्तं नासादिभिर्लुब्धैर्मेढ्रादिभिरधः अतिकुपितं मार्गद्वयेः उर्ध्वोभिः समस्तरोमदि
द्वैश्च पूर्वपुष्पमाह सदनमिति सदनं मंगानां शीतकामित्वं शीतोभिलाषः कंठाद्धमनिर्गम इव वेदनेत्यर्थः लोहगंधिः ध्यायमानलोहस्यैव
श्वासे गंधः स्लेष्मिकाणां सांद्रं घनं सपांडुसस्तेहमिति ईषत् पांडुईषत् स्तेहम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आ० टी०

वातिकमाह श्यावेति ननु अघनं वैतिनाह रक्तति कषायभेदविगदिकाथवर्णमेव काभं कृष्णजिरंजितमणिमसुरीकृतकस्मवल्लवर्णं
ववर्णमेव कइति जेज्जदपः चिकुराकृत्तमइत्यर्थः अजनामं सौविरांजनवर्णभेदनुसर्वमेव रक्तपित्तदुष्टेन पित्तनारभ्यते तत्तत् कार्यपैतिकं
रक्तपित्तमित्युच्यते संप्रदास्वस्थानस्थपित्तं तं पित्तारंभकस्यानांतरावस्थितेन पित्तेन संस्पृश्यते किंवा इतरदोषाभ्यां स्पृष्टं केवलमेव पित्त
मित्युच्यते तदापैतिकमिति व्यपदेश इति ॥ केवलं पैतिकं न संभवत्येवमदृश्यति उर्ध्वं कफसंस्पृष्टमधोगमारुतानुगमिति न च तस्य निर्दि
ष्टो मार्गः उच्यते यदा हि स्वकारणोद्भूतेन कफेन वा तेन वा स्वलक्षणकारिणा संस्पृष्टं भवति तदा श्लेष्मिकादिव्यपदेशः न तु मार्गसंबंधत्वा
गतेन कफवातोऽस्वलक्षणं कुरुत यथा शरदिज्वरजनकं पित्तं कालमहिमा गतेन कफेनानुबध्यते तथा पैतिकदोषोऽसौ प्राकृतो ज्वरः यदु

श्यावारुणं सफेनं चतनुरुक्षं च वातिकं रक्तं पीतं कषायभेदसंगो मूत्रसन्निभं मेचकां गारधूमाभमं जनाभं च पैतिकं
मसंस्पृष्टलिंगं संसर्गं त्रिलिंगं सान्निपातिकं उर्ध्वं कफसंस्पृष्टमधोगमारुतानुगं हिमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुव

क्तं कुर्यात्पित्तं च शरदितस्य चानुवलः कफ इति तेन यदा एकदोषलिंगं भवति तदा एकदोषानुगतं एवं हि दोषलिंगं बोद्धव्यं तेनोर्ध्वमधोगञ्च
एकद्वित्रिलिंगं भवति एतेन पैतिकस्य मार्गे न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति संसर्गसंनिपातजानिरस्तपित्तान्याह संस्पृष्टेति यदा हि दोष
लिंगैरुपलक्षितो भवति तदा हि दोषजं च त्रिदोषलिंगैः संस्पृष्टं मिलितं भवति तदा सान्निपातिकं दोषमिलितत्वेन मार्गमाह उर्ध्वमि
ति यदा कफानुगतं रक्तं पित्तं भवेत्तदा उर्ध्वमार्गेषु प्रवर्तते यदि च वातानुगतं तदा धोमार्गेषु यदि तु उभाभ्यां कफवाताभ्यां संस्पृष्टं भवति त
दा मार्गद्वयेषु प्रवर्तते एतेन यत्पैतिकस्य मार्गे न दर्शितः रोगस्य तत्पित्तप्राधान्यं वै ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

राम
३६

मसाध्यः १

मार्गमहत्यातस्यासाध्यत्वमाह उर्ध्वमिति पुनरुक्तं एककालं मार्गद्वये प्रवृत्तं ॥ साध्यत्वे हेतुमाह एकमार्गमिति एकमार्गः उर्ध्वमार्गप्रवृत्तं
वल्लयुक्तस्य पुंसः नातिवेगं न देवं न वेत्येतं अचिरकालजातं सुखे काले हेमंतशिशिरयोः निरुपद्रवमिति वक्ष्यमाणोर्ध्वलक्ष्यपद्रवरहितम् ॥
पुनरपि दोषानुसंस्पृष्टत्वेन साध्यासाध्यत्वमाह एकदोषानुगमिति साध्यमप्रतिक्रियं त्रयोदोषाः प्रकोपहेतवो यस्य तत् त्रिदोषरक्तपित्तमिति
मंदाग्नेस्तु क्षीणादेहस्य च यदतिवेगवत्तदसाध्यं अनन्तः अरुच्यादिना अनाभावाद्दोषसंयुक्तं उपद्रवानाह दोर्ध्वमिति शक्त्युपचययो

उर्ध्वसाध्यमधोयाप्यमं साध्यं युगपद्गतम् एकमार्गं वलवतो नातिवेगं न वेत्येतम् रक्तपित्तं सुखे
काले साध्यं निरुपद्रवम् एकदोषानुगं साध्यं हि दोषं याप्यमुच्यते यन्निदोषमसाध्यं स्यान्मंदा
ग्नेरतिवेगवत् आधिभिः क्षीणादेहस्य वृद्धस्यानश्वतश्च यत्तदोर्ध्वलक्ष्यं प्रासकासज्वरवमथुमदापांडु
तादाहमूर्च्छाभुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा तद्वत्तुल्या च पीडा तस्माकोष्टस्य भेदः शिरसि च
तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्तदोषां विपाकौ विहृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ४ ॥ ४ ॥

मांसप्रक्षालनाभित्यादि १

भावः इति न पदसः वमथुः छर्दिः मरुः धत्तरादिफलभक्षणावत् आसमंततः पांडुरादाह सर्वो गगतः मूर्च्छा चेतनाच्युतिः भुक्ते घोरो विदाह
इति भुक्तस्याहारस्य दारुणो विदाहः पृथगर्थसंप्रमीतिकारिकः तदुत्पत्त्येति हि हि अतुल्येति ह्येदः तदर्थं तुल्यान्म सदृशी पीडा कोष्टभेद इति
कोष्टमलभेदः शिरसि तपनं तापः पूतिनिष्ठीवनत्वं सपित्तमयोद्भिरां अविपाकः आहारस्य एते रक्तपित्तस्य उपसर्गा उपद्रवाः विहृतिरपि भवे

राम
३७

मा. नि.
आ. टी.
३५

तस्य रक्तपित्तस्य विवृतिरपि भवेदित्योज्यम् सा च मांसप्रक्षालनादिरूपा तस्य विवृतिरूपत्वेनासा व्यत्यसाह मांसेति वापितमिव पू
तितांगत्वमिवापकृदिवेति योज्यं कर्दमाविलमंभः अथवा कर्दमनिभमंभोनिभंवा अथवा कर्दमशब्दे मेदः प्रभृतिभिस्त्रिभिः प्रत्ये
कं संवध्यते यद्वदिवयकृत्वंडमिव। पक्वजंबू फलामं कृष्णं स्निग्धं अजनामं नीलं चारव पक्षिनिभं ननुपैतिके कृष्णं पठितं तच्च साध्यं
नैवं प्रतिशब्देनात्र विशेषितत्वात् तेन तत्र मना कृष्णत्वं बोद्धव्यमिति जेजुः अथवा जंभू फलामं यद्वत् कृष्णमिवेति योज्यं

आमकासादय उपद्रवा भवन्तीति शेषः २

मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्कर्दमांभोनिभंवा मेदः पूयास्त्रकल्पं यद्वदिवयदिवापकृजंबू फलामं यत्कृष्णं
यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपति धनुषायच्चतुल्यं विभाति येन चोपहतो रक्तं
रक्तपित्तेन मानवः पश्येद्दृश्यं विद्यच्चापितञ्चासाध्यमसंशयम् लोहितं कर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहिते क्षणः लोहितोद्गा
रदर्शश्च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ इति रक्तपित्तनिदानम् ॥ १ ॥

ल्यमिति १

कासांश्चासकासादय उपद्रवाः भवन्तीति शेषः सुरपति धनुषायच्चतुल्यं विभाति येन चोपहतो रक्तं
तैर्वर्णैश्च रक्तपित्तं स्याज्यम् असा व्यलक्षणांतरनाह येनेति येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं विषयं अस्मात् पश्यति स
नश्यति अन्ये पश्येद्दृश्यं विद्यच्चपीति पठन्ति अदृश्यमपि विद्यतरक्तं पश्यति रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वात् लक्षणांतरमाह लोहितमिति यो
बहुशः कर्दयेदितिसंबंधः लोहितो जायते रक्तं लोप्रवर्तते इत्यर्थः अथवा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गारदर्शसंश्रियते इत्यातं क

हि तोद्गारे लोहितदर्शश्च उद्गारे पिलोहितः १

राजयक्ष्मारूपेषु पिताद्रक्तस्य चागम इति वचनाद्रक्तपित्तनिदानानंतरं राजयक्ष्मनिदानारंभः चिकित्सापयोगिविप्रकृष्टं कारणाच्च
तुष्टयमाह वेगेति वेगोत्रवातमूत्रपुरीषाणां न तु जंभादीनां सर्वेषां यदुक्तं चरके ह्री मत्वा द्वाघृणित्वा द्वाभया द्वावेगमागतम् वात
मूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदानर इत्यादि सद्यो चातुक्षयः सच व्यवायानशनासकृत्वापोपवासादिभिरनेककारणैर्जायते साहसा
दिति साहसोवलवद्विग्रहादिः विषमाशनादिति बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनमिति तस्य शीघ्रश्रोतरोधकत्वात् उक्तं च
चरके विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नते जनयंस्यामयान् घोरान् विषमान्मारुतादयः स्रोतांसिरुधिरादीनां वैषम्यादि

वेगरोधात्सयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् त्रिदोषो जायते यक्ष्मागदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

षमंगता बुद्धारोगाय कल्पंते पुष्यंति च नधातव त्रिदोषज इति मिलितत्रिदोषजनित एक एव न च कारणाभेदादनेकः उक्तं हि सुश्रुते
एक एव मतः शेषः सन्निपातात्मको यतः उद्रेकात्तत्रलिंगानि दोषाणां निपतंति हि इति असंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेष्वेवांत
भवतीति दर्शयति यस्य शेषादिना शब्दवाच्यत्वेनान्वयमेवाकार्षीत् सुश्रुतः यथा संशेषाणां द्वासादीनां शेष इत्यभिधीयते कि
याक्षयकरत्वाच्चक्षय इत्युच्यते पुनः रातृश्वद्रमसोयस्मादभूदेष किलामयः तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणा इति तं ज्ञात
रेपिकारणाच्चतुष्टयमुक्तम् अथवा लमारंभो वेगसंघोरणक्षयः यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनमिति ॥ १ ॥ १ ॥

तस्य पर्यायोपि क्षयः शोथो राजयक्ष्मारोगादितिकीर्तितः २

तस्यविशिष्टां संप्राप्तिमाह. कफेति कफः प्रधानं येषामनिलादिदोषाणां तेस्तथा. अनुदोषैरिति बहुत्वेन दोषत्रयमुच्यते तत्कथं कफ
स्य प्रधानता उच्यते. तस्य प्रधानता च वेगं चादिशुभितवातविद्वताग्निमांसाद्यादिनावोद्भूत्या रसवर्त्मसुरसवहं च मनीषु. अत्रादिशब्दालु
प्रनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः. तेन रक्तादिबहस्रोतोपिवोद्भूत्यं अथ वारसकारणतयारक्तादीनां सदुद्भेदे रक्तादिदुष्टिरितिकांतिः. इदमत्र स
चितम्. यन्मार्गवरो चाद्वयस्थोरसो विदह्यते तत्रैवावस्थितो विद्वति बहुलपिच्छिलविश्रहरितपीतश्वेतकासवेगेन मुरवमार्गानिः
सरति. यदुक्तं चरके. रसस्रोतस्स रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते. स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहु रूपः प्रवर्त्तत इति. एतेनानुलोमस्यो दर्शितः.
कारणभूतरसभातुस्ये सति रक्तादीनां रसकार्याणां पोषकाभावेण क्षीयमाणत्वात्. प्रतिलोमस्ये दर्शयन्नाह. अतीति. अतिव्यापिनः.

कफप्रधानैर्दोषैस्तुरुद्धेषुरसवर्त्मसु॥ अतिव्यवायिनोवापि।
क्षीणोरेतस्यनंतरा॥ क्षीयन्तेधातवः सर्वे ततः शुष्यतिमानवः॥

अत्यर्थं ग्राम्यधर्मसेविनः यदि स्त्रीभ्यो न निवर्तते तदा क्षीणे रेतसि क्षीयमाणे शुक्रं अनंतराः समीपस्था धातवः क्षीयन्ते तच्च धातुशुक्रे क्षी
णे मज्जा क्षीयते मज्जि क्षीयमाणोऽस्थिर एव पूर्वपूर्वं न नुरसवर्त्तरो धातुरसो न रक्तस्य दृंहणार्थं रक्तापचयान्मांसस्यापचय इत्यादि पूर्व
पूर्वधातुक्षीणतया शुक्रक्षयो युक्तः कार्यभूतानां पूर्वधातूनां क्षये कथं शुक्रक्षयः उच्यते शुक्रक्षयादायुः कुप्यति यदुक्तं वायोर्धनुस
यात्कोपो मार्गस्यावरणेन चेति सवायुं सान्निध्यात् मज्जानं शोषयति एवं पूर्वपूर्वधातून् दृष्ट्वा प्रत्यासन्नतया कार्यजनकत्वम
यथाग्नि संतप्तायोगो लक सन्निधानात् आर्द्रभागस्य शोषः यथा च महाजलाधारपरिक्षये तत्र प्रविशतां जलाशयानां परिक्षयः ॥२॥

पूर्वरूपमाह श्वासेति भविष्यति उत्पद्यमाने शोषे श्वासादयो भवन्तीति संबन्धः अंगसादंगग्लानिः कफसंज्ञकः कफश्चैवं मदेधत्तूर
फलभक्षणदिव मनो मोहः पीनसः प्रतिश्यायः कासहिक्केति स्थानेऽन्येषां दुनिद्रेति पठन्ति पांडुरेह कृविः सच पुरुषः शुक्ल नयनो भव
ति मांसपरो मांसभक्षणकामः स्त्रियं रंतुमिच्छुः एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषाद्व्यं तया स्वप्नकाकादिवाहनं च पूर्वरूपमेव
शूलको गोघानुकारी वज्रशकली सेह्रक इति विख्यातः नीलकंठो मयूरः कृकलासः सरटः गिरगिट इति पूर्वदेशीयाभाष्ये एतेतं वाहनी
भूयवहंति विजलानिर्जलाः पवनो वायुः दक्षो दावाग्निः अर्दितान् अभिभूतान् च कारात् केशतृणादिनिपातादयो भोजने ग्राह्याः यत्तु

श्वासांगसादकफसंस्त्रवतालुशेषछर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्रा शोषेभविष्यति भवतिसचापिजंतुःशुक्ले
क्षणाभवतिमांसपरोरिरंसु स्वप्नेषुकाकशुकशूलकनीलकंठगृध्रास्तथैवकपयः रुक्लासकाश्च तंवाहयंतिस
नदीविजलाश्चपश्येत् शुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च अंसपार्श्वाभितापश्चसंतापःकरपादयोः ज्वरःस
र्वांगगश्चेतिलक्षणंराजयक्ष्म णः ॥ जंतुचक्षुःपर्वरूपं प्रतिश्यायोदौर्वल्यंतोषदर्शनं ॥ अतोषेष्वपिभावेष्कायेवीभत्सद

चणित्वमश्रुतश्चापिवलमांसपरिहयः स्त्रीमद्यमांसप्रियताप्रियताचावगुंठने मक्षिकाघुणकेशादितृणानां पतनानि च प्रायेन्नुपा
नेकेशानां नखानां चाभिवर्द्धनं पतत्रिभिः पतंगैश्च श्वापदैश्चापि घर्षणम् स्वप्ने केशस्थिराशीनां भस्मनश्वाधिरोहणम् जलाशयानां शैलानां
वनानां ज्योतिषामपि शुष्कतां ह्नीयमाणानां पततां चापि दर्शनं प्राग्भूयं बहु रूपस्य तत्तत्तेयं राजयश्मण इति अत्र श्वापदा व्याघ्रादयः त्रि
रूपसंपत्तिं दर्शयन्नाह अंसपार्श्वयोरभिनापः पीडा अंसो भुजस्योपरिभागः कर्षादयोरित्यत्र प्राण्यंगत्वोदकवद्भावं मन्यमानाः काश्मी

अभिज्ञापनेनैकं रूपं. एवं सतापेपि वाच्यम्.

रास्तापः पादकरस्य चैतिषंति संतापः करपादि
कटुसपरे एतत्त्रयं प्रायोभाविह्येनचरकेणोक्तम् ॥

म. नि.
आ. ०. टी.
४९

रा. प. ४

इदानीं तस्यैव षड्भाषिदर्शयितुमाह भक्तित्त्वं स्वरभेदो घर्घरादिस्वरः दोषभेदेनैकादशरूपाणि दर्शयन्नाह स्वरैति अंसपार्श्वयोः संकोचद्वयं अपरे संलोचद्वयं त्रिपठं तत्र संलोचो चतुर्चित्तमिव अंसयोः पार्श्वयोश्च वातेनैवं त्रीणि ज्वरदीनि चत्वारिपि तेन शिरसः परिपूर्णत्वं कफेनेति शेषः अभक्तं च दोषो जने अश्रद्धा कंठस्य चोच्चसः कंठभंगः उच्चस उत्काशिकेति कार्तिकः एता चत्वारि कफेन एव मेकादशरूपाणि एवं षड्भाषि पिवातादिभेदे ज्ञेयानि बहुरूपो राजयस्मासाध्य समाह एकादशभिरेतैरिति स्वरभेदेनिलाच्छूलमित्यादिकैरेकादशभिः षड्विर्वापीति भक्तद्वेषो ज्वरद्वयादिभिः षड्विः अपिशब्दात् त्रिभिर्वीजशेषाभिः पश्चेत्यादिकैः समन्वितं जहा

भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् स्वरभेदश्च जायते षड्पेराजयस्मणि स्वरभेदेनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ज्वरोदाहोति सारश्च पिताद्रक्तस्य चागमः शिरसः परिपूर्णत्वं मभक्तं दएवच कासः कंठस्य चोच्चसो विज्ञेयः कफकोपतः एकादशभिरेतैर्वा षड्विर्वापि समन्वितम् जहा चोषान्वितं जंतुमिच्छन्सुविपुलं यशः सर्वैरर्द्धं स्निग्धं विपुलं गोर्मांसवलक्षये युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्येतो न्यथा ॥

ये सतीति बोद्धव्यम् सासाध्यलक्षणमाह सर्वैरिति सर्वैरेकादशभिः ननु सर्वाणि रूपाण्येकादश एकादशानामर्द्धं सार्द्धं पंचभवंति तत्कथं रूपस्यार्द्धं तत्किं भूतं वा भवतु उच्यते एकस्य रूपस्यार्द्धं संभवे षट्पंचरूपयोरर्द्धयोः उत्कृष्टत्वात् षड् रूप एवाद्धो ग्राह्यः एतैर्लिङ्गैर्मांसवलक्षये युक्तो वर्ज्य इति संबंधः मांसवलयोः क्षयेः क्षयलिङ्गानि सुश्रुतेनोक्तानि तद्यथा मांसक्षये स्थिगोपस्थोरुवक्षः कक्षा पिंडिकोदरग्रीवाशुष्कता रौक्षता सादो गात्राणाम् धमनी शैथिल्यं चेति वलं ओजः मूर्द्धा मांसक्षयो मोहः प्रलापो ज्ञानमेव च पूर्वोक्तानि चलिङ्गानि मरणं च वलक्षये इति अपरे मांसवलक्षये इति पठंति तत्र मांसवलक्षये सतीति योज्यं अतो न्यथेति मांसवलक्षये सतीति एतेन

अपरमसाध्यलक्षणमाह महाशिनमिति महाशिनं वद्धाशिनमपि क्षीयमाणं मांसवलक्षयं क्षीणं अरिष्टत्वात् अतीसारनिपीडितं अतीसारयुक्तम् उत्तं च मलायत्तं वलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसी शूनमुष्कोदरं शोफयुक्तं मुष्क उदरं च मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात् महाशिनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयं शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् अथ चिकित्स्यमाह उपक्रमेदिति उपक्रमेत् चिकित्सेत् अकृशमित्यनेन वयस्थापि प्रत्याख्येयोपक्रम्य इति सूच्यते यदुक्तं मन्यत्र परं दिनसह संतु यद्विजीवति मानवः सुभिषग्भिरुपक्रांतस्तूरुणः शोषपीडित इति १९

महाशिनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् शूनमुष्कोदरं चैव यक्षिणं परिवर्जयेत् उपक्रमेदात्मवत्तं दीप्ताग्निमकशनरम् शुक्राक्षमन्त्रद्वेषारमूर्द्धश्वासनिपीडितम् कृच्छ्रेण बहुमेहं तं यस्माहंती हमानवम् व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् व्रणैरक्षतसंज्ञौ च यक्ष्मणो लक्षणेः शृणु ॥

नमिति कफेन वद्धतरं मुखेनामलमिति शेषः एतेनाहारस्य मलभावः कथितः यस्य चातिशयो मलो निष्पद्यते तस्य मांसरक्तक्षयो भवति स पुनरसाध्यः स्यात् इत्थं भूतं नरं शुक्राक्षताद्युपद्रवसहितं यस्माहंतीति संबंधः इहेत्यस्मिन् शास्त्रे शुक्राक्षतादय एवैकशोषसाध्यलक्षणानि बोद्धव्यानि व्यवायादिजनितशोषमात्रेण राजयस्मात्वनिरस्यन्नाह व्यवायः स्त्रीसेवाशोकः पुत्रादिवियोगेन च तोदोगः वार्द्धक्यवृद्धत्वं व्यायामः शरीरायासजननं कर्म अघ्वादीर्घमार्गाटनम् व्रणक्षतं उरक्षतं उरंतरं भीचातजनितव्रणम् यक्ष्मणालक्षणे रिति तस्मिन् ननु यक्ष्मेव यदुक्तं सुश्रुते केषांचिदेवं शोषो हि कारणैर्भेदमागतः नतत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम्

वर्ज्यमांसमिषुक्तः प्रत्याख्येयचिकित्स्यः सर्वरूपः ५९

समः
४९

मा० नि०
आ० टी०
४३

तूष्णीं शीघ्रं प्रतिनृत्यतः अन्यैः कर्मभिः क्रूरैरिति मल्लयुद्धादिभिरभ्याहतस्य क्रूरैरिति शत्रुभिरित्यन्ये विक्षते विदारिते वक्षसि हृदि व्याधिरिति उरः क्षतलक्षणः अथवा व्याधिर्वीर्यदोषा अपि व्याधिश्च लभते इत्यागमादिजैः उरः । वलवानसमुदीर्यते उल्कट उखाद्यते ॥
स्त्रीणां त्वेपरमपिकारणमाह स्त्रीष्विति रुक्मश्रृणुकादिः अल्पसौक्यं प्रमितमकालभोजनं उरो विरुज्यते रुज्यत इव भिद्यत इव श्लेनं विभज्यते द्विधा क्रियत इव विद्व्यत इति पाठांतरम् । वीर्यशक्तिर्वलमांसोपचयलक्षणं वर्णगौरादिः व्यथा अंगानां मनोदैव्यं मनो।
ग्लानिः अग्निवजोऽन्य भावः विद्वेदोऽग्निवधादपीति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च अग्निवधादेतोर्विद्वेदो भवतीत्यर्थः अपिशब्दाद्व्याधि महिम्ना
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्माल्यप्रमिताशिनः उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते यविभज्यते प्रपीड्येतेततः ॥
पाश्वे शुष्पं त्यगं प्रवेपते क्रमाद्वीर्यवलवर्णरुचिरग्निरुज्यते ज्वरो व्यथामनोदैव्यं विद्वेदोऽग्निवधस्तथा
दुष्टः श्यावोऽथ दुर्गंधः पीतो विग्रथितो वह्नुः काममानस्य चाभीक्षा कफः सासप्रवर्तते संक्षतः क्षीयते ॥
यतथा शुक्रोजसोऽस्यातः अव्यक्तलक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् उरो रुक्मशोणितच्छर्दिः कासो वै

विनाप्यग्निवधात् विद्वेदो भवतीत्याहुः ॥ दुष्टे व्यापन्नः विग्रथितो विशेषात् मंथिलः विनिवद्ध इति जैः उरः कफः सासः प्रवर्तत इति रु
धिरयुक्तं कफं शीवते सास इत्यनसां दृष्टिपाठांतरम् तत्र सां द्रोघनः एभिः कारणैः संक्षतः क्षतवान् सतत इति पाठे सपुरुषः तत उरः क्षता
दैत्यर्थं क्षीयते चातुशेषमाप्नोतीत्यर्थः न केवलं क्षता देवक्षीयते किंतु स्त्रीसेवादिना शुक्रोजसोऽस्यादपि पूर्वरूपमाह क्षतक्षीणयो रसाधा
रणलक्षणमिदं तस्य क्षतस्य लक्षणं व्यक्तं प्रकाशं क्षते उरः क्षते कासो वै शेषिक इति विशिष्टः कासः क्षीणकासापेक्षया अधिक इत्यर्थः

उरो रुक्मशोणितच्छर्दिः १ विशेषतो भवत्येव १
न केवलं सासकफसादेव क्षीणो भवति तत्र शुक्रोजसोऽस्यात् व्यतिसेवनादिना शुक्रोजसोऽस्यादपि क्षीणो भवति

तस्मिन्नेवोरक्षतवतिसासकफशुक्रोजसोऽस्यात् क्षीणो सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहं भवति १

क्षीणस्य रूपमाह क्षीण इति शुक्रोजसोऽस्येतु सरक्तमूत्रादिरुपद्रवः विशिष्टो वै शेषिकः कास इति अस्मिन् लक्षणे संवधाते उरः क्षते
साध्ययाप्यासाध्यत्वमाह अल्पलिंगस्य अल्पलक्षणस्य इत्यातं कर्पणे निदानव्याख्यायां राजयक्ष्म निदानम् क्षयरूपस्य कासे पाठत नद
नेतरं कासनिदानमाह धूमेति धूमेन मुखनासाप्रविष्टेन उपधातो धूमापघातः रजस इति रजसा मुखनासाप्रविष्टेन तथैव सतत इति पा
ठांतरं तत्र रजसो जलं आयासो व्यायोमः रजसानं चणकादि विमार्गगत्वा दिति भोजनस्य अतिद्रुताभ्य वहारादिना विगावरोधादिति संबंधः
तस्य संप्राप्तिमाह प्राण इति प्राणो वायुर्दुष्टः उदानेन दुष्टेनानुयातः वक्रानिरेति गच्छति स दोषो रोगः कास इति प्रदिष्टः कार्यकारणे
क्षीणो सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः अल्पलिंगस्य दीप्राग्नेः साध्यो वलवतो नवः परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिंगं विवर्जयेत् ॥
इति रोगविनिश्चये राजयक्ष्मनिदानम् ॥ ५ ॥

धूमापघाताद् रजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्ननिषेवणाच्च विमार्गग
त्वादयं भोजनस्य वेगावरोधात् स्वस्थोऽस्तथैव प्राणोऽस्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकास्यस्वनतुल्यघोषः निरेति वक्रात् सहसा सदे
षो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः पंचकासाः स्मृता वातपित्त श्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोपेक्षिताः सर्ववलिनश्चोत्तरोत्तरम् पंचाहोषस्य
गदितिसंज्ञा किं विशिष्टः स दोषः भिन्नकास्यपात्रस्वनः भग्नकास्यपात्रस्वनः सवातपित्तकफभेदैर्भिन्न इति तस्य निरुक्तिः का
स इति कासं दीप्तावित्यस्माद्वातोः कास इति अने कार्यत्वात् प्राप्स्यर्थः अप्रत्ययांतः शिरः कंठास्योर्ध्वगतिं वायुनयति अथवा कसनं कास
इति घनः कास इति चरकपाठात् कसगताविति धातुः भिन्नत्वं कासति शुष्कमेवेति सुश्रुतवचनात् तस्य संख्यामाह पंचेति संख्यया
निर्देशादेव संख्यायां लब्ध्या पंचग्रहणं जराकासस्य दोषजेष्वेवांतर्भूतस्याधिकत्वनिरासार्थं उच्यते क्षतास्ते अप्रतिक्रियमाणाः क्षयाय

क्षीणो सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहं भवति १
तस्मात् क्षतवतिसासकफशुक्रोजसोऽस्यात् क्षीणो सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहं भवति १

मा० नि०
आ० टी०
४४

तस्य पूर्व रूपमाह शूलो वा न्याग्रसूक्ष्मकंठकाकारः भोज्यानामवरोधश्चैति अभ्यवहरणा सामर्थ्यम् वातिककासरूपमाह इति शंखा
ललोटे कदेशः क्षामाननः शुष्कमुखः वातशोषणात् क्षीणवलस्वरो जाः प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव उरोविदाहज्वरवत्क्रशोषैर
भ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः पित्तेन पीतानिवमेतत्कटू निकासितु सपांडुः परिदृश्यमानः प्रलिप्यमानेन मुखे
नसीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः अभक्तहृगोरवकंडुयुक्तः कासेदृशं सांद्रकफः कफेन अतिव्यवायभागा
ध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहति सपूर्वकासते शुष्कततः शीवेतसशो
णितम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपं भवेतेषां शूलकपूर्णगलास्यता कंठे कंडुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते हृच्छंखपाश्वोदरमूर्द्धशूलीक्षा
माननः क्षीणवलस्वरो जाः प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव उरोविदाहज्वरवत्क्रशोषैर
भ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः पित्तेन पीतानिवमेतत्कटू निकासितु सपांडुः परिदृश्यमानः प्रलिप्यमानेन मुखे
नसीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः अभक्तहृगोरवकंडुयुक्तः कासेदृशं सांद्रकफः कफेन अतिव्यवायभागा
ध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहति सपूर्वकासते शुष्कततः शीवेतसशो
णितम् ॥ ४ ॥

॥ उक्तं च तं ज्ञातं रं प्रलेष्माणं पित्तसंस्पृष्टं निषीवति च पैतिक इति पांडुना सह वर्तत इति सपांडुः एतेन
नयनादीनामपि पांडुत्वमुक्तं परिदृश्यमानः दाहपरिप्लुतः कफजमाह प्रलिप्यमानेन कफेनोपलक्षितः सीदन् सादयुक्तः अभक्त
रुक् अरुचिः कफपूर्णदेहत्वाद्गौरवं कंडुः कंठस्यैव सांद्रकफः घनश्लेष्मैः क्षतकासमाह अतीति विग्रहो विदारणं युद्धस्यात्कत्वात् ए
तैः कारणैः रुक्षस्य पुरुषस्य उरसतगृहीत्वा वायुः कासमावहति करोति युद्धमयुद्धादिकं ततः शीवेतं शोणितमिति कासाभिघातेन हृद
नम् २

निग्रहोपि पाठः तत्र निग्रहोदम
नम् २

अत्यर्थं रुजतापीडा युक्तेन कंठेनेत्युपलक्षणेन तृतीया एवमुस्मेति विरुग्नेनेव द्विधेव विदीर्णेन तीक्ष्णानिः शूचीभिरिव तु यमानेन शूलिना
रुजायुक्तेन च दुःखस्पर्शेन चोत्तरेति संबंधः दुःखस्पर्शेन चोत्तरेति संबंधः दुःखस्पर्शेन चोत्तरेति संबंधः दुःखस्पर्शेन चोत्तरेति संबंधः
नपठ्यमानत्वात् भेदपीडामितापिनेति शूलविशेषणं पासवत इवाकूजन् नभवतीति शेषः क्षामजमाह विषमैति चणिनं चणं कुर्वतां शो
चतां शोकं कुर्वतां पुंसामनो व्यापनेति त्रयोमलाः कुपिताः संतोदहक्षयप्रदं क्षयजं कासं कुरुः क्षयजमिति रक्तादि क्षयजं अस्याप

कंठेन रुजतात्यर्थं विरुग्नेनेव चोत्तरेति शूचीभिरिव तीक्ष्णानिस्तु यमानेन शूलिना दुःखस्पर्शेन शूलनेन भेदपीडामितापिना
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णा वैस्वर्यपीडितः पारावत इवाकूजन् कासवेगात् सतोद्भवार्तः विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायादेग
निग्रहात् चणिनं शोचतां नृणां व्यापनेनैत्रयोमलाः कुपिताः क्षयजं कासं कुरुदेहक्षयप्रदं सगान् शूलज्वरदाह
मोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी शुष्कं विनिषीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयमूर्तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकि
त्स्यचिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति दृश्ये पक्षयजकासः क्षीणानां देहनाशनः साध्यावलवतां वास्यात् याप्यस्त्ववक्षतो शि
तः नवौ कदाचित् साध्यातामपि पादगुणान्वितौ स्थविगणं जराकासः सर्वयाप्याः प्रकीर्तिता इवानाह तेति सकासीगात्र

शूलनादीन् प्राणक्षयं चोपलभेत शुष्कमिति प्रतिदिनं शुष्यमा गाम् दुर्बल उपचयरहितः प्रक्षीणनां सत्वगस्थिभूतः सर्वलिंगमिति
त्रिदोषलिंगत्वादसाध्यं असाध्यमाध्ययाप्यत्वमाह इतीति वलवतां कदाचित् साध्यावास्यायाप्यश्च क्षतजो वं कदाचित् साध्यायाप्यं युन
साध्यत्वमाह नवाविति अचिरोत्थो सतक्षयजौ द्वौ पादगुणान्वितौ वैद्यादिचतुः पादसंपत्तियुक्तौ कदाचित् सिद्धेतां साध्याभवत इ

शूलविशेषणं पासवत इवाकूजन् नभवतीति शेषः क्षामजमाह विषमैति चणिनं चणं कुर्वतां शो
चतां शोकं कुर्वतां पुंसामनो व्यापनेति त्रयोमलाः कुपिताः संतोदहक्षयप्रदं क्षयजं कासं कुरुः क्षयजमिति रक्तादि क्षयजं अस्याप

मा० नि०
आ० टी०
४५

पचानामपिचिकित्साद्वारेण साध्यप्यत्वमाह. त्रीनिति वातपित्तश्लेष्मजान् पथ्येः साधयेत् एतेन त्रयः कासांसाध्या उक्ताः अपरानप्यथ्यापयेत् याप्यतां नयेत् बहुत्वमिति जराकास उपेक्षितः असाध्यो भवतीति पूयाभमरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम निषेवेच्छु सकासांतीनजीवनिहनस्वरः कासश्चासश्च यच्छर्दिस्वरभेदादयोगद भवन्त्युपेक्षया साध्यास्तस्मात्तान् त्वरया जयेत् ॥ इत्यातं कदप्येणे निदानं व्याख्यायां कासनिदानम् ॥ समाननिदानत्वात्कासनिदानानन्तरं हिक्काश्चासावाहं विदाहीति विदाहीन्यांत्रिके क्षुरसमद्य मरीचादीनि विदहनशीलानि गुरुणिगुणतः पाकतश्च विष्टंभीनिचणकादीनि अभिष्यदीनि अभिमुख्येन स्पंदितुं शीलं येषां तान्यभिस्पंदनशीलानि

त्रीन्पूर्वांसाधयेत्साध्याप्ये र्याप्यस्तुयापयेत् ॥ इति कासनिदानम् ॥ विदाहिगुरुविष्टंभिरुक्षाभिष्यदिभोजने शीतपानाशनस्थानं रजोधूमातपानिलैः व्यायामकर्मभारश्च वेगाघातापतर्पणैः हिक्काश्चासश्च कासश्च नृणां समुपजायते मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यद्वत् प्रिहंत्राणि मुखादिवाक्षिपन्

फाणितसाधमत्स्यशीरदीनि शीत शब्दः पानादिभि र्त्रिभिः संवध्यते रजोधूलिः साचधूमवत् नासादिप्रवेशात् कारणं व्यायामकर्मधनुराकर्षणादिव्यापारः वेगाघातो मलादि वेगधारणं अपतर्पणमनशनादि त्रयाणामेक कारणत्वेन कथं भेदः उच्यते दोषजन्यभेदाद्देहः कासो वातिकः पैतिकः श्लेष्मिकश्च हिक्काश्चासौ तु कफवातात्मका वेव यदुक्तं दृढवलेन कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्रवाविति सुश्रुतेऽपि वायुः कफेनानुगतः पंचहिक्काः करोति हि संप्राप्तिमाह मुहुर्मुहुरिति वायुरिति सोदानः प्राणो वायुः सस्वनः शब्दवान् मुहुर्वारंवारमुदेति ऊर्ध्वगच्छति ऊर्ध्वगमनत्वमे यदुक्तं प्रीहा त्राणी मुखादि वेत्यत्र मुखशब्देन प्राणेदकान्नव हानिस्त्रोतां सिमन्यते उक्तं च तत्रांतरे प्राणेदकान्नवाहीनिस्त्रोतां सिविकृतो निलः हिक्काः करोति संरुध्य

अत्र प्रीहा इत्यत्रं देहोत्तरोधात् अनेन यदुक्ती हांत्राणि मुखमानी यक्षिपन्ति सारयन्ति वेत्यर्थः १

वकिञ्चिदिति २

हिमिति कृत्वा कायति शब्दायति इति हिक्केति त्रयादिकाः १

अस्त्रप्राणा नृहिनस्तीति हिक्केति निरुक्तिः ॥ पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः ॥ घोषवानिति हिक्का रूपकथनम् ॥ ३॥ अन्नजेत्पादितासां नामानि ॥ ४॥

पूर्वरूपमाह कंठ इति वदनस्य कषायतेति तात् न तु कफान्माधुर्यं व्याधिप्रभावात् कुक्षेरुदरस्यादोषः पूर्णत्वमिव अन्नजाल क्षणमाह पानान्नैरिति शीतैरिति शेषः उपर्युपरि अत्युपयुक्तैः सह सापीडितो निलो हृदि स्थः

सघोषवानाशुहिनस्य सूनयतस्तत्सु हिक्केत्यभिधीयते वधैः अन्नजां यमलां सुद्रां गंभीरां महतीं तथा वायुः कफेनानुगतः पंचहिक्काः करोति हि कंठो रसो गुरुत्वं च वदनस्य कषायता हिक्काणां पूर्वरूपाणि कुक्षेरुदोप एव च पानान्नैरिति संयुक्तैः सह सापीडितो निलः हिक्कयस्य दुर्गोभूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् चिरेणै यमलैर्वै गैर्या हिक्का संप्रवर्तते कं पयंती शिरो ग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत् प्रकृष्ट काले र्या वै गैर्म देः सममिवर्तते शुद्रिका नाम सा ज्ञेया जत्रुमूलात्प्रधावति नाभिप्रवृत्ता या हि काघोरा गंभीरनादिनी अनेकोपद्रववती गंभीरानामसा स्मृता ॥ मर्मोपुत्पीडयंती वसतंतया प्रवर्तते महा हिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्र प्रकंपिनी ॥ प्राणो वायुर्ध्वगत्वा हिक्कयति हिक्कां करोति सा हिक्का नृजेति कथ्यते यमलामाह चिरेणेति या हिक्का यमलैर्वै गैर्युग्मे रूप

पक्रमेः शिरो ग्रीवां कं पयंती चिरकालेन प्रवर्तते तां नामतो यमलामाहः सुद्रामाह प्रकृष्टकाले रिति प्रकृष्टकाले चिरकालेः परमं दवे गैः जत्रुः कुक्षेरसोः संधिरिति जैजटः जत्रुमूलग्रहणेन हृदयकोमकंठस्य ग्रहणमिति गयदासः इयं नामतः शुद्रिका गंभीरामाह नाभौ ति या हिक्का नाभिप्रवृत्तेति नाभितः प्रवृत्ता संजाता अतएवास्या गंभीरत्वं अनेकोपद्रववती तस्माज्ज्वरादियुक्ता सेयं नामतो गंभीरा महती

चिरेण २

अत्र प्रीहा इत्यत्रं देहोत्तरोधात् अनेन यदुक्ती हांत्राणि मुखमानी यक्षिपन्ति सारयन्ति वेत्यर्थः १
वकिञ्चिदिति २
अत्र प्रीहा इत्यत्रं देहोत्तरोधात् अनेन यदुक्ती हांत्राणि मुखमानी यक्षिपन्ति सारयन्ति वेत्यर्थः १
वकिञ्चिदिति २

नाभिनि
आली
४६

अवस्थायामसाध्यत्वमाह आयम्यतद्विआयम्यतेविस्तार्यतद्वदेहः दृष्टिश्चाहंभवतीतिशेषः ताम्यतेआकुंच्यतेदेहद्वितिसंवध
इतिजैज्जट गयदासौ आयम्यतद्विपागंतरे तत्रमुह्यतीत्यर्थः यश्चशीरोन्मदेपी अतिशोतिच्छिन्नं तां हिक्कावर्जयेत् तौहोवांत्योवर्ज अंसा
विति गंभीरामहतीवेति ११ स्तमात्रानप्यवस्थाविशेषेणाध्यत्वमाह अनिसंचितदोषस्येति आसंहिकानांम याहिका अतिसंचितदोषादिभि
भवतिसानरंहतीतिबोद्धव्यं महतीप्रभृतीनांतुस्वरूपेणैवासाध्यत्वमुक्तं तत्प्रायिकमिति यमिकाया अ साध्यत्वमाह यमिकेति अत्र
जासुद्राचसाध्यैवयमलवेगवतीयमिकेत्युच्यतेननुयमलाचरकोक्तत्वात् अशीरोवलवान् अदीनः प्रसन्नमनाः स्थिराणिवालिंद्रिया

आयम्यतेहिकतोपस्यदेहोदृष्टिश्चाहंताम्यतेनित्य मेव ॥ शीरोन्मद्विदृष्टौतियश्चातिमात्रंतौहोवांत्योवर्जयेद्विकमानो ॥
अतिसंचितदोषस्यभक्तदेषकरस्यव ॥ व्याधिभिः शीरादेहस्यदृष्ट्यातिव्यापिनः आसांयासासमुत्पन्नाहिकाहंसांशु
जीवितम् यमिकाचप्रलापान्तिमोहदृष्ट्यासमन्विता अशीराश्चाप्यदीनश्चस्थिरधात्विंद्रियश्चयः तस्यसाधयितुंशक्या
यमिकाहंस्यतोऽन्यथाहंतिहिकानिदानम् ॥ महोद्विन्नतमकसुद्रभेदैश्चपंचधाभिद्यतेसमहाव्याधिः श्वासएकविशेषतः १

णियस्यसनथा अन्यथाएतद्विपरीतंहंति ॥ इत्यानेकदर्पणेनिदानव्याख्यायांहिकानिदानंसमाप्तम् ॥ हिकाश्वासपारेकहेतुत्वात् हिकानंतरं
श्वासमाह महेति समहाव्याधिः श्वासत्वेनएकएवसनविशेषहेतुलिंगभेदंप्राप्यमहोद्विदिभेदैः पंचधाभिद्यते पंचस्वपिश्वासत्वेवगवदूर्ध्व
वातत्वंउक्तंचतंत्रांतरे श्वासस्तुभस्त्रिकाध्वानसमवातोर्ध्वगमितेति संख्ययनिर्देशादेवपंचप्रकारत्वेसिद्धेपंचकग्रहतमकभेदस्यप्रतम
कस्याधिकसंख्यानिषेधार्थं तंत्रांतरे पंचानामपिदोषात्काटत्वमुक्तंवातेनसुद्रकः श्लेष्मभूयिष्ठतमकः स्मृतः ॥ छिन्नः पित्तप्रधानः स्यादन्यो

विहितं

सम
४६

तस्यपूर्वरूपमाह शूलमुदरे आध्वानमाटोपः आनाहः आमंशकृद्वाविगुणानिलेन निवृद्धम् ॥ अयथावत्प्रवृत्तिः शंखनिस्तोदः शंखयो-
र्व्यथा तस्यसंप्राप्तिमाह यदेति यदाकफपूर्वकः कफप्रधानोवायुः तेनैवकफेनसंरुद्धगतिः विमार्गनः प्राणेदकान्नवाहीनिस्तोतांसि
संरुध्यविष्वग्जतिसर्वत्रप्रसरतितदाश्वासान्करोति महाश्वासलक्षणमाह उदिति ऊर्ध्वमुदयमानोवातोयस्यसतथाशब्दवत्सशब्दे
यथाभवतितथा एवमुच्चैः श्वसितिदुःखितदुःखयुक्तः अनिशमनवरतं कइवसंरुद्धोमत्तर्षभइव मत्तमहोसादुर्वस्वरविशेषज्ञापना
र्थमयंदृष्टांतं ज्ञानंशास्त्रविज्ञानंतदर्थनिश्चयः विमार्गनलोचनश्चलाक्षः विवृतेस्तब्धेअक्षिणीनयनेआननचयस्यसतथा नेत्रस्यविभ्रांत-

॥ प्रागूपंतस्यदृष्टीडाशूलमाध्वानमेवच आनाहोवक्त्रैरस्यंशंरवनिस्तोदएवच यदास्तोतांसिसंरुध्यमारुतः
कफपूर्वकः विष्वग्जतिसंरुद्धस्तदाश्वासान्करोतिसं उदयमानवातोयः शब्दवत्दुःखितानर उच्चैः श्वसिति
रुद्धोमत्तर्षभइवानिशमं प्रणष्टज्ञानविज्ञानस्थविभ्रांतलोचनः विवृतांशाननोवद्वमूलवर्चीविशीर्णवाक् दीनः प्रश्च
सितं चास्पदराद्विज्ञापतेभृशं महाश्वासोपसृष्टश्चशीघ्रमेवविपद्यते ऊर्ध्वश्चसितियोदीर्घेनचप्रत्याहरत्यधः ॥
श्लेष्मावृत्तमुखस्त्रोतः रुद्धगंधवहादितः ॥

तमनाः अस्यचश्वासवतः श्वसितमस्यर्थं दृष्टादेवश्रूयतेअनेनमहाश्वासेनोपसृष्टोपुक्तः शीघ्रमेवविनश्यति ऊर्ध्वश्वासमाह ऊर्ध्व
मिति ऊर्ध्वश्वासेयः पुमान्दीर्घकालंऊर्ध्वश्चसितिनचप्रत्याहरत्यध इतिनश्वासमधः को तिदीर्घकालमित्यर्थः सर्वश्वासानामूर्द्धग
त्वात् पुनरनप्रतिविशेषपरं श्लेष्मणा आवृतं मुखं स्त्रोतांसिचयस्यसतथा अथवाश्लेष्मावृत्तानिमुखसंवंधीनिस्तोतांसियस्यसतथा रुद्ध

प्रवृत्तिः
शंखनिस्तोदः
शंखयो-
र्व्यथा
तस्यसंप्राप्तिमाह
यदेति
यदाकफपूर्वकः
कफप्रधानोवायुः
तेनैवकफेनसंरुद्धगतिः
विमार्गनः
प्राणेदकान्नवाहीनिस्तोतांसि
संरुध्यविष्वग्जतिसर्वत्रप्रसरतितदाश्वासान्करोति
महाश्वासलक्षणमाह
उदिति
ऊर्ध्वमुदयमानोवातोयस्यसतथाशब्दवत्सशब्दे
यथाभवतितथा एवमुच्चैः श्वसितिदुःखितदुःखयुक्तः
अनिशमनवरतं कइवसंरुद्धोमत्तर्षभइव मत्तमहोसादुर्वस्वरविशेषज्ञापना
र्थमयंदृष्टांतं ज्ञानंशास्त्रविज्ञानंतदर्थनिश्चयः
विमार्गनलोचनश्चलाक्षः विवृतेस्तब्धेअक्षिणीनयनेआननचयस्यसतथा नेत्रस्यविभ्रांत-

मानि
आ-टी-
४७

वेदमया

१५४३

ननुमोहानिरहितस्येतिभावः ३ यावद्वलेन नस्त्वितिश्वासंनलभते

भिस्र २

ऊर्ध्वदृष्टिरितस्ततो विहृतं पश्यन्श्चमिति ॥ विभ्रांताक्षः चंचलनेत्रः ॥ प्रमुह्यन् मोहमुपगच्छन् ॥ पुष्पास्यः पुष्कमुखः ॥ अरतिः कस्मिन्नपि विषयसंबंधीनिचरा
वस्थितिः ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वश्चमिति न चाधः प्रत्याहरतीति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ॥ निरुध्यत इति ॥ हृदयवातात् ॥ अभितः अंतः स्यात् ॥ ऊर्ध्वश्चासेनमुह्यतस्ताम्यतश्च तमसि
मज्जत इव निश्चेष्टा च तस्यैव पुरुषस्य अश्रुआणाहन्ति नान्यथेति ॥ अथवाश्वासो वायुः स अघोन वर्जते ॥ १९ ॥ छिन्नश्वासमाह ॥ विच्छिन्नमिति ॥ विच्छिन्नमिव विच्छि
न्नः अंतरगतं विच्छिद्यमानः समनुवर्तते ॥ मानरायमित्यर्थः ॥ सर्वप्राणेन समस्तया शक्त्या ॥ दुःखार्तः सन्नवाश्चमिति ॥ मर्मछेदरुगर्दित इति ॥ मर्मोणि ॥ हृदयवलि
शिरांसि ॥ तेषां छेदनेनेव पीडितः ॥ दह्यमानेन वस्तिनो पलक्षितः ॥ १० ॥ विकृताक्षः चलचक्षुः ॥ अश्रुपूर्णचक्षुर्वा ॥ रक्तैकलोचन इति व्याधिप्रभावात् ॥ यदि रोषाजर्हि

ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यन्श्च विभ्रांताक्ष इतस्ततः ॥ प्रमुह्यन्चेद नार्तश्च पुष्पास्योरतिपीडितः ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वश्चासेनमुह्यतस्ताम्यतस्त
श्चोर्ध्वश्चासस्तस्यैव हन्यश्रुत् ॥ १९ ॥ यस्तुश्चमिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ॥ नवाश्चमिति दुःखार्तो मर्मछेदरुगर्दितः ॥ १० ॥ आनाहस्वेदमूर्च्छातेदि
ह्यमानेन वस्तिना ॥ विष्णुताक्षः परिशीलः ॥ श्वमन्त्रैकलोचनः ॥ ११ ॥ विवेताः परिमुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ॥ छिन्नश्चासेन विच्छिन्नः मशीप्रविज
हात्यश्रुत् ॥ १२ ॥ प्रतिलांभं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ ग्रीवांशिरश्च संगृह्य स्नेह्याणं समुदीर्य च ॥ १३ ॥ करोति पीनसं तेन कंठे धुधुरकं तथा ॥
अतीवतीव वेगं चश्वासं प्राणप्रपीडकं ॥ १४ ॥ प्रताम्यति सवेगेन तस्य ते संनिरुध्यते ॥ प्रमोहं कासमानश्च सगच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥

द्वयोरपि स्यात् ॥ ११ ॥ विवेताः उद्दिग्धचित्तः ॥ परिमुष्कास्यः पुष्कमुखः ॥ विवर्णः प्रकृतिवर्णहीनः ॥ प्रलपन् प्रलापयुक्तः ॥ छिन्नश्चासेन विच्छिन्नः ॥ यस्तुश्चमिति विच्छि
न्नमिति आदित्तशरणयुक्तो यः स नरः ॥ छिन्नश्चासेन विच्छिन्नः पीडितः ॥ ग्रीवं अस्त्रविजहाति मारकश्चायं छिन्नश्वासः ॥ १२ ॥ तमकमाह ॥ प्रतीतिः ॥ यदा वायुः प्रति
लांभं वैपरित्यज्य स्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ प्राप्नोति ॥ तदा सो वायुः स्नेह्याणं समुदीर्य ऊर्ध्वप्रेरणया ग्रीवांशिरश्च संगृह्य समता दृष्ट्वा ॥ १३ ॥ तेन कफेन रुद्धो वायुः पीनसं करोति ॥ पश्चात्तेनै
वा दंतः कंठे धुधुरकं करोति ॥ प्राणप्रपीडकं ॥ प्राणाधिष्ठानं हृदयप्रपीडकं ॥ श्वासं करोति ॥ १४ ॥ तेन श्वासवेगेन प्रताम्यति ॥ तमसि प्रविशतीव ॥ संनिरुध्यते ॥ निश्चेष्टो भवतीति चरकः ॥ जेज्ज
प्रकोपनीत्या २

गच्छति ॥ १५ ॥

रामः
४७

तज्ज्वरदियोगेन व १

तमकस्येव पिता उवंधता ॥ तमकसंज्ञा माह ३

पार्श्वेति कर्मपदं कर्मार्थं सप्तमी १

अमुच्यमानेन श्लेष्मणा कफेन ॥ अतीव दुःखितो भवति ॥ तस्यैव श्लेष्मणो विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं सुखमाप्नोतीति ॥ १६ ॥ उधंसते कंठः कंठूयते ॥ १७ ॥ पार्श्वे वगृह्णाति पीड
यति परं शयानस्य ॥ आसीनः स सुखं लभते ॥ ऊष्ममभिनन्दति ॥ वातकफारवत्वात् ॥ १८ ॥ उच्छ्रिताक्षः उच्छ्रिताक्षः ॥ सिध्यताललाटेनोपलक्षितः ॥ अवधम्यते ॥ गजारूढस्य
वारिवलगात्रं चाल्यते ॥ १९ ॥ तमकस्य पिता उवंधता ॥ २० ॥ ज्वरमृद्धिदियोगेन तमकसंज्ञा माह ॥ ज्वरमूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वरमूर्च्छापरीतः ॥ ज्वरेणावा मूर्च्छा ॥ ज्वरमूर्च्छा ॥ स्मर्येवोपल
क्षणां कासं च ॥ उरवर्तोरोगविशेषः ॥ रजोधूलिः ॥ अजीर्णमामादि ॥ लिङ्गं विदग्धं ॥ कायवेगानां निरोधः ॥ कायनिरोधः ॥ स्तेहेतुभिर्जनितः ॥ अयोक्तेन कायो दृढनरद्वया

श्लेष्मणाः मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ॥ तस्यैव विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं ॥ १६ ॥ तथा स्योधंसते कंठः कृच्छ्राच्छ्रकोतिभाषितं ॥ न चापि निद्रां
लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ १७ ॥ पार्श्वे तस्या वगृह्णाति शयानस्य समीरणः ॥ आसीनो लभते सौख्यं मुहूर्त्तं चैवाभिनन्दति ॥ १८ ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन सिध्य
ताभृशमर्तिमान् ॥ विमुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ १९ ॥ मेधासुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ॥ स पापस्तमकः साध्यादिवासा
न्वोत्पितः ॥ २० ॥ ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्पतमकं भिषः ॥ उदावर्त रजो जीर्णालिङ्गकायनिरोधजः ॥ २१ ॥ तमसावर्द्धते तस्य र्शितैश्चाशुप्रशाम्यति ॥ मज्ज
तस्तमसीवास्पविद्यात्पतमकं तुतं ॥ २२ ॥ रुक्षाया सोऽवः कोष्ठे शुद्रो वातमुदीरयेत् ॥ शुद्रश्चासौ न सौत्यर्थं दुःखेनो गप्रवाधकः ॥ २३ ॥

शुश्वासः

वातकोपयेत्

रुः ॥ निरोधो वेगनिरोधः ॥ जेज्जस्तु योगिनां कुंभकादिवातनिरोधजः ॥ २१ ॥ तमसा ॥ अधकारेण ॥ मानसतमोगुणादिरोधेणावेति ॥ अत्यर्थमिति ॥ ज्वरकारणापेक्षया विशेषतः वातकफार
वः पित्तसंबन्धाच्छीतेरुपशाम्यतीति ॥ तमसि ॥ अधकारे ॥ मज्जत इवास्पपुरुषस्य तं प्रतमकमाह ॥ २२ ॥ शुद्रमाह ॥ रुक्षाया सोऽव इति ॥ रुक्षमन्नपानम् ॥ आयासो व्यायामसज्जनि
तः ॥ शुद्र इति शुद्रश्चासः ॥ अल्पनिदानलिङ्गत्वात् शुद्रो ॥ कोष्ठे वातप्रकोपयेत् ॥ शुद्रश्चासं करोति ॥ दुःखेन स शुद्रश्चासो नागप्रवाधको भवति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वातमुदीरयेत् १

मा. नि.
आ. टी.
७५

इत्यानं कदं र्पणे निदानं चारव्यायां स्वरभेदे निदानं मर्मा उर्ध्वगविकारसाधर्म्यादो चकमाह वातादिभिरिति एकेकशेवातादिभिस्त्रयः स
त्रिपातेनैकः शोकभयादिनां गंतुरेक एव गणीयः यतः पंचानामपिलक्षणं वक्ष्यति सुश्रुते चोक्तं भक्तो पघातमिह पंचविधं वदंतीति तं
जातौ पिभरो चको भवेदेषैः ह्राददयसंश्रयैः सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः शोकादिजो यद्यपि वातजस्तथापि हेतुप्रत्यनीकचि
कित्सा र्थे एयुक्तः एते हेतुभिरौ चका भवन्ति मनोघ्राशनं उच्छिष्टमिति नादिरूपं शरीरश्वययुगतं घ्नः पूतिस्तैः वानिकमाह परिदृष्ट
दंतं अम्लभक्षणैर्नेव कषायवक्त्रमिति लोप्रचर्वितस्येव पित्तजमाह कदुरन्नतिक्तवाचकः पदहविरेहः पित्तेन तित्तास्य विदाहकृत्या स्या

वातादिभिः शोकभया नितो भक्तो धैर्मनो घ्राशनरूपगंधैः अरोचकाः स्युः परिदृष्टदंतकषायवक्त्रश्च मतो निलेनः
कद्वस्त्वमुल्लं विरसं च पूतिपित्तेन विद्याध्वं वणं च वक्त्रम् माधुर्यपेक्षित्य गुरुत्वशैत्यविवद्वसं धयुतं कफेन अरो
चकेशो कभया नितो भक्तो धाद्यं हृद्यं शुचिगंधजं स्यात् स्वाभाविकं चास्य मंथा रूचिश्चात्रिदोषजैर्नेकरसंभवेत् ॥३॥

कफस्पलवरागुरावलातः २

हा स्पष्टत्वा सकरः कफेनेति विरसमिति रोगस्वभावंतः अन्यथा वाते न विरसा स्य तापित्तेन पूतिः दुर्गंधं जानीयात् स्तवणं च वक्त्रमिति
कफजलक्षणेन पठनीयः यतो विदग्धः स्लेष्मालवणभावमुपैति वक्त्रमाह माधुर्यपेक्षित्य कफेन लवणं च वक्त्रमिति योज्यं माधुर्यादिय
तमिति वक्त्रमेव विद्वद्वसं धयुतमिति विद्वद्वचनसं धयुतं तथा विद्वद्वमिति भक्षणसं धयुतं कफस्येति शेषः लिप्तमित्यर्थः
अन्ये विद्वद्वसन्नद्वयु तमिति पठंति विद्वद्वः सन्नद्वः सच प्रकृतत्वात् कफस्य सन्नद्वे वद्वः एह बंधन इत्यस्य धातोः प्रयोगः आगंतुजमाह अहं
वः प्राणोद्देजको गंधः अशुचिः उच्छिष्टं स्वाभाविकं चास्यमिति अविहृतं मुखं रसत्वं ननु वातादिवद्वक्त्रकषायत्वादिकं अथ अरुचिरिव शेषतः

अतिद्रवादिभिः विभक्तैः विहृतं हेतुभिरन्ये तन च गंधादिहेतुभिः दुर्गंधः प्रमुक्तं विद्वद्वः अपितः वक्त्रं प्रधाति दोषः वलातं वेगं पुं विहृत् दधन् पूरयन् अंगभेदेनैः अंगवेदने दयन् पीडयन् कृदिति निरुच्यते ४ सू

वातादिभेदेन सुरवे विहृति मभिधाया न्यया विहृतिमाह तृच्छलेति तृदिश्लेन पीडनं तृच्छलपीडनं तेन युक्तं चोचः चूषणवत्पीडा अरोचक
मिति शेषः स्लेष्मात्मकं सकफप्रसेकं स्यात् बहुभिरिति त्रिदोषैः बहुस्त्रजमनेकपीडाकरं वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं चिति उपलक्षणे तृती
या वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वं अपा मिति दोषादन्यत् आगंतुजमित्यर्थः अरोचलक्षणं सत्यावुभुक्ष्या अभ्यवहारा सामर्थ्यमिति अस्विः अभिलषि
तमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहरतीति नानाभिन्नदने अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनस्पर्शनगंधैर्यत्रोद्दिजते सभक्तदेषः एवं त्रिविधोपि रोगश्च रक्तसुश्रुता
भ्यामरोचकशब्देन संगृहीतः उक्तं हि द्रुमोजेन प्रक्षिप्यन्मुखे चान्नं जंतोर्न स्वदते मुहुः अरोचकः सविज्ञेयो भक्तदेषमयोऽष्टु चिंतयित्वा तु
मनसा दृष्ट्वा शुल्वा च भोजनं देषमायातियोजं तु र्भक्तदेषः स उच्यते कुपितस्य भयार्त्तस्य अभिचाराभिभूतये यस्याने न भवेत् प्रद्वसभक्तं दृ द उच्य

तृच्छलपीडनयुतं पवनेन पितात् तृदुदाहचोषवहुलं सकफप्रसेकम् स्लेष्मात्मकं वद्वजं बहुभिश्च विद्याहे गुण्यमोह
जडताभिरथापरं च दृष्टे दोषैः एयकसर्वैर्विभक्ता लोकादिभिः कृदयः पंचविज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते अतिद्रवैरतिस्नि
ग्धैरुद्वैलवणै रपि अकाले चातिमात्रे श्रतथा सात्तैश्च भोजनैः श्रमाद्रयात् तथोद्देगादजीर्णात् कृमिदोषतः नार्याश्चा
पन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्रतः वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्येर्द्रुत मुतं क्लिश्यते वलात् छादयन्नानं न वेगै र्दयन्नं गभंजने ॥३॥

उत्तं केचित् पा. १

तं जादं र्पणे निदानं चारव्यायां मरोचकनिदानम् ॥ कुर्यात्सहचेर्भावाद रोचकानंतरं कृदिरुच्यते तस्यानिदानं निमित्तं चाह दुष्टैरिति एतैः कारणैर्व
क्षमाणे दुष्टे दोषैः कृदयः पंच भवन्ति वातादिभिस्त्रयः त्रिदोषैर्नेकाधीभत्सादिभिरेका एव पंच वीभत्सं विहृतदर्शनं आदिशब्देनानिष्टगंधभक्ष
णादीनां ग्रहणं निदानपूर्वसंप्राप्तिमाह अतीति नार्याश्चापन्नसत्त्वाया इति गुर्विण्यार्गभोपीडनेन वातवैगुण्यात् कृदि विभत्सैर्हेतुभिश्चा
न्यैरिति पूयामेधादिदर्शनं घास्वादनै र्णकाकारिभिः कृदयन्नाननमिति दोषवेगेन मुखं पूरयन् अर्दयन् अंगभंजने रंगभेदैः कृदय
ति सुखं अर्दयति च अंगानि सकृदिरिति निरुच्यते वेगैर्मुखं प्रतितो दोषः उदानो वायुः कृदिकुर्यादित्यर्थः ॥३॥

उत्तं केचित् पा. १

नराणां चित्तं स्वस्थानं स्वमं चित्तं पित्तं स वातं चित्तं विवर्द्धनेः कृद्भूतो ह्यादिभिः कृपितं मयश्चाम्भ्यावलमंशया उभवासादेश्च वातः कृपितः तद्वयं प्रसृतं तालुप्रपन्नं सन् पिपासां जनयेत् न केवलं तालुन्येव दृष्टिने तद्वनाभवति किं तु जलवाहि स्रोतं स्वपिद्विषिते चैव भवति अत आह स्रोतः स्थित्यादि ३

पित्तो वायुः ४

नो. ५

मानि.
आ. टी.
५१

असाध्यो साध्यो वाह अतिप्रसक्ता अतिशयेन निरंतरा सोपद्रवावस्थमा णो पद्रवयुक्ताः संचंद्रिका मिति मेदः प्रभृतिधातूनां स्नेहः प्रवर्तमाने मयू रपिच्छंचंद्रिकावत्प्रतिभाति इयं पंचविधमपि कूर्दि मसाध्या प्रवदेत वर्जयेदित्यर्थः निरुद्रवां कासाद्युपद्रवरहिता साध्या चिकित्सेद्रिगमि ति शेषः तस्या उ पद्रवमाह कास इति वैपित्यं विगतवितता ॥ इत्याने कर्षणे निदानव्याख्यायां कूर्दि निदानम् ॥ कूर्दं स्रोतस्य पद्रवत्वात् कर्षय नंतरं तस्या निदानं तस्याः संप्राप्तिमाह भयश्चमवलक्षयेः कुपितं विवर्द्धनेः कद्वल्लाह्यादिभिः क्रोधापवासादिभिश्च स्वस्थाने हृदिसंचितं पि त्तं वातश्च भयश्चमवलक्षयेः कुपितः द्वावप्यूर्ध्वं प्रसरतः पिपा सां जनयतः तालुप्रपन्नमिति सवातं पित्तं तालुगतमित्यर्थः ताल्वित्युपलक्षणं

क्षीणस्य या कूर्दि रतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितं पूययुक्ता संचंद्रिकां तां प्रवदेद साध्या साध्या चिकित्से निरुद्रवां च कासः श्वा सो ज्वरो हि क्वात्स्मा वै चित्यमेव च तद्गो गस्तमकश्च वज्ञेयाः कूर्दं स पद्रवा ॥ इति कूर्दि निदानम् ॥ भयश्चमाभ्यावलमंशया ह्यप्यु र्द्वं चित्तं पित्तं विवर्द्धने श्च पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् स्रोतः स्वपां वाहिषु दृष्टिनेषु दोषे श्च तद्वत् स भवतीह जंतोः तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्थान्यामसमुद्रवाच भुक्तो द्रवास प्रमिकेति तांसां निबोधलिङ्गान्यनुपूर्व शस्तु ॥

तै न क्रोमगतमपि बोद्धव्यं तस्याः पिपासा स्थानत्वात् उक्तं च चरके रसवाहिनी श्वधमनीर्जिह्वा मूलगलतालुल्का मः संशेष्य नृणां देहे कुरुतस्तस्मा मतिवलोपि विवि अत्र कफजा मजांसां संप्राप्तिमाह स्रोतस्त्विति ननु स्रोतस्त्विति बहुवचनं विरुद्धं यदुक्तं सुश्रुते हेउदकव हेइति मैवंतयोरेवानेकप्रतानयोगादिति अत्र कफां मृदुषिकर्तृत्वात् दुष्टदोषसंवादादत्रां मो पिदोषत्वमिति गयदासः तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकं क्षतजैति क्षतनिमिता वृणिनाया भति चतुर्थी स्थनेन चोक्तानां तिस्रणां साध्यत्वं बोधयति अन्यासां तु कषसाध्यत्व मिति क्षयादन्यापंचमी आमसमुद्रवाषष्ठी भक्तो द्रवास प्रमिकेति क्रमेण तांसां लक्षणानि जानीहि ॥ उक्तं च ॥ ताल्वोष्ठकं ग्रास्य वि शोषदाह संतापमीह मम विप्रलापाः पूर्वो शिरः सारिभ वन्ति तांसां त्पत्तिकाले शुविशेयतो हीति ॥

राम
५१

वातजा तृष्णामाह क्षामेति क्षामास्यतां शुष्कदीनमुखत्वं वक्तुं चर्वितुं वाः सामर्थ्यमित्येके शंखशिरः स्त्विति शंखयोः शिरसि वा तो दो यथा विशेषः शंखयोर्द्वित्वेन बहुवचनत्वं स्रोतो निरोधः रसां बुवाहिनी धमनी निरोधः ॥ अन्ये शब्दाश्च वणमिति शीताभिरद्रिस्थितेन वायोः शीतः स्पर्शः ते न दृष्टिरित्यनुपशयस्य निदर्शनं चकाराच्चरकोक्तनिद्रानाशस्य ग्रहणं पित्तजामाह मूर्द्धति निल्लापो विविधप्रकारेण भाषणं रक्ते सणत्वं रक्ते ने प्रत्वं प्रतत्तश्च शेष इति अतिमहती तृष्णा शीताभिरनंदा शीते ह्वा परिदूयनमुपतापः परिदूयनमिति सांज्ञं तत्रांतः शोभणं धूमस्योद्गिर णमिव चकारापीत विष्मूत्रनेत्रादयो ग्राह्याः श्लेष्मजामाह वाप्येति स्वकारण कुपितेन कफेन संवृते उपरि क्वा दितेः तरंगौ कफावरु

क्षामास्यतामारुतसंभावायां तोदस्तथा शंखशिरस्सुचापि स्रोतो निरोधो विरसंचवक्रं शीताभिरद्रिश्च विवर्द्धिमेति मूर्द्धान्न विदे षविलापदाहरत्तैक्षणत्वं प्रतत्तश्च शेषः शीताभिरनंदा मुखतित्क्ता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च वाष्पावरोधात् कफसंवृते मोत्तस्मावलेसिन भवेन्नरस्य निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तया दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥

द्वावप्यूर्ध्वं पावकोष्मणा अधोगतानां मं तु वाह स्रोतसंशेषणात् कफजा तृष्णा भवति ननु कफेन तृष्णाः नुपपन्ना कफस्य द्रव्यस्य केवलद्रवभूतस्य पिपासा कर्तृत्वा संभवात् वातपित्तयो रेव तृष्णा कर्तृत्वेनोक्तत्वात् यदुक्तं पित्तं सवातं कुपितं नराणां मित्यादि चरके सुक्तं नाग्नेर्विनाहितर्षः पवनाद्वा तो हि शेषणे हेतुरिति सुश्रु ते पुक्तं मन्त्रस्याग्नेयवायव्यौ गुणांबुवहानि च श्रोतां सिशेष येद्यस्मात्तत्तस्मात्प्रवर्तत इति अत एवाह तथैकप्रकारेण कफात् अग्नेवी ष्यावरोधादिना ननु स्वगुणेन अत एव चरकेण कफजा तृष्णानपठितेव सुश्रुते तु चिकित्साभेदार्थं पठितां हारीतेनापि सपित्तनेनैव तृष्णा पठि ताननु केवलास्वातृस्ललवणाजीर्णैः कुदुः श्लेष्मासहोष्मणा प्रपद्याववह स्रोतस्त्वस्मां सजनयेच्छृणां शिरसो गौरवंतं द्रामाधुर्यं वदनस्य च

मा० नि०
आ० नी०
५२

द्या ३

भक्तद्वेषः प्रसेकश्च निद्राधिक्यं तथैव च त्रिंशैरेतैर्विजानीयात् तृष्ट्नां कफसमुद्रवां तथा तृष्ण्यापीडितो मनुष्याः तितरं कृशो भवति धातूनां
मनुपचयात् क्षतजामाह शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य नरस्य रुक् पीडनात् श्रोणितलावाच्च तृष्णा जायते साक्षतसंभवाच्चतुर्थीक्षयशब्दस्यानेकवि
षयत्वात् क्षयजाविशेषयनाह स्तस्योक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् रसक्षयात् तृष्णा भवति साक्षयजाज्ञे
यात्तया व्याप्तः पुमान् जलं पेयीयते पुनः पुनः पिबति परं सुखं न लभते जलेन तृष्णो न भवतीत्यर्थः एतच्च विशेष परं सर्वं तृष्णा सुतथाभूतत्वात् तां
केचन सन्निपातात् कथंति यत्तुक्तं सुश्रुते सततं यः पिबेत्तथायं न तृप्तिमधिगच्छति पुनः कांक्षति तोयं च तत्तृष्णादित मादिशेत् रसक्षयोक्तानि

क्षतस्य रुक् शोणित निर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थीक्षितजामतासां रसक्षयाद्याक्षयसंभवासातपाभिभूतस्तु निशादिनानि पेयीयते भः स
सुखं न याति तां सन्निपातादितिकेचिदाहुः त्रिदोषलिंगमसमुद्रवात्तु तृष्णलनिषेधेन सादकत्री लिग्धं तथा स्तनवर्णं च भुक्तं
गुर्वन्नमेवाशु तृष्णां करोति ॥ ५॥

लक्षणानि सुश्रुतोक्तानि न्यायं रसक्षये तृप्तिजाकंपः शोषः शून्यता तृष्णा चेति एतानि समस्तानि
अपि भवन्ति आमजामाह त्रिदोषे त्रिदोषलिंगा त्रिदोषलिंगयुक्ता सादो गाना एतानुपद्रवान् करोति आमेहि अजीर्णोत् त्रिदोष कोपः
स्यादिति उक्तं च सुश्रुते अजीर्णोत्पवनादीनां विभ्रमोचलवान् भवेदिति उक्तं द्रवमाह स्निग्धमिति चकारात् कटुचनतु तित्तकषायम
धुराणीत्यर्थः गुरुशब्देन मात्रा गुरुद्रव्यगुरुचगस्यते दृढबलेन तु पंचतृष्णा उक्ता वातपित्तक्षयामोपसर्गजनिता इति तत्र कफजायामा
मजां तर्भूता वातजाया क्षतजा भक्तजा पिवातजाया भक्तावरणेन वातकोपात् पित्तजायां वा विदाहेन पित्तकोपात् सुश्रुते च उपसर्गत् यथा
दोषजा सुतुमयजापि सुश्रुते मदात्यये पठिता तत्कथं सतेति उच्यते तस्य वातजायामंतर्भावात् एवं दृढबलमतेपि ॥ ६ ॥

ज्वरे मोहः क्षयः श्वासो नाभिर्यं काम एव च बहिर्निर्गतजिह्वं त्वं संप्रेतेत्युपद्रवाः २

हीनाननः १

उपसर्गदिति १

सर्ववातजादयः ३

तत्रोपसर्गजामाह हीनेति हीनस्वरः क्षामवचनः प्रताम्यन् मुस्यन् दीनः क्लान्तः उपद्रवात् रोगात् उपद्रवशब्दस्तु सामान्येन रोगमात्रेपि
वर्तते यथानिरुद्धोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति शेषिणी धातुशेषणामिका सा कटाक्षसाध्याधिका धिक्पितदेहत्वात् तानेव
पसर्गनाह आदिशब्देनाति सारादीनां ग्रहणं एते व्याधिभिर्गृहीतदेहानां नृणां अत्र पूर्वलक्षणानुरोधः असाध्यलक्षणमाह सर्वदिति अति
प्रसक्ता अतिप्रवृद्धा विप्रसक्तानामिति शरीरश्लेष्मशोधनाय वमनं शीलानां घोरोपद्रवयुक्ताः श्वासशोषादिभिर्वलवद्विरुपद्रवैर्युक्ताः इति जै
जटः तामरणात्ति का इत्यर्थः ॥ १० ॥ इत्या तं कटुपणे निदानव्याख्यायां तृष्णानिदानम् ॥ १६ ॥ तृष्णायामोहो भव तीत्यतस्तृष्णानंतरं

हीनाननः १ इति तृष्णानिदानम् ॥ १६ ॥ ३

धातुशेषिणी

हीनश्चरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रं गलतालुं भवति खलु सोपसर्गत्तृष्णा सा शोषिणी कथा ५
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसर्गदेहानां सर्वास्त्विति प्रसक्ता रोगक्षानां विप्रसक्तानां घोरोपद्रव
युक्ता तृष्णामरणाय विज्ञेया शीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः वैगघातादभीघाताद् हीनसत्त्व
स्य वा पुनः करणाय तनेषूनावात्येष्वभ्यंतरेषु च निवसंति यदा दोषास्तदामूर्कंति मानवाः ॥ ११ ॥

अनीवमुसुशोषादियुक्ता

नलेकदोषस्य १

नपूर्वोसंप्राप्तिमाह शीणस्येति पुरुषस्य बहुदोषस्येति विपुलदोषस्यैवैगघातात् मलादिवेगविधारणात् अभिघातात्त्रगुडादेः विरुद्ध
हारसेविनः विरुद्धमाहारं शीरमस्यादिहीनसत्त्वस्य शीणसत्त्वगुणस्यैवैकरणं मनस्तस्या वननानिवाद्यान्यभ्यंतरेण मनेवाहिनि
श्रोतासिचैवागत्य मनश्च सुरादीन्यधितिष्ठति अथवा वात्यानि कर्मेन्द्रियाणिवुद्धीन्द्रियाणितेषु यदा उग्रा अति प्रसक्ता दोषा निव
संति अवतिष्ठंते तदा मानवामूर्कंति इति योज्यम् ॥ २ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

संज्ञावह नाडीशब्देन शिरोधमनीश्रोतसांग्रहं हितासु रुद्धासु तमोम
नोऽयुः अज्ञानहेतुः तस्यावरणात्मकत्वात् अन्युपैति वर्द्धते सहस्रं दिति अन्येषु तमो बहुलेषु रोगेषु मदात्म्यादिषु न तथा सत्वरजसीली
पते यथा मूर्च्छास्ति अत आह सुखदुःखव्यपोहस्तिरस्कारस्तयोरसंवित्तिरित्यर्थः अथ वा सुखं सत्त्वं दुःखं रजः तयोर्व्यपोहकतः तमसा
तयोरावृत्तत्वात् अतः काष्ठवन्निष्पततीत्यर्थः व्यवहारार्थं तस्य र्थाया नाह मोहो मूर्च्छेति तस्याः पर्याय उक्तं चाभिधानां तरे संज्ञोपघाते मूर्च्छा
यो मूर्च्छास्यान्मूर्च्छं न तथा कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपम इति सा च मूर्च्छा षड्विधा षट्प्रकारा भवति वातादिभिः शोणितमध्यविषैश्च तिस्रः एवं षट्
संज्ञावहा सुनाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः तमोभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकतः मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्र
कीर्तिता वातादिभिः शोणितेन मध्येन च विषेण च षट्स्वेष्यतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते हृत्पीडाजंभणं ग्लानिः संज्ञादौ
वल्पमेव च सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं तां विभावयेत् नीलं वायुदिवा कृष्णमाकाशमथ वारुणं पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं
च प्रतिबुध्यते वैपश्यन्वागमदंश्च प्रपीडात् हृदयस्य च काश्यं श्या वारुणं क्लायामूर्च्छा ये वा तसंभवे ॥ १ ॥
मनुत्वेनेति वातादिष्वपि व्यापकत्वेन पित्तमेवावतिष्ठते ज्वरहृद्दोगमहिम्नावश्यं पित्तसंबन्धः इहैव च स्य स्य ग्रे मूर्च्छा पित्ततमः प्रापेति चिकित्सा
याञ्च शीतक्रियाविधानमिति तस्याः पूर्वरूपमाह हृदिति संज्ञादौ वल्पं असम्यग्ज्ञानता पूर्वरूपाणीति पादत्रयेण हेतुः यथास्वं च विभावयेदि
ति तां मूर्च्छां वातादिभेदेन जानीयादित्यर्थः व्यक्तरूपावस्थायान्तु पूर्वरूपावस्थायामिति जैज्जटः वातजामाह नीलमिति नीलं स्निग्धं कृष्णं अरुणं
मीषह्नोहितं दृग्दशंगगनं पश्यन् तमः प्रविशति अंधकारमिव प्रविशति मूर्च्छंतीत्यर्थः शीघ्रं च प्रतिबुध्यते वायोः शीघ्रकारित्वात् काश्यं श्या वा
५३

भिरंगैः ४

पित्तजनाह रक्तमिति वियदां काशं रक्तं हरितवर्णं शाकवर्णं पीतं वा पश्यन् तमः प्रविशतीति मूर्च्छंतीत्यर्थः यदा प्रबुध्यते तदा स्वेदो भवति स
पिपासः हृत्मान्वित्तः संतापवांश्च भवति रक्ते पीते आकुले तस्ते इव ईक्षणे लोचने यस्य स तथा अन्यैरक्तपित्ताकुलेक्षण इति पाठान्तरे तत्र रक्त
पित्तो विकारः जातमात्रेऽसन्नमात्रे पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते पीताभा पीतशरीरकृतिः श्लेष्मजामाह मेघसंकाशमिति आर्द्रेण चर्मणा
वप्रावृत्तेर्वैष्टितैर्गुरु उपलक्षितः प्रसेको मुखस्त्रावः उपस्थितवमनत्वात् सन्निपातजामाह सर्वाकृतिरिति ननु सर्वाकृतिरिति विरुद्धमपूर्वमुद्देशे
षड्विधा सा प्रकीर्तितेत्युक्तं सन्निपातजया सहस्रप्रसंख्यात्वं स्यात् उच्यते उद्देशः सुश्रुते न विवरणं चरकेण पतश्चरके वतसः पठिताः वा
रक्तं हरितवर्णं वा वियसीतमथापि वा पश्यंस्तमः प्रविशति सत्त्वे ह्यप्रबुध्यते सपिपासः संतापो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥
जातमात्रे च पतति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते संभिन्नवचाः पीताभा मूर्च्छा ये पित्तसंभवे मेघसंकाशमाकाशमावृते वा तमोर्धनेः प
श्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते गुरुभिः प्रावृत्तैरंगैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा सप्रसेकः सहस्रासो मूर्च्छा ये कफसंभवे
सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मारइवागतः सा जलुम्यातयत्या शुविनावीभसचेष्टितैः ॥ १३ ॥ तादिभिस्त्रयः त्रिदोषजंचतुर्थं यदुक्तमष्टौ
तरीयाध्याये च तस्मै मूर्च्छा अपस्मारे व्याख्याताः यथा च त्वारो पस्मारा वातेन पित्तेन श्लेष्मणा सन्निपातेन तद्वन्मूर्च्छा अपीत्यर्थः रक्तमद्यविषजानां य
था दोषं तास्वंतर्भावः सुश्रुते एतच्च लक्षणं चिकित्साभेदव्यापनार्थं साक्षात्पठितं त्रिदोषजायाश्च दोषजैस्वन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण माधवेन
संगृहीतेयमिति सर्वतन्त्रस्वीकारात् उभयमपिलिखितमित्यदोषः अपस्मा वागत इति आगतस्यापस्मारस्य वेगवत् सामूर्च्छा जंतुं प्राणिनं शी
घ्रपातयति चिराच्च प्रतिबुध्यते विनावीभसचेष्टितैरिति अपस्मारे फनागमनं दंतविघट्टनाक्षिवैकृतसत्त्वादिदर्शनमस्ति त्रिदोषजायां मूर्च्छायां तु नत
५३

मा० नि०
आ० टी०
५४

पृथिवी आपश्च तदुभयंतमोरूपंतमो बहुलं उक्तं हि सुश्रुते तमो बहुला पृथ्वी तमो बहुला आपश्च तदन्वयः पृथिव्यं भस्म तमोरूपं रक्तं गंधश्च तन्मय इति पाठे तत्र तन्मय इति पृथिवी जलमयस्तदन्वयात् गंधे पित्तमपत्वं सिद्धं मूर्त्ति च तमः प्राया तस्मादित्यर्थः अन्ये पृथिव्यं भस्म इति पठन्ति तत्र पृथिवी चांभश्च पृथिव्यं भसीतयोः संवधियत्तमः तद्रूपं तद्रूपं लक्षणम् वारक्तमिति रूपशब्दोऽत्र बाहुल्ये स्वरूपे वा वर्तते यतः सत्त्वरजस्तमसां परमं रूपं दृष्टिं पश्यान्मुपगच्छति किंतु विशेषेणैवाभिव्यज्यते सर्व एव विष्णोस्तमो मया इत्युक्तत्वात् भुवि मानवा इ

पृथिव्या पस्तमोरूपं रक्तं गंधस्तदन्वयः तस्मादुक्तस्य
गंधेन मूर्त्तिर्भुवि मानवाः १४ ॥ अथ स्वभाव इत्येके दृष्ट्वा
यदभिमुह्यति ॥

तिपांचभौतिकत्वे अपि शरीरस्योद्भूत गुणाः एतैर्भुवि मानवाः पार्थिवास्तामसा इत्यर्थः तस्माद्ये मानवास्तामसा भवन्ति त एव रक्तं गंधेन मूर्त्तिर्भुवि मानवाः सात्त्विका वारक्तं गंधेन मूर्त्तिर्भुवि मानवाः ननु चंपकादिगंधेनापि मूर्त्तिर्भवति तत्रापि गंधस्य पार्थिवत्वात् पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत्राह द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति रक्तस्यायं स्वभावः तेन तद्रूपं गंधो मूर्त्तिर्भवतीति प्रभावमेव दृढयति दृष्ट्वापि य मूर्त्तिर्भवतीति रक्तमिति शेषः यदाह भेदं रक्तव्यागदृष्टिर्भवति गूढोक्तास्तथैव च दर्शनादसृजस्तज्जादं धात्रेव प्रमुह्यतीति ॥ १४ ॥

राम
५४

विषमद्यजे प्राह गुणादुत्ति तत्र गुणादश यदुक्तं दृढवलेन लघु रूपांशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विक्वाशिशुस्मं च ॥ उष्ममर्निर्देश्य रसं दशगुण मुक्तं विषं तत्रैरिति तद्गुणास्ते लादौ व्यस्तास्तीव्राः संति विषमद्यज्योस्तीव्रतराः अतस्ते लादिभिर्न मोहः किंतु विषमद्याभ्यामोहः त एवेति लघ्वादयस्त एव गुणा विषमद्यज्योस्तीव्रतरत्वेन स्थिताः तत्रापि भेदः विषे तीव्रतमाः मद्ये तीव्रतराः तैलादिषु तीव्रा व्यस्ताः यथैरिता वि ति ताभ्यां विषमद्याभ्यां यथैरितौ तस्मादिभेदेन यथा उक्तो मोहो स्यातां विषे तीव्रतमः मद्ये तीव्रतरा इत्यर्थः विषजो मोहं स्वयं न वि वर्तते विषस्यापाकित्वात् मद्यजस्तु मद्यपरिणामादेव शम्पति विषमद्यज्योस्त्वयमेव भेदः प्रभावात् उक्तं हि तत्रांतरं ये विषस्य गुणाः प्रो गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्यज्योः त एव तस्मात्ताभ्यां मोहो स्यातां यथैरितौ स्तध्वागदृष्टिस्त्वसृजा गूढौ क्वासश्च मूर्त्तिर्भुवि मानवाः मद्येन विलपनं शैतेन च विभ्रातमानसं गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरया वन्नया तितत वेपथुस्व प्रतृप्ताः स्युस्तमश्च विषमूर्त्तिर्भुवि मानवा इति तद्व्यतीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः मूर्त्तिपित्ततमः प्राया

त एव मद्ये दृश्यंते विषेतुवलवतराः इति रक्तजायां रूपमाह मूर्त्तिर्भुवि मानवा इति अनंतरे रक्तजायां गूढोक्ताः मूढेति पाठे तत्र सन्निरुद्ध उक्ताश्च स्फुरतीत्यर्थः मद्यजमाह विलपनं प्रलपनं न च विभ्रातमानस इति न संस्मृतिरहितं विभ्रातं विक्षिपमानं संचित्तं यस्य स तथा जराया वन्न या तितत रितिया वज्जरां परिपाकं न गच्छति तावन्गात्राणि भूमौ विनिक्षिपन् ताडयन् मूर्त्तिर्भवतीत्यर्थः विषजमाह वेपथुरिति वेपथुः कं पः स्वप्नो निद्रा तमो धकार प्रविष्टस्येवार्थं संविति यथास्वं विषलक्षणैरिति विषस्य मूलकं दपत्रक्षीरादिभिर्भेदेन यत्नक्षणं सुश्रुते क ल्यस्थाने उक्तं तेषां लक्षणैरेव तीव्रतरत्वेन युक्ता मूर्त्तिर्भवतीत्यर्थः संज्ञानाश साधर्म्यं मूर्त्तिर्भुवि मानवा इति तत्र मूर्त्तिहेतुमाह मूर्त्तिपित्ततमः

प्राया तमो गुणयुक्तेन पित्तेन मूर्त्तिर्भवति

मा. नि.
आ. टी.
५६

अत्रैवदृष्टमाह प्राणा इति अन्नं प्राणभृतां शरीरिणां प्राणाः शरीरधारणात्मकत्वात् तदेवान्नं अयुक्तं अतिमात्रत्वादिनाविस्मृत्त्यादि कृत्वा
मारयतीत्यर्थः दृष्टमाह प्राणहरमपि तच्च विषयुक्तं गृहीतं रसायनं भवति शरीरधारयतीत्यर्थः विधिनोपयुक्तस्य फलमाह विधिनेति
विधिपूर्वोक्तं मात्रां तरेकः शुद्धकायः पिबेत् प्रातः सोपदंशं पलद्वयं मध्याह्ने द्विगुणं तच्च स्निग्धाहारेण पापयेत् प्रदोषेष्टपलं तद्
मात्रा मेधरसायनम् आरोग्यं धातुसाम्यं च वह्निकंति बलप्रदं अनेन विधिना संव्य मघं नित्यमन्तर्द्विते अन्ये बुद्ध्यादयो गुणा यावद्वत्स
ति निरस्तया मात्रेयं विहिता मघपाने रोगाय चापराः काल इति तत्र कालो हि विधेः नित्यगः आवस्थिकश्च तन्न नित्यगः ऋतुसंबन्धियथा

क्यानिहन्त्यापा

प्राणाः प्राणभृता मन्त्रं तदयुक्तं हि न स्य सन् विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् विधिना मात्रया काले हि तैरत्रै
यथा बलम् प्रहृष्टेयः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा स्निग्धेन दन्ने मांसैश्च भक्ष्ये च सह सेवितम्

नोपमं

माध्वीकादि शीते द्रव्ये तीक्ष्णगोडिकपेष्टिकादि आवस्थिके काले वा ते स्निग्धादि एवं वयस्य पुदाहृत्य हि तैरत्रैरिति वक्ष्यमाण स्निग्धत्वा
दिभिर्मद्यविपरितगुणैः यथा बलं स्वशक्त्या एवं हृष्टं हर्षयुक्तं यो मघं पिबेत् तस्यामृतोपममस्यात् कैः सह पीतं वलोपचयाय भवति तन्माह
स्निग्धैरिति एतैर्वस्तुभिः संव्यमानं मद्यमायुः प्रहर्षाय भवति तथा चर्वं वद्वक्तुमिति स्निग्धैरित्युपलक्षणं तेनैव मद्यविपरितगुणैरपि वा
द्वयं तेन तीक्ष्णादिदशगुणविपरितैः मृदादिगुणैः सह मद्यं संव्यमिति यदुक्तं तन्त्रांतरे लघुतीक्ष्णे द्रव्यसूक्ष्मास्त व्यवायाशुगमेव च रूक्षं
विकाशिविशदं मद्यं दशगुणं स्मृतमिति तथा च लघुते मद्यममृतं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च रूक्षमाशुकरैव व्यवायी च विकाशिविति जम्

मधुरासलेनोक्तम्
मधुरासलेनोक्तम्
मधुरासलेनोक्तम्

यदुक्तमयं सर्वेषामस्तजातीनां मद्यं मूर्धन्यवस्थितमिति उक्तं अन्येप्यत्र साः संति यदुक्तं तन्त्रांतरे मद्यस्यास्तस्वभावस्य चत्वा
रोनुरसाः स्मृता मधुराश्वकषायश्वकटुकास्तिक्तमेव च यदाह भोजः पदसा इति मदिगुणारसाव्यक्ता मधुरोषणतिक्तका लवणं म्ल
कषायाश्च त्रयः सूक्ष्मतराः स्मृता विपर्ययेण तैरेव मैरेयैकथितारसा माध्वीके सिधुसंज्ञे वा व्यक्तौ चाम्लपटरसौ व्यक्ता हि
शेषाश्च त्वारो रसाभोजेन कीर्तिता इति अत्रैरिति गोधूमादयः अत्र भक्ष्याभ्यां लब्धमपि मांसग्रहणं विशेषेण हि तत्त्वोप
दर्शनार्थं बलं शक्तिः उपचयः स्थौल्यं अपरमपि विधिसे वा गुणं चाह काम्यतेति काम्यता क मनीयमूर्तिता मनसस्तुष्टिः सं
भवेदासुः प्रकर्षाय बलायोपचयाय च काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च विधिवत्सेवमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणा
बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रा रतिवर्द्धनश्च संपाठगीतस्वरवर्द्धनश्च प्राज्ञोतिरम्यः प्रथमो मदे हि अव्यक्तबुद्धि
स्मृतिवाग्विचेष्टः सोमत्तलीलाकृतिरप्रशान्त आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च द्वितीयमतः पुरुषो मदेन तौषः तेज उत्साहः वि

विधिवत्सेवमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणाः सन्निहिताः ते प्राप्नुवन्ति उक्तं विधि विपर्ययेण तैरेव

कीर्तिता

मनसस्तुष्टिः सं
त्ययाय भवति
सच निविष्टः प्र
वो मध्यमो न्यः

मूर्धन्यः १

क्रमः पराभिभवार्थं बलवती शरीरचेश उक्तविधिविपर्ययेण संव्यमानं मद्यं महात्पयाय भवति सच त्रिधो भवति मदात्ययः पूर्वो मध्यमो
तिमत्रैरिति तेषां क्रमेण लक्षणमाह तत्र प्रथमो मद्यो बुद्धिर्बुद्धीरनुभवः स्मृतिः पूर्वो भूतस्मरणं प्रीतिः परेण मैत्री सुख इति शोका
द्यस्मरणेन मनसः प्रसादादनुपहतं द्रियवृत्तिं त्वात् पानान्ननिद्रा रतिवर्द्धन इति पानादिषु विषये रतिरनुरागतहर्षः संपाठः सम्यक्
पाठः गीतं गानं स्वरोध्वनिः प्रोक्तो रम्य इति ननु मनोविकारकत्वात् कथमस्यातिरम्यता उच्यते मनोविकारित्वेपि तदानेन दुःखाप
हतत्वात् अतएव बुद्धौ न मानसविकारेषु हर्षः पठित इति मध्यमदमाह अव्यक्तः उन्मादी लाहृतिभ्यां सह प्रवर्तते इति

मा. नि. ५७
अप्रशान्तः प्रचंडः मुहुर्वारंवारं आलस्यनिद्राभ्यामभिहृतः पीडितः संचैवंविधोऽत्यनुपहतं त्रिदिव्यतत्त्वात् तृतीयं दमाह गच्छेदिति
अगम्यान् गुरुदारादीन् गुरुत्वेन न मन्येत नावगणयेदित्यर्थः अमह्याणि शास्त्रनिषिद्धानि चकारात् दुष्टपानादीन् श्व. सज्ञा
नाशे ह्येव न जानंत नृपस्य स तथा हृदि स्थितानि गुह्यानि गोप्यानि ब्रूयात् तथा अस्वतंत्रः मद वशः संचैवंविधोऽतीवोपहतं
द्रियत्वाद्भवति चतुर्थं मदमाह चतुर्थं मदं पुरुषो मूढोऽज्ञः भग्नदार्ढ्यनिःक्रियो भवति भग्नदृष्टद्विक्रियारहितः तथा कार्य
कार्यविभागज्ञः कार्यमकार्यबुद्ध्या जानाति कार्यकार्यविभागज्ञ इति पाठांतरे कार्यकार्यविभाग्योरनभिज्ञ इत्यर्थः मृतादप्येव
मृत इति मृतमयादप्यपरो मृत इव अत्यन्ताज्ञानसाधर्म्यात् अवर इति पाठांतरे गतादप्यवर इत्यर्थः तथा विधावस्थायाः
गच्छेदगम्यांश्च गुरुत्वं मन्येत वा देदभस्याणि च नृसंज्ञः द्रव्याच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदं तृतीये पुरुषोऽस्वतंत्रः चतु
र्थेतु मदं मूढो भग्नदार्ढ्यनिःक्रियः कार्यकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरमं वहुदे
षमिवामूढकांतारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥ स्वयंकृतत्वात् कइति । कः कृती सुकृती कृतकस्यो वा स्ववशो पराधीनस्तादृशमुक्त प्रका
रेण निंदितः मदं गच्छेत् प्राप्नुयात् न कश्चिदेवंविधं प्राप्नुयादित्यर्थः किमिवेत्याह बहुदोषमिवामूढः कांतारमिति बहुदोषं हिं
सादियुक्तं कांतारं शून्यमध्वानं कश्चिदमूढो गच्छेदपितुन कोपि यदुक्तं चरके गच्छेदध्वमनास्वतंत्रं बहुदोषमिव ध्वगः अस्वतंत्रं अ
निष्टफलं तेन चरकविदेहवाग्मदादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितः सुश्रुते तु पठितः तत्कथं न विरोधः उच्यते चरके याद्वितीयत्वं
तीययोरंतरालावस्था पठिता सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः केयमंतरालावस्था ॥ ६ ॥ ॥ ॥

अधम इति पाठांतरे मृतादप्यधम इति भरणं शरीरविनाशमात्रं अयं तु अपकीर्तिकरत्वादधमः १

५५

ना ३

राम

५७

यथोक्तं ज्योतिः शस्त्रे स कुंभमीनयोर्मध्ये यदा चरति चंद्रमाः नाहरेत्तृणकाशानि न गच्छेदक्षिणां दिश मिति अत्र कुंभस्य शेषांशोमी
नस्य प्रथमोऽंश एतद्वयं माध्यमशब्देनोच्यते इति सैवांतरालावस्था पस्तु चरके तृतीयः सुश्रुते सचतुर्थः पठितः इत्यविरोधः वस्तुग
त्वात्त्रय एव मद इत्युपपादितम् ननु किं कारणं कमिदं त्रैविध्यमिति चेत् उच्यते मद्यं हि पित्तुल्यं यथा वह्निः सुवर्णानामध
ममध्यमोत्तमानामभिव्यजकः तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्त्वजस्तमोभूयिष्ठानामभिव्यजकः तथा हि चरकः प्रधानावरमध्या
नारुक्माणां व्यक्तिदर्शकः यथाग्निरेवं सत्त्वानामधं प्रकृतिदर्शकमिति तस्मात्प्रथमद्वितीयतृतीयमदाः सत्त्वजस्तमोभूयिष्ठानां
निर्भुक्तमेकांतत एव मद्यं निषेव्यमानं मनुजेन नित्यं उसादयेत् कष्टं तमानं विकारानापादयेच्च यि शरीरभेदं कु
हेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन व्यायामभाराच्च परितप्तं तेन वेगावरोधाभिहतेन वापि अत्यल्प
रूक्षावततोदरेण सा जीर्णभुक्तेन तथा वलेन उष्णमिदं तेन वसेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥ १२ ॥ क्रमेण भवतीत्य
र्थः ॥ अविधि मद्यपानस्य विकारोत्तरहेतुत्वमाह निर्भुक्तमिति निर्भुक्तं मां हारहितं रज्जां ततो नैरन्तर्येण सेव्यमानं कष्टं तमानं वक्ष्यमा
णपानाय यादीन् जनयेत् शरीरभेदं शरीरविनाशं ननु स्निग्धे स्तदन्नेरित्यादिनाविपर्यय एव लब्धस्तत्किं पुनः कथं न मैवं पूर्वमद्यपानगु
णमिधानार्थमुक्तं इदं तु कृत्तमव्याधिकर्तृत्वाभिधानार्थमुक्तमिति भेदः अत्र सहितस्यापि मद्यस्य कृत्तत्वादिकारणसहितस्य वि
कारकारित्वमवरोधार्थमाह कुहेनेति व्यायामभाराच्च परितप्तं तेन वेगावरोधाभिहतेन मृत्नादीनां वेगाभिघातपी
डितेन अत्यल्परूक्षावततोदरेण व्यापितोदरेण सा जीर्णभुक्तेन अजीर्णभुक्तं यस्य स तथा वलेन वलरहितेन लोमोजः उष्णमिदं तेन

मानि
आली
५८

नैयानित्त

तानेवविकारान् विवृणोति. पानास्यमिति पानास्यमित्येकोविकारः पानाजीर्णमित्येकः पानविभ्रममपिचान्यः तेषां क्रमेण लक्षणं
वक्ष्यामि तत्र वातिकमदास्यमाह हिक्केति सर्वमदास्ययाः त्रिदोषजाः किंतु ओदरेन व्यपदेशः यदुक्तं चरकेण ये विषस्य गुणां प्रोक्ताः
सर्वदोषप्रकोपनाः तथा मदास्यं सर्वविद्याच्च त्रिदोषजमिति प्रजागरः निद्रानाशः शेषसुगमः पैनिकमाह तृप्तेति विभ्रमोव
स्तुविपरीतज्ञानं हस्तिवर्णस्य पुरुषस्येति हरितवर्णतापितलक्षणं शेषसुगमं स्लेष्मिकमाह कुर्यादिति तैमित्यं निश्चलता शीतपरी

मिथ्या भुवि निश्चलानि पित्तप्रकोपजविता निचलं क्षणानि ४ मू

पानास्यं परमदपानाजीर्णं मथापि वा पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं हिक्काश्वासशिरः कंपपार्श्वशूलप्रजागै
विद्यादहं प्रलापस्यवातप्रायं मदास्यं तस्मादाहज्वरस्त्वदमोहातीसारविभ्रमैः विद्यादुरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदास्यं
हृद्यगै च कटुस्त्रासतंद्रास्तेमित्यगौरवैः विद्याच्छीत परीतस्य कफप्रायं मदास्यं मज्जेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्व
लिंगैर्मदास्यः स्लेष्माच्छूयों गगुरुताविरसास्यता च विरामूत्रसक्तिर्यतंद्रिरौ च कृशलिङ्गं परस्य तु मदास्यवदिति
तज्ज्ञास्त्रस्मादुजाशिरसि संधिषु चापि भेदः आध्यानमुग्रमथ चोद्वि रणं विदाहः पानं जरां समुपगच्छति लक्षणानि ॥

तज्जरां पाठ

तस्य शीतपुक्तस्य त्रिदोषजमाह शेषदति सर्वलिङ्गैः सर्वदोषलक्षणैः परमदमाह स्लेष्मेति स्लेष्मोद्धोनासास्त्रावादिना ज्ञेयं अं
नगुरुता शरीरगौरवं विरसास्यता मुखस्य वैरस्यं विरामूत्रसक्तिः विरामूत्रयो रप्रवृत्तिः तंद्रिस्तंद्राः परस्येति हृदो नुरोधादे समसनि
देश परमदस्येति ज्ञेयं सिरसि रूजा पीडा संधिषु भेदः स्फुटनमिव पानाजीर्णमाह अध्यानमिति ॥ उद्वि रणं वाति स्त्रास्त्रोपा रण
नैमद्ये जरां मजीर्णं समुपगच्छति प्राप्नुवति पानाजीर्णं इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विकार १

पानास्यलक्षणा माह तत्र तेषां पानास्ययादीनां मध्ये पानास्ये भिन्नजा निश्चलानि पित्तप्रकोपजानि लक्षणानि ज्ञेयानि ४

पानविभ्रममाह तदिति तद्वत्तयोस्तोद व्यथाविशेषः कंठधूमः कंठधूमनिर्गमव त्पीडा शिरोरुजनं शिरः शूलं प्रदेहः स्लेष्मालिपुमावमिव
सुराविकृतेषु अन्नविकृतेषु च भावेषु द्वेषः तेषु ते चित्तिना नाप्रकारेषु सुरामैरेयपिष्ठादिषु अखिलेन लक्षणेन पानविभ्रममुशंति कुशयंति
एते परमदादयस्त्रयश्चरकेन पठितः सन्निपातजैतभूतत्वात् सुश्रुतेन तु उक्तं त्रिदोषजमदास्ययाः पृथगेव पठिता पूर्वाक्तं क्षणवैल
क्षण्यात् असाध्यलक्षणमाह हीनेति हीनोत्तरोष्ठः अप्रलंबोपरितनौष्टं अतिशीतं बहिः अमंददाहमभ्यंतरे अथवा अतिशीतममंददाह
मभ्यंतरे अंतरितदाहोक्तमित्यर्थः कदाचिदतिशीतं कदाचिती ब्रदाहमिति ॥ तैलप्रभास्यमिति तैलाक्तमु

तज्ज्ञात्रतोदकफसंस्त्रवकंठधूममूर्ध्वावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः द्वेषः सुराविकृतेषु च तेषु तेषु तेषु पानविभ्रममुशंति स्पर्श
लनधीरा हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममंददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहंतं सजैतम जिह्वोष्ठदंतमसितं त्वथवा पिनीलं पीते च य
स्यनयने रुधिरप्रभेच हिक्काज्वरोवमयुः पार्श्वशूलाः काशभ्रमावपिचपानहतं सजैतं इति मदास्यमितिदानम् ॥ खमिव उप

वेपथु १

तज्ज्ञात्रतोदकफसंस्त्रवकंठधूममूर्ध्वावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः द्वेषः सुराविकृतेषु च तेषु तेषु तेषु पानविभ्रममुशंति स्पर्श
लनधीरा हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममंददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहंतं सजैतम जिह्वोष्ठदंतमसितं त्वथवा पिनीलं पीते च य
स्यनयने रुधिरप्रभेच हिक्काज्वरोवमयुः पार्श्वशूलाः काशभ्रमावपिचपानहतं सजैतं इति मदास्यमितिदानम् ॥ खमिव उप
तज्ज्ञात्रतोदकफसंस्त्रवकंठधूममूर्ध्वावमिज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः द्वेषः सुराविकृतेषु च तेषु तेषु तेषु पानविभ्रममुशंति स्पर्श
लनधीरा हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममंददाहं तैलप्रभास्यमतिपानहंतं सजैतम जिह्वोष्ठदंतमसितं त्वथवा पिनीलं पीते च य
स्यनयने रुधिरप्रभेच हिक्काज्वरोवमयुः पार्श्वशूलाः काशभ्रमावपिचपानहतं सजैतं इति मदास्यमितिदानम् ॥ खमिव उप

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

संक्षुण्णते चोच्यते च. पा. २.

र्यः वेपते-३

[illegible]

मा. नि.
आ. टी.
६०

तस्य संख्यामाह एकैकशब्दति वातेन पिनेन श्लेष्मणा सर्वशब्दति सन्निपातेन अस्यर्थः मुद्रितैः अतिप्रवृद्धैः मानसेन च दुःखेनेति शोका
दिना विषात्पष्टो भवति सचाप्रवृद्धति सच विकारः यावदप्रवृद्धिगतेन भवति यावच्चतरुणस्तावन्मदद्वितिसंज्ञाविभर्तिमदद्व
तिकथ्यत इत्यर्थः यदुक्तं सुश्रुते स्वतंत्रो पिदोषजनितो मदो भवतीति व्याख्यातः अतएव चरके विविशोणितकोपाध्याये उन्मादादस्य
मेव पठितः सनिदानचिकित्सित इति तस्य सामान्यहेतुमाह विरुद्धादुष्टमन्नादि अशुचिभोजनं चांडालादिस्पृष्टं प्रवर्षणं नैदाद्यभि
भवं वामनोभिघात इति भयहर्षोभ्यां मनोभिभवः भयहर्षपूर्व इति भयहर्षपूर्वोपस्य स तथा पूर्वशब्देऽत्र कारणवाची चकारो ननु

स उन्मादः श्लेष्मदुःखः यावदुद्धिगतेः यावत् स रुणो नवीनः २

एकैकशः सर्वशब्दोपैरस्यर्थमुद्रितैः मानसेन च दुःखेन सच पंचविधः स्मृतः विषाद्वतिषष्ट्ययथासं तत्र मे
षजम् सचाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञाविभर्तिच विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रवर्षणं देवगुरुद्विजानां उन्मादहेतुर्भयह
र्षपूर्वो मनोभिघातो विषमाश्रयेष्टः तैरस्य सत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य स्मृतां स्य धिष्टाय मनो बहानि
प्रमोहयं त्याशुनरस्य चेतः ॥५॥

यहर्षपूर्वक एव भवतीति तेन तौ निर्दिष्टाविति विषमाश्रयेष्टा इति विषमो गत्या संवलवद्विग्रहादयः उन्मादहेतुरित्येव संप्राप्तिमाह
तेरिति तैरुक्तैर्हेतुभिर्लस्य सत्वस्य नरस्य मला वातादयः प्रदुष्टाः संतो बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य मनो बहानि स्मृतां स्य धिष्टाय व्याप्य
आशुचेतः प्रमोहयंति अल्पसत्वस्याल्पसत्वगुणस्येति चक्रः जैज्जट स्त्वाह सत्वं मनः तस्य चाल्यत्वं रजस्तमोभ्यामा तत्त्वेनाल्पज्ञान
जनकत्वात् बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदः निखिल देह स्तोतसामेव मनो धिष्टानत्वे चर

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनादिभिः ३

यस्य दुष्ट्या तदाश्रिता या बुद्धेः पिदुष्टिक्ता मनो बहानि श्रोतां मिदृशविशेषतो बोद्धव्यानि १

शक्तिकाया रजतज्ञानम् १

स्मृतिश्रुत्यं २

उन्मादस्य सामान्यं रूपलक्षणमाह धीतिः धीविभ्रमो भ्रांतज्ञानत्वं सत्वपरिप्लवो मनसश्च चलत्वं अन्ये सत्वगुणस्येति पर्याकुलादृष्टिरिति आ
कुलावलोकनं प्रतीतिताकातरत्वं न्नवद्वनात् असंबद्धवचनत्वं हृदयं शून्यमिति धीविभ्रमत्वादनिर्विषयं सामान्यलक्षणमेवाह
वातिकमाह स्मेति एतदातिकोन्मादस्य लक्षणं रूपा ल्यशीतान्नेर्भोज्यैः विरेकशब्देनात्र वातिरप्यभिधीयते विरेचपतिदेहान्मलं पृथक्करो
तीति व्याख्यानात् धातुस्यो रसादिधातुस्यः एतेर्दुष्टे वायुश्चिंता शोकादिदुष्टं हृदयं मनः प्रविश्य बुद्धिं स्मृतिं च शीघ्रमुपहंति अनुभू
तार्थस्मरणं स्मृतिः अस्थानहास्यः अविषये हास्यं एवं अस्थानशब्दः स्मृत्यादिषु योज्यः स्मितमीषदासः अंगविशेषो विरुद्धचेष्टापात

धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुलादृष्टिरधीरता च अवद्वत्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिंगं रूपा ल्यशी
तान्न विरेकधातुस्योपवासैरनिलोभिद्वद्विचिंतादिदुष्टं हृदयं प्रविश्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहंति शीघ्रम् अस्थानहास्यस्मि
तनृपगीतवागंगविस्फेपणोदना निपातुष्यकार्ष्णरुणवर्णता च जीर्णं वलं चानिलजस्य रूपम् अजीर्णकद्वलविदास्य शीतै
र्भोज्यैश्चित्तं पित्तमुदीर्णवेगं उन्मादमत्यग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् अमर्षसंभविनग्नभावः संतर्जनाभिद्रव

चरेद्यं कांक्षीकृष्मता अरुणः दूषद्रक्तता जीर्णं वलमिति जीर्णं आहारैर्व्याधेर्वलं भवतीत्यर्थः पित्तकृष्णं अजीर्णं अजीर्णोदिभिश्चित्तं सं
चपतागतं उदीर्णवेगं पित्तं पूर्ववत् चिंतादिदुष्टं हृदयस्य बुद्ध्यादिकमुपहंति अजीर्णं विदग्धं अशीतोः उत्प्रेऽग्रं तीव्रं यथा भवति तथा उन्माद
जनयति अनात्मवत् अमात्मवत् अमर्षं असहिष्णुत्वं संभ औरभेदीकृष्णपादादि विस्फेपमित्यनेन विनग्नभावः वस्त्रादित्यागः संतर्जनं परित्रा
सनं भर्त्सनमपरस्येत्यर्थः अभिद्रवणं पलायनं ओष्ण्यानास्यं औष्ममिति पाठान्तरं तत्र विद्रुतो सत्वं चापेदाह विशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

आहं वदति लोके २

ना. नि. प्रहयशीतान्नजलमिलापः पीतावभाः पीतवर्णता ^{१०} ~~स्नेहिकमाह~~ संपूर्णे रिति मंद विचेष्टी तस्य आयासश्च
 आ. टी. न्यस्य संपूर्णे रिति भोजनादिभिः कफोदुष्ट इति संबंधः सोष्मासपित्तः कफेनापि क्रियमाणे उन्मादे ^{११} सपित्तं क्रियते व्याधि म
 ६१ हिम्या यथा मूर्च्छा अन्येत्वाहः कवलक फेना ^{१२} पिक्रियते सोष्मपदेन तु दृढजोपि भवतीति सूच्यते ^{१३} अयेत्पाहः उष्मशब्देन शक्तिरुच्य
 तेन नोक्त शक्तिः कफ इत्यर्थः ^{१४} मर्मणीति हृदये चित्तं प्रमोहयन् बुद्धिं स्मृतिमुपहंति विकारमुन्मादवाक्ये चित्तं मंदं अल्पवाका ता
 नारी विविक्तप्रियता नारी प्रियता विजने प्रियता च निद्रा वा दुल्लयं तन्ना ^{१५} हृदिः ललास्त्रावश्च वलं श्रीजो भुक्तेनाशयति व्याधिरिति शेषः न

जनरोहितस्यानप्रियता च

भुक्ते सति वलं व्याधेः

प्रहयशीतान्नजलमिलापः पीतावभाः पित्तकृतस्य लिंगमं संपूर्णे मंद विचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रचुद्धः ^{१६} उद्धि
 स्मृतिं चाप्युपहंति चित्तं प्रमोहयन् संजने पट्टिकारमं ^{१७} वाक्चेष्टितं मंदं मोक्कश्च नारी विविक्तप्रियता च निद्रा हृदिश्च ला
 लाचवलं च भुक्तेन स्वादिशौ लंपच कफा लके स्यात् यः सन्निपातप्रभवो हि चोरः सर्वसमस्तेः स तु हेतुभि स्यात् सर्वाणि रू
 पाणि विभर्ति तादृक् विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ^{१८} खनेत्रादीनां शौक्ल्यं सन्निपातिकमाह य इति सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मक
 त्वं लब्धं पुनः सर्वैरिति यत् ^{१९} कृतं तद्रजस्तमः प्रायेणार्थं तेन रजस्तमोभिलितैरित्यर्थः तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः
 समस्तेश्च निदानैः कृपिता उन्मादं जनयन्ति सर्वाणि रूपाणि सर्वदोषलक्षणा निविभर्ति तादृगिति तादृशः कोपे षष्ठिदोषसंप्राप्तिवि
 शेषो रोगविशेषो वा येनायं विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ^{२०} विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोर्यः त्रिदोषजप्रत्येकवातादिप्रत्यनीका
 क्रियाकार्यासाचपरस्परविरोधेन न त्रिदोषहंति किंचिदेव द्रव्यमामलकादि वैचनान्नयोगिकमित्यर्थः ^{२१} ॥ ६१ ॥

विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः स विरुद्धभैषज्यविधिः १

यतो नो व्याधिः सर्वे हेतुभिर्मिलिते रेव भवतीति नियमो नास्ति अयं तु व्याधिप्रभावात् सर्वे हेतुभिर्मिलिते रेव

स्यात् ३

आमलकीपूलप्रभावाद्दोषत्रयनाशने नियते मेव

कसमुः मृतः ४

शत्रुभिः १

विषजमाह ३ रिते ६१ रोगः

अवाङ्मुख ४

मनोदुःखजमाह चौरैरिति नरेन्द्रपुरुषैः नृपाधिकारिभिः अरिभिः ^{२२} अन्यैरिति सिंहगजादिभिः विनासितस्य क्रोधशस्त्रादिभिर्द्रव्यवि
 नाशतः पुत्रादिमरणाद्वा तथारिं सोः कामुकस्य प्रियया अप्राप्त्या ^{२३} मृत्युसंज्ञा मनसीति संबंधः तस्य रूपमाह चित्रमित्यादिना चित्रं विवि
 धं मनोनुगतं गोप्यमपि त्रवीति विसंज्ञो विपरीतज्ञानः अतएव मूढः हतं वलमिन्द्रियाणि भादीष्टिर्वायस्य स तथा नाशरीरदीष्टिः श्यावान
 नः कृष्णमुखः विषजनि तोन्मादेन ^{२४} असाध्यलक्षणमाह अवाचीति अवाची अवाङ्मुखः उदं चीडुर्मुखं लून्मुखो वेति केचित्संठतिक्षी

लसभुः मरु ३

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरिति स्थान्येर्विनासितस्य धनवाधनसंक्षयाद्वा गाढं सते मनसि च प्रियपारिं सोर्जायेत चोक्त
 टनरो मनसा विकारः ^{२५} चित्रं त्रवीति च मनोनुगतं विसंज्ञो गायत्यथा हसति रोदिति चापि मूढः रक्तेक्षणो हतवलं
 दियभाः सदीनः श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ^{२६} अवाची वाप्युदं ची वाक्षीणमांसवलो नरः जागरुकोप्यसंदे
 हं मुन्मादेन विनश्यति ^{२७} अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानवलादिभिर्यः उन्मादकालो नियतश्च यस्य भू
 तोस्य मुन्मादमुदाहरंति ^{२८} ॥ ६२ ॥

विज्ञानं २

नामं मनुष्याणामनुचितावागादयो यस्य स तथा विक्रमः पराक्रमः वीर्यशक्तिः चेष्टाशक्तिः क्रियाज्ञानादिविज्ञानवलादिभिरिति
 उपलक्षणे तृतीयाज्ञानं तत्त्वज्ञानं शिल्पादिज्ञानं किंचाज्ञानं शास्त्रविज्ञानं तदर्थनिश्चयः आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणं तेषां व
 लं अनियत इति कदाचिन्मध्यान्हे कदाचित्प्रदोषेन तु वातादि वत् आहारजीर्णादिकाल नियमः तं भूतोस्य मुन्मादं कथ
 येत् देवग्रहाः योगमास्यामित्यादि भूतशब्देना न सर्ववक्ष्यमाणा देवादयो भिधीयते ^{२९} ॥ ६२ ॥

कदाचित्ज्ञानः काले २

नियतः पाठेन वक्ष्यमाणानि तथादिभिः २

क्षीणमांसवलो
नर इति ४

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानवलादिभिः १

मा. नि. संतुष्ट इति संतुष्टः संतोषवान् शुचिर्नानाचमनादिना। अतिमानं दिव्यमाल्यस्य वगंधायस्य सतथा निस्तं द्रे निद्रारहितः अचित्तं संसृतं
आ. दी. संसृतं च प्रभाषत इति विदेहे प्युक्तं निः स्वप्नं संसृतं प्रभाषणमिति तेजस्वी तेजोयुक्तः स्थिरनयनः निमेषरहितः वरदात्ताय तो वरदा
यः ब्राह्मण भक्तः देवभूतजुष्टः देवग्रहपीडितः देवग्रहणेन गणमातृकादयोगात्त्याः यदुक्तं विदेहे क्रोधानं स्तब्धं सर्वांगो
लालाफेनाविलाननं निद्रालुः कपतामूको गणमातृभिर्दित इति असुरजुष्टमाह संस्वेदीति संस्वेदी प्रस्वेदवान् ब्राह्मणगु
रुदेवानां निंदकः जिह्माक्षः कुटिलदृष्टिः विमर्गदृष्टिः अतिधर्मनिंदकः अनंशालिमांसादिपानं शीरमद्यादितैः संतुष्टेन

संतुष्टः शुचिरिति दिव्यमाल्यगंधो निस्तंद्रेत्यवितथ संसृतं प्रभाषी ॥ तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्र
ह्मण्यो भवति स देवभूतजुष्टः संस्वेदीति जगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमर्गदृष्टिः संतु
ष्टेन भवति चान्नपानजातैर्दृष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः दृष्टात्मा पुलिनवनांतरोपसवी स्वाचारः प्रि
यपरिगीतगंधमाल्य नृत्यन्वैप्रहसति चाल्य शब्दगंधर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥

सुरसुरगंधर्वजुष्टमाह दृष्टात्मे निद्रात्मा चिंतादिरहितः संतुष्टात्मा पुलिनंतो योश्चि तंतं देवनमुपवनंत योरं मध्यं वि
शेषात्संवत इति स्वाचारः अनिंदिताचारः प्रियाणि परिसमंततो भावेन गीतगंधमाल्या नियस्य सतथा दृष्टान्नित्यादिचारुय
था भवति तथा नृत्यन् अल्पशब्दयथा भवति तथा प्रहसन्निति योज्यं यक्षजुष्टमाह तांमाक्ष इति तांमाक्षारक्तनेत्रः प्रियं शो
भनंतनुसूक्ष्मरक्तवस्त्रधर्तुं शीलं यस्य सतथा गंभीरः मनाकलितान्तःकरणः दुतगतिः उत्तालगतिः अल्पवागं ल्यभाषि

नित्यं भोग्युत्पापतः प्रेताद्युत्पापतः जलधिदेवतायाश्च नागाश्च वृक्षराक्षसाः राक्षसादपि कुआगडात्कृत्या वेतालयो रपीति भूते तांमाक्षं प्रतिस्तिः तदिदं ते विवरणमाह ते देवाः सनवाः पीत्यादिः देवो देवग्रहः तेन
मध्यं देवगायनः किं नरसु द्वेदो विख्यातः यथा धनरायः मितरेषु धानादयः यथा ब्राह्मणादयः प्रेतः इमं शानवाभिनाः गुल्काः देवमोनयः सिद्धः सनकादयः रत्नादानवाः भूना विख्याताः पिशाचाः पिशिता शनाः जन्मधिदेवताः वरणादयः प्र
जुष्टमाह पिरास सभेदः कर्म प्रसिद्धा सावमेवादिमारणात्मकरूपाः वेताला देवयो नमश्ति एते ग्रहस्तु यदा ग्रहो विद्योति तदा भूतोन्मादा इति संज्ञाभिहिता भूतवैशाकरत्वेना दृष्टत्वात् १

ववदति ॥२॥

राम

पितृग्रहजुष्टमाह प्रेतानामिति प्रेतानां पितृणां संबंधमात्रस्य विवक्षितत्वान्न चतुर्थी दिशति ददाति संस्तरेषु कुशपत्रादिरचितं सं
स्तरणेषु पिंडानि नमयानं शांतात्मा शांतस्वभावः जलमपि अपसव्यवस्त्रः वामोत्तरीयः ददाति
किंतु जलमपि चेत्यर्थः अपसव्यहस्त इति पाठे दक्षिणहस्तः मांसेषु रि स्यादियत्तदभिधानप्रयोजनं यस्य यत्रेह भवति तस्य
तेनैव वलिदीतव्यः एवमन्यत्रापि दृष्टव्यं पायसः शीरसि द्वास्तु दूलाः अभिकामाः भिलाषकः पितृभक्तः ॥

सर्पग्रहजुष्टमाह य इति उर्व्या भूमौ सर्पवदुरसा गच्छति सकिरापौ ओष्ठप्रान्तौ जिह्वया विलिहति क्रोधा लुः कोपनः
प्रेतानां सदिशति संस्तरेषु पिंडान् शांतात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः मांसेषु स्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्रक्तो भवति पि
तृग्रहाभिजुष्टः यस्तूव्यो प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सुरकिण्यो विलिहति जिह्वया तथैव क्रोधा लुगुडमधुदुग्धपायसे
षु विज्ञेयो भवति भुजंगमेन जुष्टः मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरो तिष्ठर क्रोधा लुर्विपुल
बलो निशाविचारी शौचहिट् भवति हिंसासाभिजुष्टः उद्धस्तः कुशपरुषो विरुद्धलापी दुर्गंधो भृशमसुचिस्तथा तिलोलः ॥

युडादिप्रियः भुजंगमग्रहणजुष्टो ज्ञेयः राक्षसजुष्टमाह मांसेति विविधसुराविकाराः पैथी प्रभृतयः नृशर्मतिशयेन लज्जारहितः अतिनिष्ठुरः
दयारहितः विपुलबलः अनादिनापि प्रभूतबलः निशाविचारी निशायामेव भ्रमणशीलः शौचहिट् असुचिः राक्षसग्रहणेन ब्रह्मराक्षसादयोपि
गृह्यन्ते यतो राक्षसानंतरं विदेहे पश्यते देवविप्रगुरुदृष्टी वेदवेदांगनिंदकः आत्मपीडाकरो हिंसा ब्रह्मराक्षससेवित इति पिशाचजुष्टमाह उद्धस्त
इति उद्धस्त उद्धवाहुः उद्धस्त इति पाठे उद्धस्तो नगः विदेहे भिदिगं वर इति पाठत्वात् हाशो निर्मासः परुषो रसः विरुद्धलापी विरुद्धभाषी चिरप्रला

पिपासातदुर्गंधः अतिलोलः सर्वस्मिन्नन्नपाने लोलुपः
हृष्टः अतिचपल इत्यर्थः

मा. नि. वल्हाशीप्रचुरभोक्ता विजननिर्जनस्थानं हि मां वृशीतां वृतयोः सेवी त्रिसेवी रात्रि विचारीत्यर्थः विजनवनांतरोपसेवीति पाठांतरं व्या
आ. टी. वेष्टनं विविधं चेष्टनं विरुद्धं चेष्टयथा भवति तथा । त्रिविधं हिंसा क्रीडा पूजार्थं ग्रहा गृहंति यदुक्तं अ
सुचिं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदिव क्षतं हिंस्य हिंसा विहा रार्थं सत्कारार्थं मया पिबेति अस्यार्थः भिन्नमर्यादं श्रुतिस्मृत्यदितात्कर्मणो
न्यत्र कर्मणि प्रवृत्तं अभ्यागम्य हिंसादि प्रवृत्तत्वात् क्षतं सव्रणं मांसं शोणितं प्रियत्वात् अक्षतमपि शौचादिरहितं अत्र विह
रशब्देन रतिरभिधीयते सत्कारः पूजा तत्र हिंसा र्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति तस्य लक्षणमाह स्थूलाक्षद्विस्थूलाक्षो विवृतने

वल्हाशी विजन हि मां वृ रात्रिसेवी व्या चेष्टनं भ्रमति रुदनं पिशाच जुष्टः स्थूलाक्षो द्रुतमं दनः सफेनवामी नि
द्रालुः पतति चक्रे पते च योति पश्चाद्रिहिरदनगादि विच्युतः स्यात्सा साध्या भवति तथा त्रयोदशोऽर्द्ध देवग्र
हाः पौर्णमास्यामसुराः संध्ययोरपि गंधर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां पक्षाश्च प्रतिपद्यथा ॥ २० ॥ पैत्र्याः ॥

त्रः विद्रुतगतिः पश्चात्तिकं पते सोमाध्यः पश्चेतेभ्यः पतितः स्यात् सोम्यसाध्यः अद्रिः पर्वतः हिरदो गजः नगो वृषः आदिग्रह
णात् तदप्रासादादयोगस्य ते सर्वत्रोन्मादादिति शेषः एतेभ्यः पतितः स्यादित्यर्थः त्रयोदशैर्षदेवादि गृहीतोऽसाध्यः वि
देहं धिक्कमप्यस्याध्यलसुरां पठितं त्वया मेदं प्रवृत्तं क्षतजः स्वलाक्षः स्तुतनासिकः रुद्रा जिह्वा हतवचा दुर्वल इत्यादि इदानीं देवादि
ग्रहाणां ग्रहणकालमाह देवग्रहा इति देवग्रहाः पौर्णमास्यां पूर्णिमायां विशंति अनुप्रवेशं कुर्वन्ति अ सुतं असुरग्रहाः संध्ययोरपि संधिपिश
वः पादपूर्णे अन्ये अपिशब्दात् पौर्णमास्यामपि गृह्णातीति वर्णयन्ति प्रायशोऽष्टम्यामिति प्रायः शब्दात् संध्ययोरपि गंधर्वा विशंतीति ल

अहर्तेद्वयः ३

हृत्पक्षये कृष्णपक्षश्च ये अमावास्यायामित्यर्थः प्रायोग्रहणादन्यत्रापि पंचम्यामपीत्यपिशब्दात् कृष्णपक्षेऽपि पुराणां नागग्रहाः तिथ्य
भिधानं प्रयोजनं लक्षणार्थं तेषां तिथौ वलिदानार्थं तथा चोक्तं ग्रहा गृहंति तियेयेषु तेषां तेषु विशेषतः दिनेषु वलिहोमादीन् प्रयुजीत चि
कित्सकः ननु यदि ग्रहा विष्टानां पुंसां मुन्मादः स्यात् तदा विशंतो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यंते इत्यत आह दर्पणादीनि तस्मिन् दिदृशनायोग्य
त्वान्न दृश्यंते आदिशब्देना न्यदपि निर्मलद्रव्यं जलं तैलं गृह्यते क्वाप्यप्रतिकृतिः शीतोष्णमिति कर्तृपदं प्राणिन इति कर्मपदं स्वमणि
मिति स्वमणिं सूदेहं च क्वात्मा मन इति जैज्जटः अनेकदृष्टान्तप्रयोजनं जैज्जटं न निश्चितं तच्च त्रानुपयोगित्वान्न लिखितं विस्तरं

हृत्पक्षये प्रायः पंचम्यामपि चौरगाः रक्षांसिरात्रौ पेशा चाश्वत्तुर्दृश्यां विशंति च दर्पणादीन्यथा क्वायाशी
तोष्णप्राणिनो यथा स्वमणिं भास्कराचिश्च तथा देहं च देहं च क्वा विशंति न च दृश्यंते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्
प्रविश्याशु शरीरं हि योडां कुर्वन्तीहः सहाम तेषां सितीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ॥

भयाच्च न भूतेः शरीरेऽनुप्रवेशः क्रियते न तु शरीरिणि तत्कथं शरीरिणमेत्यभिप्यभिधानं न विरुध्यते उच्यते शरीरिशब्देनात्र श
रीरमभिप्रेतं स्थानि निस्थानोपचारान् यथा मंचाः श्लोकीति यथा क्वायाशीतोष्मादयो दर्पणां प्राणिप्रभृतीन् विशंतो न दृश्यंते तद्वद्देह
इत्यर्थः देवादिशब्देना न देवत्वात्तु चरादेव संधर्माणो गृह्यन्ते देवादीनां मनुष्या शरीरेणां शुचिना संवर्धाभावात् यदाह सुश्रुतः न ते मनु
ष्यैः सहेत्यादिना इदानीं ग्रहाणां तीव्रतमानियमादियुक्तां प्रभावतां सुश्रुतात्तेन प्रसाकत्रयेण दर्शयितुमाह तेषां सीति तपस्तापसल
क्षणमुपवासादि व्रतानि शास्त्रोदितविधिना भोजनादिनियमानि धर्मः कायवाङ्मनसां सुचरितम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

मो. नि. गुणास्तथापि अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा रे शित्वं व शित्वं च प्राप्तिप्राकाम्य भूतयति अन्ये तु आवेशश्चेतसो ज्ञान
मो. नि. मर्थानां शब्दनक्रियादृष्टिः श्रोत्रस्मृतिः कांति दृष्टतश्चाप्यदर्शनमित्यष्टविधमैश्वर्यमाहुः तेषु ग्रहेषु एते गुणानित्याः न कदाचित्काले
६४ व्यस्ताद्वित्रिचत्वारइत्यादि समस्ताः सर्वे यो यस्य प्रभाव इति यथा प्रभावं तत्र व्यस्ता गुणानसुरादि ग्रहाणां समस्ता देव ग्रहाणां अथ तपो
नियमादियुक्ताश्चेति तत्कथमसुचिं देहमाविशंति न कथंचन अतएवाह नेति ते देवा दयो मनुष्यैः सह न विशंति एकी न भवन्तीत्यर्थः

गुणास्तथापि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथा प्रभावम^{३९} न ते मनुष्यैः सह संविशंति न वा मनुष्यान्
कचिदां विशंति येषां विशंतीति वदंति मोहान्ते भूतविद्याविषया दपोत्याः तेषां ग्रहाणां परिचारका ये को
१० सहस्रायुतपद्मसंख्याः असृग्वसामां सभुजः सुभीमानि शाविहाराश्च तथा विशंति इत्युन्मादनिदानम्^{२०}

निनप्रतिशं १

न च मनुष्यान् मानुषदेहान् कचिदर्थं नु प्रविशंतीत्यर्थः ये पुनर्वैद्या आविशंतीति मोहादज्ञानात्प्रवदंतीति ते वै च भूतविद्याविषया
दज्ञानादपोत्याः अपसोणीयास्त्याज्या इत्यर्थः केन हि गृहं तोत्याह तेषां मिति तेषां देवादीनां परिचारकां प्रेष्याः कर्मकरा इत्यर्थः को
१० शतलक्ष प्रमाणाः अपुतं दशसहस्रे एतेन ग्राः ॥ शतलक्षप्रमाणाय वत् सहस्रं तादृशैर्देशभिः सहस्रैरत्रापतं बोधव्यस्तेषां पदं पञ्च
तुर्दशविंदु केतदेव संख्यापेक्षां ते तथा सुभीमा अत्यर्थं भयानकाः निशाविहारां रात्रौ भ्रमणशीलाः ॥ इत्यातं कदर्पणे निदान व्याख्यायां उन्मा

सहस्रं दशशतं २

यो ४

नो २

मनोदृष्टिसाधर्म्यात् समानचिकित्स्यत्वा दुन्मादानंतरं पस्मारारंभः तस्य निरुक्तिः सुश्रुते दृताः स्मृतिभूतार्थे विज्ञानमतस्तत्परिवर्जने अ
पस्मारइति प्रोक्तस्ततो यं व्याधिरंत कृदिति स्मरणाभावाज्जलादौ प्रवेशादिभिः सुश्रुतादपस्मारस्य निदानं लिख्यते मिथ्यायोगेन्द्रियार्थकर्मणाम
तिसेवनात् विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनं जस्तमो मिभूतानां गदूतां वा रजस्वलं नथाका
मभयोद्देगक्रोधशेकादिभिर्मलैश्चैतसोभिर्भवेः पुंसामपस्मारो भिजायते अत्यर्थः मिथ्यायोगेन्द्रियार्थानां कर्मणां चातिसेवनादिति ज्ञेयं तत्र
द्विधाणां श्रवणस्य र्शनदर्शनरसनघ्राणानां अर्था विषयाः शब्दस्य र्शरसरूपगंधाः तेषामतिसेवनात् तत्र पुरुषेष्ट विनाशादिश्रवणमिथ्या
योगः पटहादीनामंतिशब्दश्रवणमतिर्योगः सर्वशोः श्रवणमयोगः अभिघातभूताशुचिसंयर्शो मिथ्यायोगः अतिमात्रशीतोष्मदीनां
स्पृश्यानां स्नानाभ्यंगादीनां चातिसेवनमतिर्योगः तथा सर्वशोः सेवनमयोगः तथा सूक्ष्मादिदर्शनं मिथ्यायोगः रसानामस्यादा नमंति
योगः अनादानमयोगः तथा पूर्यां घ्राणं मिथ्यायोगः अतितीक्ष्णादिगंधां घ्राणमतिर्योगः सर्वशोः घ्राणमयोगः तत्र कायिककर्मणो
व्यायामादिनिषिद्धकालादिषु सेवनमतिर्योगः सर्वशोः सेवनमयोगः तथा वाचीककर्मणः पुरुषानृतादिवचनं मिथ्यायोगः अतिवच
नादिक च्चातिर्योगः सर्वशोः मौनमयोगः तथा मानसकर्मणः शोकादिचिंतनं मिथ्यायोगः अतिमात्रचिंतनादिकमतिर्योगः सर्वशोः चिं
तनमयोगः मलिनपूतिविषमेष्वप्युषिताहारविहारोपिमलिनोदपादृष्टार्थः स्मृतिषु विज्ञातव्य इति वाग्मदातसंप्राप्तिर्लिख्य उ
न्मादवस्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः हतेषु ते हृदिव्याघ्रे संज्ञावाहिषु खेषु च तमो विशन्मूढमतिवी भत्साः कुरुते क्रियाः दंतान् रवादन
वमनं फेनं हस्तोपादौ च विक्षिपन् पश्यन् संतिरूपाणि प्रखलन्यततिक्षितौ विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगे तीते प्रवृध्यते कालांतरेणा
पुनश्चैवमवविचेष्टतइति ॥ ४ ॥ * ॥ ५ ॥ ६ ॥ * ॥ ७ ॥

माध्वि
५५

चतु

तस्य सामान्यलक्षणमाह तम इति तमः प्रवेशो धकार प्रवेश इव ज्ञानाभावस्यार्थः संभोगे त्रिविकृतिहस्तपादादिविक्षेपणं चैतमः प्रवे
शादिलक्षणो घोरो पस्मारव्योगदोशेयः सचतुर्विध इति वातात्पित्तात्कफात्सन्निपातात् विधेयविधानं दंष्ट्रज निवेधार्थं दंष्ट्रजा
भावस्तद्वाधिसमावात् ~~प्रमूढता~~ तदिति भविष्यति भाविनितस्मिन्नपस्मारे तदुक्तं पाटीनिरूपणमिति शून्यता हृदयस्यैव
ध्यानं विना ॥ अत्र मूर्च्छा मनो मोहः प्रमूढता इन्द्रिय मोहः ॥ वातापस्मारलक्षणमाह कंपत इति अनिलात् तथा दंतानदशति फेनोदामीति
तथा फेनमुद्गमति तथा सति खरस्वासे भवति परस्पररुणकस्मानिरुपाणि पश्यतः पुरुषः प्राणिनः नीलो मामनुधावतीति
तमः प्रवेशः संभो दोषोद्रेकहृतस्मृतिः अपस्मार इति ज्ञेयो गदोघोरश्चतुर्विधः तत्कंपः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता
निद्रानाशस्तु तस्मिन्नुभविष्यति भवत्यर्थः कपते संदंष्ट्रतान फेनोदामीष्वसित्यपि परस्पररुणकस्मानि पश्येद्रूपाणि च
निलात् पीतफेनांगवक्त्राक्षः पीतां स्यू पदर्शनः सत्तृष्णोष्मानलव्याप्तलोकदर्शी चैतिकः शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतलदृष्ट
गजो गुरुः पश्यन् शुक्लानिरुपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५५ ॥ सुश्रुतवचनात् एवं चैतिकेऽपि पीतो मामनुधावतीति श्लेष्मिके शु
क्रो मामनुधावतीति चैतिकमाह पीतेति चैतिकः पित्तापस्मारयुक्तः पुरुषः पीतफेनांगवक्त्राक्षो भवति पीतलदृष्टं दर्शन इति पीतलो
हितवर्णसमस्तवस्तुदर्शी सत्तृष्णोष्मादि सत्तृष्णश्वासा बुध्मश्चेति सत्तृष्णोष्मः सत्तृष्णोष्मश्वासावनलव्याप्तलोकदर्शी चेति समा
सः श्लेष्मिकमाह शुक्ल इति श्लेष्मिको नरः शुक्लफेनांगवक्त्राक्षो भवति शीतलदृष्टं गज इति शीतः शीतगान्ततया तृष्टं गजो लृष्ट
रोमाचिरादित्यनेन वातपित्तजयोरचिरेण वेगमोक्षः इति सूचयति कृष्णपीतशुक्लदर्शनं वातादीनां प्रभावेन

उक्तः गुरुगात्रं १

राम
५५

प्रचलितं भुवं स्थानात्स्थानांतरगतं भुवम् ३

शीणपुरुषस्य च अनवश्च स १

सन्निपातजमाह सर्वैरिति एतैः सर्वैस्त्रिभिः समस्तैश्च लिङ्गैस्त्रिदोषजः सान्निपातिको ज्ञेयः सचेति सान्निपातिकः शीणस्यैकदोषजोऽप्य
साध्य इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ असाध्यमाह प्रस्फुरंतमिति प्रस्फुरंतं प्रकंपतं बहुशो बहुश्वारान् अपस्मारं
मपस्मारवेगवतं शीणं पुरुषमिति शेषः नेत्राभ्यां च विकुर्वणति नेत्राभ्यां विकृतिमापादयंतं इत्यंभूतं पुरुषमपस्मारं
विनाशयेदिति संबन्धः वातादिजनितापस्मारवेगदिननि यमलक्षणमाह पक्षादिति मलावातादयः कुपिताः संतः अपस्मारा
पपक्षादयवाद्दशाहमासाद्दशवेगं कुर्वति पक्षास्यैतिकः द्वादशाह्वातिकः मासात् श्लेष्मिकः द्वादशाह्वादनंतरं पक्षवक्तव्येयत्पूक्षाभिधा
सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः अपस्मारः सचासाध्यायः शीणस्यानवश्चयः प्रस्फुरंतं बहुशः शीणं प्रचलितं
भुवम् नेत्राभ्यां च विकुर्वणमपस्मारो विनाशयेत् पक्षाद्दशाहमासाद्दशवेगं कुपितामला अपस्माराय कुर्वति वेगं किंचि
दध्यातरम् देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् शरदि प्रतिरोहंति तथा व्याधिसमुद्भवः इत्यपस्मारनिदानम् ॥ ५६ ॥
नेनाधिककालेपि वेगं करोतीत्याहुः किंचिदध्यातरमिति उक्तकालेभ्योर्वागपि दोषतारतम्यादिति ननु वेगं कृत्वा अपस्मरं
रंभको दोषोऽस्येव तत्कृतः सर्वदा वेगं न कुरुते द्वादशादिष्वेव कुरुते इत्यत आह देव इति अयमभिसंधिः बीजा निपवनतो य
समानार्थं विद्यमानमपि बीजं कालविशेष एवां कुरंजनयति कालविशेषस्यापि सहकारित्वात् तथागतस्याप्यपस्मारस्य पुनरुद्भ
वः संभवति शरदीति तत्कालेपि तबीजाभिप्राये राकानि चिदूर्षादिष्वपि जनयंतीति अयं न्यायश्चातुर्थिकज्वरादिष्वपि बोध्य इ
ति अथ उल्लङ्घनाभिप्रायः यथा वर्षत्यपि देवे भूमावप्राणिकानि चिद्वीजानि शरदि प्रतिरोहंति तथा सर्वरोगबीजानां वातादीनां कदाचित्

वैप ५

मा. नि.
आ. टी.
६६

कस्यचिदपस्मारादिव्याधिविशेषस्य निदानादिसंगमे ० पिर्द्धादिसमुदायेनैव समुद्रमोभवतीत्यर्थः अन्येत्वन्यथा व्याख्यायन्ति ननु स च
यदि क्रमेणोपयोगो दोषाणां तदा गमः कथं मल्येनैव कालेन तद्विकारोद्गमः स्यादित्यत्राह देवैर्वर्षतीत्यादि अवर्षत्यपि देवेयथा शरत्
काले भूमौ स्तिमितत्वात् कानिचिद्दीजानि प्ररोहं त्येव तथा अल्पेनापि कालेन शरीरस्था दोषाः किंचिदुचिता विकारं जनयंतीति ॥ ६ ॥
इत्यातकदर्पणे निदानव्याख्यायाम् पस्मारनिदानम् ॥ २१ ॥ अपस्मारवद्वान्तविकाराणामक्षेपकादीनां वेगकर्त्तृत्वादपस्माराने
नन्वातव्याध्यांरभः ननु कोयं वातव्याधिः किं वात एव व्याधिः उतो वातैर्जनितो व्याधिः आद्ये स्वस्थेऽपि प्रसंगः द्वितीये ज्वरादिषु उच्य
ते चरके द्विविधा व्याधय उक्ताः सामान्यजानानात्मजाश्चेति तत्र सामान्यजा वीदिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा जन्यंते यथा ज्वरादयः नानात्म
जा येनियते कदोषजन्याः यथा क्षेपकादयो वातेनैव जन्यंते न स्वतंत्रेण पित्तेन कफेन वा तथा ज्वरादयोः पित्तेनैव जन्यंते न वातेन न
कफेन तथा तृत्तमादयो नैव कफेनैव च वातेन एवं व्यवस्थितवातव्याधिवत् पित्तकफव्याधीकस्मान्नोक्तव्यते वायोरतिवलत्वेना
शुकारित्वेन च गरीयस्त्वात् तद्विकाराणां दुःसाध्यत्वादाशुकारित्वादिशिष्टपचिकित्स्यत्वाद्वा तव्याध्यभिधानं न तु पित्तकफव्याध्यभिधा
ने अतएव चरकसुश्रुतादिष्वपि वातरोगा व्याप्य एव निर्दिष्टे न तु पित्तकफरोगा व्याप्ये तथा च सुश्रुते दोषाणां वात एव रोगसमूहः अन्यच्च
पित्तपंगुः कफः पंगुः पंगवो मलधातवः वायुना यत्र नीयंते तत्र वर्धंते मेघवदिति अतो वातव्याध्यभिधानं तस्य समाप्तिपूर्वकं निदानं
नमाह रुक्षेति अल्पं स्तोकां लघुपुरातनं षष्टिकादि व्यववायं मेषु नं प्रजागरणं रज्जिजागरणं विषमादुपचारदिति अप्राप्ते क्रियाकाले क्रियाक्रमः दो
षास्तु कृत्वा चण्डपि वमनविरेकाभ्यां दोषस्यातिरेकात् रुधिरस्रवाच्च लघनमुसतनं सवनं तरणं वाङ्मया विचेष्टितं रोगादिकर्षणं
न स्यादित्वा अथ ज्वरादि स्थितिलघनं अनात् आमरसात् तस्य कारणत्वं मार्गवरणद्वारेण तु स्वरूपेण अभिघातो लघुताभिः अभोजनादु

६६

अव्यक्तसर्वस्वरूपः ३

गजोष्ट्रेत्यादिः १

गजादिभ्यः शीघ्रयानेन पतनम् १ वमनविरेकाभ्यां दोषस्यातिरेकात् रुधिरस्रवाच्च १

मर्मवाधात् मर्माभिघातात् अयत्नं पतनं गजादिभ्यस्तथा शीघ्रयानादिभिः स्तैः कारणैः कुपितत्वात् वलीवायुरित्तानि स्तोतां सिपूरयि
त्वा सर्वगैकां गजान् व्याधी न्करोति अस्य पूर्वस्य माह अव्यक्तमिति वक्ष्यमाणवातादिविकाराणां रूपमेवाव्यक्तं पूर्वरूपं न तु ज्वरादिवर्द्धितं वा
त्यक्त्वा माह तदेव व्यक्तमात्मरूपं दोषादिभेदेन सम्यक् प्रकासितं स्वलक्षणमित्यर्थः अपायद्वि वायोश्च लत्वात् संभसंकोचकपादीनां कस्मा
त्कदाचिद्भावात् पदुक्तं गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेषां क्षेपकादिष्वितिलघुतेति शरीरस्य वायुना सर्वधातुशोणात् अथवा अपायो लघुताद
रुक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायाति प्रजागौरः विषमादुपचारचदोषास्तु कृत्वा चण्डपि लघनं सवनं तरणं वाङ्मया विचेष्टितैः
धातुनां संशयाच्चिंताशोकरोगादिकर्षणात् वेगसंधारणादामादभिघाताद्भोजनात् मर्मवाधाद्गजोष्ट्राच्च शीघ्रयानात् पतनसनात्
हे स्तोतां सिरिक्तानि पूरयित्वा निलोवली करोति विविधानव्याधीन् सर्वागैकां गसंश्रयान् अव्यक्तं लक्षणं ते प्रापूर्वरूपमिति स्मृ
तम् आत्मरूपं तु यद्युक्तमपायोलघुतापुनः संकोचः पर्वणां स्तंभभंगोऽस्यापर्वणामपिलोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरो
हः रंज्यपांगुल्यकुज्वलं शोणानामनिद्रता गर्भशुक्रः रजोनाशः स्पंदनं गत्रसुप्ततां शिरोनासाक्षिजत्रूणां वायाश्चापि हुंडनम्
वातविकारणमयोऽभावः किं नैदिहाह लघुतेति वातलिंगानां लघुता अत्यल्पत्वेनावस्थानं न तु तन्निशेषेण निवृत्तिः यथा वहिरामयनिवृ
त्तावपि न रुक्षत्वादि निवृत्तिरित्याहुः करोति विविधानव्याधी न्यदुक्तं तदेवाह ॥ संकोचद्वि संकोचः पर्वणां स्तंभश्च पर्वणामेव अ
स्याभंगः स्फुटनं तथा पर्वणामपि पादादीनां ग्रहः स्तंभद्वं रंज्यपांगुल्यं पंगुतां शोषो गानामिति वाङ्मयादिना मनिद्रतेत्यने
नाल्पनिद्रापिवोद्व्या ॥ शुक्ररजोनाशद्वि गर्भाशयस्य वाताधिष्ठितत्वात् गर्भादिविहृतिरप्यत्र दृष्ट्या स्पंदनं कंपनं ॥ हुंडनं शिरः प्रभृतीनां

शि २

ति-
शिरः प्रभृतीनां
अतिवचनत्वेना १
पाणिपृष्ठशिरोना २
गत्रसुप्ताः अवेतन्यः १

ना. नि.
आ. सी.
६७

शितोदुन्दुभं केशभूमिस्फुटनं शंखललाटभेद
श्वनासाहं डनं घ्राणनाशः अक्षिहं डनं चक्षुर्विकृतिः जघुहं डनं वक्ष उपरोधः ग्रीवाहं डनं ग्रीवास्तंभः भेद इति ओष्ठदंतकर्णादीनां भेदः
प्रसृतोदः पीडाभेदः अर्तिः पीडाभेदः अर्तिः पीडासाच पार्श्वश्रोत्राक्षिवक्षसामिति जैजयः आक्षेपो वक्षमाणः आपासः अमः हेलित्या
दि हेतुविशेषश्चावरणादि यथाश्लेष्मावृत्तो मन्वास्तंभकारी स्थानविशेषः कोष्ठादि यथापक्वाशयस्थोत्रकूजमित्यादि स्थानविशे
षमाह तत्रेति तत्रतेषु स्थानेषु मध्ये कोष्ठाश्रिते वाते दुष्टे सति मूत्रवर्चसोर्निग्रहस्तथात्र ध्यादयो रोगा भवन्ति कोष्ठशब्देनात्र आमा
भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चाया स एव च एवं विधानिरूपानि करोति कुपितो निलः हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषक
तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसो ब्रध्नाद्वद्वोगगुल्मार्शः पार्श्वश्लेष्माचमारुते सर्वांगकुपिते वाते गात्रस्वरणभंजनं वेद
नाभिः परीताश्च स्फुटती वास्यसंधयः ग्रहो विष्णुत्रवातानां शलाध्यानाशमशर्करा जंघोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगांशो फेगुदस्थिते
शयादयः सर्वे गृह्यन्ते यदुक्तं स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च हृदं डकः स्फुटुर सश्वकोष्ठ इत्यभिधीयते आमाशयादिगतं तु पृ
थगपि वक्ष्यति निग्रहो प्रवृत्तिः ब्रध्मवृद्धि रोगः सर्वांगकुपितलक्षणमाह सर्वांगेति भंजनं भग्नवसी डासंधयो वेदनया परीता पुता स्फुट
तीव पक्वाशयकुपितमाह ग्रहं अप्रवृत्तिः उदस्युत्तरगुदे पक्वाशयेन तु पाये अन्यथा अरमर्पयत्यते न चैवं पक्वाशयस्य इत्यादिना
पोन रुक्त्यनदोषाय तस्य सग्रहे त्रलिरिव तत्वात् गुदे स्थित इति दृढवलस्य लक्षणं पक्वाशयस्य इति सुश्रुतस्य अभयपन्यास
न्तु सकललिंगदर्शनार्थमित्यविरोधः पात् चरणं पृष्ठरोगाः स्तंभादयः रोगारुजाविशेषः तथा शोफश्च ॥ १२ ॥ ॐ ॥ लिङ्गो १

पक्वाशये ३

जातुपीडितियावत् १

नाशनं कुर्यात् ३

तेन रसगत इत्यर्थः ४

आमाशयकुपितमाह रुनि ति सुगमं ॥ १३ ॥ पक्वाशयगतवातलक्षणमाह अत्र कूजम् अत्राव्यक्तशब्दं करोति शलाटोपौकरोती
त्यर्थः त्रिकस्फिजोरुपरिसंधिः ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रादिगलक्षणमाह श्रोत्रादिषु गते श्रोत्रत्वक् चक्षु घ्राणरसनेन्द्रियाणां विनाशः
स्वस्वविषय ग्रहणशक्तेर्वि संप्रतं धातुकुपितस्य लक्षणम् तत्र रसकुपितमाह त्वगिति त्वक् त्वचरौ श्यादियुक्ता तु च तै आतन्य
ते विस्तार्यत इव त्वक् शब्देनात्र सञ्च्यते त्वगाधार्यत्वात् सर्वरक्तसर्वांगव्यथा रक्तकुपितमाह रुज इति वैवर्ण्यविहायती गा
त्रे शरीरे अरुषि ब्रह्मा भुक्तस्य स्तंभ इति भुक्तवतो गात्रस्य स्तंभः संतर्पणेन रक्तवृद्धेः अन्ये त्वसंवातलक्षणं पठन्ति वातरक्तेन
रक्तपाश्वीदरदृन्नाभौ तृहोद्गार विसूचिका काशः कंठास्पृशेषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते पक्वाशयस्थोत्रकूजं श
लाटोपौकरोति च कूजमूत्रपुरीषत्वमानाह त्रिकवेदनं श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात् कुडः समीरणः त्वक् शास्फु
ठितासु प्राकृशकृष्णाचतुर्धते आतन्यते सरागाच्च सर्वरक्तं गते निले रुजस्तीव्राः संतापाः वैवर्ण्यं कृशतारुचि गात्रे
चारुषि भुक्तस्य स्तंभश्चासंगते निले एवं गंतुं द्यते स्तब्धदंडमुष्टिहतं यथा सरुक् अमितमस्य मांसमेदो गते निले ॥
सहाभेदात् तत्र अत्र तु दुष्टो वायुः रक्तेनावृतं कुर्यात् वातरक्ते तु स्वकारणात् उभावपि हस्त्यादिगमने कुपितौ विशिष्टं संप्राप्याह
स्तपादागतावेव वातरक्ताख्यं विकारं जनयत इति मांसमेदो गतमाह रुज इति अनिले मांसमेदो गते सति अंगं शरीरं गुरुभागिकं सत्त्वं निश्च
लं दंडमुष्टिभ्यां हतमिव सरुक् पीडायुक्तं अमितं श्रांतं निःसहमित्यर्थः मांसमेदसो रीतवापोरेकलिंगत्वमंदूरतरेण प्रत्यासन्नेराश्रयाभेदा
त् एवं मज्जास्थिकुपि वायं सुश्रुते च विशेष उक्तः कर्कशस्तोदवहलं ग्रंथीनां ससमाश्रितं वायुर्मेदो गतः कुर्याद्ग्रंथीनां द रुजोवृणा

आतन्यतरति ३
रागात् ३

उद्यते २
तयोरपि १

क्षितिमिति पाठे क्षितिमिति निश्चलत्वम् २

इति विशेषः १

मा-नि-
आ-दी-
६८

तथामज्जास्थिकुपितस्यापिवातस्यविशेषउक्तः। अस्थिशेषंप्रमेदंचकुर्याच्छूलंचकुक्षितः। तथामज्जगतेरुक्कनकदाचित्प्रशाम्यतीति-मे-
द-नि-सं-॥ क्षिप्रमिति-अनिलःशुक्रस्थःकुपितःसन्शुक्रंक्षिप्रंशीघ्रंमुच्यतिवप्रातिचतथागर्भमपिक्षिप्रंमुच्यतिवप्रातिचदुष्टशुक्रंरुक्त्वा
दुर्भस्य-विद्वत्तिमिति-गर्भस्यशुक्रस्यचजनयेत्कुर्यादिति-शिरागतोवायुःशूलंशिराकुंचनपूरणंचतथावाद्याभ्यंतरायामंतथाव
लीकोज्वंचकुर्यात्कुंचनंसंकोचःपूरणंस्थूलत्वम्-उत्तंनंतंनंतं। सुप्तास्तव्योदहस्योशिरावातेशिरागतइति-खल्लीवक्ष्यमाणंस्नायुगतोनि
भेदोऽस्थिपर्वणांसंधौशूलंमांसवलस्य-अस्वप्रःसंततारुक्कमज्जास्थिकुपितेःनिलेक्षिप्रंमुच्यतिवप्रातिशुक्रंगर्भमथापिच-वि
कृति-जनयेच्चापिशुक्रस्थःकुपितोऽनिलःकुर्याच्छिरागतःशूलंशिराकुंचनपूरणम्-सवाद्याभ्यंतरायामंखल्लीकुब्रत्वमेव-२०
सर्वीगैकांगकानरोगानकुर्यात्स्नायुगतोऽनिलःहंतिसंधिगतःसंधीनृशूलशोफोकरोतिचप्राणेपित्तावृतेकुर्दिदोहश्चैवोपजा
यतेदोर्वल्यंसदनंतंद्रावैरस्यंचकफावृतेउदानेपित्तसंयुक्तेदाहोमूर्च्छाभ्रमल्लमःअस्वेदहर्षोमंदाग्निःशीतताचकफावृते-
स्वेददाहोष्ममूर्च्छाःस्युसमानेपित्तसंयुक्तेकफेनसंगेविरामूत्रेगात्रहर्षश्चजायतेअपानेपित्तसंयुक्तेदाहोऽप्येपरक्तमूत्रता-अ
धःकायगुरुत्वंचशीतताचकफावृतेअपानेपित्तावृतेदाहोगाविक्षेपणंल्लमःस्तंभनोदंडकश्चापिशूलशोफोकरोति-॥६८॥
लःसर्वीगरोगानेकांगरोगांश्चकुर्यात्सुशुतेनाप्युक्तंस्नायुप्राप्तःस्तंभकं पौशूलमाक्षेपणंतथा-वाद्यभटेनोक्तंतस्यस्नायुस्थितःकुर्याद्भ्र
स्यायामकुब्रतामिति-संधिगतोवायुःसंधीनृहंतितथाशूलशोफोकरोतिसंधिस्थितिशेषः-हंतिसंधीनिति-संधिश्लेषस्तंभादिकंकरोति-
एतेनाकुंचनप्रसारणयोरभावउक्तः-२१ अथपित्तकफावृतानांप्राणादीनामर्द्धाद्वहोकेनलिंगान्याहप्राणाइति-पित्तावृतेपित्तमिलितेप्राणावायुः

राम
६८

हृत्पित्तःकुर्दिदाहोकरोतेमेववायुःकफावृतेसतिदोर्वल्यादीन्करोति॥२२॥पित्तान्वितमुदानवायुलक्षणांमाहउदानःकंठाश्रयःउदानइतिपित्तसंयुक्तेउदानेदाहादीन्करो
ति। सकफान्वितेसतिअस्वेदहर्षोमंदाग्निशीतताचकरोतिहर्षोरोमांच॥२३॥पित्तान्वितसमानवायुलक्षणांमाहसमानोनाभ्याश्रयःस्वेदेति-सुगमम्-मेवकफान्वितेस
तिविरामूत्रेसंगेअवरुद्धेभवतःगात्रहर्षोरोमांच॥२४॥पित्तान्वितापानवायुलक्षणांमाहअपानोऽगुदाश्रयःअपानइतिपित्तसंयुक्तेअपानेदाहादीन्करोतिमेवक
फान्वितेअधःकायगुरुत्वंशीतताचकरोतिअधःकायोनाभेरधः॥२५॥मेवकफावृतलक्षणांमाहस्तंभनइतिस्तंभनंगात्रस्यदंडकःदंडवत्तंभः॥२६॥परस्परं
चपंचानांप्राणादीनामाचरणदीनिविशतिर्भवतिइत्युक्तंवरुद्धेमारुतानांचपंचानामन्योन्याचरणंशृणुइत्यादिगम्यांचलक्षणांचरकस्वदृश्यःतथाचवाग्भटो
क्तंचहविंशतिविधंवायोराचरणंलिख्यतेवायोराचरणंवालेवहमेदंप्रचक्ष्यतेलिंगंपित्तावृतेदाहस्तंभल्लमःकुदकश्चास्त्वलवणे
विदाहःशीतकामित्तांशेत्यगौरवशूलानिकंद्वाद्युपशयोधिकंलंघनायासरुक्षोष्मकामिताचकफावृतेरक्तावृतेसदाहार्तिस्त्वमांसान्तरजाभ्रंशं
भवेच्चभागीश्वययोर्जीर्यतेमंडलानिचमांसेनकलितःशोफोविवर्णःपिठिकास्तथाहर्षःपिपीलिकानांचसंचारइवजायतेचलःस्निग्धोमृदुः
शीतःशोफोगात्रेघरोचकआमवातइतिज्ञेयःसकृच्छोमेदसावृतेस्पर्शमस्पृष्टतेत्युत्पिडनंचाभिनुंदतिस्त्वचीवतुयतेत्यर्थमंगसीदति
शूल्यतेमज्जावृतेविनयनंजंभणंपरिवेष्टनंशूलंचपीड्यमानेनपाणिभ्यांलभतेसुखंशुक्रावृतेऽतिवेगोवानवा निष्फलतापिवाभुक्तेकु
क्षौरुजाजीर्णेणश्यत्यत्रावृतेनिलेमूत्राप्रवृत्तिराध्मानंवस्तौमूत्रावृतेभवेत्विडावृतेविवंधोऽधःस्वस्थानेपरिहृततिव्रजस्याशुजरांस्म
होभुक्तेचानस्यतेनरशकृत्पीडितमन्नेनदुःखंशुष्कचिरात्संजतसर्ववात्तावृतेवायोश्रोणीवंक्षणपृष्ठरुक्विलोमोमारुतोऽस्वस्थंरुद
यपीड्यतेतिचभ्रमोमूर्च्छारुजादाहःपित्तेनप्राणआवृतेविदग्धेनेचवमनमुदानेपिभ्रमादयदाहोतरुजाभ्रंशोदाहोव्यानेनसर्वगः
क्रमोंगवेषासंगश्चसंतापःसहवेदनसमानउष्णोपहतेतिस्वेदोऽतिःसहटदाहश्चस्यादपानेतुमलंहारिद्रवणीतारोनिवृत्तिस्तापश्च
योनिमेहनपायुषुश्लेष्मणात्तावृतेप्राणेसादस्तंद्राचिर्वमिपीनसंश्वशृङ्गारनिश्वासेकुससंग्रहउदानेगुरुगात्रत्वमरुचिर्वीकृत्वरग्रहः

मा० नि०
आ० टी०
६९

वलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वो स्थिवाग्रहः गुरुतां गेषु सर्वेषु सखलितं च गते भृशं समानेति हि मांगत्वमस्वेदो मंदवह्निता अपाने सकफं मूत्रशः
कृतः स्यात् प्रवर्तनं इति द्वाविंशति विधं वायोराचरणं विदुः प्राणादयस्तथान्यान्यमावृण्वन्ति यथाक्रमं सर्वेपि विंशति विधं विद्यादाचरणं च
तत्तानिः श्वासोद्धाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः हृद्गोमुखशेषश्च प्राणेनोदानावृते उदानेनावृते प्राणेवर्णो जोवलसंक्षयः दोषानपाचवि
भजेत्सर्वमावरणं भिषगिति देहे च एक एव वायुः पृथक् कायस्थाननामकर्मभेदात् च धादुः ससर्गी द्रव्यत्वेनैकाश्रये जलवस्युष्यग
वस्थानानुपपत्तेः ईशानोप्याह यथैवैको देवदत्तः स्थानभेदाद्गृहस्थावानप्रस्थः कर्मभेदान्मालाकारः कुंभकारइत्युच्यते तथा वायुरपीति

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोभ्येति मारुतः तदा क्षिपत्याशुमुद्गमुद्गदेहं मुद्गश्चरः मुद्गमुद्गस्तदाक्षेपक इति स्मृतः कुदुः स्वेः कोपने
वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शंखौ च पीडयेत् धनुर्वन्नमयेद्वात्राण्योक्षिपेन्मोहयेत्तथा स्रक्छादुद्धसेचापि
स्तश्चाक्षो यनिमीलकः कपोत इव कूजे च निःसृजः सोपतंत्रकः दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कंठेन कूजति

माह पदेति सर्वा इति उर्ध्वस्थिर्यधमनीमुद्गमुद्गदेहं माक्षिपति हस्या रूढस्येव गात्रं चालयति मुद्गश्चर इति हेतुगर्भविशेषणं वारं वारं संचरण
शीलं वहिश्चर इति याज्ञतरे तत्र कोष्टादुहिः शाखागतश्चरन् आक्षेपं करोतीत्यर्थः आक्षेपणात् चालनात् अस्मै वावस्थाविशेषमपतंत्रक म
पतां वाहः कुदुः स्रक्छादुद्धसेचापि एकेतमपतानकमित्यन्तेन सैः कोपनैरित्यनेनैव रूक्षादिकुपितः स्वतंत्रः नत्वावरणकुपित इतीशानः कपोत इव
कूजे तानिः सृजः संज्ञारहितः सोपतंत्रकः स्थानान्नयकाशयान् ऊर्ध्वं शिरसि उद्दिश्य पीडयन् रूजन् हृदयं ततस्तस्माच्छिरः शंखौ च पीडयेत् आक्षि
पेत् चालयेत् मोहयेद्दिन्द्रियाणि कपेनोद्धासं मुचति निलको निमीलिताश्च स्तश्चाक्षो वा भवतीत्यर्थः ॥२०॥ इत्यपतंत्रक लक्षणम् ॥ अथापतानक लक्षणं दृष्टि

कुदुः स्वेः कोपने रूक्षादिभिः कुदुः कुपितः सन् यो वायुः स्थानात् स्वस्थानं ऊर्ध्वं प्रपद्यते गच्छति तथा हृदयं गत्वा तत्पीडयन् शिरः शंखौ च पीडयेत् अर्थात् यस्मात्त्राणि धनुर्वन्नमयेत् एवं आक्षिपेत् चालयेत् तथा यं मोहयेत् स्रक्
छादुद्धसेचापि निमीलकः निमीलिताश्च निःसृजः सन् कपोत इव कूजे च सोपतंत्रक इत्यर्थः दृष्टिं संस्तभ्येत्यादि यो वायुर्दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कंठेन कूजति

हृदि मुक्ते स्वास्थ्यं स्वभावेति तृतीति स्वस्थस्य भावः स्वास्थ्यं ३१ पुनर्वायुना वृत्ते सति मोहं नरो याति प्राप्नोति तदेवास्मान्मपतानकं प्रादुरित्यन्वयः १

विबर्णीवद्वदनः स्वभागेन चचेतनः प्र सेदश्च धनुस्तंभी दशरात्रं न जीवति अंतरायामं गुण्यादिस्त्रप्याक्षेपः लब्धास्त्वादिकं च भवति धनुस्तंभे तु धनुर्वन्नमनमात्रमित्यनेनोर्भेदः विबर्णीवद्वदनं बद्धोच्चिउक स्यो यः २

दृष्टिं रूपग्रहणयोग्यां संस्तभ्या रूधसंज्ञां ज्ञानविशयिनीं बुद्धिं विनाशय वायुना मुक्ते हृदि सुखं लभते आवृतमेव मूर्च्छां न्वितमेव पतंत्रमेके त्वपतान
माहः तंत्रांतरे अपतंत्रकालक्षणं यथितं तच्चथा कुदुः स्वेः कोपनैर्वायुरपानोनाभिसंश्रयः सं दृष्ट्य हृदयस्य च मनो व्याकुलयेत्ततः पीडयन् हृदयं
प्राप्य शिरः शंखौ च पीडयेत् आक्षिप्य चाखिलं देहं मोहयेच्च पुनः पुनः स्रक्छादुद्धसेचापि सेदशैस्युतो वहिः सनिद्रालभते नीतः प्राप्य चाशुप्रबुध्य
ते त्रसते कंपते भूयो निःसृजः सोपतंत्रकः प्रलापो वक्त्रकटुताभ्रमो मूर्च्छा रुचिस्तृषा नस्मिन्निता न्विते स्वेदः पीताभः शीतकामितेति शिरो गगौरवं
गानिः शीतद्वीट् मंदवेदनः कफान्विते च सदनं शैल्यं च हृदयग्रहः वातो लवणं गस्फुरणं शिरोमन्या कटिव्यथा धैर्यादिविप्रवोदैर्यं विषयेष्वनव

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृत्ते पुनः वायुना दारुणं प्रादुरेकेतमपतानकं कफान्वितो भृशं वायुस्तोस्वेव यदि तिष्ठति स दंडवत्स्तं
भयति हृद्दो दंडापतानकः धनुस्तुल्यं न मेघस्तु स धनुस्तंभ संज्ञितः अंगुली गुल्फजठरहृद्दो गल संश्रितः स्नायुप्रतानमनिलो यदा
क्षिपति वेगवान् विष्वक्सास्तब्धहनुर्भ्रम्यार्धः कफं च मेत अभ्यंतरं धनुरिव पदानमतिमानव तदा सोभ्यंतरायामं कुरुते मारुतो

स्थितिः तेषां लक्षणमाह कफान्वित इति तस्मिन् सर्वधमनीषु भृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न वार्यं तस्याह चरके लक्षणं केवलं वा
तजत्वेन द्रष्टव्यं यदाह पाणिपादशिरः पृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः दंडवत्स्तब्धगात्रस्य दंडकः सोनुपद्रव इति स्तंभं सामान्यः धनुस्तंभः अस्मैव
भेदः धनुस्तुल्यमिति धनुस्तुल्यं क्रोडेन नमस्तेष्वेव तिष्ठति दंडापतानकस्तु शुष्ककाष्ठदंडवत् अंतरायामवहिरामयोः साधारणरूपमाह अंगुलीति वली
तीव्रहकारणेः कुपितो गुल्फवरणघुटिकवक्षो वाहद्वयांतरं हृदयं तदभ्यंतरं द्वांगुलं स्नायुप्रतानं लतावदनेकप्ररोहं स्नायुजालं स्नायुरित्युप
लक्षणं तेन शिराकंडरयोरपि ग्रहणं यदुक्तं तंत्रांतरे महाहेतुर्वली वायुः शिराः स स्नायु कंडर मन्यापृष्ठाश्रया वा स्याः संशोष्य नामयेद्

अनुपकमः सः स्वभावादेवासाध्यः ४
यदा स वली मारुतोऽभ्यंतरायामं कुरुते तदा गुण्यादि संश्रितो निलः स्नायुप्रतानं आक्षिपति कंपयति तदा समानदः विबर्णीवद्विकारोति १

सप्तमेति

अपतंत्रक

सर्वधमनीषु

तत्र दंडापतानकमाह

अंगुलीति वली

विबर्णीवद्विकारोति

मा. नि. १०
आ. टी. १०

वहिराया मलक्षणमाह वात्येति पूर्ववदास्य प्रताने धनुवदानमेत वास्यायामं पृष्ठनतं कयादि भंगत्वात्तमसाध्यं उक्तानामासे पप्रकाराणां कफ
पित्तानुबंधमाह कफेति कफपित्तानुबंधश्चात्र शैत्यशोषगुरुत्वानीत्यादिनोक्तलक्षणवोद्व्यः केवलः स्वतंत्रं आक्षेपं करोति अन्यचतुर्थम
भिघातजं दंडाभिघातं कुपितवातजं तस्मिन्नुलक्षणयदात्तुधमनीः सर्वा इत्यादिना ज्ञेयम् असाध्यमाह गर्भेति अत्रापतानकमुपलक्षणं तेन
चतुर्थमपि गृह्यते कफपित्तान्वित इत्यादिनिमित्तभेदेन चतुर्थ आक्षेपक इति गदाधरः तद्यथा र्वाकफान्वितेन वातेन द्वितीयः पि
तान्वितेन तृतीयः केवलेन चतुर्थोभिघातजेनेति अत्र गर्भपातशोणितानि स्त्रवजो केवलवातेन ग्राह्याविति एषांच मुहुर्मुहुरासे पणं ज्ञेयम्

वाच्यः पा. ३

वास्यस्नायुप्रतानस्यो वास्यायामं करोति च तमसाध्यं बुधाः प्राहुः कटिपाश्वोरुभंजनम् हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरू
कं रुद्धं वा पुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुज्वमादिशेत् कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः कुर्यादासेपकं च न्यचतुर्थमभि
घातजम् गर्भपातनिमित्तश्च शोणितानि स्त्रवो स्थितः अभिघातनिमित्तश्च न सिद्धास्यपतानकं गृहीत्वा हृतं नोर्वायुः शिरास्नायू
विशोष्य च पक्षमन्यतरं हंति संधिवंधानविमोक्षयन् हृत्तेनाऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ आक्षेपकं विशेषात् पक्षवच

माह गृहीत्वेति वायुरस्त्रोः शरीरस्यार्द्धगृहीत्वा शिरास्नायूविशोष्य शोषपित्वा अन्यतरं पक्षं हंति निरीहं करोति अर्द्धमिति अर्द्धमर्यादया अर्द्धनारी
श्रवत् पक्षमिति शरीराद्धं वाहुकक्षपां दिभागं अन्यतरमिति वामं वा दक्षिणं चेति किं कर्तव्यं संधीनां वंधान संधिवंधानं कफसहितस्नायुभिः
कृतान् विमोक्षयन्ति गदाधारः अतश्च शिरास्नायूविशोष्येत्तु तस्य तया विधस्य पुंसः हृत्तेनाऽर्द्धकायो कर्मण्यो विचेतनः स्यात्
अर्द्धकाय इत्युक्तेऽपि कृत्स्नप्रहणं युगं सर्वगव्याप्यर्थं अकर्मण्यं ईष्येद्यक्ष्मः विचेतनोऽल्पचेतनः ईष्यत्सर्षा विज्ञानवानित्यर्थः ॥

तदुक्तं श्लेषाणामित्यर्थः २

मम १०

धातुस्त्रीतो घु. गर्भिराणादिभुजांतपक्षाघातं त्यजेत् भिन्नमसा
गर्भिराणीसूतिकावालवृद्धस्त्रीरोगश्च मृकक्षये पक्षाघातं परिहरेद्देहना
रहितो यदि ४४॥ मूलम् २

केचिदाचार्यास्तं व्याधिमेकां गरो गं विदुः अन्ये पक्षवधं विदुः सर्वकायाश्रिते समस्तदेह गते वाते तदुक्तं सर्वांगरोगमित्याहुः तदुच्चैत्यनेन शीरास्नायूवि
शोष्य चैत्यादिसंप्राप्तिलक्षणं चातिदिशति तस्यैव साध्यासाध्यत्वज्ञानार्थमाह दाहेति एवंलक्षणमन्यत्रापि वातरो गदृष्टव्यं पक्षाघातस्य साध्यासा
ध्यत्वं दर्शयन्माह शुद्धेति शुद्धः केवलः कृत्स्नाध्यं कषसाध्यं अन्येन संसृष्टं कफेन पित्तेन वायुतं सयहेतुकं वातुसयमित्यर्थः अर्द्धितस्य निदानपू
र्वकं लक्षणमाह उच्चैरिति उच्चैर्भाषणं कठिनानि पूगफलादीनि खादतः विषमाच्छ्रयनात् ग्रीवादिष्वेपरीत्ये शयनात् अर्द्धयती पीडयति ग्रीवां वा प्य

गर्भिराणादिभुजांतपक्षाघातं परिहरेत् त्यजेत् वेदनारहितो यदिति भिन्नमसाध्यम् सोपित्यजेत् ४४ टीका २

एकांगरोगं तं केचिदने पक्षवधं विदुः सर्वांगरोगं तदुच्चैर्वसर्वकायाश्रिते निले दाहसंतापमूर्काः स्युर्वायो पित्तसमन्विते शैत्यशो
फगुरुत्वाति तस्मिन्नेव कफावृते शुद्धवातहतं पक्षं कृत्स्नाध्यतमं विदुः साध्यमन्येन संसृष्टं मसाध्यं सयहेतुकं उच्चैर्व्याहरतो
त्यर्थं खादतः कठिनानि च हसतो जंभतो भागादिष्वमाच्छ्रयनादपि शिरोनासोष्चिवुकललाटेक्षणसंधिषु वर्त्तमानो
निरस्तिषु वक्रमर्दयति दुत्तमं वक्त्री भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवां वा प्यपवर्त्तते शिरश्चलति वाक्संगो नेत्रादीनां च वैकृतं
ग्रीवाचिवुकदंतानां तस्मिन्नाश्वे च वेदना तमर्दितमिति प्रादुर्वाधिव्याधिविशारदाः ॥ ४५ ॥

पवर्त्तते वक्त्री भवति चलति कंपते वाक्संगो वचनस्य निर्गमः आदिशब्देन गंडनासादीनां ग्रहणं वैकृतं वेदना स्फुरणवक्रत्वा
दिकं ग्रीवेत्यादि यस्मिन् पार्श्वे अर्द्धितं तस्मिन्नाश्वे ग्रीवादीनां वेदनेति योज्यं चिवुकं मुखकुहरस्यार्द्धभागः तत्रांतरं मुखाद्धवच्छरीराद्धव्या
पकोप्यर्द्धितः पठितः यदा हृदयवल् अर्द्धितस्मिन्मुखाद्धवा केवले स्यात्तदर्द्धितमिति ॥ तं व्याधिविशारदाः वेद्याः अर्द्धितमाहुः ननु यद्येवं त

ना
अर्द्धितो दोगवातयोः कोभदः उच्यते अर्द्धिते वेगत्वेन कदाचिद्देहना
भवति अर्द्धांगवाते तु सर्वदेवेति मेदः ॥ ४५ ॥

तस्यासाध्यलक्षणमाह-क्षीणस्येति निमेषासमर्थवसुषः प्रसक्ताव्यक्तभाषिण इति प्रकर्षणलक्षणं **अव्यक्तमं**
 स्फुटं पीडितवर्णपदं भाषितुं शीलं यस्य स तथा अन्ये तु प्रसक्तं निरंतरमाहः तत्र चरके तु तथा सज्जतिचास्यवागिति वचनात् त्रिवर्षमि
 ति अतीतवर्षत्रयं अथवा त्रयणं मुखनासिकाचक्षुषोर्वर्षस्वर्णपत्रततथेत्याहुः वेपनस्य कं पनशीलस्य आक्षेपकादीनामर्दितानां
 तावद्गित्वमाह गतइति भारपगमे सुखत्वव्यपदेशवत् हनुस्तंभमाह जिह्विति जिह्वानिर्लेखनात् जिह्वाकर्षणात् दंतकाशादीनां शु

तवे ४

क्षीणस्याभिधायकस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिण न
 सिद्धा सार्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च गते वोगं भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वपकादिषु जिह्वानिर्लेखनात् शुष्कभक्षणादभिघाततः
 कुपितो हनुमूलस्थः श्रंसयित्वा निलोहनुं करोति विवृतास्य त्वमथ वा संवृतास्य तां दिवा स्वप्नां सनस्थानं विवृतो ये निरी
 क्षणे मन्यास्तंभं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा वृतः ॥ **केत्यादिचणकादीनां अभिघाततः ताडनात् हनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः हनुं श्रंस**

हनुग्रहः सतेन स्यात्कक्षाच्चर्वणभाषणम् ५११

हनुपा १

पित्वा अधः कृत्वा विवृतास्य त्वं प्रसारितवदनत्वं संवृतास्य तां संकुचितमुखतां अत्र संवृतिविवृतिवायोरनियतकारित्वात् स एव वातः कुपित
 इत्यर्थः तेन कृत्वा तच्चर्वणभाषणं च स्यात् मन्यास्तंभमाह दिवेति आसनमुपवेशनं स्थानमूढं भवनं विवृतो यनिरीक्षणम् विवृतः ग्रीवादि
 विवृतं यथा स्यादेवं दिवा स्वप्नादिभिः कुपितः पुनः श्लेष्मणा वृतो मन्यास्तंभं प्रकुरुते मन्यास्तंभं केचिदपतातकपूर्वरूपं मन्यते ॥ ५१॥ ॥ ॥

उपनिरीक्षणं उपसमीपस्य निरीक्षणं स एव कुपितो वातः १

ग्रीवायाः पश्चाद्गोचरुर्दशसिरामन्यासंज्ञा न्यायामरसिंहः पश्चाद्ग्रीवासिरामन्याः तासां स्तंभं करोतीत्यर्थः १

दिवा स्वप्नामनस्थानं विवृतो यनिरीक्षणेति आसनेन स्थानेन वाऽतिशयितेन विवृतं ग्रीवादि विवृतं यथा स्यादेवं उपनिरीक्षणं उपसमीपस्य निरीक्षणं तेन स एव कुपितो वातः श्लेष्मणा वृतः मन्यास्तंभः ग्रीवायाः पश्चाद्गोचरुर्दशसिरामन्यासंज्ञा तस्या
 वामरसिंहः पश्चाद्ग्रीवासिरामन्याः तासां स्तंभं प्रकुरुते १

स्तंभित्वादि-मूर्द्धधरा इति ग्रीवागताः ता सां १

जिह्वास्तंभमाह वागीति वाग्वाहिनीया शिरातत्र संस्पृष्टित्यो ज्ये अत्र पाने च नी शतेति अत्र पानाभ्य वहारवचने षसामर्थ्यं शिरोग्रमाह रुक्षाः स
 वेदनाः रुक्षा इति रुक्कृष्णवेदनावत् कुर्यात् सोसाध्य इति स्वरूपेण च हस्तगतद्रव्यवत् शिरोग्र इति पाठान्तरं तत्र शिरोधारकशिरोग्र इति शिरोवे
 दनाकारित्वात् शिरोग्र इति व्यपदेशः ॥ गृध्रसीमाह स्फिगिति गृध्रसीस्तंभरुक्तोदैः क्रमात्कटिपृष्ठोरुजानुजंघापदं गृह्णाति तथा मुहुः स्पंदते सा
 वातजाज्ञेया कथं भूता गृध्रसी स्फिकपूर्वाप्रथमतो ग्रास्यास्तंभरुक्तोदैर्यस्याः सा स्फिकपूर्वादेशानस्तु पूर्वाप्रथमा गृध्रसी वातादित्यो जयति ॥

वाता हातक फाभ्यां साविज्ञेयादिविधा पुनः पाठः ३

वाग्वाहिनी शिरा संस्थो जिह्वास्तंभयते निलः जिह्वास्तंभः सतेनान्न पान वा कोर्धनी शता रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः शि
 रा रुक्षाः सवेदनाः रुक्षाः सोसाध्यः स्यात् शिरोग्रहः स्फिकपूर्वो रुकटी पृष्ठ जानुजंघापदं क्रमात् गृध्रसीस्तंभरुक्तोदैर्गृह्णा
 तिस्यंदते मुहुः वाता हातक फातं द्विगौरवा रोचकान्विता वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता जानुजंघा रुसंधीनां स्फुरणं स्त
 ध्वताभृशं वातश्लेष्मोद्वायां तुलैमित्यं वह्निमार्दवं तं दामुखप्रसेकश्च भक्तं दृष्टं तथैव च तलं प्रसंगुलीनां पाकं डरावाह पृष्ठतः

वातादेका वातक फाभ्यामेका सतेनान्न पान वा रोचकाः सामान्यतो भवति वातजायां ती दादणः वातश्लेष्मोद्वायां तैमित्यं दयो विदोषा भवन्तीति दो ष्यः २

आचव्याख्या स्फिकशब्दस्य नपुंसकत्वेन वा पूर्वास्फिकसकटी पृष्ठेत्यादि पाठेन वा उपपद्यते नान्यथा स्फिकपूर्वमिति पाठान्तरं जानुजंघापदमि
 त्यनेन योज्यं क्रमादिति नपुंसकपुत्र गृध्रसी रंधिणी तिलोके वातादिति छेदः वातक फारव्या गृध्रसी या प्रोक्ता वातलक्षण युक्ता तं द्विगौरवादि
 युक्तापि भवति गृध्रसी ह्यमुक्तं गृध्रस्या पुनः रपि विशेषलक्षणमाह वातजायामिति सुगमं विश्वाचीमाह तलमिति कंडरा महास्तायु
 तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोत्रोपरिवचनं यथाभूतलमिति तेनापमर्थः बाहोः पृष्ठं बाहु पृष्ठं तदारभ्य हस्ततलं लक्ष्मीकृतं गुलीनां याः

५६५०१२

संदुषः कंडरा हाः संपुषः

मा. नि.
अ. ७. ७२

वाहोः कर्मक्षयकरीयासाविश्वाची वाहोः कर्म कुंचनाग्रहणादिद्विचित्रं चान्संभवप रम् तेनेकवाहावपिभवतिवातरक्तवत्विश्वाचीचेतिचका
रेणगृध्रसीविश्वाच्याः खल्लीसंज्ञां दर्शयति तंरपिकरमूलावमोटनकरत्वात् क्रोष्टुशीर्षमाह वातेति वातशोणिताभ्याजातोवातशोणितजः
नपुनर्वातरक्तेनव्याधिनाजनित जानु मध्ये ऊरुजंघयोः संधिः स्थोत्येनाहस्याचक्रोष्टुशीर्षवत् खंजपंगुलवातावाह वासुरिति यदाकदास्थितो
वायुः शक्नुः सर्वजंघायाः कंडरां महास्त्रायुमाक्षिपेत् ईषत्क्षिपेत् किंचित्गतिमत्त्वादिति गयदासः तदाजंतुः खंजोभवति पंगुः सक्थोर्दयोर्व
धादिति सर्वयोगतिविधातातपगुरित्यर्थः सक्थोरिति द्विवचनेनैव द्विलेखेद्वयोरिति पदेन नियमपति सक्थिद्वयस्यैववधासंगुः एकसक्थि

वाहोः कर्मक्षयकरीविश्वाचीचेतिसास्मृता वातशोणितजः शोफो जानु मध्ये महारुजः ज्ञेयः क्रोष्टु कशीर्षश्चस्थूलः क्रोष्टु कशी
र्षवत् प्रक्रामनवेपतेयस्तुखंजनिवचगकुटिकलापरखंजंतं विधानुक्त संधि प्रबंधनं ॥ रूपादेविषमेन्यस्येप्रमादजायतेयदा वाते
नगुल्फमाश्रित्यतमाह्वीतकंठकम् पादयोः कुरुतेदाहं पितासककुपितोनिल विशेषतश्चक्रमतपाददाहतमादिशेत्तद्व्येतेच
रणायस्यभवेतांवाप्रसुप्तको पादहर्षः सविज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ ६१ ॥

मत्तिति प्रक्रामन पादविक्षेपं कुर्वन् वेपते कं पते खंजनिवेत्यादि वैकल्यं कुर्वन्ति वगकुटिमुक्त संधि प्रबंधनं शिथिलीकृत संधिबंधनं कलापरखंज
इति शास्त्रे रूढी संज्ञा वातकंठकमाह रुगिति यदा विषमेपादन्यासकुपितः अमकुपितोवावायुर्गुल्फवेदनां जनयति तं वातकंठकमिह्याह अयमेवा
न्यत्र षडुवातइत्युक्त पाददाहमाह पादयोः विशेषतश्चक्रमत विशेषेण गकुतः विशेषतश्चक्रमतइत्यनेन स्थितस्य मंदोदाहइति दर्शयति वैव
र्ण्यादेरभावाद्वातरक्तादस्यभेदः पादहर्षमाह द्रव्येतेहर्षयुक्तोभवत् हर्षश्चरोमांच प्रापइति प्रसुप्तोऽग्निगिणीतिवेदनाविशेषः अर्द्धाहं श्लोकेनांश

विषमस्यासादुन्यन्त्रोवायुर्गुल्फवेदनां जनयति तं वातकंठकमाहुः ३ गमनारम्भवेपतेन खंजादस्यभेदः ४

अयं कवलवात २
वायुः १

सोवायुः २

कनोर्लक्षणमाह अंसेति अंसशब्देनांससमीपोपलक्षितदेशोऽंशदेशः अंसोवाह शिरः तत्रस्थितोव्यवस्थितः अंसबंधनमिति अंसबंधनकारकः
श्लेष्मा अंसबंधनः तं अंसबंधनं श्लेष्माणं शोषयित्वा तदनंतरं अंसशोषजनयेदिति वाक्यशेषइति कार्तिके शिराश्वेत्यादिना अपवाहकः तत्र
स्था अंसदेशस्याः शिराः आकुंच्यापवाहकं जनयेत् अयंचकफवातजः अंशशोषमपवाहकमिति रोगद्वयमुक्तवान् अन्येतु मिलित्वा पुवाह
कलक्षणमाहुः तत्रैततः सुश्रुतेन रोगद्वयं पृथक् पठितं अंसशोषापवाहकयोर्वाहु मध्ये शिराव्यधइति मूकादीन जिह्वागतान् वातरोगास्त्रीना
ह आहृत्येति वायुः सकफः कुपितः सनशब्दवाहिनीर्दमनीरावृत्त्यावरुध्यनेन अन्रियकान् अवचनक्रियकान् करोति अत्र नजः अभावे ईषद

अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वा सबंधनम् शिराश्चाकुंच्यतत्राजानये दपवाहकम् आहृत्यवायुः सकफोधमनीः शट्वाहिनीः
नरात्करोत्यक्रियकान् मूकमिमिणगद्वान् अधोपावेदनायातिवर्चो मूत्राशयोस्थिता भिंदतीव गुदोपस्थिता तूनीनामनामतः ॥ ६२ ॥
गुदोपस्थितासैवप्रतिलोमंप्रधावति वैगैः पक्वाशयंयातिप्रतिलूनीतिसोच्यते साटोपमत्यग्ररुजमाध्यानमुदरंभृशम् ॥ ६३ ॥

चनः मिमिणः सानुनासिकसर्ववचनः मज्जदेलुपपदव्यंजनाभिधायी एषांतुल्यहेत्वभिधानेपिदुष्टेरुत्कर्षादिभिरदृष्टवशाद्भाभेदइत्युक्तं तूनीवातमाह
अंधइति योवेदनांशलं वचोमूत्राशयोस्थिता पक्वाशयमूत्रपुटयोर्व्यस्तसमस्तयोर्जातीनां भिंद
तीवगुदोपस्थितामिति भेदं कुर्वतीव गुदोपस्थितामिति उपस्थं ह्रीं पुंसोर्गुल्यं प्रतिलूनीमाह गुदेति गुदोपस्थितासैववेदनाप्रतिलोममित्युद्धं प्रधावि
तासतीवैवैवातकृतोद्धमैर्मुहुर्मुहुः स्वभावे प्रशमोपलक्षितैः पक्वाशयेयातिसाप्रतूनीत्युच्यते सैवत्यनेन भिंदतीत्यतिदिश्यते आध्यानलक्षणमा
ह साटोपमिति साटोपादिलक्षणयुक्तमुदरं आध्यानं जानीयात् साटोपमिति आटोपश्चलनं तेन सह वर्ततइति गयदासः गुडगुडाशब्द

न. उत्पत्ति २ अरुः प्रसिद्धः ३ भिंदतीत्यनेनाधिकवेदनामाचष्टे नमतः तूनीतिप्रसिद्धः ॥ ६० ॥ ३

अयं कवलवात २
वायुः १

सिद्धिं शठितं मुक्त्वा आतपे शोषितं अंजुं मत्स्यादिमांसं आह
पंगोडादिष्वर्धदेशं मांसं ४

राम
७४

संविदाहीशनस्य संविदारे ह्यशनं यस्य भुक्तेविदग्धेत
 उपरिर्जुजातस्यैत्यर्थः सतेषांकारणानामध्ये केनविदा
 पुः केनविदक्त-केनविदुमयमपि प्रकथ्यत-२

रुग्णिनिपदकरणं यदाक्षतं स्यान्नर्दानिशयंरूजानदेशे स्यात् २

विदारुः विशेषेण दाहः पादयोरेव बोद्धव्यः २

मा० नि० आनाह वेदनेति पाठान्तरं न युक्तं चरकटीकाकारैः सर्वैर्याख्यातत्वात् व्याधिस्य भावा अयं चोक्तं भएक एव त्रिदोषारध्वः नुवातादिभेदा
आ० टी० दनेकविधः असाध्यत्वमाह यदेति अन्ययेति पूर्वोक्तैरुपद्रवैरहितं चोत्पन्नमात्रमेवं इत्यातं कदर्पणे निदानव्याख्याया मूरुस्तंभनिदान
७६ म॥ उरुस्तंभे वायुः साम इत्युक्तं अतस्तदनंतरं मामवातनिदानमाह विरुद्धेति विरुद्धाहारचेषे स्य तथा मंदोगैरेवं विधस्य पुरुषस्य निश्चलस्य
व्यायामरहितस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादिः विरुद्धाचेषाः जीर्णे चाहारविधिः ततो धिकव्यायामव्यवापजलप्रतारणादिकं स्निग्धमन्नं भुक्तव
तो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुर्न पृथक्त्वेन आमवाते विगतव्यायामत्वात् संप्राप्तिमाह अन्यव्यायामं चाप्यकुर्वत इत्यादि पठति तन्ना
जंघोरुत्थानिरत्यर्थं शश्वदा राहवेदना पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्य शीतं वेति च संस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीश्वरः अन्य
नेयौ हि संभवाव रूपो दो च मन्यते यदा दाहार्ति तो दातो वेपनः पुरुषो भवेत् उरुस्तंभस्तदा हन्यात्सा धयेदन्यथानवम् इत्युक्तं भ
निदानम् विरुद्धाहारचेषे स्य मंदोगैर्निश्चलस्य च स्निग्धं भुक्तवतो स्य न्नं व्यायामं कुर्वत तथा वायुना प्रेरितो व्यामः श्लेष्मस्थानं
प्रधावति तेनात्यर्थं विदग्धो सौधमनीः प्रतिपद्यते वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सान्नजोरसः स्त्रोतां स्यं भिस्स्य द्यति नानावर्णोति
पिच्छिलः जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् तिष्ठति निश्चलस्येत्यनेनैव लब्धत्वात् श्लेष्मस्थानं प्रधावति आमाशय उरः शिरः कं
ठसंधय इति श्लेष्मस्थाना नितेन वातेन विदग्धो दूषित आमो धमनी शिराः प्रतिपद्यते धमनीभिः प्रपद्यते इति पाठान्तरे तत्र श्लेष्मस्थानमिति
योज्यं अपक्वस्यैवाम इति संज्ञा अन्रस स्यैवापक्वस्य तंत्रांतरे आम इति व्यपदेशात् यदुक्तं उष्मणो ल्पवलत्वेन धातुमांघमपाचितं दु
ष्टमांशय गतरसमामं प्रचक्षते जठरानलदौर्बल्यादविपक्वस्तु योरसः स आमसंज्ञको देहे सर्वरोगप्रकोपक इति अन्यैरप्युक्तं आमाशयस्यः

आहारस्पर्शः शोभो योनपको गिला धवात् स मूलं सर्वरोगाणां माम इत्यविधीय
ते इति आमलक्षणमाह २

व्याधीनामाश्रयो ह्येय आमसंज्ञोति दारुणाः ॥४॥ १ मूलम्

बहुपिच्छिलं सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिधीयते तथा परे अविपक्वसंकेचित् केचित्ते मलसंचयं प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षत इति
त्रिभिर्दोषैरतिशय दूषितो न्नरसः स्त्रोतां स्यं भिस्स्य द्यति लिपतिः अतिपिच्छिलत्वात् नानावर्ण इति वातदूषितत्वाद्दुर्बलं ततो वन्नेर्मदस्वजन
यति हृदये गौरवं भवति तस्य स्थानत्वात् सर्वं प्रां रोगाणामयमेव कारणं भूतं असौ आमसंज्ञकः तस्यैव रूपमाह युगपदिति युगपदेककाल
कुपितो वातकफौ अतः कोष्टे तथा च त्रिकसंधिप्रवेशको भवतः त्रिके कटिमन्या अयसंधी तत्र तथा संधिषु प्रविश्य अथवा गात्रं स्तब्धं कुरुतः
युगपत्कुपिता वेतौ त्रिकसंधिप्रवेशको स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते अंगमर्दो रुचिरुत्सा आलस्य गौरवं ज्वरः अपा
कः शून्यतां गानामामवातस्य लक्षणम् सकष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् हस्तपाद शिरो गुल्फत्रिकजानूरुसंधिषु
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते स देशो रुज्यते त्यर्थं व्याविद्वद्बवृश्चिकैः जनयेत्सो ग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचि गौरवं उत्सा
हहानि वैरस्य दाहं च बहुमूत्रतां कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्रा विपर्ययं हृदुर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्गुहं विडुर्विबंधताम् जाड्योत्र
कूजमानाह कष्टाश्चानुपद्रवान् त्रिकसंधिप्रवेशश्च तद्गतवेदनया बोद्धव्यः स आमवातः कथ्यते आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह अंगे
ति अंगमर्दो गमंग अरुचिर्हृत्प्रसिद्धे आलस्य युक्तमंग गौरवं ज्वरश्चाप्योक्त आहारस्य अंगानां शून्यत्वं एतदामवातस्य स्वरूपक यत्नं तस्यैवा
तिप्रदुष्टस्य लक्षणमाह स इति आमवातो यदा कुपितो भवति तदा सर्व रोगाणां मध्ये कष्टतमः कृकृसाध्यः स्यादित्यर्थः हस्तपादादिनां
संधिषु सरुजः श्वयं कुर्व्यात् संधिच एवं पृथग्व्याख्यायति गुल्फे चरणोपरि ग्रंथी त्रिकं स्फिक पृष्ठसंधिः ऊरुजं यादेशः वृश्चिकैः सवि
षकीटविशेषैर्व्याविद्धा द्रष्टृत्वात्यर्थं रुज्यते तुद्यते उपद्रवानाह अग्निमांघं जनयेत् प्रसेको लालासावः अरुचि गौरवं प्रसिद्धं उत्साहहानिः

शोभो दुष्टामः प्रपद्यते व्यस्ते सुसमस्ते सुवा अन्यहस्तपादादिषु सरुजं श्वयं कुर्व्यात् २

मा.नि. कर्माक्षमत्वं वैरस्यादयः प्रसिद्धाः कुक्षोकाठिन्यं शूलं कुक्षावेवं निद्राविपर्ययो निद्रानाशः तृडादयः प्रसिद्धाः विडिबद्धता विडग्रहः जाड्यमंगानां अक
आ.टी. मण्यता अन्ये जाड्यमकर्कशत्वं आनाह ऊर्ध्वधोवातनिरोधिता अन्यानुपद्रवानिति वातव्याधिनिदानोक्तान् पितादियुक्तस्य विशेषलक्षणमा
ह पितादिति यदापितेन मिलितो भवति तदादाहरणवान् भवति यदित्वातानुगतं तदा सशूलं सव्यथं जानीयात् यद्यप्यामोवातेन नीयमा
नस्तथापि प्रदेशस्थितेन मिलितत्वात् तेनैवानुगतत्वमिति स्तिमितं जडं गुरुगौरवयुक्तं कंडुमंतं कफोत्तरं जानीयात् साध्यासाध्यत्वमाह
एकदोषेति ॥१३॥ इत्यातंकदर्वणे निदानव्याख्यायां आमवातनिदानम् ॥ आमवाते च शूलं भवति अतस्तदनंतरं शूलनिदानमाह ॥
पितासदाहरणं च सशूलं पवनानुगमं स्तिमितं गुरुकंडुं च कफजुष्टं तमादिशेत् एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषोऽप्युच्यते ॥
सर्वदेहचरः शोथः सक्तुः सान्निपातिकः ॥ इत्यामवातनिदानम् ॥ दोषैः पृथक्समस्तामद्वेहः शूलोऽधामवेत् सर्वेष्वेतेषु
शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् कलापमुद्गाढकिंकोरदृषादत्यर्थरुक्षा
ध्यसनाभिघातात् ॥ ज्वरवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति यदुक्तं हारीते अनेगनाशपहरस्त्रिशूलं मुमोचकोपान्मकरध्वजश्च तमापतंतं सह
सान्निरीक्ष्य भयादितो विष्मृतं प्रविष्टं सविस्मृदं कारविमोहितात्मा पपात भूमे प्रथितः सशूलः सपंचभूतानुगतः शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसु
ष्ठिरिति सच देहिनां शरीरं दूषयत्यस्य हि प्रागुत्पत्तिरिति अतएवास्य शूलसंभवत्वात् शूल इति संज्ञा शूलनिखात इव वेदनाजनकत्वात् शंकु
स्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रा च वेदना शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते संख्यायां संप्राप्तौ च कफपितादिशूलेष्वपि वायोः प्राधान्यमित्य
त आह दोषैरिति प्रभुः कर्ता वातिकमाह व्यायामो मरुदुद्गादिः यानंतुरगरथादिमैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरात्रौ एषामतिपोगात् शीतजलस्य प्रभु
विभिर्दोषैस्त्रयः मिलितैः समस्तैरेकः आमेन चैकः द्वंद्वजास्त्रयः एवमष्टधामवति सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण वायुः १

पितादियुक्तस्य विशेषलक्षणमाह
पितादिति यदापितेन मिलितो भवति तदादाहरणवान् भवति यदित्वातानुगतं तदा सशूलं सव्यथं जानीयात् यद्यप्यामोवातेन नीयमानस्तथापि प्रदेशस्थितेन मिलितत्वात् तेनैवानुगतत्वमिति स्तिमितं जडं गुरुगौरवयुक्तं कंडुमंतं कफोत्तरं जानीयात् साध्यासाध्यत्वमाह एकदोषेति ॥१३॥ इत्यातंकदर्वणे निदानव्याख्यायां आमवातनिदानम् ॥ आमवाते च शूलं भवति अतस्तदनंतरं शूलनिदानमाह ॥ पितासदाहरणं च सशूलं पवनानुगमं स्तिमितं गुरुकंडुं च कफजुष्टं तमादिशेत् एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषोऽप्युच्यते ॥ सर्वदेहचरः शोथः सक्तुः सान्निपातिकः ॥ इत्यामवातनिदानम् ॥ दोषैः पृथक्समस्तामद्वेहः शूलोऽधामवेत् सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् कलापमुद्गाढकिंकोरदृषादत्यर्थरुक्षाध्यसनाभिघातात् ॥ ज्वरवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति यदुक्तं हारीते अनेगनाशपहरस्त्रिशूलं मुमोचकोपान्मकरध्वजश्च तमापतंतं सह सान्निरीक्ष्य भयादितो विष्मृतं प्रविष्टं सविस्मृदं कारविमोहितात्मा पपात भूमे प्रथितः सशूलः सपंचभूतानुगतः शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसु स्थिरिति सच देहिनां शरीरं दूषयत्यस्य हि प्रागुत्पत्तिरिति अतएवास्य शूलसंभवत्वात् शूल इति संज्ञा शूलनिखात इव वेदनाजनकत्वात् शंकुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रा च वेदना शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते संख्यायां संप्राप्तौ च कफपितादिशूलेष्वपि वायोः प्राधान्यमित्यत आह दोषैरिति प्रभुः कर्ता वातिकमाह व्यायामो मरुदुद्गादिः यानंतुरगरथादिमैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरात्रौ एषामतिपोगात् शीतजलस्य प्रभु

योश्च पृष्ठेति ४

कषायति क्तरससेवा विरूढकान्नं कुरित धान्यकृतमन्नं विरूढं मत्स्यक्षीरादिवस्त्रं शुष्कमांसं शुष्कशकं प्रसिद्धं यद्यपि
सर्वैरेव वातकोपने वातशूलं स्यात् तथापि व्यायाम पाठेनैतद्दोषयति यथा व्यायामादयो वातहेतवस्तथा शूलस्यापि हेतव इति दोषव्याधिहे
तवदुर्त्यर्थः एवं पित्तशूलादिषु द्रष्टव्यं शोको बंधुवियोगात् उपवासमभोजनं अतिहासः अट्टाट्टासः अतिभाष्यं बहुप्रलपनं एतैः कारणैर्दुष्टो वा
युः शूलं कुर्यात् स्थानसंप्रयमाह तत्तद्वदयं पार्श्वं केस्मिन् कठिसंधिः वस्ति मूत्राशयः वायोः स्थानत्वात् जीर्ण आहारं प्रदोषे संख्यासमये
यनागमे वर्षागमे शीतेशीतकाले एतेष्वधिकं प्रकोपं प्रयाति मुहुर्मुहुर्गुरुपशमप्रकोपौ वायोश्च लत्वान्मुहुर्मुहुः वारं वारं प्रकोपोपशमो भवतः
कषायति क्ताति विरूढं ज्ञानं विरूढं वस्त्रं कशुष्क शकात् विटशुक्लमूत्रां निलसन्निरोधो च्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् वायुः
प्रद्वेजनेन ये द्विशूलं हृत्पार्श्वे पृष्ठत्रिके वस्तिदेशे जीर्णं प्रदोषे च यनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढं मुहुर्मुहुश्चोपशयप्रको
पो विट्वातसंस्तंभनतोदमेदैः संस्वेदनाभ्यंजनमर्देनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति सारतितीक्ष्णोष्णविदाहितैर्लनिष्ठा
वपिण्याककुलस्य पूर्णैः ॥ विट्वातसंस्तंभनतोदमेदैः पुरीषादीनां यदास्तंभः तदा प्रकोपः यदा च तेषां प्रवृत्तिस्तदोपशमं मेदोमिघात
इव एतदुपलक्षणम् यदा तोदमेदो तदा प्रकोपः शान्तिरुपशयः उपशयमाह संस्वेदनाभिः शनं शान्तिं प्रयाति स्निग्धोष्णभोज्यैर्भोजनैश्च पौनिकमाह
क्षारेति क्षारो यवक्षारादि मूलकादि कृतक्षारश्च तीक्ष्णोष्णं मरिचराजिकादि विरूढं शकरीरादितैर्लंति लविट्ति निष्ठावः शिंविः पिण्याको
निस्तेहस्तिलकल्कः खलिरितिलो के कुलस्य पूर्णोत्तकुलस्यान्नकृतोपलक्षणः कटुः कटुकरसः जलश्च सोवीरं संधानविशेषः अन्येकांजि
कं सुराविकारः शालिषष्टिपिष्टैः कृतं मद्यं सुरां तस्याविकारः पुनर्नवाशालिपिष्टैः कृताश्चेतसुरा विभीतकत्वकशालितंडुलपिष्टैस्तु

मा० नि० वैभी त कीसुरादित्यदि क्रोधः कोपः अनलो वहि सेवा. आपासः श्रमकारिकर्म विप्रतापोति घर्मः ग्राम्याति योगः भैशुनातिसेवा अ
 आ० जी० शनैर्विदग्धैरित्यनेनां विदाहिवस्तुनोपि दोषवशेन विदाहित्वं दर्शितं यदाह सुश्रुतः श्रोतस्य नवदे पित्तं पक्त्तौ वायस्यतिष्ठति विदाहि मुक्तम
 न्यदातस्याप्यनविदह्यत इति एभिः कारणैर्दृष्टं पित्तं शूलजनयेत् नटत्तयो मोहो नष्टचित्ततादाहः प्रसिद्धः नाभ्यां शूलस्य स्थानत्वात्
 स्वेदादयः प्रसिद्धाः चोषश्चूष्य तद्ववेदना विशेषः एतैर्युक्तं मध्यं दिने अर्द्धरात्रे च कोपं याति निदाघकाले ग्रीष्मकाले ।

कटुम्लसोवीरसुराविकारेः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ग्राम्याति योगादंशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् न
 रोमाह दाहार्तिकरहिनाभ्यासं स्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम् मध्यं दिने कुप्यति चाह रात्रे निदाघकाले जलदास्यये च शीते च शी
 तैः समुपैति शान्तिं सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च आनूपवारिजकिलाटपयो विकारैर्मांसेषु पिष्टं रुशरातिलशकुलीभिः अन्यैर्व
 लासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्माप्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् तद्वत्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष
 शिरो गुरुत्वैः भुक्तसंदैवहिरुजंकुरुते तिमात्रं सूर्योदये च शिशिरैः कुसुमागमे च ॥

जलदास्ययेशरदिशीते शीतकाले शी

तवीर्थः १ तैः शीः सुखादुशीतैः मधुरशीतभोजनैश्च शान्तिं गच्छति श्लेष्मिकमाह आनूपेति आनूपमांसं जलप्रदेशचारिणामांसं कस्मिंमत्स्यादीनां जलच
 राणां मांसं किलाटस्तक्रकूर्चिका अन्ये सद्यः प्रसूतमहिषीरुक्तं पयो विकारं पायसदध्यादिमांसं ग्राम्यमांसं दुधुरिति दुधुविकारं पिष्टमिति पि
 ष्ठान्तं रुशरातिलतंडुलमाषयवागू एतैरश्लेष्मजनने श्लेष्माप्रकोपं प्राप्य शूलं कुर्यात् उपद्रवानाह तद्वत्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष
 सदनं गात्रभंगः प्रसेकोलालास्रावः आमाशये रुजंकुरुत इति योज्यं स्तिमितकोषमिति वदुको एतां स्तैरेव प्रातः कुसुमागमे वसंतैरेतेषु काले

साहिवा-दध्रासंदैवयक्तं क्षीरं सादधिकूर्चिका तकेणपक्यत्क्षीरं साभवेत्तककूर्चिका इति रसः ३

दाहज्वरकरोघोरोविज्ञेयोवातपैतिकः ॥ १४ ॥ ४ मूलम्

आमजमाह-१

सान्निपातिकमाह सर्वेष्विति त्रिदोषाणां मिलितैर्लक्षणैर्हि दोषजं जानीयात् सुकष्टमसाध्यं विषवज्जतुल्यं मरणाय कत्वात् आयेयः गुडगुडा
 शब्दः स हृक् गुरुत्वं सैमित्यमुदरे आनाह उर्ध्वधोवातनिरोधः कफप्रसेकः कफस्रावः कफस्य लिंगेनेति श्लेष्मिकशूलोक्ति लिंगेन तमामो
 वं शूलजानीयात् हिदोषजमाह हिदोषेति हिदोषजैर्लक्षणैर्हि दोषजानीयात् इत्यर्थः वातकफस्य स्थानसंश्रयत्वेनोपद्रवानाह वस्ताविति
 वस्तोमूत्राशये पार्श्वयोर्द्वयोः कफपैतिकमाह कुक्षाविति कुक्षावुदरे वातपैतिकमाह दाहेति दाहः सर्वांगतापः घोरोदारुणः यदुक्तं तत्रांत

सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिंगविद्याभिद्वेषकसर्वभवं हि शूलम् सुकष्टमेनं विषवज्जतुल्यं विवर्जनीयं प्रवदंति तत्रा आ
 दोपतद्वत्लासवमी गुरुत्वं सैमित्यमानाह कफप्रसेकैः कफस्य लिंगेन समानलिंगमामोद्वं शूलमुदाहरंति हिदो
 षलक्षणैरेतैर्विद्यात् शूलं हिदोषजम् वस्तो तद्वत्कटुपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः कुक्षौ तद्वत्नाभिमध्ये तु स
 शूलः कफपैतिकः एकदोषोत्थितः साध्यः कटुसाध्यो हिदोषजः सर्वदोषो स्थितो योरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः
 रैव निर्दानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितो यदा कफपित्तसमावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥

पिवदंति नाभौ तद्वत्साध्यं कुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् साध्यासाध्यत्वमाह भूर्युपद्रव इति उपद्रवास्तृषादयः यदुक्तं वेदनाति
 षामूर्च्छा आनाहो गोरवारुची काशश्चासौ च हि काचशूलस्योपद्रवाः स्मृताः परिणामशूलमाह स्वेः कारणैः कुपितो वलवान्वातः सन्निहितो नि
 कटो यदा उभे कफपित्तसमावृत्य व्याप्यतदा शूलकारी भवेत् अस्य च त्रिदोषजस्यापियतः परिणामकालसंबद्धत्वेन पित्तोत्पन्नत्वं द्रष्टव्यं यदुक्तं
 मन्यत्र वलासः प्रच्युतः स्थानात् पित्तेन सह मूर्च्छितः वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजनैः कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभ्यां वस्तोस्तनांतरे

चक्रः वेदनानाह मूर्च्छाख्यास्तद्वत्क्षौ गोरवारुची काशः आसश्च हि काचशूलस्योपद्रवा इति ३

मा. नि. ७५ पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः भुक्तमात्रेऽथवा पीते जीर्णो नै प्रशाम्यति प्रतिक्रीही शलीना मोदनेन विवर्द्धते परिणाममवशं लं दुर्विज्ञेयं
महागदमृतमाहुरसवाहानां श्रोतसां दुष्टिहेतुर्कैचिदन्नद्रवंप्राहुरन्येतस्यक्तिदोषतः पक्तिशूलं वदत्येके ० केचिदन्नविदाहजमिति तस्यसा
मान्यलक्षणमाह भुक्तइति आहारे पचमाने वातिकमाह आध्मानेति आध्मानं धातमिव वातेनोदरपूरणं आलोपो गुडगुडाशब्दवत् विण्मूत्र
योरप्रवृत्तिः अरतिः सुखाभावः वेपनं कंपः स्निग्धैरुस्मेश्च शान्तिं व्रजेत् ऐतिकमाह रुस्मेति आहारे पचमाने तस्यादाहारुचिस्वेदायस्मिन् त

सन्नि-४

भुक्ते जीयेति यच्छूलंतदेव परिणामजम् तस्य लक्षणमप्येतस्मासेन विधीयते आध्मानादोपविण्मूत्रविवं
धारति वेपने स्निग्धो पशमप्रायं वातिकं तद्वद्विषकं तस्मादाहारुचिस्वेदकद्वम्लवर्णोत्तरं शूलशीतश
मप्रायं पैतिकं लक्ष्ये दुधः कृदिहृत्ससं मोहं स्वल्परुदीर्घसंतति कटुतिक्तोपशान्तं च ज्ञेयं तच्च कफात्मकं
संरुष्टलक्षणं यच्च द्विदोषपरिकल्पयेत् त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसं वलानलं जीर्णं जीयेत्यजीर्णं वा यच्छूलं
लमुमजायते पथ्या पथ्या प्रयोगेण भोजना भोजनेन च न शमं याति नियमात् सोन्नद्रव उदाहृतः इति शूलनिदानं

तस्मादाहारुचिस्वेदकद्वम्लवर्णोत्तरं दुर्द्वशीतशमप्रायं पशमवहलं ऐतिकमाह रुस्मेति कृदिहृत्ससं मोहायस्मिन् इन्द्रियार्थानां अल्पा
रुक्पयस्मिन् दीर्घसंततीति विधिकटुतिक्तरसेरुपशममेति द्विदोषजं सान्निपातिकं चाह संरुष्टमिति क्षीणमांसं वलं अ नलो वहिर्यत्र न
दसाध्यं त्रिदोषजविकृतिविशेषः नद्रचारव्यमाह जीर्णेति जीर्ण आहारे तथा जीर्यति पचमाने तथा पथ्या पथ्या भुक्ते पि न शान्तिं गच्छति स
वैरित्यर्थः प्रायेण त्रिदोषजविकृति त्वा दसाध्यम् ॥ २२ ॥ इत्यातं कदर्पणे निदानव्याख्यायां शूलान्नद्रवनिदानम् ॥ २५ ॥ छ ॥ छ ॥

आनाहो गौरवकुटीं ज्वरतृष्णा विर्मुमा कृशत्वं वलहानि श्वेदनातिप्रवर्तनम् उपद्रवादर्थे वेते
यस्य शूलै युनास्ति सः सोपद्रवोपसाध्यः स्यात् कृत्रेणानि स पद्रवः नेदं शूलमसाध्यं विकृतिः मिथानात् १
सः शूलसाध्यः

X तथा भुक्ता भुक्तेषु

उदावर्तेशूलं भवतीति शूलानंतरमुदावर्तीरभः उदावर्तमाह वातेति एतेषां धृत्या वेगविधारणेन अमुं चक्षुर्जलं श्वेदं च्छिक्का इन्द्रियशब्देन
शुक्रमुच्यते सुतं सुधा एते वातादयस्त्रयोदश नियमाय तेनाप्येषामपि क्रोधादीनां विधारणं तदेतुः स्यात्स्य हेतुत्वात् यदुक्तं चरकैलोभशो क
भयक्रोधमनोवेगा विधारयेदित्यादि सर्वेष्वुदावर्तेषु वापु रेव कारणं च दाह सुशुताचार्यः सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु कृत्स्नश वायोः क्रि
या विधातव्या स्वमार्गं प्रतिपत्तयेदिति उभदेन वेगविधारणेनाह तस्य वायोरावर्तनमुदावर्त इति निरुक्तिः अन्ये तु वायोरुदमावर्तोगमनमि
त्युदावर्त इत्याहुः उक्तवाताद्युदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह वातेति अपानवातस्यधारणात् आध्मानं धातमिवोदरसं मो प्रवृत्तिः रुस्मे

वातं विरामूत्रजं भांशुश्वोद्गारवमीद्रियैः सुत्तलोद्धा सनिद्राणां धृत्या दावर्तसंभवो वातमूत्रपुरीषाणां संगो ध्मानं लक्ष्मो रुजा
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः सुर्वातनिग्रहात् आलोपशूलोपरिकर्तिकाचसंगः पुरीषस्य तथोद्वातः पुरीषमास्यादथवा निरेति प
रीषवेगेभिहतेन रस्य वस्तिर्मेनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरो रुजा विनामोचं सणनाहः स्याद्विगं मूत्रनिग्रहे मन्या गलस्तंभशिरोवि
काराजं भोपद्यात्तात्प वनात्मकाः स्युः तथा क्षिनाशवदनामपाश्र्वभवंति तीव्राः सहकर्णरोगैः ॥ २३ ॥

नायासश्रमः रुजा उदरे अन्ये इति शूलतो

दाहयः पुरीषावरोधजमाह आलोपेति पुरीषवेगे धारिते सति आलोपः सरुक् गुडगुडाशब्दः शूलमिति पक्काशये परिकर्तिका कर्तनवद्व्या
सं पुरीषस्याप्रवृत्तिः उर्ध्ववात उद्गारवाहल्यं अथवा मुखस्य पुरीषनिर्गमनं उर्ध्ववातादेव मूत्रनिग्रहमाह वस्तीति मूत्रनिग्रहे विधारणे सति व
स्तो मूत्राशये मेहमेद्रे व्यथा मूत्रकृच्छ्रं मल्पमल्पं कष्टेन मूत्रप्रवर्तनं दिनामः पीडयानतगात्रत्वं वंशजयो रुरुसंध्यो आनाहः पूर्ण
त्वं जंभा विधातजमाह मन्वेति मन्या कंठयोः स्तंभः शिरो रोगाः पवनजा तथा क्षिनाशदीनां पवनजारोगाः स्युः तीव्रा दारुणाः तथा कर्णरोगाः स्युर्जंभा

शूलं

विस्तेविकारः १

मा. नि.
८०

अनुविधातजमाह। आनन्दजमिति नेत्रोदकमानन्दजनितेशोकजंवादिविधमपि नेत्रोदकं लोचनजलम् प्राप्ते आगतं असुचतः धारयतो नरस्योतिरोयः शिरोगुरुत्वादयो रोगाः पीनसेनसहती ब्राजायने चकारातंत्राजरोक्तप्रतिश्यायहृद्रोगाद्विप्रभृतीनां ग्रहणम् ॥ ८॥ छिक्काविधातजमाह। मन्पेति श्वयोः छिक्कायाः अर्द्धवभेदकोर्दशिरः शूलं इन्द्रियाणां दोषं चक्षुरादीनां अवराणयननासानामयथार्थं विपर्ययग्रहणं ॥ ९॥ उद्गारविधातजमाह। कंठेति उद्गारे विधारसति कंठमुखयोः पूर्णत्वमाहारे रोवेति अतीवतोदः हृद्यामाशये अतिव्यथा कूजः अव्यक्तभाषणं वायोरद्विः उद्गारमादिनिरोधः धोराविकाराः पवनप्रभृताः ॥ १०॥

आनन्दजंवाप्यथशोकजंवानेत्रोदकं प्राप्नुमसुचतोहि ॥ शिरोगुरुत्वं नयनामयञ्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ८॥ मन्पास्तंभः शिरः शूलमर्दितार्द्धावभेदको ॥ इन्द्रियाणां च दोषं चक्षुरादीनां स्याद्विधारणात् ॥ ९॥ कण्ठस्य पूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्च वायोरथर्वाप्रवृत्तिः ॥ उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति धोराः विकाराः पवनप्रभृताः ॥ १०॥ कंठुकोठारुचिव्यंगशोफपांड्वामयज्वराः ॥ कष्टहृत्वा सवीसर्पाश्चर्दंनिग्रहजागदाः ॥ ११॥ मूत्राशये वैगुदमुक्कयोश्च शोफोरुजामूत्रविनिग्रहश्च ॥ शुकाश्च मरीतकवरांभवे च ते ते विकाराभिहते तु शुके ॥ १२॥ तंद्रांगमर्दवस्त्विः अमश्च शुधाभिधाता कृशता च दृष्टेः ॥ कंठस्य शोषः अवराणवरोधस्तृष्णाभिधाता हृदये व्यथा च ॥ १३॥

क्कादयः ॥ १४॥ छिर्दिनिग्रहजमाह। कंठुः गात्रे कोठः वरुणदृष्टमस्थानः ॥ वृक्कं मुखलांछनं ॥ शोफादयः प्रसिद्धाः ॥ १५॥ पुक्तनिग्रहजमाह। मैथुनप्रवृत्तौ पतकुक्कविधारणात् ॥ मूत्राशये वसंतो ॥ अन्ये मूत्रायने इति पठन्ति ॥ तत्र मूत्रमार्गे ॥ गुदमुक्कयोश्च श्वययुः वैपादपूरणे ॥ ते चैव पीडाः ॥ मूत्रविनिग्रहो मूत्राधातः ॥ शुकाश्च मरीतकाः ॥ तत्र स्ववरां ॥ शुक्रस्य दनं ॥ ते ते विकारा इति ॥ वातकुराडत्यादयः ॥ १६॥ शुधावरोधजमाह। तंद्रेति तंद्रा निद्राभेदः ॥ अंगमर्दो गभेदः ॥ अमः कर्म इन्द्रियाणामसामर्थ्यं ॥ दृष्टः कृशता ॥ अधोनिमज्जते व

८०

श्वासावरोधजमाह ॥ श्रोतस्येति धावनादिना खिन्नस्य श्वासविनिग्रहेण हृद्रोगादयो विकारा भवन्ति ॥ मोहो मूर्च्छाः गुल्मस्यापि संभवः ॥ निद्रानिग्रहजमाह ॥ जृम्भेति अक्षयोः शिरसि च जाडं ॥ गौरवम् ॥ अन्ये जृम्भांगमर्दोक्षिशिरोभिजाद्यमिति पठन्ति ॥ तत्र शिरस्यति गौरवम् ॥ १२॥ त्रयोदशवेगावरोधजानुदावर्तनमिधाये दानीं रक्षादिभोजनजनितवातजमाह ॥ वायुरिति कोष्ठानुगः कोष्ठशब्देन ममस्रोदरमध्यमुच्यते ॥ रुक्षादिभिः चणक

श्रोतस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ जृम्भांगमर्दोक्षिशिरोभिजाद्ये निद्राविधातादथवापि तंद्रा ॥ १२॥ वायुः कोष्ठानुगो रुक्ष कषायकटुतिक्तकैः ॥ भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति च ॥ १३॥ वातमूत्रपुरीषाश्च कफमेदोवहानिवे ॥ श्रोतां स्युदावर्तयति पुरीषं च निवर्तयेत् ॥ १४॥ ततो हृदसि शूलार्तो हृत्वा सारति पीडितः ॥ वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५॥ श्वासकामप्रतिश्यायदाहमोहहृत्वाज्वरान् ॥ वर्मिर्हिका शिरोरोगे मनः अवराविधमान् ॥ बहूनन्याश्च लभते विकारान्वातकोपजान् ॥ १६॥ तृष्णादितं परिलिख्यं स्त्रीणां शूलैरुपद्रुतम् ॥ शकृदमन्तं मतिमानुदावर्तनमुत्तरेजत् ॥ १७॥ ॥

अमाध्यानाह ९ केशकुत्त ९

राजमायादिभिः तथा कषायादि भीरुमैश्च कुपितः ॥ १३॥ संप्राप्तिमाह। सतेति तत्र सेः कारणैः कुपितो वायुः वातमूत्रादीनां श्रोतां स्युदावर्तयति ॥ जृम्भं विवृणोति ॥ पुरीषं च निवर्तयेत् ॥ शोषयेत् ॥ १४॥ ततो हृदस्य आदिस्तथा हृत्वा सारति पीडितः ॥ रुच्छ्रेण कष्टेन ॥ वातमूत्रपुरीषाणि लभते ॥ वैद्यप्रयत्नात्वाप्राप्तीत्यर्थः ॥ १५॥ श्वासादीन् अन्यान्वातप्रकोपजादींश्च लभते ॥ मनोविचित्रमः स्थारो पुरुषजानमित्यादि ॥ अवराविधमो विपरीत अवरां ॥ १६॥ अत्र केचित्पुत्रोक्तमसाध्यलक्षणं पठन्ति ॥ तृष्णा

इति परिलिख्यं मिथ्यादि ॥ १७॥

मा. नि. ८९. इदानीं विगुणानिलजत्वेन समानचिकित्सत्वेन वातजमानाह माह ॥ आममिति । आमं आमसं. सैक्युरीयं वा. क्रमेणानिवितं. संचितं. भूयः पुनरपि पूर्वनिवि-
तत्वात्. विगुणानिलेन. दुष्टवायुना. विवहं व्याप्तं शोधितं वा. यथास्व. पूर्ववदप्रवर्तमानं. एनं विकारं आनाह माह ॥ १८ ॥ आमजमानाह माह तस्मिन्निति.
तस्मिन्नानाह माह **आमसमुद्भवे** संचितामजाते. **मुख्यमामाशय एव उद्गारविघातनं उद्गारप्रवृत्तिः** शेषं सुगमं श्लेष्मसंचयजमाह स्तंभइति.
स्तंभशब्दः कदाचिदोस्तंभता वाची पुरीषमूलनयोश्चाप्रवृत्तिवाचीति शक्तौ वमिरिति विडु वमनं च भवति. **पक्वाशयजेप**

आमं श्लेष्मद्वानिवितं क्रमेण भूयो विवहं विगुणानिलेन प्रवर्तमानं न यथा स्वमेनं विकारमानाह मुदाहरंति तस्मिन्म
वंश्यामसमुद्भवे तुलना प्रतिष्ठापयिष्ये विदाहा. **आमाशये श्लेष्ममथो गुरुत्वं दृष्ट्वा समुद्गारविघातनं च स्तंभः कठी**
पृष्टपुरीषमूलेश्लेष्मो यमूर्च्छा शक्तौ वमिश्च **पक्वाशयजे भवति** तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ २० ॥ **दु**
सुदावर्तनं निदानम् ॥ २६ ॥ दुष्टवातादयोऽस्य मिथ्याहारविहातः कुर्वन्ति पंचधा गुल्मकोष्ठांतर्गं थिरूपिणम् ॥
तस्य पंचविधं स्थानं पार्श्वं हृन्ना भिवस्तयः ॥

तीती छत्ति तथापि स पूर्वोक्त एव परि फलितोऽर्थः अलसोक्तानीति आध्यानवातनिरोधादीनि ॥ २० ॥ द्रव्यातंकदर्पणे निदानव्याख्याया सुदावर्त
नाह निदानमसमाप्तम् ॥ २६ ॥ गुल्मे प्याध्यानं भवतीत्याध्यानं तं गुल्मनिदानं तस्य संप्राप्तिमाह. **दुष्टादुति दुष्टाः स्वकारणैः** मिथ्याहारं ध्यसनादिभिः
मिथ्याविहारैः बलवद्दिग्रहादि **पंचधेति** वातपित्तकफसन्निपातरक्ताजन्येव पंचं दृष्ट्वा लुप्रकृतिसमवेतत्वात् तस्य त्रगण्यते अर्शो रोगवत् **कोष्ठांत**
आमाशयादिमध्ये ग्रंथीरूपिणं गुटिकाकारं **तेषां स्थानान्याह** तस्येति पार्श्वं देगण नीये अन्यथा पंचत्वानुपपत्तिः अन्ये पार्श्वे इति द्विवचनं तमे

दृष्ट्वा हस्तिपर्यंतं कोष्ठं स्तस्य मध्ये कुजाभिः १

यदुक्तं. निगूढमूलं प्रसवो हि कोष्ठे स्थितः स्वतंत्रः परसंश्रयो वा. स्पर्शो पलभ्यः परिपीडितत्वा
कुल्मीयथा दोषमुपेतितानामिति. ६

तन्त्र-२

दृष्टसं ५

संचितं-५

समान्यगुल्मरूपमाह. **तदिति** नाभिश्च देन वस्तिर्वोध्यः सामीप्यादेव यथा गंगायां घोषद्वितिव सैरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात् अन्ये हृदस्योरंतर एव
पाठांतरं पठन्ति अन्ये तु वस्तौ विद्वधिः स्यान्न गुल्मादुतिवस्तेरपि गुल्मस्थानत्वात् तथा च चरके पंचस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वं हृन्ना भिवस्तय इति संचारि च
लनशीलः अथ अचलः स्थिरः दृष्टो वर्तुलः चपोपचयवानिति कदाचित् चीयते वृद्धिं गुरुति कदाचिदपचीयते हीनो भवति एतल्लक्षणं सामान्योक्त
मपि वातिके व्यतिष्ठत **इति जैजटः गदाधरस्तु** सामान्यलक्षणमेवाह सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात् चपोपचयवानिति पाठोत्तरं
तत्र दोषस्य चयं तेन उपचयवानवृद्धिमान इत्यर्थः **सगुल्मः** लतापिहितं स्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके तस्मादृश्या त्संचितप रिपिडितदो
षेपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः **वाण्य चंद्रस्वाह** संपिंडितो दोषो गुडकत्वेन मीयत इति निरुक्तिः **तस्य संख्यामाह** स इति सगुल्मो व्यस्तेर्वातपित्तश्लेष्मभिरुद्धि

हृन्नाभ्योरंतरे ग्रंथिः संचारी यदि वा चलः **वृत्तश्च योपचयवान्सगुल्मदुतिकीर्तितः** **सव्यस्तेर्जायते दोषैः समस्तेरपि चोद्धितैः**

तैः प्रकुपि तैस्त्रिभिरपि जायते पुरुषाणां व्यस्तेरित्यनेन एकजो दृष्टजश्च ग्रास्य. **एवं पंचधा गुल्मद्वयनेन वचनेन विरोध इति वित्** न हितत्रावधा
रणं कृतं पंचधे ति. अत एव सृज्यस्थाने चरकेण पंचगुल्म इत्यभिधानं यपि संसृष्टलिंगानपरं स्तुगुल्मास्त्रीनादिशे दोषधकल्पनार्थमित्यभिहितं.
ज्ञेयोरक्तेन चापरदुतिस्त्रीणामेव यदुक्तं निहैव सरोधिरस्त्रीभवगुल्म एवेति **स्तं चानार्तवंपृथक् स्थानानभिधानं तु** पित्तगुल्मसमाननिदानचिकि
त्सत्वेन तत्रांतर्भावात् **रक्तातिसारवत् विशेषलक्षणं यदाह वरकः ॥** **तृष्माज्वरपरीदाह श्लेष्मसिदाग्निमार्दवै** गुल्मिनामरुचौ
वापिरक्तमेवावसे च येदिति धातुरूपरक्तजस्तु स्त्रीणां पुंसां च भवती भृष्टारकहरिश्चंद्रौ. **तथा च क्षीरपाणिः** स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजाते अ
न्यस्त्वस्त्वभवे गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायत इति वाण्य चंद्रस्वाह वातादिदोषजस्येवापचारदृक्ते दुष्टे रक्तजव्यपदेशः **यदुक्तं चरके**

रक्तजस्यापि-४

मा. नि. कफ पित्त प्रमेहाणामतिकर्षणादुत्तकालं वातसंसर्गसतिवातमेहत्वमुक्तं यदुक्तं यावातमेहासतिपूर्वमुक्तावातोल्बणानां विहिता क्रिया सा वायुर्हि मेहे
 जा. टी. प्वतिकर्षितेषु कुप्यत्पसाध्याम्रतिनास्ति चितेति क्षीरपाणेरप्यमेवाभिप्रायः यदितु पृथक् स्यात् तदा तस्यापिलिंगस्थानादिभिरभिधानमस्यात्
 ८२ तच्च नोक्तं जैजठ गयदासाभ्यां हरिश्चंद्रमतमेवानुगतमिति सर्वगुल्मेषु वातकारणत्वं ज्ञेयं यदुक्तं चरके गुल्मिनामनिलशंतिरुपायैः सर्वशो
 विधिवदाचरणीया भारुतेन विजितेन्यमुदीर्णदोषमल्पमपि कर्मनिहन्यात् इति सुश्रुतेऽप्युक्तं कुपितानिलमूलत्वात् संचितत्वात् मलस्य च तुल्यव
 द्वाविशालत्वाद्गुल्मइत्यभिधीयत इति तस्य पूर्वस्माह उदारेति उदारवद्गुलतादुरीषवंधे विद्विंधः रुधिरनन्नाभिलाषः सुभुते द्वेषो न इति प

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयोरुक्तेन चापर उदारवाहुल्यपुरीषवंधत्वं यं समत्वं त्रिविकूजनानि आटोपमां ध्यानमप्यक्ति
 शक्तिरा सन्नगुल्मस्य वदंति चिह्नम् अरुचिः कृद्विष्मूत्रवातां त्रप्रतिकूजनम् आनाहश्चोर्द्धवातश्च सर्वगुल्मेषु लक्ष
 येत् रुसान्नपानविषमातिमानं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च शोकोभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्तराचानिलगुल्महेतुः ॥ ८६

ठि तं अक्षमत्वं मसामर्थ्यं ननु समत्वं सौहित्या सहितुतेति केचित् अत्र विक्कूजनमंत्राणामव्यक्तशब्दानुकारणं आटोपेरुजापूर्वकः शोभ ननु गु
 डगुडाशब्दः तस्यात्र कूजत्वं हीतत्वात् आध्यानं उपांतयोरध्यानमिव अपक्तिशक्तिः मंदग्नित्वादाहारस्यापाकं सर्वगुल्मानां साधारणलक्षणमाह ॥
 अरुचिरिति कृद्विष्मूत्रवातः कषेन विष्मूत्रवातप्रवर्तनं अत्र विक्कूजनं गुडगुडाशब्दः आनाहः ऊर्द्धाधोवातनिरोधः ऊर्ध्ववातत्वं उदारवाहुल्यं
 तगुल्मस्य हेतुपूर्वकम् लक्षणमाह रुक्षेति विषमातिमानमिति अन्नपानविशेषाणां विषमं बहुस्तोकमकालभोजनं एवं जलपानमपि अतिमा राम
 नं मात्राधिकं एवं जलस्यापि विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टावैद्विग्रहादि अभिघातो लगुडादीनां अतिमलक्षयो विरेकादिना निरन्तरा निराहारता ॥ ८७

विकल्पशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः १ शिशिरज्वरः ३ यो गलवज्ज्वरमिति २ कदाचिदल्पः कदा चित्तमहान् १ चित्तमहान् १

य इति स्थानविकल्पो यथा कदाचिन्नाभौ कदाचिद्वैद्यैः कदाचित्वाच्येयोरित्यादि स्थानान्तरमननं संस्थानविकल्पो यथा कदाचिद्वर्तुलः कदाचिद्वर्धः
 इत्यर्थः रूजाविकल्पो यथा कदाचिदल्पारूक कदाचिन्महतीतोद भेदरूपा अनेकरूपा चेति विद्धातसंगं विद्धवाताप्रवृत्तिं कंठवक्रयोः शोषः
 श्यावारुणत्वं शरीरस्य शीतज्वरं तृत्कुक्ष्यादीनां पीडा अंसः भुजयोरुपरिभागः जीर्ण आहारे प्रकुप्यति भुक्ते च शोतिंगकुतिसवातिको गुल्मः रुक्ष
 आहारः कषायतिक्तकटुकारसाः तत्र तस्मिन्वातगुल्मे नोपरोतेन सुखयति वातकारणत्वात् पैतिकगुल्ममाह कद्विति विदाहिवंशकरीरादिभिर

यः स्थानसंस्थानरूजाविकल्पं विद्धातसंगं गलवज्ज्वरं शोषम् श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च तृत्कुक्षिपाश्वी सशिरोरूजश्च करोति
 जीर्णं भ्यधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वसमुपैतियश्च वातात्संगुल्मानचतत्ररूक्षं कषायतिक्तं कटु नोपरोते कटुत्वमतीक्ष्णं घमविदा
 हिरूक्षं क्रौधातिमघातं हताशसेवा आमाभिघातोरुधिरं च दुष्टं पैतस्यगुल्मस्य निदानमुक्तम् ज्वरः पिपासा वदनांगरा
 गः शूलं महज्जीर्यति भोजनं च स्वेदो विदाहो व्रणवच्चगुल्मः स्पर्शसहः पैतिकगुल्मरूपम् शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनं च सं
 पूरणं प्रस्वपनं दिवा च गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ ११॥

जीर्णं जनितदुष्टरसेनाभिभव अन्ये आमाभिघाताविति पठंति तत्राम उक्तरूपः अभिघातो लगुडादिना रक्तदूषको ज्ञेयः एते पैतिकगुल्मस्य हेतवः त
 स्य लक्षणमाह ज्वर इति ज्वरः प्रसिद्धः पिपासा पातुमिच्छा वदनांगराः मुखेशरीरे चारुणवर्णता आहारे जीर्यति पच्यमाने महच्छूलं भवति व्रणवत्स्य शी
 सह इति योज्यम् एतत्पित्तगुल्मरूपम् स्लेषिकमाह शीतमिति शीतादिभिर्द्रव्यैः अचेष्टनमवायामः संपूर्णमिति आहारादिना कोष्ठस्य रुधिरव
 एतत्सर्वं कफगुल्मस्य हेतुः एतस्यैव श्लोकपादेन सान्निपातिकस्य हेतुमाह सर्व इति निचयात्मकस्य सान्निपातिकस्य गुल्मं वातजायुक्तहेतुः कारणं

कस्मै १ गुल्मस्य सान्निपातिकस्य हेतु २ स्य १

चित्तमहान् १

मा. नि. पुनः श्लेष्मिकस्येवलक्षणमाह स्लेमित्येति स्लेमित्यं निश्चलत्वं शीतज्वरदयः सुबोध्यः श्लेष्मिकं शीत गान् कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्यैव त्रिदोषजे द्विदोषजे पुच
आ. टी. कार्यहेतुलक्षणानि देशार्थमाह निमित्तेति लिंगानिलक्षणानि त्रिदोषजे गुल्मे दोषाणां वलावलं च ज्ञात्वा व्यामिश्रलिंगान् मिलितलिंगान् परान्त्री
न गुल्मान् औषधकल्पनार्थं आदिशेत् एकदोषजाभिहितचिकित्सामेलकेन चिकित्सेदित्यर्थः त्रिदोषजस्यासाध्यत्वमाह महारुजमिति
महारुजं तीव्रपीडाकरं दाहपरीतं दाहतापेन व्याघ्राखिलदेहं शीघ्रेण विदाहकरं दारुणं मारणात्मकं अशमवद्गुणोन्नतं पाषाणवत् कठिनोन्नतम्

स्लेमित्यशीतज्वरगान् सादृष्ट्या सकासारुचिगौरवाणि श्लेष्मिकगुल्माकठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणिकफात्मकस्य निमित्तलि
गान्युपलभ्य गुल्मे त्रिदोषजे दोषवलावलं च व्यामिश्रलिंगान् परान्स्तु गुल्मास्त्रीनादिशे दोषधकल्पनार्थम् महारुजं दाहप
रीतमशमवद्गुणोन्नतं शीघ्रविदाहिदाहणम् मनःशरीराग्निवलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् नवप्रसूताहितभोज
नायायाचामगर्भं विसृजेदतीवा वायुहितस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं स दाहम् ॥ ११ ॥

मम इत्यादि मनोपहारिणं मनोवैकल्प
करं शरीरपहारिणं दाहसंवेवर्ण्यकरं अग्रपहारिणं अग्नेर्वैषम्यादिकरं वलापहारिणं असामर्थ्यकरं एतत्त्रयं विवृण्वितिसमवायेतस्य प्रकृतिस
मवेतस्तु साध्यः स्त्रीणां रक्तजगुल्मस्य संप्राप्तिमाह नवेति यास्त्रीनवप्रसूतासति अहितभोजनाभवति याचामगर्भं विसृजेदिति नवमासादवाक् प्रसूयते
यावत्तत्तावत्तव प्रवृत्तिकाले अहितभोजना तत्रपथ्याचरणान् वायुः रक्तं परिगृह्य गुटिकाकारं गुल्मं तेनाचारादिकमपि ज्ञेयं यदाह चरकः अताव
नाहारतयाभयेन विरूक्षणेर्वैग विधारणे च संस्तं मनोहरेखनयो निदोषैर्गुल्मः स्त्रियारक्तमवाप्युपैति ॥ १५ ॥

करोति सक्तं सव्यथं सदाहं संतापयुक्तं अहितभोजनमित्युपल
क्षराम् २

ते नो गैरिति न १ खयवे १

तस्य लक्षणमाह पैतत्येति पैतिकगुल्मस्यास्येवापरं विशेषणं तदेव स्फुरयति चिरान् पिंडीभूतद्वयस्य देहस्तपादादिभि रित्यर्थः सशूलः पीडायु
क्तः समगर्भलिंगद्विती आर्त्तवादर्शनमुखपांडुस्तनं कृष्णत्वं दोहदादिलक्षणयुक्तः एतच्च व्याधिप्रभावात् यथाक्षयार्शसोः स्त्रीरिसंसाहस्यनख
त्वादयः अन्येतुसमलिंगद्विती अविद्युतगर्भलिंगद्विती सस्त्रीभवएव रक्तजो गुल्मो दशमे मासे व्यतीते सति चिकित्स्यः स्यात् सैधिरिद्वितीनेन
विशेषणेनार्त्तवयुक्तायां कुमारी मतिद्वंद्वच निषेधयति अनुद्धतक्षीणरजस्कल्पात्तयो व्यतीतेऽतिक्रान्ते गर्भसमानलिंगत्वेन संशयः गर्भो वारक्त
गुल्मो वेति तच्छ्रुत्वा निरासार्थं मासे व्यतीते दशमे द्युक्तेन नवमदशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके वनयः स्यदते पिंडित एव नो गैरित्यादि नैव संशयस्य नि

पैतस्यलिंगेन समानलिंगं विशेषणं चाप्यपरं निबोधयः स्यदते पिंडित एव नो गैरित्यादि सशूलः समगर्भलिंगः स
शैधिरः स्त्रीभवएव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः कृतशूलः शिरा
नद्वोपदाकूर्मद्वोन्नतः दौर्बल्यकार्ष्णदृष्ट्या सकासकृष्णरुचिज्वरैः तं द्रानिद्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १६ ॥

वर्तितत्वात् गर्भो हि निरंतरं निःशूलं स्यदते गुल्मस्तु एतद्विपरीतेनेति किंतु नवमे दशमे प्रसूयत इति सामान्यं न तु नियमः तदधिककालेपि
प्रसवदर्शनात् आगमाच्च यदुक्तं चरके तं स्त्रीप्रसूते सुचिरेण गर्भस्य दौषदावर्षेणैरपि स्यात् तस्मान्नेदं दशमासव्यतिक्रमे चिकित्साभिधानस्य प्रयो
जनं किंतु व्याधिमहिम्ना तावत्कालेन तस्य चिकित्सासुरवसाध्यत्वात् यथाज्वरे पुराण एव क्षीरपानविरेचनं उक्तं हितं तत्रांतरैर्गुल्मे पुराणां सुख
साध्यस्य लक्षणमिति पुराण ताचास्य दशमासाति क्रमेणैव भवति यदुक्तं जैज्जटे न यधर्वा कृत्तभेदनं क्रियते न दागर्भाशयक्षिणोतीति तस्त्रीन
त्वादुक्तस्य दशमादूर्ध्वपिंडिते गुल्मे स्त्री हादिनोपस्कृतदेहायान गर्भाशयक्षितिमादधाति रक्तभेदनमिति चिरं स्यावस्थायां साध्यत्वमाह संचित इति

हृद्वासादिषु गृहीत्वा शोफे गुल्मिनं मारयति ॥

अकस्माद्विलपनं-

३ अशमयेवचनार्कः शतिः स्त्री हसवउदरं ३

तदिति मारुतजैतद्वेगे हृदयमायम्यते आकृष्यतद्वेगं नुद्यते श्चेव निर्मथ्यते तद्वेगे न वस्यते आरयेव पाद्यते कुठारेणेव पैतिकमाह रुषः प्रा
देशिकोदाह तद्वि किंचिदाह इत्यर्थः दाहः सर्वांगिकः चोषः चूष्यत इव तद्वेगो हृदया कुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः धूमायनं धूमोद्विगणमिव
क्लेशः किंचितद्गुणः सठित इव मुखस्यैव शेषश्च स्लेषिकमाह गौरवमिति वलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते दुष्टा दोषा दूषितारो भवती
त्युक्तत्वात् गौरवहृदयस्य संभोजडतामार्दवं जलश्रुतमिव माधुर्यं मुखे त्रिदोषजकृमिजयोर्मिलितमेवलक्षणमाह विद्यादिति विद्यावि

कृतविक्रमात् ॥ १ ॥ विदुषः ॥ भार्याभक्तवार्ता ॥ ॥

कंठहृदलेन सशब्दं मूत्रपुंश्रवातानामधः प्रेरणं प्रवाहणम्. प्रवाहणकूपितवायुनावस्थादिभेदजनितकृत्युक्तं मूत्रं संवेदिजि. १०१

वस्तो मूलाशये चरति प्रभावति आवहल्लोद्गमनं
तिष्ठतीत्यर्थः नात्यावतन्माविश्य आहृत्यै मूलमि
तितस्मान्मन्त्रं अल्पं अल्पं सव्यशं प्रवर्तते तं अर्धं विवात

मा. नि
आ. ली
८७

मूत्रस्य यमाह रुक्षस्येति क्वांतदेहस्य श्रोतशरीरस्य वस्तिस्थो मूत्राशयस्थो पित्तमारुतौ मूत्रनाशं कुरुतः व्यथादाहयुक्तं न दाहयं मूत्रक्षयाख्यं कारणे कार्योपचारात् मूत्रमथिमाह अंतर्वस्ति अंतर्वस्तिमुखस्याभ्यंतरे मथिगुटि काकारः स्थिराचलः अत्यो लघुरा मलकाकारः ननु स्थानवेदनाकाराणामभिन्नत्वाद् मथ्या सह को भेद उच्यते अयं सह सा भवेत् अस्मरी तु संचयेन अन्यच्च अस्मरी पित्तेन पच्यते वायुना शोष्यते कफेन वध्यते अननुरक्तमेव उक्तं हितं ज्ञांतरे रक्तं वातकफात् दुष्टं वस्तिद्वारेषु दारुणं मथि कुर्यात् सकृद्वेणसजेन्मूत्रं तदा वृतम् अस्मरी समशूल

रुक्षस्य क्वांतदेहस्य वस्तिस्थो पित्तमारुतौ मूत्रस्य संसृदाहं जनयेतां तदा ह्ययमं अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सह सा भवेत् अस्मरी तु लघुरा मथि मूत्रमथिः स उच्यते मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुदृतम् स्थानाज्जुतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते व्यापामाध्यातपैः पित्तं वस्तिप्राप्या निलान्वितम् वस्तिमेतद्गुदं चैव प्रदहन् स्त्रावयेदधः मूत्रहारिद्रमथवासरक्तं रक्तमेव वा कृच्छ्राद्युनं पुनर्जं तोरुष्मवातं वदंति तम्

हिरक्तमथिप्रचक्षते तथा अस्मरी पूर्वोक्तस्य मूत्रवत्संगं चत्वादेरभावात् मूत्रशुक्रमाह मूत्रितस्येति मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य वातेनोदृतं पतन्मुरवं स्थानात् तं स्वस्थानात् भ्रष्टं मूत्रयतः मूत्रं कुर्वतः पुरुषस्य प्राक् प्रथमं प्रवर्तते अथवा पश्चात् भस्ममिलितोदकसदृशम् उद्वज्जवातमाह व्यापामेति व्यापामादिरोधितेन सौम्यधानुसयात् तेजोवृद्धा पित्तवृद्धिः तत्कृपितं पित्तं अनिलान्वितं अनिलसंयुतं वस्तिप्राप्यं वस्यादिकम् प्रदहन् मूत्रमधः स्त्रावयेत् कीदृशं हरिद्रं अथवा सरक्तं ईषद्रक्तं अथैव लं रक्तमेव अनिलावृतमिति पाठांतरम् ॥

राम
८७

तदेव मूत्रं पित्तं मूत्रं वा लघुके सति पित्तेन
रोचनादुर्गन्धः कफेन शोखं र्गन्धं भक्ष्यति

जे. १

घनीक्रियते १ ७७

मूत्रसादमाह पित्तमिति वातेन संहृत्येते स्था नी क्रियेते तदा कृच्छ्रात् मूत्रयेत् पित्तेन पीतं रक्तं कफेन श्वेतं घनं त्रिदोषेण समस्तवर्णं तदेव शुष्कं पित्तेन रोचनाचूर्णमं कफेन शोखचूर्णमं मूत्रिपातात् उक्तं सकलचूर्णमं विड्विधातमाह स्त्रेति द्वयोस्तयोर्वातेन प्रचोवृतं मूत्राशया धोनाले मूत्रस्य तसि अनुपयेत् आपुयात् तदा विट्सं पुरीषमिलितं विट् धं मूत्रं कृच्छ्रात् मूत्रयेत् उच्यते तमिति पाठांतरं तत्रापि स एवार्थः वस्ति कुंडलमाह द्रुतेति द्रुता ध्वलं घनं द्रुतेन अग्नागमनं लं घनं त्रैत्यतनं वा अभिघातात् लं गुडादिभिः प्रपीडनात् निःपीडनात् एतैर्हेतुभिर्वस्ति स्त्रुतः स्वस्थानात्

पित्तं कफो वा द्वौ चापि संहृत्येते निलेन चेत् कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् सदाहं रोचना शोखचूर्णवर्णं भवेत् तं शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदंति तम् रुक्षान्मूत्रं दुर्बलयोर्वातेनाधोवृतं शक्यं मूत्रस्रोतो नुपद्येत् विट्सं सृष्टं तदानरः विट् धं मूत्रयेत् कृच्छ्रादि विड्विधात् विनिर्दिशेत् द्रुता ध्वलं घनायासैरभिघातात् प्रपीडनात् स्वस्थानादुस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् शूलस्यैव न दाहोर्वा विट् विट् रूवस्यपि पीडितस्तु सृजेद्द्वारं संरं भोद्रे एनातिमान् वस्ति कुंडलमाह स्त्रेति शूलविषोपमम् पवनप्रवलं प्रायो दुर्निवारमवुद्धिभिः तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रं विवर्णता श्लेष्मणा गौरवंशो यस्ति मूत्रं घनं सितं श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तो दीर्गो न मिथ्यति अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुंडलीकृतः ॥ २५ ॥

ऊर्द्धगतः गर्भवदिति गर्भिरापा उदरा नर्गताः पत्यवतिष्ठति ॥ २५ ॥

एतेन वस्तिपुटं स्पृश्या श्वगमनमपि सचि

तं पीडित इति नाभेरधः तथा संरं भादियुक्त उद्वेष्टनरूपा अति उद्वेष्टनरूपपीडा तद्युक्तं शूलविषोपममिति भिन्नार्थं सूचनार्थं प्रसिद्धं प्रभा वोपदर्शनार्थं च शूलोपमं शीघ्रं मारणात् कं विषोपममिति का लांतरेण विमं नगरः प्रायेण वातवहलं तस्यैव तरदोषानुवंचेन लक्षण माह तस्मिन्निति अविभ्रान्तविलः कफेनारुद्धमुखः यतः कफेन कुंडलीकृतो न भवति संसाध्यः कुंडलीकृतस्य साध्यत्वेनोक्तत्वात् ॥ २५ ॥

तस्मिन् वस्ति कुंडले श्लेष्मणा श्लेष्मणा न्विते शोखं मुगमम् ॥ २५ ॥ तस्यैव साध्यत्वात् साध्यं तद्वति विलं वस्तिमु खच्छिद्रं पित्तो दीर्गः उपचितपित्तः स एव अर्थः ९

मारकम् २

मा. नि.
आ. ०. टी.
०८

कुंडलीभूतस्य तस्यैवलिंगमाह स्यादिति श्लेषणाविलावरोधादातः कुंडलाकारत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ वातेकुंडलिकाधी
लावातवेस्तिस्तथैवच मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्संगः क्षयस्तथा मूत्रग्रंथिर्मूत्रशुक्रमुष्मवातस्तथैवच मूत्रैसादौ विडिघातो वस्ति कुंड
लिकातथा एते मूत्राघातास्त्रयोदशेऽप्याः ॥ इमानं वादप्येने निदान व्याख्यायामूत्राघातनिदानं समाहृतम् ॥ मूत्ररोधित्वसाधनं नारीमाह
नारीति श्लेषमाश्रयाः श्लेषसमवायकारणाः पराशुक्रजाविना तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात् तथा च दृढवतः विशेषयेदस्ति गतं स
शुक्रं मूत्रमित्यादि अतएवात्र प्रायोग्रहणं नन्वेतु शुक्राश्रमर्प्यामपि कफकारणत्वमिच्छेतेवेति विरोधाभावात् प्रायशब्दश्चात्र विशेषार्थः यमो

स्यादुस्ते कुंडलीभूते तन्माहः श्वा स एव च ॥ इति मूत्राघातनिदानम् ॥ वातपित्तकफैस्ति स्त्रश्चतुर्थी शुक्रजा परा ॥ प्रा
यः श्लेषमाश्रयाः सर्वा अश्रमर्प्याः सूर्यमोपमा विशेषयेदस्ति गतं सुशुक्रं मूत्रं सपितं पवनः कफवा यदा तदा श्रमर्प्य प
जायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचनागो नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथास्याः पूर्वलक्षणमवस्था ध्यानतदा सन्नदेशेषु परि
तोतिरुक् मूत्रैवस्तसंगंधत्वं मूत्रकृच्छ्रज्वरोऽरुचिः सामान्यलिंगं रूपाभिसेवनी वस्ति मूर्द्धसु वि शीर्णधारं मूत्रं स्यात्तयामा

पमा असति चिकित्सितेऽवश्यमारकत्वात् तस्याः संप्राप्तिमाह विशेषयेदिति पवनो वस्ति गतं शुक्रं मूत्रं सपितं कफं वा शेषमुपनयेत् यदा तदा
श्रमरी भवति क्रमेण शनैर्वर्द्धमाना यथा गोः पित्ते शुभो रोचना भवति तस्या मनेकदोषाश्रयत्वमाह नैकेति त्रिदोषजा इत्यर्थः पूर्वस्त्वमाह व स्त्या ध्या
नमिति वस्त्या ध्यानं वस्तेरापूर तदा सन्नदेशेषु वस्ति शिरोमुष्कमेद्रादिषु पस्तिः संमता दिति रूक् अतिवेदनं मूत्रैवस्तसंगंधत्वं वस्तसमा
नगंधत्वं तथा मूत्र कृच्छ्रज्वरो रुचिश्च भवति तासां सामान्यलक्षणमाह सामान्येत्यादि विशीर्णधारः सविच्छेदधारः तया अश्रमर्प्या मर्प्यानि सेविते मार्गे मूत्रवाहि श्रोतः तस्मिन्

मूत्रप्रदस्येकतकुंथनात् ५

गोमेदकोमणिः किंचित्तोहितलक्षणं २

सुखं १

पीडया पीडितः २

पुन श्वलक्षणांतरमाह तस्य पायादिति तस्य पायात् वायुना कदाचिदश्रमरी कृतमार्गनिरोधव्यपगमात् तमेहेतु मूत्रयेत्
महं अनाविलंगोमेदकोपमम् आलोहितपीतमणिस्तदूर्णं तत्संक्षोभात् निरुद्धमार्गमूत्रपीडनात् अश्रमरीसंघट्टनाद्वा क्षते जाते सति मूत्रवहस्रोतसि
सासं सरक्तं मूत्रं मयत्तने आयासान् प्रवाहनादिकजनितात् प्रवाहनात् कंठवलेन सव्दं मूत्रस्यानयनं निवृत्तं नमिति लोके वातजा श्रमरीमाह तमेति
महं मत्यर्थमार्तः पुनानंदं तैर्देतान् वादति कटकटायते वेपते कपते मेहं न लिंगं मूत्रमिच्छति मय्याति अनिशकणं न कंदयन्नाभिदेशं पिडयति शक्युरीषं सा
निलंसशब्दं मुचति मुहुर्वारं वारं विंदुशः विंदुं विंदुं मेहति मूत्रयेत् श्वाचेत्यादि श्वावा किंचित् श्यामा रूपा किंचिद्रक्ता एतच्चाश्रमर्प्या वर्णाकारकथ

रुक्ता

तद्वा पायात् सुरवं मेहे दहं गोमेदकोपमम् तत्संक्षोभात् क्षते सास्त्रमाया साच्चातिरुग्भवेत् तत्र वाताद्दृशंत्वा तौ दंतान् खादति वेपते
मृद्वाति मेहननाभिं पीडयत्यनिशकणं सानिलं मुचति शक्युत्तमुहुर्मेहति विंदुशः श्वावा रूपा श्रमरी चास्य स्याच्चित्तो कंठकैरिव
पित्तेन दस्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् भल्लानकास्थिसंस्थाना रक्तापीता सिताश्रमरी वस्तिर्निमुद्यत इव श्लेषणाशीतलो गुरु
अश्रमरी महती श्रमरूपा मधुवर्णाथवासिता एता भवंति वालानां तेषां मेव हि भूयसा ॥

अश्रमरूपा विता १

रीबीजवस्तु शंकरे वंशिते १

नमा कृष्टानां प्रत्यक्षसंवादेन शास्त्रस्य प्रामाण्यख्या

पनार्थमित्याहुः आह शस्त्रोदेषोचितक्रियार्थमित्यन्ये कंठकैरिव वदं पौतिनामाह पित्तेनेति पित्तेन याः श्रमरी तया वस्ति मूत्रकोशो दस्यते
पच्यमाणक्षारेण व उष्मवान् उष्मस्पर्शः भल्लानकास्थिसंस्थाना भल्लानतक मज्जाकारा वस्तिना कृष्णा श्लेषजामाह वस्तिरिति वस्तिर्निमुद्यत
इव श्लेनेव शीतस्पर्शः गुरुगौरवयुक्तः महती कुकुटांडतुल्या श्रमरूपा मधुवर्णा ईषत् पीतशुक्ला सिता शुभ्रा प्रायेण शिशूनां भवंती साह
स्तद्वृत्तिः त्रिदोषजा वालानां भवंति तेषां तन्निदानमाह भूयसा प्रायेणेति तेन महतामपि त्रिदोषजा भवंति तेषां मेव वालानां ग्रहणाहरणे

जीतलः २

दोषत्रयजनिताः १

तत्कारणाभ्यासात् १

दिया स्वप्न अनशनं मध्यशानादि अभ्यासात् १

मेह १

कुंठनात्

॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥

मा. नि. अनेवहेतुमाह आश्रयोपचयाल्यत्वात् इति आश्रय आधारेवस्तिः उपचयः स्थो ल्यंतयो रल्यत्वं तच्च दोषाल्यत्वात् अतस्तग्रहणाहरणे सुखाः
मा. टी. सुखेनाहर्तुं शक्याः महतां तु यथोक्तहेत्वभावात् महणाहरणे तादः स्वावहादुतिग्रहणं वडिशदिना आहरणं पाटनादि पूर्वकमाकर्षणं तदर्थमे
वागुलीभ्याधारणं ग्रहणं इति सुश्रुते प्रायेणैतास्तिस्त्रो शर्मो दिवा स्वप्नमनशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भ
वंति तेषामेवा ल्यवस्ति कापत्वा न्मां सोपचयाल्यत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणा भवति शुक्राश्रयी माह शुनेति शुक्राश्रयी तु महतामेव जायते न तु बालानां
तु शब्देऽवधारणे तेषां वक्ष्यमाणसं प्राप्तेरभावात् न तु शुक्राभावात् अथवा यदुक्तं तस्य तत् शुक्रमिति मेषुना उपस्थितवेगस्य शुक्र

आश्रयोपचयाल्यत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः शुक्राश्रयी तु महतां जायते शुक्रधारणात् स्थानाच्चुतममुक्तं हि मुष्कयोरंतरे निलः शोषय
सुपसंदृत्य शुक्रंतच्छुक्रमशरी वस्तिरुक्कृच्छ्रमृत्तत्वं मुष्कश्च यथुकारिणी तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमे वविलीयते पीडिते
त्ववकाशेऽस्मिन् शर्मथेव च शर्करा अणुशोवायुना भिन्ना सा तस्मिन्नुलोमगे ॥ ॥ स्यधारणादित्यर्थः असुक्तं धृतमित्यर्थः मुष्कयो
रंतरे मेदवृषणमध्यगतवस्तिमुखे इत्यर्थः तथा भूतं शुक्रं अनिलः एकीकृत्य शोषयति सा शुक्राश्रयीति तस्यालक्षणमाह वस्तिरुगिति व
स्तिरुगित्यादि सुगमम् तस्यामिति तस्यां शुक्राश्रयीः अथवा शुक्राश्रयीः शुक्रमेव शुक्राश्रयीः पीडितो वकाशेऽस्मिन् शुक्राश्रयीः शुक्रमेव शुक्राश्रयीः
वस्तिरुगिति चतुर्थपादेन शर्करालक्षणं सैवाश्रयी असु शोवायुना भिन्ना विदारिता शर्करा कथ्यते सा शर्करा अनुलोमगे मूत्रस्रोतसि प्र
वृत्ते तस्मिन्वा यै मूत्रेण सह निरेति प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वा यै विवध्यते वद्वं प्राप्नोति न वहिर्मूत्रेण निः क्रामति अश्रमीत्वनुलोमगे
मूत्रेण निरेति शर्करा तु मूत्रेण सह निः क्रामतीत्यनयोर्भेदः सा श्रमी मूत्रमार्गप्रवृत्ता सक्ता ललासादौ र्वल्यादीनुपद्रवान् कुर्यात् ॥

सह. १

माह। अमर्थे वचशर्करेति. ११/३

अस्ति वक्ष्यते. ४

व्यायामाध्यातपैः पित्तवस्तिप्राप्यानिनादितम् वस्तिमेरुं गुरुत्वे प्रदत्तं प्रावयेत्
धः मूत्रहारिद्रमयवासस्करकमेव वा कृच्छ्रायुनः पुनर्जतेति ध्रुवात् वदन्ति तम् १

तानेवाह दौर्वल्यमिति दौर्वल्यमिन्द्रियाणां सदनं ग्लानिः कार्ष्ण्यमंगानां कुक्षिशूलहृदयशूलम् उस्मवातं मूत्राघातनिदानोक्तं शेषं सुगमम् ॥
तस्या असाध्यत्वमाह प्रश्लेति प्रश्लननाभिवृषणं श्वयथुयुक्तं नाभिवृषणं पुरुषमश्रमीक्षयति विनाशयति सिकतावालुका तत्सदृशयाश
र्करा तथा सहिता श्रमीत्यर्थः ॥ इत्यातंकदपणे निदानव्याख्यायां अश्रमी निदानम् अश्रमी रोगानंतरं वस्तिविहृत्य विकारात् प्रमेहनिदान
माह आस्येति आसनमास्या उपविष्टस्य चेष्टोपरमस्तेन कृतं सुखं एव स्वप्नसुखं द्रष्टव्यं दधीनीति बहुवचनम् सर्वजातीनां दध्नां निषे
धः ग्राम्योदकानूपरसाः रस्यंत इति रसा रसशब्देन आहार उच्यते कार्यकारणोपचारात् कानि ग्राम्योदकानि मांसानि तत्र ग्राम्याः क्षुणे

निरेतिसह मूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् दौर्वल्यं सदनं कार्ष्ण्यं कुक्षिशू
लमथारुचिम् पांडुत्वमुष्मवातं च तस्मात्स्योडनं वमिम् प्रश्लननाभिवृषणं बहुमूत्ररुजातुरम् अश्रमीक्षययथा
शुसिकता शर्करा न्विता मूत्रश्रमी निदानम् ॥ आस्या सुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयोसि नवान्नपा
नंगुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रसर्वं मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ॥ ॥ अथ मेदः पुच्छप्रभृतयः ओदका

मत्स्यकूर्मादयः आनूपाः जलसंनिधिचारिणो हंसचक्रवाकादयः एवं मांसानि पयोसि क्षीराणि अत्रापि बहुवचनं दधिवत् पानं न वा भिवृष्टिजल
पानं गुडवैकृतमिति शर्करादयो गुडविकाराः गुडकृतभक्षाश्च एतत्सर्वं प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रसर्वमिति आहाराचारादिकं कफकारिषसाधार
णो हेतुः प्रमेहस्य विशिष्टहेतुस्तु चरके निदानस्थाने हायनकोट्यालिकेत्यादिना कफस्य उष्मलवणे त्यादिना पित्तस्य कटुतिक्तकषापेत्यादिना वा
तस्याभिहितः कफपित्तवातमेहानां क्रमेण संप्राप्तिमाह मेदइति अत्र कफजा एव मेहामूयस्त्वेन साध्यत्वात् तच्चोदो उच्यते शरीरजं क्लेदं मंबु

अस्ति वक्ष्यते. ४

मेव मूर्त्रं वसा

मा.मि.
आ.ही.
२२

मज्जमेहमाह मज्जाभमिति सुश्रुतेः यं सर्पिर्महनाम्ना परिहृतः शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम् ^{१५} क्षौद्रमेहमाह कषायमिति सुगमं हस्तिमेहमाह हस्तीति
अजस्रमनवरतं वेगविवर्जितं मूत्रं वेगरहितं सलसीकं त्वगतं व्रणं विवदुः पिंडीभूतमिव दूरीप्रतिरोधमुपद्रवानाह अविपाक इति कफजे
काश आर्द्रः वातजेषुष्कः सपीनसः प्रतिशयायुक्तः एते कफजा उपद्रवाः पित्तजानामुपद्रवानाह वस्तीति वस्तिः मूत्राशयः मेहनं मेदुः शूलं तो
दः संसर्गिवातजन्यः मेहानां त्रिदोषजन्यत्वात् सुषावदरणं पाकेन अम्लिका अम्लोद्धारः विडूदः भिन्नपुरीषता वातजानामुपद्रवानाह वातजा
नामिति लोलता सर्वरसभक्षणे द्वा अयं च प्रभावो रोगस्य अथवा धातुक्षयाद् वति यथा वातग्रहण्यां गृहीः सर्वरसानामित्युक्तं शूलं वस्तिमे

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जामेही मुहुर्मुहुः कषायं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहेन मेहति हस्तिमत इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितं सलसीकं वि
वदुः चस्तिमेही प्रमेहति अविपाको रुचिश्चुर्दिनिद्रा काशः सपीनसः उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् वस्तिमेहन
योः शूलं मूष्कावदरणं ज्वरः दाहस्तस्मात्स्त्रिको मूर्द्धा विडूदः पित्तजन्मनाम् वातजानामुदावर्तकं पदं ग्रहलोलतां शूलमु
निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा पिडिका पीडितं गाढं प्रमेहो हंति मानवम् ॥ ॥

पित्तमेहोदोषोद्धारकः २

लू.मो.पा. २

हनयोरेव कासोत्रशुष्कः असाध्यतामाह यथेति उक्तोपद्रवैरविपाकादिभिर्न्यैश्च सुश्रुतोक्तैरुपद्रवैरप्येवैथिल्यकफप्रसेकमक्षिको पसर्प
णादिभिर्युक्तं अतिप्रसृतं अतिशयवद् मूत्रस्त्राविणं पिडिका पीडितं संविकादिपीडितं गाढं कालप्रकर्षात् प्रकारं तणासाध्यत्वमाह जात इति मधु
मेहिनां जातो जनितः यः पुरुषः प्रमेही स चासाध्यो भवति बीजदोषादिति मेहो रंभकदोषदुष्टबीजजातमधुमेहित्वात् मधुमेहशब्देन चात्र मे
हमात्रमुच्यते यदितुवातिकउपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते तदाचेतरमेहयुक्तमात्रा जनितप्रमेहिणानसाध्यत्वमुक्तं स्यात् ॥ ॥

पित्त. १ वे. कफजे आल ४

राम
२२

मि. १

मा. १

मुधुमेहिजनितस्य मधुमेहित्वमेव रणानुरूपतया युक्तं ततश्च मधुप्रमेही मधुमेहिना वा जातो न साध्य इति वक्तुमुचितं तस्यासाध्यत्वमपि न व
क्तव्यं मधुमेहस्यासाध्यत्वादेः अत्रापि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तं तथा च कुशी च मधुमेही च राजपष्ठी च योनरः अचिकित्स्या भवन्त्येते व
लमां सपरिक्षयादिति यत्र मधुमेहो भीष्टः स्यात् तदावलमां सपरिक्षयादीति न कृतं स्यात् तस्य स्वरूपतएवासाध्यत्वात् तथा च सुश्रुते मधुरं य
च्च मेहेषु प्रायो मध्विवमेहति सर्वेषु मधुमेहारव्यामाधुर्याच्च तनोरतश्च । ये चापिकेचित्कुलजा इति केचिदिति पितृपितामहादिसंभूताः कुशादयः
उपेक्षया पित्तकफजानामपि मधुमेहित्वं दर्शयन्नाह सर्व इति सर्व एव प्रमेहाः अप्रतिकारिणः प्रतीकारमकुर्वतः पुंसः कालेन मधुमेहत्वमायां

कु.मि.दि.ने. १

जातः प्रमेही मधुमेहि नो वा न साध्य रोगः सहि बीजदोषात् ये चापिकेचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदं त्यसाध्यान् सर्व एव प्रमे
हास्तुकालेनाप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमायां तितदासाध्या भवन्ति हि मधुमेहो मधुसंजायते सकिलद्विधा क्रुद्धे वातुक्षयादयो दो
षावृत्तपथेऽथवा आवृत्तो दोषलिंगानि सो निमित्तं प्रदर्शयन् सणाक्षीणः क्षणापूर्णो भजते ह्रस्वसाध्यताम् तितदाअसाध्या भवन्ति धा

आहतगतिः

मेहो मधु

तुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुसंभवमाह मधुसंभमिति मूत्रमिति शेषः स च द्विधा भवति एको वातुः क्षयात् कुपितवायौ वातुक्षयकुपित
वातुजस्य तु मधुमेहस्य केवलवातमेहलिंगं यदुक्तं ह्रस्वं शरीरं निपीड्य मेहो मज्जवसायुतः अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजा अपर
स्तु दोषावृत्तपथे गदाधरस्तु मधुमेहः सावरणेन वायुना क्रियते यदुक्तं चरकैर्तैरीवृतगतिर्वायुरोजश्वादापगच्छति यदावस्ति तदा क्रुद्धे मधुमे
हः प्रवर्तत इति केवल वातजेषु कषायादिवमनाद्यतियोगाद्वातुक्षयवायोरावरणं नास्तीति मेहः सावरणलिंगमाह आवृत्त इति येन पित्तादिना
दोषेणावृत्तश्चलिंगं लक्ष्यं दर्शयन् अनिमित्तं अकस्मात्क्षीणः क्षणात्पूर्णः आवरणो सति पूर्णो भवेत् स ह्रस्वसाध्या भवति उक्तं चरके समारुतस्य

ते. मेहो मज्जादिभिः ३

पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः दर्शयत्याहुतिंग
लाक्ष्यमप्यापुते पुनरिति ३

मेहप्रसिन्नतयाः ५४
रुषावृत्तपथेऽथेति मा. १ तत्र
वे. मेहो मज्जादिभिः आहतपथः ३

मा. नि. मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह मधुरमिति शरीरस्य माधुर्योदतः सर्व एव प्रमेहामधुमेहाख्यालभंते शेषसुगमं प्रमेहोपेक्षया पिडिका संभवं दर्शयितु
आ. ती. माह सरविकेति एतैः स्वनामभिः प्रसिद्धाः प्रमेहोपेक्षया अप्रति क्रियमाणेषु कालप्रकर्षादित्यर्थः प्रमेहोपेक्षयेत्यभिधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च पि
डिका संभवं दर्शयति कामसुस्थानेषु अत एव विना प्रमेहमप्येता इत्यादि संधिमर्मसु संध्याश्रितेषु मर्मसु अन्ये संधौ मर्मसु चेति व्याख्यानयति स
रविकालक्षणमाह अंतोन्नतेति अंतो उन्नता मध्ये निम्ना तद्रूपा सरवरूपा कछुपिका माह सदाहेति दाहयुक्ता कूर्माकारा जालिनी माह जालिनीति ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति सर्वे च मधुमेहाख्या माधुर्या च तनोरतः सरविका कछुपिका जालिनी विनता ल
जी मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी विदारिका विद्रधिश्चेति पिडिकाः प्रमेहोपेक्षया दश संधिमर्मसु जायंते मासलेषु च धा
मसु अंतोन्नता च तद्रूपानि मध्या सरविका सदाह कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कछुपिका बधैः जालिनी तीव्रदाहार्जिः सिराजाल समा
हृता ॥ अथ गठरुजा क्लेदापृष्टे वा जठरे पिडा ॥ २३ ॥ महती पीडिका तीक्ष्णा पीडिका विनता स्मृता रक्ता सिरा स्फोटिता दाहणा त्वलजीभ
वेत् ॥ २४ ॥ मसूरसमं स्थाना विज्ञेया तु मसूरिका गौरसर्षपसंस्थाना तत्र सा गा वसर्षपी ॥ २५ ॥ महत्पत्य चिता ज्ञेया पिडिका बाधि
पुत्रिणी ॥ विदारी कंदवहृत्ता कठिना च विदारिका विद्रधेर्लक्षणे युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥ अतिशय दाहयुक्ता मास जाले
आवृते व अस्यालक्षणं तंत्रांतरे परस्य राभिसं वधात् पीडिका चैकदेश जपितो कटादाहवती भृशं रुजालिनी मतेति ॥ अवगादेति अवगा
ह रुजालो दाः अंतर्निविष्टवेदना लोह एवे वा जठरे वा जायंते महती स्थूलानी लानी लवर्णा अल्पचितेति अल्पैः सूक्ष्मैः स्फोटैराहृता सा पुत्रिणी ज्ञेया
विदारिका माह ॥ विदारी कंदवहृत्ता विवर्तुला कठिना अशमव विद्रधेर्लक्षणे युक्तेत्यभिधानेन विद्रधेरस्या अभेदो बोद्धव्यः परमस्याना भ्रमे दोषो द्रव्यः ॥

आ. ती. २

विनता माह २ X चा वरुणी मपरे अलजी माह स्फोटिता स्फोटैराहृता दाहणा उः सदाह मसूरिका माह मसूरिका मसूरसदृशा स
धुपिका माह गौरसर्षपेति स्पष्टं ॥ २४ ॥ पुत्रिणी माह महतीति २
विद्रधेर्लक्षणा माह १

राम
२३

पिडिकानामारंभकारणमाह यदुत्तिये मेहा यन्मया यदोषारब्धाः तेषां मेहानामेताः पिडिकास्तन्मया सद्रोषमया वाच्याः श्लेष्मजेषु श्लेष्मजा पित्तजेषु पि
तजा वातजेषु वातजा कदाचित् प्रमेहे न विना पिवातादिदृष्टमेदसः पुरुषस्य जायंते एतास्ता वन्न जायंते यावद्वस्तु परिग्रहो न भवति वास्तु धिष्ठानं पिड
कानामसा व्यलक्षणमाह गुदइति अन्ते वाह मूले मर्मसु शरीरोक्तेषु सोपद्रवाः उपद्रवास्तु तटका सादयश्चरकोक्ताः ननु तटका समाससंकोचमोह
हिक्रामदज्वरा विसर्पमर्मसंरोधः पिडिकानामुपद्रवाः इति पिडिकासु प्रायेणाधः काय एव भवंति दोषदूषणा मधः प्रक्रमणात् रसायनानां च दौर्ब
ल्यात् अयनं मार्गः नोर्दुमुत्तिष्ठति दोषा इति वचनाच्च केचिदाहुः स्त्रीणां प्रमेहो न भवति इति यदुक्तं तंत्रांतरे रजः प्रसेकान् शरीणां मासिमासि विशुद्ध

ये यन्मया स्मृता मेहा स्तेषामेतास्तु तन्मया विना प्रमेहमप्येता जायंते इष्टमेदसः तावच्चैतान लक्ष्यंते यावद्वस्तु परिग्र
हः गुदे हृदि शिरस्ये शेषे मर्मसु चोत्थिता सोपद्रवादुर्वलाग्ने पिडिकाः परिवर्जयेत् इति प्रमेहपिडिका निदानम् ॥ २६ ॥
अव्यायामदिवा स्वप्नश्लेष्मालाहारसेविन मधुरेन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदो विवर्द्धते ॥ तिष्ठत्तं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहं सतः

स्त्रियः इति किंतु स्त्रीषु प्रमेहहेतुदर्शनादेतद्वेतुवर्ले रोगा संभवाच्चैतत्प्रायो वादमाश्रित्योक्तं प्रमेहनिवृत्तिलिङ्गं च सुश्रुते यथितं तस्य च प्रमेहिणा य
दामूत्रमनाविलमपि क्लिष्टं विशदकटुतिक्तं च तदारोग्यं प्रचक्ष्यते इति मेहरक्तपित्तयोर्व्यक्तिमाचष्टे वाग्भटः ॥ हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्रायवर्जितं यो
मूत्रयेन्न तन्मेहरक्तपित्तं तु तद्विरिति ॥ इत्यतः कदं र्पणे निदानव्याख्यायां प्रमेहनिदानं समाप्तम् ॥ विना प्रमेहमप्येता जायंते इष्टमेदस इ
ति कीर्तनात् पिडिकानंतरं मेदो निदानमाह तस्योत्पत्तौ हेतुमाह अव्यायामेति अव्यायामादिसेविनः पुरुषस्य प्रायो वाहृत्येन आम ए
व मधुरेन्नरसः संभवत् स्नेहात् मेदोजनयति उक्तं च सुश्रुते आम एवान्नरसो मधुरतरश्च भवति ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा० नि० अनुमेदस्ति न स्तीष्णग्नित्वात्कथं आमानाहारसंभवः यदुक्तं चरके चरनसंधुष्ययसग्निमाहारं शोषयत्यपि अग्नौ च मेदे आमासादः यदाह आमाशयस्थः
आ० टी० कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः आद्य आहारधातुर्यः स आमादुतिर्कितितइति उच्यते श्लेष्मलाहाराद्यशनशीलत्वेन कदाचित्कालव्यतिक्रमभोजनेन च
तस्य महो विकारोदयः विकारांश्चापुते घोराः काश्चित्कालव्यतिक्रमादिति अथवा मधुरतरंगान्नसोपलिप्तं नवहेस्रोतसि सर्व एवान्नरसो मधुरतरे निष्प
द्यते यथा पित्तयुक्तान्नवहेस्रोतसि मधुरस्यापि विदाहः यदुक्तं स्रोतस्य नवहेपित्तं पक्तौ वापस्यति इति विदाहिभुक्तमन्यद्वा तस्याप्यनं विदह्यत इति
सचामतुल्यत्वादामदस्युच्यते तस्यातिवृद्धं शक्तिमाह मेदसेति अन्येधातवोः स्यादयः शुक्रांताः न पुष्पंति मेदश्चीयते वृद्धिं गच्छति तस्यापि महत्स्योपर

मेदसावृत्तमार्गत्वात्सुष्यं सन्येन धातवः मेदसु चीयते तस्मादंशक्तः सर्वकर्मसु युक्तः सुतस्वेददौर्गन्धैरल्पप्राणोल्पमैथुनं मेदसु
सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितं अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् मेदसावृत्तमार्गत्वाद्वायुः कोऽप्ये विशेषतः चरनसंधुष्ययसग्निमा
हारं शोषयत्यपि तस्मात्तृतीयांशं यत्प्राहारं वापिकोऽक्षति विकारांश्चापुते घोराः काश्चित्कालव्यतिक्रमादिति अथवा मधुरतरंगान्नसोपलिप्तं नवहेस्रोतसि सर्व एवान्नरसो मधुरतरे निष्प
द्यते यथा पित्तयुक्तान्नवहेस्रोतसि मधुरस्यापि विदाहः यदुक्तं स्रोतस्य नवहेपित्तं पक्तौ वापस्यति इति विदाहिभुक्तमन्यद्वा तस्याप्यनं विदह्यत इति
सचामतुल्यत्वादामदस्युच्यते तस्यातिवृद्धं शक्तिमाह मेदसेति अन्येधातवोः स्यादयः शुक्रांताः न पुष्पंति मेदश्चीयते वृद्धिं गच्छति तस्यापि महत्स्योपर

तथा यामो द्वयमादिनाभिः १

१ मूलम् २ मूलम् ३ मूलम् ४ मूलम् ५ मूलम् ६ मूलम् ७ मूलम् ८ मूलम् ९ मूलम् १० मूलम् ११ मूलम् १२ मूलम् १३ मूलम् १४ मूलम् १५ मूलम् १६ मूलम् १७ मूलम् १८ मूलम् १९ मूलम् २० मूलम् २१ मूलम् २२ मूलम् २३ मूलम् २४ मूलम् २५ मूलम् २६ मूलम् २७ मूलम् २८ मूलम् २९ मूलम् ३० मूलम् ३१ मूलम् ३२ मूलम् ३३ मूलम् ३४ मूलम् ३५ मूलम् ३६ मूलम् ३७ मूलम् ३८ मूलम् ३९ मूलम् ४० मूलम् ४१ मूलम् ४२ मूलम् ४३ मूलम् ४४ मूलम् ४५ मूलम् ४६ मूलम् ४७ मूलम् ४८ मूलम् ४९ मूलम् ५० मूलम् ५१ मूलम् ५२ मूलम् ५३ मूलम् ५४ मूलम् ५५ मूलम् ५६ मूलम् ५७ मूलम् ५८ मूलम् ५९ मूलम् ६० मूलम् ६१ मूलम् ६२ मूलम् ६३ मूलम् ६४ मूलम् ६५ मूलम् ६६ मूलम् ६७ मूलम् ६८ मूलम् ६९ मूलम् ७० मूलम् ७१ मूलम् ७२ मूलम् ७३ मूलम् ७४ मूलम् ७५ मूलम् ७६ मूलम् ७७ मूलम् ७८ मूलम् ७९ मूलम् ८० मूलम् ८१ मूलम् ८२ मूलम् ८३ मूलम् ८४ मूलम् ८५ मूलम् ८६ मूलम् ८७ मूलम् ८८ मूलम् ८९ मूलम् ९० मूलम् ९१ मूलम् ९२ मूलम् ९३ मूलम् ९४ मूलम् ९५ मूलम् ९६ मूलम् ९७ मूलम् ९८ मूलम् ९९ मूलम् १०० मूलम्

नयथोचित उपचयो मां सोपचयः उसाहो वलं चयस्य सः २ अग्नेर्मदे सर्वे रोगा जायन्ते किंतु सुतराः अतिशयेन उदराणि जायन्ते ४

पुनरतिप्रवृद्धस्य मेदसो विशेषे हेतुमाह मेदसीति विकारान् पूर्वोक्ता नेव स्पृशलक्षणा माह ऊर्वाः स्फिक ऊर्वोरुपरितो भागः अपथावलमां सोप
चयं उसाहश्च यस्य स तथा ॥ इत्यातं कर्पणे निदान व्याख्यायामेदो निदानम् उदरोत्पेधसाधर्म्यादुदरनिदानं उदरस्य विशेषेण च हि जन्यदुष्टित
माह रोगादिति अत्रोदरस्थो रोगोपुदरशब्देनोच्यते उक्तं च तास्य तदुर्मताभ्यां च तत्समीतयापि च तत्साहचर्याच्छब्दानां वृत्तिरेषा चतुर्विधेति अयि
मां द्यदोषत्रयजनकं यदुक्तं तेषामग्निवलेहीने कृप्यंति पवनादय इति मलिनैरेति अजीर्णात् अत्यर्थं दोषजनकैर्विरुद्धाद्य शनादिभिः मल
संचयादिति मलादोषाः पुरीषादयश्च तेषां मतिवृद्धत्वात् उक्तं च तेनांतरे अतिसंचितदोषाणां पापकर्मचकुर्वतां उदराण्युपजायंते मां दायीनां विशेषे

रुणान् कृत्वा नाशयंत्याशु जीवितम् मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्च लक्ष्यगुदरस्तनः अपथोपचयोत्साहानरिति स्पृशल उच्यते इति मेदो
निदानम् ॥ रोगाः सर्वेऽपि मेदे ग्नौ सुतरामुदराणि च अजीर्णात् मलिनैश्चात्रै जीयंते मलसंचयात् रुद्धास्वेदां बुवाहीनि दोषाः
स्रोतांसि संचिता प्राणाग्न्यापानांसं दूष्य जनयंत्युदरं नृणाम् ॥ पतः यद्यप्यत्र मंदाग्निवमलिनान्नयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयजनकत्वमस्ति
तथाप्यत्रोभयहेतुजनकत्वेन दुष्टिप्रकर्षः ख्यायते तस्याः संप्राप्तिमाह रुद्धेति दोषाः स्वेदां बुवाहीनि स्रोतांसि संचिता प्राणाग्न्यापानांसं दूष्य उद
रमुत्सादयंति स्वेदाहीनि उदकवाहीनि अनयोश्च मेदः उदकवहानां स्रोतसोत्तालुमुलंकोमच स्वेदवहानां मेदो मूलं रोमकूपाश्चेत्यनेन श्रोतोनि
रोधश्चावहिरेव न पुनरतः यदुक्तं चरके स्वेदवा हिषु मार्गेषु भिन्नगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमप्ययतीति अतएवोदकपूर्णता च
रसेन प्राणाग्नीति प्राणः वायुः अग्निश्चापानो वायुरेतत् पुनरग्निं दूष्येत्यभिधाने मेदस्याग्नेः पुनर्दोषकृतं सुतरां मां द्यं बोधयति दोषसंचयगतेन

१ मूलम् २ मूलम् ३ मूलम् ४ मूलम् ५ मूलम् ६ मूलम् ७ मूलम् ८ मूलम् ९ मूलम् १० मूलम् ११ मूलम् १२ मूलम् १३ मूलम् १४ मूलम् १५ मूलम् १६ मूलम् १७ मूलम् १८ मूलम् १९ मूलम् २० मूलम् २१ मूलम् २२ मूलम् २३ मूलम् २४ मूलम् २५ मूलम् २६ मूलम् २७ मूलम् २८ मूलम् २९ मूलम् ३० मूलम् ३१ मूलम् ३२ मूलम् ३३ मूलम् ३४ मूलम् ३५ मूलम् ३६ मूलम् ३७ मूलम् ३८ मूलम् ३९ मूलम् ४० मूलम् ४१ मूलम् ४२ मूलम् ४३ मूलम् ४४ मूलम् ४५ मूलम् ४६ मूलम् ४७ मूलम् ४८ मूलम् ४९ मूलम् ५० मूलम् ५१ मूलम् ५२ मूलम् ५३ मूलम् ५४ मूलम् ५५ मूलम् ५६ मूलम् ५७ मूलम् ५८ मूलम् ५९ मूलम् ६० मूलम् ६१ मूलम् ६२ मूलम् ६३ मूलम् ६४ मूलम् ६५ मूलम् ६६ मूलम् ६७ मूलम् ६८ मूलम् ६९ मूलम् ७० मूलम् ७१ मूलम् ७२ मूलम् ७३ मूलम् ७४ मूलम् ७५ मूलम् ७६ मूलम् ७७ मूलम् ७८ मूलम् ७९ मूलम् ८० मूलम् ८१ मूलम् ८२ मूलम् ८३ मूलम् ८४ मूलम् ८५ मूलम् ८६ मूलम् ८७ मूलम् ८८ मूलम् ८९ मूलम् ९० मूलम् ९१ मूलम् ९२ मूलम् ९३ मूलम् ९४ मूलम् ९५ मूलम् ९६ मूलम् ९७ मूलम् ९८ मूलम् ९९ मूलम् १०० मूलम्

मा० नि
आ० टी०
६५

यतोद्वेनवायुनाः दुष्टस्यांत र्वायोर्द्विः क्रियतएव अस्यतु पूर्वसुपुशुने पठितं तद्यथा तत्सर्वरूपं वलवर्णकां क्षावलीविनाशो जठरे चराज्यः
जीर्णापरिज्ञानविदाहवस्योवसौ रुजः पादगतश्च शोफः सर्वेषामुदराणां सामान्यलक्षणमाह आध्यानमिति मंदाग्रिर्यद्यप्यत्र हेतुस्तथाप्यने
रतिशये दोर्वल्यलिंगत्वेन ज्ञेयम् सदनं सादः वातपुरीषयोः संगद्विः अप्रवृत्तिः तेषां संख्यामाह पृथगिति वातपित्तकफैरुच्यते त्रिभिरेकः प्री
हेनवेद्वेनक्षतेन उदकेन एवं अष्टावेवोदराणि यदुदात्तुदरस्य प्रीहोदरेण सह समानचिकित्सिततया समानलिंगत्वेनाभिन्नत्वादष्टावेवोद
राणि भवन्ति ननु यदुदात्तुदरं पृथक् प्रीहोदरादीनि च पृथगपि चत्वारि दोषजानि तथापि हेतुलिंगचिकित्साभेदात् पृथगुक्तानि तेषां लिंगानि पृ

आध्यानं गमनेः शक्तिर्दोर्वल्यदुर्वलागिता शोथः सदनं मंगानां संगे वातपुरीषयोः दाहस्तं द्राच सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि पृथक् दो
षैः समस्तैश्च प्रीहवदसतोदकैः संभवन्सुदराण्यष्टौ तेषां लिंगं पृथक् पृथक् तत्र वातोदरे शोथः पाणियान्नाभिकुक्षिषु कुक्षिपा
श्चोदरकटीपृष्ठरूपवर्धभेदनम् शुष्ककासो गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्ब्रिहासवत् सतादभे
दमुदरं तनुकृष्णशिरततम् आध्यातद्वतिवच्छब्दमाह तं प्रकरोति च वायुश्चात्र सरुक्शब्दे विचरेत्सर्वतो गतिः पित्तोदरे ज्वरो
मूकोदाहस्तद्वकटकास्यता ॥

भागे कुक्षिपर्वनेदं संविस्फूटनम् अथोनाभेरधः पक्षाशये गुरुता मलसंग्रहः पुरीषस्याप्रवृत्तिः त्वगादिषु श्यावारुणत्वं आदिशब्देन नखनेत्र
ग्रहणम् अकस्माद्ब्रिहासवदिति इति श्रमखद्वीहस्ताहं वातपूर्णद्वतिवत् शब्दं करोति उदरमिति शेषः सर्वतो गतिः सर्वकोष्ठगतो वा
युः सरुक्शब्दं धावति पैतिकमाह पित्तोदर इति तित्तास्यता तित्तसुखत्वं कटुकं स्यामिधानात् ॥ ६५ ॥

आध्यातद्वतिवदिति २

कटुः स्यात्कटुतिक्तयो रिति १

मुक्तराजीवितं ३

स्पर्शोद्भूता २

अमर्शिताः ४

विश्रुताः २

क्षिप्रपाकाः

भर्मोत्रशंखादोपीतज्ञानमिति हरितं शाकवर्णं देह्यत इति उदरमेव दह्यते दाहस्तत्र सकलदेहस्येव वोद्व्यः धूमाय ते धूममिवोद्व्यमिति क्षिप्रपाकाज्ज
लोदरातापातीत्यर्थः प्रदूयते व्यथते स्लेष्मिकमाह स्लेष्मिति सदनं मंगसादः स्वापः अंगानामेव अने आसीनप्रबलायतं गौरवमंगानां निद्रावाहल्य
उक्ते दोहलासः स्तिमितं निश्चलं शुक्लशिरानद्विचरामिद्विरिति चिरपाक इत्यर्थः सुगौरवयुक्तं स्थिरं गुडगुडाशब्दरहितं सान्निपातिकमाह
स्त्रिय इति स्त्रीग्रहणं मविवेकिजनोपलक्षणं स्त्रियो नखरोमादिभिर्युक्तं यस्मै अन्नपानं प्रयुक्तं तस्मै सौभुक्ताः सौभाग्यमिहं त्यः कार्याकार्यविचा

भर्मो तिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरितं पीतताम्रशिरानद्वसस्वेदं सोष्मदह्यते धूमाय ते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते
स्लेष्मोदरे गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं निद्रोक्ते दोहविः श्वासः काशः शुक्लत्वगादिता उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीवितं
महतं चिरामिद्विः कठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं स्त्रियोन्नपानं नखरोममूत्रविज्ञातं वैयुक्तं मसाधुवृता यस्मै प्रयुक्तं सार
योगं श्वदुष्टं बुद्धीविषसेवनाद्वा तेनाशुरक्तं कुपिताश्वदोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिंगं तच्छीतवाते भ्रशदुर्दिने च
विशेषतः कुप्यति दह्यते च सचातुरो मूर्ध्नि हि प्रसक्तं पांडुः कृशः शुष्पतिलस्मया च दृष्योदरं कीर्तितमेतदेव प्रीहो
दरं कीर्तयतो निबोध ॥ १०॥

घातेन

रविमुखा

तेन दूक्तं दूभवति ३

विश्रुताः १

वायुगत्याद्युपहतं यदल्पप्रभावं विषपीतस्य वा विष्मन्तं दूषीविषमुच्यते दूष्टो बुद्धीविषयोः सेवनाद्वा तेनाशुरक्तं दूष्टं भवति विषस्याग्नेपत्वेन रक्तस्य
दुष्टं कुपिताश्वदोषा इति स्वभावात् दोषत्रयप्रकोपकं विषं भवति सुघोरं भ्रशं कष्टकारि जठरमित्युदरविकारं तच्छीतवातादिषु कुप्यतिकोपंगद
ति दूषीविषस्य तत्रैव कोपात् दह्यते सतप्यते मूर्ध्नि विषयोगात् प्रसक्तं निरंतरं दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति एतदेव सन्निपातोदरं कीर्तितं न पुनरधि

यमउक्तम् जीर्णविषं दूषीविषमिहं त्वारावाग्निवातातपशोभितं वा स्वभावतो वा गुणविषयुक्तं विषमिहं दूषीविषतामुपैति ॥ गुणविषयुक्तं गुणविषयुक्तम् ३

नरुदरविकारं २

मा. नि
आ. टी
६७

तदुदरं स्निग्धं भवति तथा महत् तया परिहृतनाभिः उकूलितनाभिः समानतः वेदनया विस्तीर्णमिवोदरं भवति यथा दृष्टिः शुभ्यतीति दृष्टिरिव
जलपूर्णा शुभ्यतीति अंतर्जलदोलनेन संवलति कं पतेवेति कं पनं अतिशयेन चलनं शब्दमयं गुडगुडायते उदरस्यासाध्यत्वमाह जन्मनेति ॥
उत्पत्तिमात्रेणैव कष्टसाध्यं तन् उदरं वलिनः पुरुषस्य अजातं अजातोदकं सन् पलतः साध्यं कृत्वा दिति उदराणां विशेषणसाध्यत्व
माह पश्चादिति वदुः समुदरं पश्चादुद्विनाशय भवति जातोदकं पश्चात् जातोदकलक्षणं चरके पयः प्रणीतिरिव शोभेद्वा इकरं मृदुः अप्रव्यक्त
शिरः शूलं नितांतमुदरं महत् आलस्यं प्रायो ग्रहणेन कदाचित्सक्षादूर्ध्वं मपि किंदात्रं वदुः गुदं च सिद्धति इति पुनरप्यसाध्यमाह शून्येति अत्रोदरे
मास्यं वेरस्यं मूत्रं वदुः सकृदुदं जातोदकं स्नायं गं स्यान्मोक्षोऽपि १
स्निग्धं महत् तस्य रिहृतनाभिः समानतः पूर्णमिवावुना च यथा दृष्टिः शुभ्यति कं पते च शब्दा यते चापि दकोदरं तत् जन्मने वोद
रं सर्वं प्रायः कृत्तमं विदुः वलिनस्तदजातं वयन साध्यं न बोध्यतम् पश्चादुदगुदं तदुदं सर्वं जातोदकं तथा प्रायो भवत्यभा
वाय किंदात्रं चोदकोदरं शून्यासं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचमूखलशोणितमासाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् पार्श्वमं
गान्धविद्वेषशोयातीसारपीडितं विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् उदरनिदानम् ॥ रक्तपित्तकफान्वायुदुष्टान्
उपरिश्चादी
नेति शेषः कुटिलोपस्थं कुटिलमेहनं उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्नतन्वीत्वकयस्य तं तथा निपरिक्षीणं अग्निशून्यं प्युदरे पूर्वमेव भ
वति तथाप्यत्र विशेषेणाग्निशून्यो पलक्षणोऽत एव युक्तमसाध्यतालिंगं भवतीति ज्ञेयं पुनरप्यसाध्यलक्षणमाह पार्श्वेति भग्नपार्श्वं विरिक्त
मपि पूर्यमाणोदरमित्यर्थः ॥ इत्यानं कदं पने निदानं आख्यायामुदरनिदानम् ॥ उदरेशोथस्य उपद्रवत्वेन तदनंतरं शोथनिदानं अस्य सं
प्राप्तिमाह रक्तेति स्वहेतुभिः स्वातंत्र्येण दुष्टान् कुपितान् रक्तपित्तकफान् स्वहेतुदुष्टः कुपितो वा युर्वहिः शिराः बाह्या अगं भीराः शिराः

पयः प्रणीतिरिव शोभेद्वा इकरं मृदुः अप्रव्यक्त
नोतिरः शूलं नितांतमुदरं महत् आलस्यं प्रायो ग्रहणेन कदाचित्सक्षादूर्ध्वं मपि किंदात्रं वदुः गुदं च सिद्धति इति पुनरप्यसाध्यमाह शून्येति अत्रोदरे

उदो ४

राम
६७

हेतुविशेषेभ्यः

नीत्वा गमयित्वा नैरक्तपित्तकफैः रुद्धगतिरावृत्तमार्गो वापुस्तेष्वमुक्ता ये कुर्यादिति योजनं बहिः शिराशदेन अगंभीरतया उत्तानस्तौ तसामपि ग्र
हणं त्वग्मांसं संश्रयमित्यनेन व्रणशोथा तं भेदं दर्शयति यतो व्रणस्य वास्तुन्यं शोथस्य त्वग्मांसं दृष्टिभेदः यदुक्तं त्वग्मांसं शिरास्त्राद्युस्थिसंधिकोष्ठ
मर्माणीत्यष्टौ व्रणवास्तुनि भवन्तीति अष्टमुव्रणवास्तुषु व्रणशोथस्य संभवात् संहतं संहतं तास्मकं कुतः संहतास्मकमित्याह निचयादात् ॥ पू
र्वोक्ता त्रस्तसहिदोषत्रयसमुदायात् एतेन दोषत्रयजन्यत्वमस्योक्तम् तस्य संख्यामाह सर्वमिति पूर्वोक्तं संवध्यते सर्वमुत्सवं शोफमित्याहुरित्य
र्थः हेतुविशेषैर्दोषत्रयाभिघातप्रभूतकारणभेदैर्दोषरूपभेदः तस्मान्न वास्मकमाहुरिति पूर्व क्रियासंबंधः सर्वहेतुविशेषैरिति पाठान्तरे तत्र सर्वेषां
नीत्वारुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात् त्वग्मांसं संश्रयं उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः सर्वहेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्न वास्मकं दोषैः पृथ
क् द्वयैः सर्वैरभिघातादिषादपितत्पूर्वरूपद्वयः शिरायां मोगो रवं शुब्धं मया भक्तं कृशां वलानां क्षाराम्लतीक्ष्णं अगुरुपसेवा दध्नां
ममूक्षाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्निषेवणं च अंशस्य चेशानचदेहशुद्धिर्मौपघातो विषमाप्रसूतिः मिथ्यापचारः प्रतिकर्मणां
च निजस्य हेतुः श्वपथोः प्रदिष्टः ॥ शोथानां हेतुविशेषैरित्यर्थः दोषैरिति पृथक् निमित्तं दोषैर्लपः मिलितैरेकाद्वयैर्द्वयैस्त्रयः अभिघातेनै
कः विषेण चेकः एवं नवप्रकारं तस्य पूर्वस्मकमाह तदिति द्रव्यशुद्धिगुणदिषु तीव्रदाहः यदुक्तं चरके द्रव्यशुद्धिगुणदिषु तीव्रदाहः यदुक्तं चरके द्रव्यशुद्धिगुणदिषु तीव्रदाहः
शिराप्रसारणवत् पीडा अथकारणमाह शुद्धिर्बलमनादिः आभ्यासश्चरदयः अभक्तमनोजनं एतैर्पैकशास्त्रा अवलाभ्यतेषां क्षारादिसेव
नं निजस्य श्वपथोः कारणं दद्यादितु स्वतंत्रमेव हेतुः आममं पक्वं आमस्य इत्यर्थः मूत्रं मूत्रिका शकृत्प्रसिद्धानि विरिक्तं सीरस्ययादिः पुष्टं दोषजनकं नवोदकादिः गरं संयोग
जं विषं उपसृष्टान् अभिघातः अने दुष्टमाहुः ॥ अंशमिः दुर्गमः अवेष्टा निष्ठि यत्वं अन्ये अवेष्टा अयायाम् असात्त्यं च पक्वं नवदेहशुद्धिरिति बोधनाहं पिदोषे देहाशुद्धिः अभिघातः इह दोषकृतं एव ज्ञेयं वा
स्वहेतुहेतुः मौपघातः आगंतुजशोफहेतुरेव विषमाप्रसूतिरिति आमगर्भपतनादिका मिथ्यापचारप्रतिकर्मणा वमनादिपचकर्मणा मिथ्यापचारः असम्यकरणं श्वपथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य सन्निहृत्वातो

हेतुविशेषेभ्यः
नोतिरः शूलं नितांतमुदरं महत् आलस्यं प्रायो ग्रहणेन कदाचित्सक्षादूर्ध्वं मपि किंदात्रं वदुः गुदं च सिद्धति इति पुनरप्यसाध्यमाह शून्येति अत्रोदरे

उत्तेज्य उन्नतं किं विविधं सुतेजः अतः पूर्वोक्तं निश्चयः रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् संज्ञातं धनं तमुत्तेज्योऽथ माहुरित्यन्वयः तस्योत्तेज्योऽपि किं स्मरित्याकांक्षायां माहः अतः वरिष्ठं त्वं स्मृतः अनियतास्थितिः स्यात् इति
र्थः चिकित्सायां तैरेके तापनिवृत्ते तन्नामवस्थितं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् अथवा सोत्तेज्योऽपि त्वं उन्नतं त्वमप्यनवस्थितं स्यात् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १

निमित्तत इति गते स्नेहोऽन्मर्दनोर्निमित्ततः प्रशम्यति उपशयं प्राप्नोतीति उपशयार्थमेतदुक्तम् ३

मा. नि तस्य सामान्यलक्षणमाह सगौरवमिति उर्ध्वसंतापयुक्तं शिरादृशत्वं तासामलाभात् अथवा तस्य लक्षणमाह चल इति चलः स्थाना
आ. टी तस्यानात् स्थानांतरगतिः तनुत्वकं अल्पत्वकं परुषः कर्कशः अरुणः रक्तवर्णः असितः कृष्णः सुप्तिः स्यशीज्ञानं हर्षलोमहर्षः अर्तिः पीडा
२ अनिमित्ततः प्रशम्यतीति वायो श्रुत्वेन च कदाचिन्निमित्तं विनापि पीडितो भवति प्रोन्नमति प्रपीडित इति प्रपीडितः सन्तनंतरमुन्न
मतीत्यर्थः दिवावली दिवावलवान् यदुक्तं चरके यश्चाप्यरुणवर्णः भः शोफो नक्तं प्रशम्यतीति पैतिकमाह मृदुरिति मृदुस्पर्शः मधुयुक्तः

संगंधः ४

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्तेज्यमूष्माय शिरातनुत्वम् सलोमहर्षं च विवर्णता च सामान्यलिंगं श्वपथोः प्रदिष्टम् चलस्त
नुत्वकं परुषोरुणोसितः प्रसुप्तिहर्षाति युतो निमित्ततः प्रशम्यति प्रोन्नमति प्र पीडितो दिवावली च श्वपथः समीरणात् मृदुः
संगंधोसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेददृषामदान्वितः य उष्यते स्पर्शरुग्गिरागकृत्सपितशोफो भृशदाहपाकवान् गुरुः स्थिरः
पांडुरोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिव हिमां यकृत् सक्कृजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मक निदाना
कृत्तिसंसर्गात् श्वपथः स्यात् द्विदोषजः सन्निपातात् शोथो व्यामिश्रलक्षणः अभिघातेन शस्त्रादिद्वेदमेदध तादिभिः ॥ ॥

भृशदाहपाकवान् १

सर्वाकृतिः १५

विशेष्यनिविनाशोः सन्निवलीति १

अक्ष्णोरोगकृत् अतिशयदाहपाकवान् वाकजमाह गुरु रिति स्थिरः अचलः प्रसेकोलालास्त्रावः सक्कृजन्मप्रशम इति सन्नो स्रोतोवरो ध्वजे
नदेहक्लेदेन चेष्टया च कफस्य दृढता तज्जः शोथोवलवान् भवति दिवास्फुटलो तसि शरीरे च शयुक्ते च कफो न वली वायुस्तुते वली तज्जः शोथो दिवा
वली भवती दृढजन्मप्रशमनिपातजानाह निदानेति द्विदोषयोर्निदानलक्षणं संसर्गयोः द्विदोषजाज्ञेयाः सन्निपातात् सर्वाकृतिः व्यामिश्रलक्ष
णः मिलितवादित्रयलिंगः अभिघातजशोथमाह अभिघातेनेति श्वपथः शस्त्रादिभिः कृतो भवति ॥ ६ ॥ ॥ ॥
असितपीतरागवान् १ ता १
असितपीतरागयुक्तः भ्रमदि उपद्रवैर्युक्तः सक्कृजन्मप्रशमः उष्यते तप्यते अक्षिरो गच्छति १
॥ दिवरादिना च आदिश देन लुगु प्रहारादिष्टवते ॥ ॥ ॥

रामः १६

अविषप्राणिना मपीत्यनेन दंष्ट्रादंतनखानां स्वभावादेव सविषप्रसक्तम् किंतु सर्पादिविषं मार्कं भवति अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकं भवतीति विशेषः ४

विजलसंज्ञः २

महान्तकपिकुजै रसे १

विषमर्षवत् १

तथा संकारः संमार्जनीतिः क्षिप्रोत्पत्तिः ४

हिमानिलः शीतवायुः उदध्निलः समुद्रवातं भस्त्रातकरसैः कपिकुशरकैः कपिकुशरकसिंवी एतेषां स्पर्शात् प्रसरणशीलः भृशोष्मा अतिश
यसंतापकृत् पित्तश्वपथुलक्षणः विषशोथलक्षणमाह विषज इति सविषप्राणिनः सविषायेजंतवः शतपटील तादयः तेषां शरीरोपरि सर्पणं मृत्त
णं चंदूपमपि श्वपथोर्हेतुः दंष्ट्रादंतेति दंष्ट्राकुटिलाकारादुदति लोके दंताग्ने भवाः अन्ये दंष्ट्रादंतनखेति पठति तत्र दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः नखाः
प्रसिद्धाः अविषप्राणिनां मनुष्यादिनां मर्षं भिघातः शोथहेतुः विषमूत्रेति सविषप्राणिनां विषमूत्राद्युपहतं मलिनं च यद्वत् तस्य संस्पर्शात् अन्ये
मलवस्तु इति पठति तत्र सविषप्राणिनां विषमूत्र शुक्रोपहतत्वेन यन्मलवस्तु तस्य संस्पर्कादित्यर्थः सविषाये वृक्षास्तेषां योऽनिलस्तन्मध्याग
हिमानिलोदध्निलैर्भस्त्रातकपिकुजै रसैः शुकैश्च संस्पर्शात् श्वपथुः स्याद्वि सर्पवत् भृशोष्मालोहिताभासः प्रायशः पित्तल
क्षणः विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् दंष्ट्रादंतनखाद्या तादविषप्राणिनां मर्षं विषमूत्र शुक्रोपहतं मलवस्तु संस्पर्शात्
विषदृक्षानिलस्य शोद्धरयोगावचूर्णनात् मृदुश्चलो वलंबी च शीघ्रोदाहरुजाकरः दोषाः श्वपथुमृदुहिक्वैत्यामाशयस्थिताः पका
शयस्थामध्ये तु वर्चः स्थानगतास्त्वचः कृत्स्नदेहमनुप्राप्ता कुर्षुः सर्वसरंतथा यो मध्यदेशे स्वपथुः संकरः सर्वगश्च यः ॥ तस्य स्पर्शादपि मरः ॥
संयोगजं तस्य योगे युस्यते न वस्तुनाः १
कृत्रिमं विषतस्यावचूर्णनात् तस्य शरीरस्य शोदित्यर्थः मृदुस्पर्शः चलः स्थानांतरगतिः अवलंबी अव्योगमनशीलः शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः पस्मिन् देशे दो
षाः शोफं कुर्वन्ति तयाह दोषा इति उर्ध्वमिति उरः प्रमत्सूदं देहे मध्य इति उरः पक्वाशयमध्ये अव इति पक्वाशयादध्वं च स्थानं पुरीषाशय
सर्वशरीरेण शीलं अतः स्थानाश्रयत्वेन हृद्भादिभेदमाह यदुति मध्यगस्य श्वपथोः कष्टसाध्यत्वं तद्देशप्रभावात् सर्वग इति सर्वदेहगामी सर्व
ज इति पाशान्तरे तत्र सन्निपातिकः ॥ ॥ ॥ ॥

सर २

सर्वजः १

स्थिताः २
सर्वमरमिति

अयमपि आगतुजः तथापि सामान्यागतुजशोथचिकित्सातो स्यादिति
चिकित्साभिधानात्पृथक् पठितः ४

मा.नि
आ.नी
६६

यश्चोर्ध्वपरिसर्पतीति पुरुषविषयमेतत् चकारात् स्त्रियश्चोपरिजोयोधोयातिसगृह्यते यथागुह्यजोयः ससर्वगः उपद्रवाविष्टस्यासाध्यत्वमा
ह स्वासइति यस्येतानिसंतिश्वयथोसतितं परिवर्जयेत् ^{१०}स्यानभेदेनासाध्यत्वमाह अनन्येति न अन्योपद्रवाः अनन्योपद्रवाः शोफस्तेष्वप्ये
पद्रवाः तैः कृतः ते च सुश्रुतोक्ताः स्वासः पिपासादौर्वल्यज्वरश्चुर्दिररोचकः हिक्कातिसारकासाश्च शोथिनं सपयंति हि चरवे पुत्तमः चूर्दिः
श्वासोः रुचिस्त्रिज्वरतिसारएव च सप्तकोपंसदौर्वल्यशोथोपद्रवसंग्रहइति अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृतनिदानेन न
न्योपद्रवकृतः अन्योपद्रवकृतः ततः निदानाज्जातइति तेन शोफजनकनिदानादेवोत्पन्नइत्यर्थः पांडुरोगादौ तु यः शोफः सोन्योपद्रवकृतनि

अर्द्धगिरिभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वपरिसर्पति श्वासः पिपासा चूर्दिश्चदौर्वल्यज्वरएव च यस्य चान्नेरुचिर्नास्ति शोथिनं परिवर्जयेत् अन
न्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः पुरुषं हंति नारी तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् न वोनोपद्रवः शोथः साध्यो साध्यः पुरेरितः इति शोथनि
दानम् ॥ कुट्टोर्ध्वगतिर्वीयुः शोथश्चलकरश्चरन् मुष्को वंक्षणतः प्राप्य फलकोशमिवाहिनीं प्रपीडय मनीर्द्धिकरोति फलकोश

दानाज्जातः साध्य एव पादसमुत्थितः पुरुषं हंति नारी तु मुखजो हंति गुह्यजो वस्ति संजातः ^{११}द्वयमिति नरं नारी च पुरुषं तं ज्ञातरे पादप्रवृत्तः श्वय
धुर्नृणां यः प्राप्नुयान्मुखं वक्त्रादधस्ताद्योयाति वस्ति तस्य न सिद्ध्यति क्षीरपाणिना पुत्तं उर्द्धगामी नरं पद्माम चोगामी मुखवात् स्त्रियं उभयं वस्ति संजा
तः शोथो हंति न संशयः साध्या साध्यलक्षणमाह नवइति न वोनोवोस्थानः उपद्रवगहितः उपद्रवाः पूर्वोक्ताः श्वासादप्येतैर्मुक्तः ससाध्यः असाध्यः
पूर्वरितं अर्द्धगिरिभूतइत्यादि ॥ २० ॥ इत्याते कदर्पणे निदानाज्जातयाख्यायां शोथनिदानम् ॥ २१ ॥ शोथाधिकारात् वृद्धिर्भिषीयते वृद्धेः संग्राप्ति
माह नृद्धइति अनर्द्धगतिर्वीयुः मुष्को वान् गच्छन् वंक्षणतो मेढ्रजंघां सकाशात् फलकोशमिवाहिनीरिति फलचकोशश्च फलकोशो अथवा ॥

ऊर्द्धगामी मुखगामीः अर्द्धगामीः पादगामीः तथा च तं ज्ञातरे स्त्रीणां वक्त्रात् पदं याति वस्ति जघनसिंध्यतीति उभयं नरं नारी च ॥ ११ ॥ ३
संक्षेपः १

अत्र द्वावेकः २

फलयोः कोशो फलकोशो तदुहाधमनीः प्रपीडय संदृष्ट्य वृद्धिकरोति फलकोशयोरिति द्विवचनमुपलक्षणं तेनैकफलकोशोपि दृश्यमाना वृ
द्धिः संमता वृद्धिः कुर्यादइति लोके वृद्धेः संख्यामाह दोषेति दोषत्रये स्त्रयः रक्तेनैकः मेदसा चैकः मूत्रेणैकः एवं सप्त संख्ययेव निदेशादेव सं
ख्यायां लब्ध्या पुनः सप्त धेति वचनेन नाधिकसंख्या निरासार्थं दृष्टं जाया अपि वृद्धेर्निगमः दृष्टं जाया त्वसंभवो व्यापि स्वभावात् मूत्रात्र वृद्ध्या
वातवृद्ध्या तर्भावात् मूत्रसंख्या निरासः अनयो वातजत्वे पिनिदानचिकित्साभेदात् पृथगभिधाने निदानभेदनिबंधन एव व्याधिभेद उक्ता दो
षदूष्य संसर्गादापतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां व्याधीनां भेदइति अतएव मूत्रात्र जावपि वातात् तत्र हेतुभेदतएव भेदः केवलइति वृद्धिशब्दः

दोषां तमेदो मूत्रां त्रैः सदृष्टिः सप्तधा गदः मूत्रां त्रजां वप्यनिला देतु भेदस्तु केवलः वातपूर्ण इति स्पर्शो रुसो वाताद हेतुरुक् पक्वो दुंब
रसंकाशपित्तादौ होष्मपाकवान् कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडुमान् कठिनोऽल्परुक् क्षमस्फोटावृतः पित्तवृद्धिर्लिंगश्च रक्तजः कफ
वन्मेदसा वृद्धिर्दुस्ताल फलोपमः मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः सच गच्छतः अंभोभिः पूर्ण इति वत्सोभं याति सरुग्मदुः ॥ पुल्लिगे वा

वानजमाह वातेति वृत्तिश्चर्मखलि अनिमित्ततो मेदतो दादिरुक् पित्तजमाह पक्वेति पक्वो दुंबरसंकाशः पक्वो दुंबरफलसदृशः तथा दादिरु
क्तः कफवृद्धिमाह कफादिति कफावृद्धिः शीतः शीतस्पर्शः तथा गुरुः स्निग्धः कंडुमान् कंडा द्वा कठिनोऽल्परुक् क्षमस्फोटावृतः रक्तजमाह
रक्तजो वृद्धिः क्षमस्फोटावृतः पित्तवृद्धिर्लिंगश्च पक्वो दुंबरसंकाशादिभिर्युतो भवेत् अत्र नुक् क्षमस्फोटावृत इति पित्तवृद्धिर्लिंगादधिकं तेन हे
तुलिंगचिकित्साभेदात् कजो वृद्धिः पृथगाप्यते मेदोजमाह कफवत्कफवृद्धिर्लक्षणः तालफलोपमइति पक्वता रसवन्नीलवर्तुल मूत्रजमाह
मूत्रेति मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजो भवति गच्छतः पुंसः जलपूर्ण इति वत्सोभं याति पूरितो भवति सरुक् सव्यथः मृदुः मृदुस्पर्शः ॥ ६ ॥

श्रीलारिकासि
उतः ५

मा. नि.
अ. सी.
१००

मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवेदना फलकोशयोर्धः मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवेदना फलकोशयोर्धः मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवेदना फलकोशयोर्धः
 मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चलयफलकोशयोः वातकोपिभिर्गह्वरेः शीततोयावगाहनैः धारणेण भारांश्च विषमांगप्रवर्तनैः क्षोभणैः क्षो
 भितो न्यैश्च सुद्रात्रावयवयदा पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् कुर्यादंशुणसंधिस्थो ग्रंथ्याभश्च यथुतदा उपेक्षमाणस्य
 च मुष्कृद्दिमाध्मानरुक्स्तंभवती सवायुः प्रपीडितो तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयनेति पुनर्विमुक्तः पस्यात्रावयवी श्लेष्मान्मुष्क
 णोर्वातसंचयात् अत्र हि दुर्साध्यो वातवृद्धिः समाकृतिः इति वृद्धिनिदानम् ॥ ३६ ॥ औग्रथिरूपमसाध्यं यथुं करोति तत्र ग्रंथिरूपेण स्थिता
 कालान्तरेण फलकोशंगत्वा तां मुष्कृद्दिमाध्मानरुक्स्तंभवती सवायुः प्रपीडितो तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयनेति पुनर्विमुक्तः पस्यात्रावयवी श्लेष्मान्मुष्क
 जंतोर्नयति वंशं वंशणात्तदुजायुक्तं फलकोशं प्रपद्यते इति सच श्वयथुः करेण पीडितः सशब्दं प्रयाति मुक्तः सन्नात्रापयनं पूरयन् पुन
 रायाति असाध्यमाह यस्येति आश्लेषात् संयोगात् वातसंचयात् मुष्कयोरत्र वृद्धिर्भवति अपसाध्यः कथं तर्हि चिकित्सा अप्राप्त फलकोशा
 यां चिकित्साविधिः प्राप्त फलकोशात् साध्या पाप्यायां चिकित्साविधिः यदुक्तं भोजे पाप्यं तामंत्रजां विदुरिति वर्धनिदानं तु तत्रांतरे पच्यते तय
 वातस्या १ उपेक्षमाणस्य मरुद्दिहृद्दिमाध्मानरुक्स्तंभवती सवायुः प्रपीडितो तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयनेति पुनर्विमुक्तः पस्यात्रावयवी श्लेष्मान्मुष्क

करोति प्र
 सेवना निचयगतं करोति प्र
 सेवना निचयगतं करोति प्र
 सेवना निचयगतं करोति प्र
 सेवना निचयगतं करोति प्र

दृढेर्मुक्तमुष्कसाध्या तदनंतरं गलगंडनिदानम् तस्य सामान्यलिंगमाह निवदुर्दृतिः निवदुर्दृतिः निवदुर्दृतिः निवदुर्दृतिः निवदुर्दृतिः
 हानेशोथमल्यं वाह नुमन्या गलाश्रयं लवंतं मुष्कवत् दृष्टा गलगंडं विनिर्दिशेत् तस्य संप्राप्तिमाह वातदुर्दृतिः वातकफमेदोसि पृथगलगंडका
 रणानि तेन नत्रप एव गलगंडाः पैतिकस्तु न भवत्येव व्याधिसंभावात् मन्वे उभे कंठसंधौ क्रमश इति शनैर्दृष्टिर्दिशिता खलिंगैः समन्वित
 मिति वातकफमेदोलक्षणैः वातिकमाह तोदान्वित इति तोदः पीडा विशेषः कृष्णशिरावत् पारुष्ययुक्तः स्पर्शेन कर्कशः चिरवृद्धिरिति
 निवदुः श्वयथुर्धस्य मुष्कवलं वते गले महान्वायदिवाह स्वो गलगंडं तमादिशेत् वातः कफश्चापि गले पृथुष्टे मन्वे
 समाश्रित्य तथैव मेदः कुर्वेति गंडं क्रमश खलिंगैः समन्वितं तं गलगंडमाह तोदान्वितः कृष्णशिरावत् पारुष्ययुक्तः स्पर्शेन कर्कशः चिरवृद्धिरिति
 वापवनात्मकस्तु पारुष्ययुक्तः श्विरवृद्धिपाको पटु रूपा पाकमियात् कदाचित् वैरस्य मास्यस्य च तस्य जंतोर्भवेत् तथा
 तालुगलप्रशोषः स्थिरः सवर्णो लघुगुणकंडः शीतो महान्वायिकफात्मकस्तु चिराभिर्दृष्टिर्भजते चिराद्वा प्रपच्यते मेद
 रुजः कदाचित् माधुर्यमास्यस्य च तस्य जंतोर्भवेत् तथा लुगलप्रलेपः स्निग्धो गुरुः पांडुरनिष्ठगंधो मेदोभवः कडुयुतो लघुः
 व्याधिप्रभावात् वातजोपिचिरेण वर्द्धते कारणा प्रतिनियमेन कदाचित्पाकं गच्छति कारण प्रतिनियमस्तु वाद्ये निमतः आंतरं च पाककारणं पित्तं
 तंच नियतमेव कदाचिदिति सर्वकालं यदृष्टं पाचैव भवेदिति पाठान्तरे तत्र पाक इति शेषः श्लेष्मिकमाह स्थिर इति स्थिरोति श्वलः सवर्णं प्रकृति
 समवर्णः महान् स्फूर्लः मंदरुज इति कदाचिद्यदा प्रपच्यते तदा मंदरुज एव प्रपच्यते पाककाले पीडान भवतीत्यर्थः प्रलेप इति श्लेष्मणालिपुद्ग
 वं मेदोजमाह स्निग्ध इति अनिष्टगंधः अलावुवत् तु वी फलवत् अल्पमूलस्तनूमूलः देहानुरूपस्य यदृष्टिः देहस्यैकार्षेयस्य देहवृद्धौ वृद्धिः

पनेवते लोतुवदुल्लयमुलोरे
 तानुरूपः स्यदृष्टि युक्तः
 लिप्यात्मना तस्य भवेच्च जंतो

मा. नि.
आ. टी.
१०९

मलेऽनुशब्दमिति अनुनादं प्रतिशब्दं करोति गलेन शब्दमिति पाठान्तरं सुगमं असाध्यमाह कृद्धोक्तु संतमिति दुः रेवनश्वासविमोक्षकारकं मृदु
सर्वगात्रं शिथिलं सर्वगात्रं अति-क्रान्तवत्सरं भिन्नस्वरं स्वरभेदवंतं स्थानतुल्यतया गंडमालामिहैवाह कर्कचित्ति कर्कचुल्लुखदरं को।
लं वृहद्वदरं अतो वाह मूलं मन्वा शिरो धः वंशं गं जानु मेद संधिः मेदः कफाभ्यामिति मेदोदूष्यं कफोदोषोऽत्रारं भकः मेदः कफौ च प्राधान्ये
नोक्तौ तेन वातपित्तसंचयोप्येवं दृश्यः यदहं भोजः वातपित्तकफाद्वृद्धा मेदश्चापि समाचितं जंघयोः कंडराः प्राप्य मत्स्या इ सदृशान् बहून्
कुर्वन्ति ग्रंथितास्तेभ्यः पुनः प्रकपितो निलः तान् दोषान् दृग्गो वक्षः कक्षाम न्यागलाश्रितान् नाना प्रकारान् कुरुते ग्रंथीन् सालपची मता व्यामिश्रे

गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् मूलम् १

इति गल गंडः १

कृद्धोक्तु संतं मृदु सर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् स्त्रीणं च वैद्यो गल गंडजुं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेत् कर्कचु
कोलामलकप्रमाणे कक्षा समन्या गल वंशेषु मेदः कफाभ्यां चिरमंदयाकैः स्याद्गंडमाला बहुभिश्च गंडैः ते ग्रंथ
यः केचिदवाप पाकाः स्रवंति नश्यंति भवंति चान्ये कालानुवंचं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदंति केचित् ॥ दोषजातासां

इति गंडमाला २

कृद्धसाध्या प्रकीर्तिता तासां वातोत्तरा रुक्षा वातवेदनयान्विताः क्षिप्रपाकसमुत्थानादाहयुक्ता च पैतिकी गूढपाका च कठिना कफात् स्निग्धा ल्प
रुक्का मेदोविकाश्लेष्मिकी च विशेषादतिमार्दवा अपची कंठमन्या सुकक्षा वंशेषु तां तु मालाकृतिसमां कंठदृष्टं न संधिषु गंडमाला
विजानीयादपची तुल्य लक्षणा मिति स्याद्गंडमालेति माला तुल्य गंडा अया गंडमाला गल मात्र एव च के गंडमाला पठिता यथा मेदः कफात् शोणि
तसंचयो योगलस्य मध्ये गल गंड एक स्याद्गंडमाला बहुभिश्च गंडैरिति गंडमाला तुल्यतया अपची माह तदुति गंडमालारंभकदोषदूषा कृतयो ग्रं
थ यस्त एवेत्यर्थः अवापपाकाः अलव्यपाकाः कालानुवंचमिति चिरकालसंवंचं सैवापचीति तादृशी आमलकरूपा अपची भण्यते सैवा

सुवंतिकेचित् नश्यंति पुरो हंति अन्ये भवंति च १

या गंडमाला चिरंति स्मृतिः सैवापचीतिकेचि
द्वेति १पचीत्यनभिहितत्वात् स्रवंतीति क्रियायोगेपि
न द्वितीया ॥ ११ ॥ सा साध्या स्मृता-राम
१०९

साध्याः स्मृता इति के २

अपचाः १

दिकः १

तस्यासाध्यत्वा माह साध्या इति साध्या स्मृतेति पूर्वश्लोकेन संबंधः स्रवंति नश्यंति भ
वंति चान्यदस्यादि पीनसादिभिरुपद्रवैर्युता असाध्या अपची गंडकरूपतया ग्रंथिकामाह वातादपचति वातादयो वातपित्तकफाः प्रत्ये
कंदुष्टाः मांसमंसक संदूष्य शोफं कुर्वन्तीति संबंधः एतेन पंच ग्रंथय उक्ताः दुष्टिश्चात्र वृद्धिरेव
संदूष्य मेदश्च तथा शिरोश्च स्यनेन मेदोजः शिराजश्चैवं द्वौ संदूष्य मांसं मसृगित्यत्रां सजः क्रमो ह्यंघनेन तयोः प्राधान्यप्रतिपादना

साध्याः स्मृता पीनसपाश्वर्शरुका शज्वरुर्दिपुता त्वसाध्या वातादयो मांसमंसक प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च
तथा शिराश्च वृत्तान्तं विप्रथितं तु शोफं कुर्वन्त्यतो ग्रंथिरिति प्रदिष्टं आयम्यते ह्यश्वाति तु यते च प्रभस्य
ते मथ्यति भिद्यते च कृत्वा मृदुर्वस्तिरिवांततश्च भिन्नः स्रवे चानिलजो स्रमं कुरु ददत्यत दूष्यति चूष्य
ते च पापयते प्रज्वलती वचापिरक्तः सपीतोप्यथवा पिपिता द्विन्नः स्रवे दुष्टमतीव चास्रमं शीतो विवर्णो
ल्परुजो गतिकंडः पाषाणवत्संहननोपपन्नः चिराभिद्विद्विश्च कफप्रकोपाद्विन्नः स्रवे चूल्कघनं च पूयम् ॥ १४

ग्रंथितं १

रं दत्त इति २

र्थं वृत्तं वर्तुलं उन्नतं उच्छ्रं विप्रथितं विद्धि च विथितं अतो विप्रथितत्वादेव ग्रंथिसंज्ञा वातिकमाह आयम्यत इति आहृष्यदीर्घक्रियत इ
वश्वाति किं नती वतु घते श्रलेनेव प्रभस्यते क्षिप्यते मथ्यति आलोडयती वभिघते विदार्यत इव पैतिकमाह अग्निना अस्य र्थदस्यत इ
व दूष्यति धूमायत इव चूष्यते शृंगेण व पापयते भृशं पच्यत इव शोरेण किंच उल्क्यत इव ज्वलती वज्वलेनेव भस्मीभवती ववर्णेन
रक्तः अथवा पीतः भिन्नः सन् अतीव ति शयेन दुष्टं स्रवति श्लेष्मिकमाह शीत इति अविवर्णः प्रकृतवर्णः पाषाणवत्संह ताविनो

अंतस्तापं करोति २

आततः विस्वारितः मृदुः न च न्तः कठिनः अजः रुधिरः अजः प्रकृतं सवेदित्यर्थः ३

पाषाणवत्संहननोपपन्न इति १

भिन्नः सन् शुक्लं घनं ग्रंथं तवेव १४

हा

मानि
आष्टी
१०२

मेदोजे १

दे १

मेदोजमाह शरीरद्विहस्याभ्यायथाक्रमं वृद्धिहानीयस्य सतथाभिनेसतिपिण्याकसर्पिः सदृशमेगद्वृत्तिस्तव
नीत्यर्थः पिण्याकस्तिलकल्कः सर्पिरत्रस्यानंतत्सदृशमेदोगद्वृत्ति उत्तंचभोजे मेदोवापर्यदा मांसेनिक्षिपेदथवात्वचितत्रमेदोभवोग्रंथि
श्यावोभवति पांडुरः कृशः कृशमहानस्थूलेग्रंथिश्चिन्ने वपीडितः तिलकल्कनिभस्त्रावो घृतवच्चास्यजायतद्वृत्तिशिराजग्रथेः संप्रा
प्तिमाह व्यायामेति ते स्तेरिति बलवद्विग्रहादिभिः शिराप्रतानं शिराभ्यो निर्गतं सूक्ष्मशिराजालं संकुच्येति अंतर्भाषितोत्रण्यर्थः तेन संको

चालयिता २

शरीरद्विहस्याभ्यायथाक्रमं वृद्धिहानीयस्य सतथाभिनेसतिपिण्याकसर्पिः प्रतिमंचमेदः व्यायामजा
तैरवलस्यते स्तेराक्षिप्यवायुस्तु शिरा प्रतानं प्रसंकुच्य संपीड्य विशेष्य चापि ग्रंथिकरोत्पन्नतमाशुवृत्तम् ग्रंथिः शिराजः सतु
कृशसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च सचारुजश्चाप्यचलो महाश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः गात्रप्रदेशे क्वचिदेव
दोषाः समुद्दिता मांसमस्तकप्रदूष्य वृत्तं मृदुं मंदरुजं महातमनल्पमूलं चिरद्विपाकमकुर्वन्ति मांसो कूपमत्यगाधं तद्वृद्धं
शास्त्रविदो वदन्ति ॥

मांसवोपितद्व्यसाम्पाद्विधाभिधानः १५

अर्द्ध १

कचिदेवगात्रप्रदेशे स्तिष्ठेत् २

स्तिग्रंथिः २

साध्यत्वमाह सति चकारेणारुजं दिप्रमयोगात् अपरेपि ग्रंथयप्रसाध्या इति सूचयति यदुक्तं भोजेन पंचैतानरुजोग्रंथीनमर्मजानचला
स्यजेत कपोल गलमन्यासुदुश्चिकित्स्याश्च संधिष्विति अथावुदान्याह तस्य संप्राप्तिमाह गात्रेति कचिदेवेति अनियतदेशेन पुनरपचीवत
नियतप्रदेशे संसृजिता इति पाठान्तरे तत्र वृद्धा मांसमस्तकप्रदूष्येति सर्वोर्वदेषु साधारणं दूष्यम् मांसार्वदमेदोर्वदयोस्तु विशेषेण मांसमेदो
दुष्टिः वृत्तवर्तुलं मृदुमृदुस्पर्शं मांसमेदः आश्रयत्वात् असंगा चंदूरानुप्रविष्टं अतएवानल्पमूलमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ ६ ॥

समुद्दिताः २

स्तिग्रंथिधिकारः ३

राम
१०२

चुद्व-संपीड्य संहतीकृत्य ३ मांसासृजोः सर्वेषुर्वदेषु दूष्यत्वं रक्तजैर्- (स वं न्यजसंरुधिरं प्रदुर्धमसाध्यमेतदुधिरात्मकं रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्पांडुर्वदवृद्धपीडितस्तु ॥ १०० ॥ सू २
विशेषतोरक्तदुष्टिः एवं मांसार्वदेविशेषतो मांसदुष्टिर्वोद्वयः १

भवन्ति २

तस्य संख्यामाह वातेनेति वातादिभि र्यद्वृद्धं जायते भवति तेन घट् अर्बुदानी भवन्ति ग्रंथे समानानीति वातपित्तकफमेदोजग्रंथिभिर्वातपित्त
कफमेदोजावुदानां लक्षणानि समानानि शोणितमांसयोस्तत्त्वक्षणं पृथक् पृथक् तैरुक्तं माह दोषद्वृत्तिर्दोषोत्रपित्तं रुधिरं शिराश्च संकुच्य
संकोअपाकमिति दूषस्याकं तेन सत्तावप्रिसुपपन्नं भवति दोषप्रदुष्टः उन्नत्यति उद्धितो भवति अजसं रुधिरप्रवृत्तिमपि रुधिरं चाविधान
भूतं प्रवर्तते ननु पाकात् दूषदेव स्वावस्यकैद रूपकस्योक्तत्वात् सुश्रुतोक्तेः रक्तक्षयोपद्रवैः पांडुः स्यात् मांसजस्य संप्राप्तिमाह मुष्टिनि सु

वातेन पित्तेन कफेन चापिरक्तेन मांसेन च मेदसा च यज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रंथेः समानानि सदा भवन्ति दोषः प्रदुष्टो
रुधिरं शिराश्च संकुच्य संपीड्य ततस्त्वपाकं सत्तावमुन्नत्यति मांसपिंडं मांसाकुरैराचितमाशुवृद्धिं मुष्टिप्रहारादिभिरर्दिते गे मांसं
प्रदुष्टं जनयेत्तु शोथम् अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपा कमशमोपममप्रचाल्यम् प्रदुष्टमांसस्य तरस्य गाढमेतद्वेनां सप
रायणस्य मांसार्वदेत्वे तदसाध्यमुक्तं साधेष्वापीमानि विवर्जयेत् संप्रसृतं पच्यजातं स्रोतस्सुवायच भवेत् चाल्यम् यज्जा
यतेः न्यतरखलु पूर्वजातेर्ज्ञेयं तदव्यवृद्धमवृद्धद्वैः ॥

मर्मसु १

प्रकृतवर्गी १

वत्कठिनं अमनालं स्थिरम् यद्यपिरक्तमांसार्वदयो रक्तमांसयोर्हेतुत्वेनाक्तिः तप्यपिरक्तजे पित्तं मांसजे वायुरारंभकः एवमपिताभ्यां घृतदुग्ध
न्यायेन व्यपदेशः ॥ मांसपरायणस्य मांसमक्षणशीलस्य तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिं मांसमांसेन वर्द्धत इति वचनात् एतन्मांसार्वदमसाध्यम्
साधेष्वाप्यसाध्यप्रकारनाह साधेष्वापि दूष्यानि अर्बुदानि विवर्जयेत् संप्रसृतं स्वावयुक्तम् स्वावश्चात्रपाकित्वे पित्तयारणान्
मनागवगंतव्यं स्रोतः सुशिरादिषु अचाल्यं स्थिरं ॥ अथर्वदमाह यदिति वातादिभिरन्यत् यज्जायते तत्र अर्बुदोः अधिकं अर्बुदं अथर्वदं एतद्वि

वातजादिष्वपि इमानि वक्ष्यमाणानि संप्रसृतादीनि २

पूर्वजाते १

॥ ६ ॥ ६ ॥

मार्गि
आन्दी
१०२

यत्तु दंष्ट्रजातं पुगपदे कदाक्रमेण वाततद्विरुद्धं न साध्यं तथा च भोजः अर्बुदे त्वर्बु
दं जातं दंष्ट्रजं चानुजं च यत्तु द्विरुद्धमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत् इति अर्बुदनामपाकभावे हेतुमाह नेति स र्बुदे र्बुदमिति पित्तरक्तजातं
पित्तपाकमायंति कुतश्च ह कफाधिकत्वात्मेदो बहुत्वाच्च ननु अपच्यमानं पित्तं कफमेदसी अधिकं अथ च तस्याः पाकः कालतोत्पेवेत्याह
दोषस्थिरत्वादि कालांतरेण हिरक्तपित्तमधिकं पाकमारभते ननु इह दोषस्थिरत्वात् सदृशदोषत्वात् ग्रथितत्वाच्च न पाकारं भवति अथ कुतो
यथोक्त हेतुसंपत्तिरिति निर्गमनं तस्मिन्निर्गमनो व्याधिस्वभावात् भोजे पुनर्न पच्यते स्थिरत्वाच्च ग्रथितत्वात् स्वभावत इति तेषामर्बुदानां

यदंष्ट्रजातं पुगपत्क्रमाद्वा द्विरुद्धं तच्च भवेदसाध्यं न पाकमायंति कफाधिकत्वात् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु दोषस्थि
रत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वांर्बुदान्येव निरसर्गतस्तु इति गलगंडमालाग्रंथर्बुदनिदानम् ॥ यः सज्वरो वक्षणाजो भृशार्तिः शोथो
नृणां पादगतः क्रमेण तच्छीपदं स्यात् करकर्णेन त्रिशिष्टौ एनासास्वपिकेचिदाहु वातजं कृष्णरुसं च स्फुटितं तीव्रवे
दनम् अनिमित्तं रुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु ॥ इति ॥ इत्यातं कदर्पणे निदानं व्याख्यायां
गंडमालाग्रंथं च र्बुदनिदानम् ॥ उत्सेधसाधन्यादुर्बुदेन सह कफसंवेधः सवादात् व्यभिचारसाधन्याच्च श्लीपदनिदानं तस्य संप्रति
माह यदुति वक्षणाद्यवस्थानमेवास्य पूर्वरूपं क्रमेणेति शनैर्वक्षणात् मेदसंधि वक्षणास्थः श्वयथुः भृशार्तिः सहितः चरणंगद
तीत्यर्थः तत्तु श्लीपदं स्यात् इत्यनेन पारिभाषिकी निरूप्याधिरेवेयं संज्ञेति अन्ये शिलावत् केचिदाहुपरमतेनेति वातजमाह
अनिमित्तमिति अकारणेनैव पीडा बहुशो वारंवारं ज्वरः शेषं पुगमम् पित्तजमाह पीतसंकाशं पीतावभासं मृदु मृदुस्पर्शम् ॥ ६ ॥

वक्षणाग्रंथः ३

पदं श्लीपदमिति वदन्ति नैरुक्तेन विधिना साधुत्वं करकर्णादिगत श्लीपदानां य
थोक्तं प्राप्तिभावात् २

राम
१०२

सर्वात्मकं महत्त्वं च वर्जनीयं विशेषतः ४।१ मूलम्

श्लेष्मजमाह स्निग्धवर्णमिति स्निग्धवत् वर्णयस्य चिक्कणमित्यर्थः पांडुपीतश्चेत एवमसाध्यतामाह वल्मीकमिति वल्मीकं बहुशिरवराका
रग्रंथिभिरुपचितं यदुवति तदसाध्यं अन्ये पुनरमुग्रंथिकफजलक्षणात्वेन वर्णयंति तन्न सुश्रुते वल्मीकवजातस्यासा
ध्यत्वेनाभिधानात् न यथा तत्र संवत्सरातीतमतिमहत् वल्मीकजातं प्रसृतमिति वर्जनीया निभवंतीति सर्वात्मकं त्रिदोषजं अन्ये
अवृत्तात्मकमिति पठन्ति तत्रातिक्तातवत्सरमित्यर्थः महत् अत्यंतमुक्तं वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् श्लीपदेषुकफस्याव्यभिचार
णमाधोमाह त्रीणि त्रीणि वातजादीनियतो गुरुत्वं च श्लेष्मणा विना न स्यात् ननु यद्येवं तर्हि कथमेकदोषजव्यपदेशः सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसंगात् ३

श्लेष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पांडुगुरुस्थिरम् वल्मीकमिव संजातं कंटकैरुपचीयते त्रीण्येतानि विजानीयात् श्लीपदानिकफो
क्यात् गुरुत्वं च महत्त्वं च यस्मान्नास्ति विना कफात् पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वं तु शुचशीतला ये देशे श्लेष्मजायंते श्लीपदानि
विशेषतः यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्या च कफात्मकस्य सासावमत्पुनत सर्वलिङ्गसंकटं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम्

अतः कफोत्रानुबंधरूपः न त्वनुबंधः प्रसंग इति प्रायः श्लीपदसंभवे हेतुनिर्देशमाह पुराणोदकेति पुराणोदकभूयिष्ठा इति
आरुपदेशे सलिलं पतितं बहुदकं निम्नभूभागतया न शोषमुपपाति यत आरुपदेशे स्य पुराणोदकभूयिष्ठा जांगलेत्याग्रे यान्नतभूभागत
या सलिलं पतितं न तिष्ठति स्थितमपि रूक्षोष्णशुष्कदेशस्य शोषमुपपाति सर्वेष्वपि ननु शुशी
तलाये देशा हिमवत्प्रदेशा पुनरसाध्यतामाह यदिति श्लेष्मलाहारे मधुरादि विहारो दिवा स्वप्नादि कफप्रकृतिकस्य सासावं सावपु
तम् अत्युन्नतं सर्वलिङ्गं येन दोषेणारब्धं श्लीपदं तस्यात्युन्नतानि अतिप्रवृद्धानि सर्वाणि त्रिदोषलिङ्गानि यत्र तत्र संकटं कंडुयु

कफात्मकस्य ३

सर्वं तु शुचशीतलेति ३

श्लीपदम
१०२

所

लुकाटिका.३

महान्-३
स्त्रावाः-२

अत्युद्धिताग्र इत्यर्थः ३

निम्नोन्नतः। अ ३

तेषां दोषभेदेन स्वावानाह तन्निति क्रमश इति क्रमेण वा तेन तनुः पितेन पीतं श्लेष्मणा सितः तनुस्त्रावो वा तानुरूपो वर्णो ज्ञेयः सान्निपातिकमा
ह नानेति नाना बहुविधाः कृष्णपीतशुक्लवर्णाः तोददाहकं द्वाद्वारुजा तनुपीतसिताः स्त्रावायस्य सतथा अन्यत्र शोथे पाककालेनाना रुजा
अत्र तु सर्वदा घाटाल इति घाटापस्यास्तीति घाटालः मत्वर्थी यौलच असुद्धिता य त्वेन घाटाल इव विषमः साध्यत्वात् विषमं पच्य
त इति चिरांचिरगंभीरोत्तानोर्द्वान्दुर्भेदेन विषमं यथा भवति तथा पच्यते अभिघातजस्यागंतोर्विद्वेः संप्राप्तिमाह तैस्तेरितिकाष्टल
गुडपाषाणादिभिरभिहत इति असुतरक्तस्य मथितपिचितादेरुपलक्षणं दूयोरभिहतस्तयोरपथ्यकारिण इतियोज्य दंतोष्मे

तनुपीतमिताश्वेषामास्नावाः क्रमशः स्मृताः नानावर्णरूजास्त्रावोघाटालोविषमोमहान् विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्नि
पातिकः तैस्तेभ्यैरभिहते क्षते वापथ्यकारिणः क्षतोष्मावायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ज्वरस्तृणाचदाहश्च जायते
तस्य देहिनः आगंतुर्विद्रधिलक्षणः कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरूजाज्वरः पित्तविद्रधिलिंगस्तुरक्त
ति क्षतस्य हिंसा मान्नपरिग्रहान् क्षताभिहतयोरप्युष्माक्षतोष्मशब्देनोच्यते वायुविसृत इति वातेन विस्तारितः क्षते
रक्तक्षयात् अभिहते अभिघातादेव वातकोपः कुपितेन च वातेन हेतुभूतेन विसृतः प्रसृतः रक्तं पित्तं च ईरयेत् कोपयेत् यद्यप्यपंवा
तपित्तरक्तजस्तथापि प्रागभिघातसंभवेनागंतुपित्तविद्रधिलक्षण इति अत्र ज्वरदाहव्यतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनदिपित्तलक्षण इ
त्यर्थः रक्तजविद्रधिमाह कालेति कृष्णः कृष्णवर्णः स्फोटावृतः पिडकायुक्तः श्यावः श्याववर्णः अन्ये कृष्ण स्फोटावृत इति पठन्ति तत्र
कृष्णैः स्फोटैर्हृतः पित्तविद्रधिलक्षणनिर्देशेन मध्यपिदाहज्वरौ लघ्वौ तथाप्यत्रातिदाहज्वरख्यापनार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

मा. नि
आ. १०५

भोजप्रभृतयस्तु धातुरक्तजं विद्रुधिं परिस्वज्य मक्कल संज्ञार्तं वलक्षणं रक्तजं पठंति एषां मते आर्तवजेन सह षट् विद्रुधयः सुश्रुते तु धातुरक्त
जोपि तथा मक्कल जोपि विद्रुधिः सामान्येन रक्तज एवेति षट् विद्रुधय इति बोद्धव्यम् अधिष्ठानविशेषेण लिंगविशेषसाध्यतां च ज्ञापयितुं मंतर
विद्रुधीनाह पृथगिति दोषावातादयः पृथगभिन्नाः संभूय मिलित्वा वा अंतर्मध्ये गुल्मरूपिणं गुल्मवत्संहतं वल्मीकवत्समुन्नतं वल्मीकं भूमे
कृमिविशेषैः कृतं तद्वत्समं तात उन्नतम् स्थानसंश्रयमाह गुदइति वस्तिमुखइति वस्तिमुखाश्रितं मांसादिन च वस्ति तनुत्वात् कुक्षौ पाश्व
योरधोभागे वंक्षणयोः ऊरुमेढुसंभ्योः वृक्षौ मांसपिंडद्वयं एको वामपाश्वस्थितः द्वितीयो दक्षिणपाश्वस्थितः ग्रीहा उदरस्य वामपाश्वस्थितः य

पृथक्संभूयैवादिषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् वल्मीकवत्समुन्नतं कुर्वन्ति विद्रुधिम अधिष्ठानविशेषेण लक्षणानि निबोध
मे गुदे वस्तिमुखेनाभ्यां कुक्षौ वंक्षणयोस्तथा वृक्षयोः ग्रीहियकृतिरुदये क्रोमिवाप्यय एषामुक्तानि लिंगानि वा स्य विद्रुधि
लक्षणे गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्रमूत्रता नाभ्यां हिक्का तथा दोषः कुक्षौ मारुतकोपनं कटी पृष्ठग्रहस्ती व्रो वंक्षणो स्ये
तु विद्रुधौ वृक्षयोः पार्श्वसंकोचः ग्रीह्युद्धासावरोधनम् ॥

कालखंडाधस्तात् स्थितं दक्षिणपाश्वस्थं तिलकं प्रसिद्धं एता नाना विद्रुधीनामधिष्ठानानि एषां लक्षणमाह लिंगानि वा स्य विद्रुधिलक्षणैरेव उ
नि प्रत्येकं स्थानसंश्रयत्वेन रूपमाह गुदइति गुदे जाते विद्रुधौ वातनिरोधो भवति तथा वस्तौ कृच्छ्रमूत्रता अल्पमूत्रता च नाभ्यां हिक्का तथा आ
दोषोरुजा पूर्वकः क्षोभः कुक्षौ मारुतकोपनमिति वंक्षणो स्ये विद्रुधौ तीव्रः कटी पृष्ठग्रहो भवति मार्गरोधात् वायोः प्रकोपः वृक्षयोरिति वृक्षम
ग्रमांसं पाश्वसंकोचः पाश्वो घाटनमिव ग्रीहो उद्धासावरोधनं भवति तथा हृदीति हृदयो स्ये विद्रुधौ सर्वांगप्रग्रहादप्युपद्रवा भवन्तीत्यर्थः

कोमि-कथित

राम
१०५

सुरवातः ३

तीव्रोदः स ह सर्वेषामंगानां प्रकर्षेण ग्रहणमिव सर्वंगग्रहः प्रत्यंगव्यथा सर्वाधिष्ठानत्वात् हृदयस्य यद्वृत्तिजाते विद्रुधौ सस्तथा हिक्का च भव
ति क्रोमीति वृक्षादूर्ध्वं पिपासास्थानं क्रोमपेदीयते यद्वृत्ति पुनः पुनर्जलं पातुमिच्छति तावन्निर्गममाह नाभेरिति उपरिजाताः वृक्षग्रीहा
दिजाः पक्काः संतः ऊर्ध्वं यांति स्रवंति नाभिजस्तुभयमार्गोत्सावी उद्गीधः स्रावश्च तथा गतित्वा तस्य तथा च हारीतः ऊर्ध्वं प्रपन्नेषु सुखान्नराणां
प्रवर्तते स्तृकसहितश्च पूय अधः प्रपन्नेषु तु पायुमार्गोत्सावी प्रवृत्तिस्त्वह नाभिजे चित्तिद्वारे नाभि वस्ति वंक्षणजाः स्रवंति स्वयमेव पदा
नाभ्यादिजाभिन्ना अधः स्रवंतीति तदा जीवनं स्तुते पूर्वमित्यादि ऊर्ध्वं स्रुतेषु न जीवति उर्ध्वं पूयस्यासम्यग निर्गमान्न जीवनम् आचविषयेसा

सर्वांगप्रग्रहस्तीव्रोदिका सश्च जायते आसो यद्वृत्ति हिक्का च क्रोमिपेपीते पयः नाभेरुपरिजाः पक्कायां तूर्द्धमितरेत्वंधः ॥
अधः स्रुतेषु जीवेच्च स्रुतेषु न जीवति हृन्नाभि वस्तिवर्ज्यायेतेषु भिन्नेषु वा स्यत जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन
साध्या विद्रुधयः पंचविवर्ज्यः सान्निपातिक आमपक्वविद्रुधत्वं तेषां शोथवदादिशेत आध्मानं बहु निष्पदं हिक्का तथा

ध्यासाध्यत्वमाह हृदि ति भिन्नेषु वा स्यत इति वैद्यव्यापारेण भिन्नेषु कदाचिद्देहवशात् पुरुषो जीवेत् अन्ये मर्माद्याशयेषु स्व
यमेव भिन्नेष्विति व्याचक्षते अंतर्भिन्नेष्वप्यधः स्रावेषु न वनोक्तिः नेतरेष्विति हृन्नाभि वस्ति जेषु भिन्नेषु तेषां मर्मत्वात् वात्यादभ्यंतराद्वा
कदाचनेति पाके अपाके वा तथा च भोजः असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रुधिः सान्निपातो स्थितोऽप्येव पक्व एव तु वस्तिजः त्वजो ना
भेरचो जश्च साध्यो मर्मसमीपजः अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभिज इति अत्र मर्मशब्देन हृदयनाभिजावुच्यते साध्यासाध्यत्व
माह पंचइति वातिकपैतिक श्लेष्मिकागंतुरक्तजा इति अयं वा स्येषु विषयं निदोषजस्त्वसाध्यः तेषां विषयमाह आमेति तेषां विद्रुधीनां

हृन्नाभि वस्तिवर्ज्याः यद्वृत्तीह क्रोमादिजाः तेषु ५

शोथवत् वक्ष्यमाणं त्रारो

शोथवत् ५१ तेषां विद्रुधीनां

भवति पितृविनायाकोनभवति - १५

कफं विना पूयो न भवति तस्मादेतौः सर्वे शोफाः परिपाककाले त्रिभिरेव दोषैः पाकं गच्छति रूक्षरूजातोदादिरूपाः शेषं सुगमं सुशुते त्रिभिरेतैर्दोषैः
शोणितश्चतुर्थः शरीरमिदं धार्यत इति द्वितीयं दर्शनं शोणितं धान्यापकमाश्रित्योक्तं मन्तं तस्माद् कालांतरेणेति पित्तप्रकोपप्रसंस्थानसं
य कालावधिना अभिसंमंततोभावेनाभ्युदितं कुपितं पित्तं पित्तमंत्रदोषो ज्ञेयः शोणितं दृष्टं तु शब्दोऽत्र पुनरर्थे वातकोपो वशे कृत्वा आत्मशातकृ
त्वा पाकक्रियां पित्तस्य प्राधान्यात् पूर्वमते कफात् पूयः अत्र तु शोणितादिति तात्पर्यार्थः अनीदृतं पूयस्य दोषं दृष्टेन दर्शयन्नाह कस्त
मिति कस्तं नृणादीनां समूहं स्नायुमूल शिरः वावीरितः आमादिज्ञाने गुणमज्ञाने च दोषं दर्शयन्नाह आममिति आममं पक्वं विदस्य

कालांतरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकोपप्रसृत्य पचसतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयं कक्षं समाश्रि
त्य यथैव बन्धिर्वाची रितः सदहति प्रसृत्य तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतो हि मांसं शिरास्त्रायुचखादतीह आमं विदस्य मानं च सम्य
कं पक्वं च यो भिषक् जानीयात् स भवेद्दोषः शेषस्तस्कारुतयः पश्चिन्त्याममं ज्ञानात् यश्च पक्वमुपेक्षते श्वपचाविव मंत
व्योतावनिश्चितकारिणौ ॥ इति व्रणशोफनिदानम् ॥ द्विधा व्रणः परिज्ञेयः शरीरागंतुभेदतः ॥ मानं पचमानं सम्यक् पक्वं च यो

भिषक् जानीयात् स वैद्यो भवेत् आयुर्वेदवित् स्यात् तेषां अन्ये आमादिज्ञानवर्जिताः लोभमात्रप्रयुक्तत्वात् तस्मात् एव पक्वपक्वयोः केद
नाद्वेदनेन वैद्यदोषमाह यदुति श्वपचश्चांडालः सहि सर्वं भक्षित्वा तत्स्वानमपि पचति शेषं सुगमम् ॥ ॥ ॥ द्रव्यातं कदप्ये निदानव्याख्याया
व्रणशोफनिदानम् ॥ ॥ ॥ व्रणशोफानामनुपक्रांतो व्रणभावापत्तेर्ब्रणनिदानम् तेषां भेदमाह भिषेति व्रणगात्रविचूर्णेन इत्यस्माद्वातोः व्रण
स्य निरुक्तिः व्रणनिरुक्तिश्च सुशुते कृता यथा वृणोति यस्माद्वा पित्रणं वस्तुन नश्यति आह चारणाजंतो व्रणस्तस्मान्निरुच्यत इति ॥ ॥

शरीरागंतुभेदतो व्रणो द्विधा ज्ञेयः तयोर्द्वयोर्मध्ये आद्यः शरीरः स च दोषैः पवनकफपित्तशोणितसंनिपातैः स्यात् अन्यदुत्पन्नं तु शस्त्रादिक्षतसं
भवो भवति वातिकमाह सत्त्वदुति सत्त्वः अचलः तुद्यति शूलेनेव श्यावः शाकवर्णः पैतिकमाह तस्मेति एतैर्लिङ्गैः पित्तकृते जानीयात् त्वे
आर्द्रतादाह रुचिः दाहवान् दारुणं त्वक्स्फोटनं पूतिकैर्दुर्गंधैः कफजमाह बह्वीति बहुपिद्धः बहु पित्तिलः स्तिमितो निश्चलः अल्पसं
वेदः दूषदाद्रः रक्तस्यैकस्मिन् दोषे दूहे च प्रसंस्थमाह रक्तदुति रक्तवर्णो भवति रक्तस्त्रावो वा द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयै रितिरक्तावयैः पृथग्दोषैर्द
हे श्वेतेन पृथग्दोषैः सरक्तैः दूहजः दूहजैः सरक्तैः स्त्रिजः एवं त्रिदोषजेष्वपि रक्तसंवेधुर्दूहः तस्य वा वातजः पित्तजः श्लेष्मजः संघातजः रक्त

दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः सत्त्वः कठिनसंस्पर्शो मंदस्त्रावो म हारुजः तुद्यति स्फुरति श्यावो व्रणो मारु
तसंभवः तस्मा मोहज्वरक्रेददाहदुष्टवदारणैः व्रणं पित्तकृतं विद्याद्रंघैः स्त्रावैश्च पूतिकैः बहुपिद्धो गुरुस्तिग्धः
स्तिमितो मंदवेदनः पांडुवर्णो लपसंकेदश्चिरपाकी कफव्रणः रक्तोरक्तस्त्रती रक्तो द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः त्वग्मा
सजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः धीमतो भिनवः काले सुखसाध्यः सुखव्रणः ॥ ॥ ॥

ज वातपित्तजः श्लेष्मजः पित्तश्लेष्मजः एवमर्थे शोणितसंवेधात् सप्तवातशोणितसंवेधजः पित्तशोणितजः श्लेष्मशोणितजः वात
पित्तशोणितजः वातश्लेष्मशोणितजः ॥ ॥ पित्तश्लेष्मशोणितजः सान्निपातिको व्रण इत्यर्थः एवं दोषाणां भेदेन पंचदशवाप्रसंस्थानः अ
वातदन्वयैः दोषत्रयान्वयैः तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजः दूहजो व्रणः दोषत्रयान्वयेन त्रिजः सान्निपातिको व्रण इत्यर्थः व्रणस्य सुखसाध्यत्व
माह त्वग्नि त्वग्मांससंश्रयः सुखे देशे मर्मरहिते देहावयवे अनुपद्रवः ज्वरतस्माद्युपद्रव रहितः धीमताः अतएव सुखे काले हेमंते

कष्टसाध्यत्वमाह गुणैरिति प्रागुक्तानां गुणानां मध्ये रेकतमे गुणैर्हीनः रहितः त्वग्मां सजादीनामित्यर्थः सव्रणः कष्टसाध्यः असाध्यमाह सर्वे
रिति सर्वेस्त्वग्मां सजादिकैर्गुणैः रहितः निरुपक्रमः अनुपक्रांतः दुष्टव्रणलक्षणमाह पूतिरिति पूतिः शठितः पूयानिदुष्टासुखा
वीति पूययुक्तं अतिदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः चिरस्थिति रित्यनेन बहुलदोषसंबंधे दर्श
यति तथा चोक्तं अनात्मवता मज्जे श्रेयापक्रांता व्रणा बहुत्वाद्दोषाणां प्रदुष्यंती दुष्टव्रण इत्यर्थः परि अतिगंधादि आदिशब्देन व्रणं स्नाव
वेदनाकृतयोग्यं ते शुद्धलिंगविपर्यय इति वक्ष्यमाण शुद्धलक्षणविपरीतं शुद्धव्रणलक्षणमाह जिह्वेति जिह्वा तलवदाभाप्रभायस्य सतथा
गुणैरन्यतमेहीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः सर्वे विहीनो विज्ञेयस्त्वसाधो भूर्युपद्रवः पूतिः पूयानिदुष्टासुखास्यसंगी
चिरस्थितिः दुष्टव्रणोतिगंधादिशुद्धलिंगविपर्यय जिह्वा तलाभोतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः सुव्यवस्थो निरास्नावः शुद्धो
व्रण इति स्मृतः कपोतवर्णप्रतिमाभ्यस्यांताः क्लेदवर्जिताः स्थिराश्च पिडिकावंतो रोहतीति तमादिशेत ॥ तलशब्दः स्वरूपव
चन जिह्वा तलशब्दः श्वात्रमृदुश्लक्ष्णस्निग्धशब्देः सह प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन जिह्वा तलाभो मृदु श्लक्ष्णः स्निग्धश्चेत्यर्थः सुव्यवस्थ इ
ति शोभनाकृतिः तेन उत्सन्नोत्संगित्वरहितः किंतु सम इत्यर्थः निरास्नाव इति दोषकृत स्नावहीनः यदुक्तं चरके नातिरक्तो नातिपांडुर्नाति
स्नावो न चातिरुक्न चोत्सन्नो न चोत्संगी शुद्धो रोष्यः परं व्रण इति दर्शनात् रोहणो मुखव्रणलक्षणमाह कपोतेति यस्य व्रणस्यांताः प्रांताः क
पोतवर्णप्रतिमाः पांडुधूसरा इत्यर्थः क्लेदवर्जिताः स्थिराश्च चलाः कठिना इत्यर्थः पीडिकावंत इति रोहति व्रणे सूक्ष्म पीडिकात्पत्तिः स्या
त् अन्वे विपिटिका वर्णा इति पठन्ति तत्र विपिटिका मां सवली तद्वद्गुणः ॥ ४ ॥

आर्द्रतारहिताः २१६

राम
२०८

साध्यः

रुद्धव्रणलक्षणमाह रुद्धवर्त्मानमिति वर्त्तव्रणमार्गीव्रणवास्तुसूटोपस्यतं अग्रं चिंमं थिरहितं उपरि उत्सन्नताया निषेधः अश्लक्ष्णं च यथु
रहितं अश्लक्ष्णं पीडारहितं त्वक्त्ववर्णं च चासमानवर्णं समतलमिति समतलेन जिह्वा तलेन करतलेन वा समं तलशब्देन त्वचो निम्नता
यानिषेधः आधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह कृच्छ्रमिति कृच्छ्रविशेषेणात्यंतदोषदूषितरक्तादिदूषत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृ
च्छ्रं विषजुष्टानां दूषी विषार्ता नां शोषे मधुमेहे च धातुक्षयाद्व्रणे रक्तस्नावाच्चाहारसंपमाच्चाधिकदुष्टिः पुनः कृच्छ्रसाध्यत्वमाह वसेति व
सा मां सस्नेहः मज्जाः स्थिस्नेहः मस्तुलुंगमस्तकाभ्यंतरस्नेहः वसादीनां स्नावादागंतुजव्रणे कृच्छ्रत्वं ॥ न सिये दोषसंभवश्चि दोषैरतिश
रुद्धवर्त्मानमग्रं थिमम्रनमरुजं व्रणं त्वक्त्ववर्णं समतलं समग्रं हं विनिर्दिशेत् कृच्छ्रिनां विषजुष्टा नां शोषिणां मधुमेहिनां
व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्धं तियेषां चापि व्रणे व्रणा वसामे दोषमज्जानं मस्तुलुंगं च यः स्ववैत आगंतुजो व्रणः सिद्धो न सिद्धो दोषसंभ
वः मद्या गुर्वीज्यसुमनां पप्रचंदनं चंपकैः सगंधादिव्यगंधाश्च मूषूणां व्रणाः स्मृताः पेचमर्मस्वभूता भवंत्यर्थवेदनादयं स
ते चान्तरस्यर्थवहिः शीताश्च ये व्रणाः प्राणमांसस्य श्वासकासारोचकपीडिताः प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा ये च मर्मसु क्रियाभिः
सम्यगारब्धानसिद्धांति च ये व्रणाः वर्जयेन्ति मान्वेद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ इति शरीरव्रणनिदानम् ॥ ४१ ॥ यदुषितां रसादीनां
स्नावस्य बहुव्याप अरिष्टसांगंधविह्वलिमाह मयेति मयं प्रसिद्धं अगुरुः आज्यं घृतं सुमनां जाती पद्मं कमलं मयादिभिः समानगंधा सु
श्वासाध्यत्वमाह यदुति मर्मसु न जाता अपि भृशवेदनाः स्युः मर्मजातत्वेन हि भृशवेदनत्वमुक्तं येन हि शीतलाः अंतर्मेध्यं अत्यर्थं दस्यंते
पुनश्वासाध्यलिंगत्वमाह प्राणेति प्राणक्षयः शक्तिस्यः मांसक्षयः उपचयक्षयः मर्मसु पुनामिह दद्यादिषु पुनश्वासाध्यत्वमाह ॥

निकारताम् २११

कृष्णगुरु १

दहन्नेवाहिरत्यर्थं भवन्त्येतादृशी तलाः २२

इति शरीरव्रणनिदानम् ४१ ॥
पादवत्पुष्ट्या वितामिः ॥ इति शरीरव्रणनिदानम् ४१ ॥
पुनश्वासाध्यत्वमाह ॥

उत्तं

मानि
आ. ११०

पिच्छितलक्षणमाह. प्रहारे सुद्रादिना पीडनं कपादिना विपुलतां सास्थिः स्थिरवृन्दान्वितं मज्जारक्तपरिप्लुतमित्यनेन व्रणभावान्म
ज्जारक्तागमं दर्शयति तेन यद्वर्णपिच्छितं भग्नस्य तथा सघो व्रणस्य चिकित्साविषयं च लक्षणमाह. पर्वणादिति यदंगघर्षणात् कर्कशवस्त्रा
दिना अभिघाताद् विगतत्वचं भवति अन्ये विगतत्वचेति पाठः पठन्ति विगतत्वचालक्षितं मंगं उक्तं अङ्गनिर्गमवद्वाथा श्रीमते च चेतरे
यः. स शल्यव्रणलक्षणमाह. श्यावमिति श्यावं शाकवर्णं मुहुर्वा रं शोणितस्त्रावयुक्तं मुहुर्कोमलं उक्तं तु डाकारवस्थितं बहुदेन सदृशं
मांसं यस्य तं रक्तं पीडा युक्तं कोष्ठभेदमाह. त्वच इति सप्तत्वचः शिरादिनि शिरा मांसस्त्रावस्थितं धीनिमित्वा परित्यजेति सज्यवीडुक्तमिति.

परि. ५

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदंगं पृथुतांगतम् सास्थितत्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् घर्षणादभिघाताद् यदंगं विगतत्वचं
उपस्त्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते श्यावं स शोथं पिडिकां न्वितं च मुहुर्मुहुः शोणितं वाहिनं च मुहुर्मुहुः तदुदुत्तुल्य
मांसं व्रणं स शल्यं सरुजं वदन्ति त्वचोतीत्यशिरादीनिमित्वा च परित्यजेत् कोष्ठे प्रतिष्ठितम् शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥
तत्रांतर्लेहितं पांडुशीतपादकराननम् शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानं हं परिवर्जयेत् भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानि

प्रणष्टशल्यविज्ञानी येन तत् युक्तं कोष्ठगते चाटोपानां हो मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुरवाभ्यवतीति प्रसाध्य कोष्ठं रथोऽस्मता च ॥
तर्भेदलिङ्गमाह. तत्रेति कोष्ठे अंतर्लेहितं अभ्यंतरस्थितं रक्तं अनिःसृतरक्तमिति पांडुनिशीतानि पादकराननानि यस्य तं तथा जानं
आनाहयुक्तं तत् संधि शिरास्त्रावस्थितं मर्मसुखं सुसुप्तेषु सामान्यलिङ्गमाह. भ्रम इति भ्रमश्च क्कारूढस्येव पतनं भ्रमो प्रमोहः मनो मो
हः विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनम् चरणक्षेपणादिकं लानिः वलक्षयः

सक्तो गता-अंगसंभिविषं सवद्वाथा-शरीरशैथिल्यं वा-मूर्च्छनं-इन्द्रियसंमोहः १

शिरा मांसस्त्रावस्थितं मर्मसु-२

अमर्मरूपा २

२ कीटविशेषः वीरवहुती इति लोके प्रसिद्धः । तस्मात्तज्जश्ववायुमिति.

प्रमोहस्तु मनोमोहः अर्चवान् इति उद्धारवाहल्यं वातकृता रुजं स्तास्ता दंडापतानुकाक्षेपकाद्याः सर्वे द्रिपार्थो परमः स्वविषयेषु रूपादिषु उपर
मो ग्रहणेः शक्तिः दशार्दुसंख्येषु पंचसु शिरादयो मर्मरूपाश्च संति तत्र मर्मरहितं शिरादी विदुलिङ्गमाह. सुरेन्द्रेति रेन्द्रे गोपे वार्षिकोतिरक्तं तत्
स. तजस्य रुधिरस्य स्याज्जातो वायुः यथोक्तमिति शोणितवर्णनीयोक्तान् तथा चोक्तं तदतिप्रवृत्तं शिराभितापमं व्याक्षेपकादीन् क
रोति विदुः सुवाणादिना हस्तासुखद्वादिना स्त्रासुविदुमाह कौट्यमिति यस्य कौट्यादिचिह्नं भवति तं पुरुषं स्नायुविदुः व्यवसेत जानियात् कौ

स्रक्तांगता मूर्च्छनमूर्द्धवा तस्तीव्रा रुजो वातकृता श्वतास्ता मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत् सर्वे द्रिपार्थो परमस्तथैव दशार्दुसंख्ये
ष्वथ वि सतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् सुरेन्द्रे गोप प्रतिमं प्रभूतरक्तं सवेन सतजश्च वायुः करोति रोगान् विविधा
न्यथोक्तान् शिरासु मिन्नास्वथ वा सतासु कौट्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तु मुलारुजश्च चिराद्गुणो रोहति
यस्य चापितं स्त्रायुविदुः पुरुषव्यवसेत शोफातिवृद्धिस्तु मुलारुजश्च वलक्षयः सर्वग एव शोफः सतेषु संधिष्वचला च
लेषु स्यात्संधिकर्मो परमश्च लिङ्गं घोरारुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्था सुचनैति शांतिः भिषग्विपश्चिद्विदितार्थमत्र

वृजं कृतांतं अंतर्वहिरायामजं हि धा अवयवावसादः अवयवानां स्वकर्मण्यसामर्थ्यं क्रि तमस्थिविदुः पुरुषं व्यवसेत ॥ यास्वशक्तिः सर्व
शरीरस्योत्क्षेपणापक्षेपणप्रसारणाकंचनक्रियाणामशक्तिः तु मुलागहनाः अन्ये तु वातपित्तकफजनिता एकत्र व्याकुली भूतवेदनास्तु मुला
उच्यन्ते इति वदन्ति संधिविदुमाह शोफेति अवलोक्य चलेषु संधिषु सतेषु ससु शोफातिवृद्ध्या दिलिङ्गं स्यात् संधयस्तु चला चलभेदात् द्विविधाः ।
तथा चोक्तं सुश्रुते शारवासुहृन्वोः कदाचन चेतश्च संधयः शोफास्तु संधयः सर्वे विज्ञानव्याः स्थिरावचैरिति कर्मो परमः कर्मो परतिः अस्थि

अनलेषु निश्चेष्टेषु चलेषु वेष्टावस्तु २

विदुमाह कोट्यमिति तमस्थिविदुः जानियात् सर्वं शयनाशनादिकामुविदितार्थमत्र ॥ अङ्घ्रिगतशल्य
वस्तु २ ॥ २१॥

मा० नि०
आ० टी०
१११

वि० १

आगतु ४

दान ५

मर्मरहितानां शिरादीनां विदुल्लिङ्गमभिधाय शिरादिमर्मलिङ्गमनिदेशेनाह यथास्वमिति विभावयेचेति चकारोत्रभिन्न
क्रमेण स तान्यमर्मविदुल्लिङ्गानि तन्मासां न्यलिङ्गाभ्रमप्रलापादिनि पूर्वोक्तानि च यथास्वजानीयादित्यर्थः विदुल्लिङ्गमाह पांडुरि
नि विवर्णो विदुल्लिङ्गः नमुशिरादिविदुल्लिङ्गवन्मांसविदुल्लिङ्गमपि पूर्वोक्तो नोपदिष्ट उच्यते केवलमांसविदुल्लिङ्गवद्ब्रह्मव्यापकत्वात् पूर्वमनुपादानं
सर्वत्र णानामुपद्रवानाह विसर्पइति व्रणरुजो व्रणपीडा विषयः कंप इत्यातंकटपणे निदान व्याख्यायां सौव्रण निदानं आगतु
कसाम्पादुप्रनिमाह भग्नमिति भग्नमित्यस्याभंगः तच्च द्विविधं कांडे संधौ च

यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपिताडितेषु स्पर्शनजानातिभवे च पाराडुर्योमांसमर्मण्यभिपीडितः स्यात्
तं विसर्पः पशुघातश्च शिरास्तभौ पतानकः मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरहृत्स्माहनुग्रहः कांसश्छुर्दिर्ती सारोहिक्वाश्वा
संश्रवेषु षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिंतके इत्यागतु व्रण निदानम् भग्नसमासात् द्विविधं वदंति कां
डे च संधौ च हितत्र संधौ उतिष्ठ विश्लिष्ट विवर्तितं च तिर्पणं तं क्षिप्रमंधश्च षष्ठं प्रसारणात् कुंचनवर्तनो ग्राहकस्य री विदेष

अत्र कांड शब्देन नलः कपालवलयतरु णरुचकानां ग्रहणं रक्षाभग्नकांडभग्नद्वयोरस्थोः संधानं संधिः तद्विस्लेषः संधिमुक्तमुच्यते
तत्र संधाविति तत्र तयोः कांडभग्नसंधिभग्नयोर्मध्ये संधौ मुक्ते लिङ्गमभिधीयत इति शेषः उतिष्ठदिभे
देन षोडशोपद्रवितं ननु कथं संधिमुक्तं भग्नमुच्यते अस्याभंगो युक्तः उच्यते अस्थिविस्लेषोऽत्र भग्नसंधिमुक्ते चास्तीति न दोषः तत्र संधिमुक्त
स्य सामान्यलक्षणमाह ॥ ४ ॥ प्रसारणेति प्रसारणादिषु उग्राहकव्यथावर्तनमिति निश्चितयावस्थानम् ॥ स्पर्शविदेषां स्पर्शसहत्वम् ॥

हस्तपादगुलितले कुर्वन्मणिबंधयोः बाहुजंघादयेनापि जानीयात् नलकानितु शिरःशोखकपोले सुताल्वं जानीयात् कपालानि विजानीयात् पारणाः पार्श्वसु गेष्टे वक्षोऽनुरपायुषु पादयोर्व
लयानि सुरिति अस्सिको शश्रुति प्राणाग्नीवासुतरुणानि हि रुचकानि रदामतेति ४

भंगोऽभिहितः सच कांड २

एतत्सामान्यलिङ्गं विशेषेण उतिष्ठलिङ्गमाह उतिष्ठसंधेरिति उतिष्ठकाभ्यामस्थिभ्यां संधौ घर्षणं श्वयथुः समंतादिति उभयभागे शोफः उभयतः संध्यस्थो घर्षणात्वा
त् विशेषत इत्यादि ॥ अभिघातकुपितरुवा रात्रौ शोफेनात्यंतदृढो वायुः रुजं करोति ॥ अत्र चूर्णितत्वेन मार्गवरणाद्वातपको पश्यर्थः विश्लिष्टमाह विश्लिष्टजइति ॥
विश्लिष्टजाते संधिमुक्ते नौ च निर्यचरुजा च भवति विश्लिष्टमनाकसंधिविश्लेषः शिथिलतामात्रं विश्लिष्टमिति भावे क्त्वा तेनात्यः शोफो बोद्धव्यः नौ चेति रात्रिरुजा
शोथोरुजश्च रुजानित्यमिति सर्वदारुजा बलवती नृपिष्टादिशेषः विवर्तितमाह विवर्तितइति संधाविनिशेषः विवर्तिते विपरीतवर्तते विवर्तनं संधौ द्वयोरस्थोर्विभ्रम
रामार्जवेन पार्श्वरुजश्चतीति ॥ अत्यंतसंधिस्थानयोः संध्यस्थोः पार्श्वगतत्वात्तीडाः पार्श्वरुजः चकारात् संधिसंश्रययोरप्यस्थोर्वावर्तनेन पार्श्वोपगमनादिव्यमांगतेति

सामान्यतः संधिगतस्य लिङ्गं उतिष्ठसंधेः श्वयथुः समंतात् ॥ २ ॥ विशेषतो रात्रिभवारुजा च विश्लिष्टजेनौ चरुजा च नित्यम् ॥ विवर्तिते पार्श्वरुज
श्चतीडाः तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ॥ ३ ॥ क्षिप्रं तिर्यग्गते विषमार्गस्थोः क्षिप्रेत्वं धोरुग्विघटश्च संधेः

अर्धमिति शेषः

अधः क्षिप्रं तु

तिर्यग्गतमाह तिर्यगिति तिर्यक् क्षिप्रे संधाविनिशेषः अत्र ह्येकं संध्यस्थि संधिस्थानं सत्त्वान्तिर्यग्यानि तदातीडाः पीडाः स्युः ॥ ३ ॥ क्षिप्रमाह क्षिप्रेतुर्धमिति शेषः ॥ अ
त्रनुदयोरप्यस्थोः परस्परानि क्रमणं इरगमनं विश्लिष्टे तु सनाकशिथिलतामात्रमिति भेदः ॥ अधः क्षिप्रेतुर्किंचिदधोगमनमिति शेषः ॥ शब्दो रुहकटि संधोः विषम
मिति ॥ शूलविषममिति कदाचिद्धीनं कदाचिद्धं विषमं शब्दो रिति पाठांतरं रुजा इति शेषः ॥ अधः क्षिप्रमाह क्षिप्रेतुर्धमिति शेषः ॥ अधः क्षिप्रेतुर्धोगते संधौ रुहक रुजा संधे
र्विघटश्च विघटो विघटनं विरुद्धवेद्यः ॥ विघटस्येति पाठांतरे विघटितस्य संधेरित्यर्थः ॥ अत्राधोस्थिगमनं अधः क्षिप्रवदर्थक्षिप्रस्याप्यभिधाने पात्रेऽनुक्तमपि दुर्धक्षि
प्राभिधानम् ॥

मा. नि.
आ. टी.
११२

अतः परं कांडे भग्नमाह ॥ छिन्नं विधा दशधा च कांड इति ॥ तत् कांडं भग्नं कर्कटकादि वक्रात्तादश ॥ छिन्नं द्विः प्रकारं सवं दश ॥ तद्वदश प्रकारमाह ॥ कांडेति ॥ कांडे इत्यत्र भग्नमिति शेषः ॥
अतः इति ॥ अतः परं कर्कटकोति ॥ उभयोर्निपीडने नावतावनतं ॥ अतस्त्वमभेधे धिरि वोन्नतं कर्कटं तुल्यत्वात् कर्कटम् ॥ शुभ्रकर्णोति ॥ अश्वकर्णवद्विपुलास्थि निर्गमादश्वकर्णं ॥ विचूर्णितमि
ति ॥ अस्थिमस्थितश्च दशस्य शीभ्यामवगंतं ॥ पिच्छितमिति ॥ यच्चितं वज्रपीडितं शोथं ॥ अस्थिच्छिद्रेति ॥ छिन्नं वल्कलं ॥ तदस्तीति ॥ अस्थिच्छिद्रेति ॥ सद्यो पार्श्वगतस्तीकास्थ्यवयव
विशेषादिति ॥ अस्थिच्छिद्रेति मिति वा पाठः ॥ अत्र छिन्नं मस्य जातं छिन्नं ॥ ४ ॥ काण्डे भग्नमिति ॥ कांडे भग्नमित्यनेन कांडं भग्नमित्यभिधीयते ॥ प्रसारणे कंयमानं काण्ड
भग्नं ॥ एतच्च तस्यैवमित्येकं गणनीयं ॥ यद्यपि कांडे भग्नं सर्वमेव कर्कटकादि ॥ तथापि विशिष्टे कांडे भग्नं संज्ञेयं बोद्धव्यं ॥ अतिपातितमिति ॥ अस्थिनिःशेषतः छिन्नमिति पातितम् ॥ मज्जा

काण्डे ततः कर्कटकांश्च कर्णविचूर्णितं पिच्छितं मस्थिच्छिन्नं ॥ ४ ॥ कांडे भग्नं सति पातितं वमज्जागतं च स्फुटितं च वक्रं ॥ छिन्नं विधा दशधा च का
डे स्वस्त्रागता शोथरुजातिवृद्धिः ॥ ५ ॥ संपीडमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहः स्पंदनतोदभूलाः ॥ सर्वास्ववस्था सुनशर्मलाभः भग्नस्य काण्डे ख

गतमिति ॥ अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यगतमनुप्रविश्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् ॥ स्फुटितं स्तीकां वज्रधाविदीर्णं शूकपूर्णमिव वेदनावत् ॥ लुविहमेतत् ॥ ६ ॥
वक्रमिति ॥ अविमुक्तास्थि कुड्डीभूतं ॥ वक्रं वक्रतापि भग्नत्वे ज्ञेयम् ॥ छिन्नं विधेति ॥ एकमनु वक्रं विदीर्णं ॥ कश्चिदेकतरपार्श्वभग्नमपरत्र विदीर्णमित्याह ॥ अत्र लुविपुलैकविदीर्णमित्याह
लुभुनपाठे सप्तसफलाति संज्ञं ॥ काण्डे भग्नस्य दश विधत्वे नियमयति ॥ दशधा धाविकांड इति कांडे इत्यत्र भग्नमिति शेषः ॥ अपिशब्दोत्र भिन्नक्रमः ॥ सत्वावधारणार्थः ॥ कांडे भग्नं दश
धेयत्वं यः ॥ तेन छिन्नमित्यत्र संवध्मते ॥ छिन्नमेव विधानकर्कटकादि ॥ सामान्येन कांडं भग्नं लक्षणाह ॥ स्वस्त्रागतेति ॥ स्वस्त्रागता अंगशैथिल्यं ॥ शोथरुजातिवृद्धिः ॥ शोथस्य पीडया अनिश
येन वृद्धिः ॥ ५ ॥ संपीडमाने हस्तादिना मृदिते सति शब्दः ॥ स्पर्शासहः ॥ तथा स्पंदनतोदभूला भवति ॥ सर्वा सुशयनासनादिकास्ववस्था सुनशर्मलाभः ॥ न सुखलाभः ॥ ६ ॥

रामः
११२

कर्कटकादि १

कांडे भग्नस्य दश प्रकारादप्यधिकत्वमाह भग्नमिति संक्षेपतो नामानुरूपमेतदेवावगतं व्यपस्येदृशां स्थिभग्नं तस्यैव नामेत्यर्थः ॥ भग्नं लक्षणा
ह ॥ अल्पाशिन इति ॥ आहाररहितस्य अनात्मवतो रपथाशिनः वातात्मकस्य वातप्रकृतेः ॥ उपद्रवेति ॥ उपद्रवाज्जरमोह मूलपुरीषसंगाद
यः ॥ असाध्यतामाह भिन्नमिति ॥ भग्नमिति वाच्ये भिन्नमिति यत्कृतं तत्कपालानां प्रायशो भेदात् यदुक्तमिहैव कपालानि विभज्यंत इति
॥ अनुकथस्थिकपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्नं कपालं कथामिति ॥ यदुक्तं सुश्रुते ॥ जानुनितं वांशगंडतालुशंखवंक्षणशिरोस्थीनि
कपालानीत्युच्यते नितं वग्रहणेन तत्र कटीग्रहणाददोषः ॥ अथवा सर्वकपालसंज्ञितं अस्थिभिन्नं ॥ तथा कदांचास्थिभिन्नं वर्ज
भग्नं तु कांडे वक्रधा प्रयातिसमासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ अल्पाशिर्नात्मवतो जेतोर्वाताकस्य च ॥ उपद्रवेर्वाज्जरस्य भग्नं लक्षणे
सिद्धाति ॥ भिन्नं कपालं कथां तु संधिमुक्तं तथा व्युत्तम् ॥ जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ असंश्लिष्टं कपालं चललाटे
चूर्णितं च यत् भग्नस्तनान्तरे शंखेष्टे मूर्द्धितु वर्जयेत् ॥ सम्यक्संहितमप्यस्थिदुर्निक्षेपनिबंधनात् ॥ संक्षोभादापि पट्टे हि
क्रियांत च वर्जयेत् ॥ ॥ येन संधिमुक्तमिति ॥ नानाविधमपि संधिमुक्तं कथां न सिद्धाति तथा ॥ व्युत्तमिति ॥ अधः क्षिप्तं जेत्यं पिष्टं मुसिष्टं
संज्ञं च जघनं लक्ष्मीकृतं न सिद्धाति पुनर्वर्ज्यं भग्नमाह ॥ असंश्लिष्टमिति यथा तथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं तथा ललाटे चूर्णितं यत् विघटितं
संधितदसाध्यम् ॥ भग्नमिति सामान्येन संधिमुक्तं कांडे भग्नं च गृह्यते ॥ अन्ये तु भग्नमिति कांडे भग्नमाहुः ॥ यदुक्तं मालुकिनां शंखे मूर्द्धितु स्तनान्तरे का
ण्डभग्नं मरणायेति ॥ अधस्तनान्तरे उरसि स्तनग्रहणेन स्तनान्तरे बोद्धव्यम् ॥ सर्वेषामनवधानतो साध्यत्वमाह ॥ सम्यगिति ॥ दुर्निक्षेपनिबंधनात् दुःस्था
पनात् तथा लुष्टवंचनात् ॥ संक्षोभादिति ॥ अभिघातव्यवायादिना संक्षोभनात् ॥ अपमर्थः ॥ सम्यक्सं
हितमपि दुष्टवंचनात् ॥ सुयत्तं सुवद्रमपि

भवति तदसाध्यम् ॥ ११॥

सम्यग्योजितमपि अस्थि १ ॥ दुर्गमाह १

अस्य नगनुप्रवेशाद्विशरणं २ रुतपाशंगलितलेकूर्चवमशिवंधयोः बाहुजं घ्रादयेवापि जानीयान्नलकानिनु २

तदर्होक्रियां न करोतीत्यर्थः ५

जानुनित्तं दोशगंडतालुशंखवंक्षराशिरोस्थीनिकपालानि-१

कपात्लानि विभज्यन्त इति. २

पाशपाः पाश्वर्युगे प्रष्टेवक्षोजठरपायुषु पादयोरपि चास्थीनि वल-

~~सुकुंठितिरुचकानिचेति-२~~

मा० नि०
आ० टी०
१९३

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह तस्मिन्नेति घ्राणकर्णोक्षिकूटेषु तरुणास्थीनिकोमला निनन्यते वक्त्री भवन्ति नात्र वक्त्रलक्षणं भिद्यते न लवानी
ति अतिपाति तलक्षणेन भग्नैर्न लवका निभिद्यते अन्यस्तु द्वादशविधमपि भग्नमात्रमिच्छति कपालेषु विदारणलक्षणो भग्नः रुचवानिदं
ताः तेषु स्फुटितलक्षणो भग्नः अस्थिनिपंचविधानि रूपा न लवलय रुचक भेदात् चकारात् वलयान्यपि स्फुटंतीति ज्ञेयं एतच्च सुश्रुते स्फालितं
भग्नम् ॥ इत्याहं कद्वर्णनेति दानव्याख्यायां भग्नविदानम् ॥ भग्नस्यापि त्रणस्योपेक्षया नाडी भावान् दनंतरं नाडीमाह यदिति योऽज्ञः पक्षं शोफ
माममित्युपेक्षते पीडनशोधनादीनि न करोति अथवायः पुरुषः प्रचुरपूयं व्रणमुपेक्षते इति संवदः प्रचुरपूयमित्यनेन गंभीरपाकित्वदर्शयति ॥

तरुणास्थीनिनम्यन्तेभिर्घन्तेनलकानितु'कपालानिविभज्यन्तेस्फुटन्तिरुचकानिच॥ इतिभग्ननिदानम्॥ यःशोफमामि
ति पक्वमुपेक्षतेऽयोवात्रणंप्रचुरपूपमसाधुवृत्तः॥ अभ्यन्तरंप्रविशतिप्रविद्वर्धतस्मिन्निपूर्वविहितानिततःसंपूर्यः॥ तस्यातिमा
त्रगमनाद्गतिरिष्यतेतुनाडीवयद्वहति तेनमतातुनाडी॥ दोषेस्त्रिभिर्भवतिसापथगेकशश्वसंमूर्द्धितैरपिचशल्पनिमित्ततोऽ
न्यातैर्त्राणि लात्परूषसूक्ष्ममुवाग्गशलाफेनानुविद्धमधिकं स्रवतिक्षपासु॥ पितात्तृषाज्वरकरीपरिदाहपुत्तापीतंस्त्रवत्यधिकं

अज्ञा ^{सुश्रुताक्रान्तिः १} ^१ अहिताहाराचारः संपूयः तस्य पूर्वोक्तानि व्रणस्त्रावविज्ञानीयोक्तानि त्वग्मांससिरास्नायुसंस्थिकोष्ठमर्माणि स्थानानि विद्वान्प्रातः प्रवि
शन्ति तस्येति पूयस्यातिमात्रगमनोद्गतिरिष्यते इष्यते ॥ तु शब्दो नाडी ^२ समुच्चये तामेव नाडीं निरुक्तिमाह नाडीति येन हेतुना नाडी
वैप्रणालीबोद्धव्येति श्रुतः अधिस्नालानाडीव । तेन हेतुना नाडीमतेष्वप्येतासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह दोषैरिति त्रिभिर्दोषैस्तिष्ठः
शल्पनिमित्ततो न्येति आगंतुरित्यर्थः एवं पंचनाड्यः तत्र वातजामाह तत्रेति परस्वंप्रकर्षशंसहस्यं मुखं यस्य सा तथा शैत्येन वातवृद्धिरतोरात्रावधि

संकेतशोभूर्धितैर्दृष्टिगतेस्त्रिभिरेव संबन्धतः १ त् अभ्यन्तरे दूर प्रवेशात् सर्वदा स्थावत् ३

अधिकं स्रवति क्षयासु १

कैस्ववतिःपिनजमाहःपित्तादितिःपरिवाहःसंमत्ता
दाहःअधिकमुष्ममहःस्वित्तिदिवसेदिवसेउहले
नषितप्रकोपान् ३

सकंदुरसृज-कंडुप्रधानवेदनायुक्ता-२

सू. प्रिक्लि. १

श्लेषजामाह श्लेषादुक्तिवद्वर्धकः घनः सांद्रः अर्जुनः श्वेतं पिच्छिलं अस्रः स्त्रावो यस्य स तत्रा अस्त्रशब्देन स्त्राव उच्यते अन्ये पिच्छिलास्तुरिति प
ठन्ति अत्राप्ययमेवार्थः अस्रशब्दः संपदादित्वात्किंवन्तः तु गभावस्त्वागमानित्यत्वात् रजनी प्रवृद्धेति श्लेषेन श्लेषणः प्रकोपात् त्रिषर्जमाह दाहे
ति अभिहितानीति पूर्वोक्तदोषत्रयलक्षणानि असुक्ष्मकरीमिति मारणात्मिकां कालरात्रिमिवेति मृत्युरूपानिव शल्पनिमित्तमाह नष्टमि
ति नष्टमदृश्यमानं कथंचित् प्रमादात् अनुमार्गं लक्ष्मीकृत्य केचिदणुमार्गमिति पठन्ति तत्र विशेषणतया योजयन्ति उदीरिते धिति त्वग्मां ससि

ज्ञेयाकफात्तद्वह घनार्जुनपिडिलास्वास्त्यासकंडरुज्जारजनीप्रवृद्धा
 दाहज्वरश्चसनमूर्धनवक्त्रशोषोयस्यांभवंस्यभिहितानिचलक्षणानितीमादिशेत्यवनपित्तकफ
 प्रकोपात्तद्योगमसुक्ष्मकरीमिवकालरात्रिम् नष्टं कैथं चिदंशुमार्गमुदीरितेषुस्थानेषुशल्यैमचिरेणगतिंकरोति साफे
 निलंमथितमद्धमसृज्विमिस्रमुष्णंस्त्रवेतसहसासरुजाचनित्यम् नाडीत्रिदोषप्रभवानसिद्धौ च्छेषाश्चतस्रः खलु
 यत्नसाध्याः ॥ इति नाडीव्रणनिदानम् ॥ गुदस्यद्वगुलेक्षेत्रेपार्श्वतःपिडिकार्तिकृतम् ॥ नेषुपूर्वोक्तेषु नाडीपेनिलंकेन

वर्णमयितं उन्मथितं उलं उल्लस्यं रते च धर्माः प्रसारणादौ चलताश्लेषनमांसादिशोभेण भवति असाध्यानाह नाडीति शेषां वातपित्तक
फशल्पजादृति ॥ इत्यातं कर्षणे निदानव्याख्यानाडी प्रणिहानम् ॥ नाडीविशेषसंख्यासामान्याद्वृणवदुपक्रमाद्वर्णानंतरं भगंदरनिदानम्
तस्यां वस्थानसंशयत्वेन लक्षणमाह गुरुत्वेति क्षेत्रे देशे पार्श्वतः समीपतोऽपि डिक्कासैव भिन्ना भगंदर अर्निहानं तस्य च निरुक्तिः सुश्रुतेन ह
ता गुदवस्ति भगंदरणाद्भगंदर इति भगंदरशब्देन च भगशब्देण हाद्युपलक्षणं भोजेऽप्युक्तम् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥
प्रीत्युक्तः ३

तद्यथा-१

मिव अक्षं म्येतं पूयं अष्टाविनित्रं सप्तधिरं ४

स्वावकरोति. स्वावश्य. ४

पीडाकारः २

रास्त्रायुसंध्य
स्थिकोष्ठम
मस्या

मा. नि. आ. ग. ११४ भगं परिसमंताच्च गुद वसिंतथैवच भगवद्गारये घस्मात्तस्मादेशो भगंदर इति. पूर्वस्मिन्त्वस्मिन् शुभे पठितं यथा कटी कपाल वेदना गुद कंडु दाह स्तो
दोगुदाया मश्रेत्येतत्सामान्यं पूर्वरूपमिति कटी कपाल मन्त्र कटी पलकं सच पंचविधः दोषैरूपः सन्निपातेनैकः शल्येन चापरः एवं पंचविधं स
ख्याकथनं रक्तजट्टं जभगंदरं संभावना निरासार्थं नैवातिकं शतयो न कमाह कषायेति उपेक्षणादिति विस्त्रापनाद्यकरणात् रूजा च भिन्नेति. र
जा रूजा विताभिना विदीर्णा शतयो न क तुल्यत्वाच्छतयो न कः रूक दोष पठीतो विचारः चालनिका तुल्यत्वमस्य शतयो न क वदने क मुखत्वे

ब्रह्मरूपैः सूक्ष्ममुक्तिः १

भिन्नो भगंदरो ज्ञेयः सच पंचविधो मतः कषाप रूक्षैरतिकोपितो निलस्त्वपानदेशे पिडिकां करोति याम् उपेक्षणा स्याक
मुपैति दारुणं रूजा च भिन्नारूण फेनवाहिनी तत्रागमो मूत्रपुरीषो रेतसां वणैरेनैकैः शतयो न क वदेत् प्रकोपनैः पित्तमतिप्र
कोपितं करोति रक्ता पिडिकां गुदे गता म तदा शुपा का हिम पूति वाहिनी भगंदरं चोष्ण शिरो धरं वदेत् कंडुप नो घनस्त्रा विंक
ठिनो मंद वेदनः श्वेता वभासः कफजः परिस्त्रावी भगंदरः बहुवर्ण रूजा स्त्रावी पिडिका गोस्तनो यमा शैव कावर्त वन्नाडी शं
वृ कावर्त को मतः ४

वति हतिः

दुग्धा दौ वर्गादिभिः प्रत्येकं संवध्यते ३

लक्षणः ३

नैवातिक भगंदरस्य स्वभावहेतुः शतयो न को स्पना मपि न जमुद्गी वमाह प्रकोपनैरिति उल्लूखितं दुर्गंधवाहिनी अत्रापि पिडिका वस्थागत वक्रत्वे
नोष्ण ग्रीवाकारत्वं तेनोष्ण ग्रीव संज्ञा परिस्त्रा विसंज्ञं कफज भगंदर माह कंडुप न इति परिस्त्रावी भगंदरः कफजः सच घन परिस्त्रा वयोगात् परिस्त्रा वी
कंडुप नः कंडु वल्लः सन्निपात ज संवृ कावर्त माह वहीति बहुवर्ण स्यात् प्रत्येक दोष ज भगंदर पठित वर्ण वेदना स्त्रावी संवृ कावर्त वल्लु घु संख व
तः पूर्ण नायः संवृ कावर्तो यथा आवर्तः दोष गति विशेषाद् वदतीति संवृ कावर्तः तथा च भोजः नदीनां परिपूर्णानां शं वृ कावर्त का स्तथा अभ्यु
आवर्तवद्वाः नाडी स्त्राव मार्गः १

उष्ण ग्रीव लक्षणः तस्य शुपा का हिम पूति वाहिनी मिति तदेति तत्काले पित्त जत्वेना शुपा का ह्री प्रपाका च स्त्रा अहिम पूति वाहिनी ४ अहिम

इति २
राम
हस्ता ३

राम
११४
नीः ४ अहिम

उन्मार्गि भगंदर मागं तु माह स्त्रादिति क्षतात् कंटकादिघातात् ते कृमयो विदार्य मार्गं प्रकुर्वन्त इति योजना अनेक धामुखैरेनेक मुखैर्वर्णेः अत्रो
न्मार्गेण कृमि कृत विमार्गेण पुरीषादि निर्गमादुन्मार्गि संज्ञा प्रतीता तत्रांतरे त्वर्शो भगंदरः पठितः यथा कफपित्ततु पूर्वोक्ते दुर्नीमा अत्रत्य कुप्यतः
अर्शो मूले ततः शोफः कंडु दाहार्ति मान भवेत् सशीघ्रं पक्व भिन्नो स्य क्लेद यन्मूल मर्शसः स्रवत्यज संगतिभिरयमर्शो भगंदर इति अयं शतयो न
कादीनां दोष लक्षण दर्शनादंतर्भावः असाध्य लक्षण माह घोर इति शतजोपि विशेष मनेक व्रण योग्यं क्रिमि संभवादिकं वीक्ष्या साध्यः अव
स्थापाम साध्यता माह वातेति भगंदरात्प्रस्रवंत इत्यस्मा मी विशेषादिति शेषः अमी वाताद्या विशेषा भगंदरात्प्रस्रवंतस्तमातुरं विनाशयन्ति ॥ ६

क्षतादिति पायुगतादिवर्द्धते स्युपेक्षणा स्युः कृमयो विदार्यते प्रकुर्वन्ते मार्गं मनेक धामुखैर्वर्णैस्तमुन्मार्गि भगंदरं वदे
त् घोराः साधयितुं दुग्धाः सर्व एव भगंदराः तेषु साध्य स्त्रिदोषो स्युः शतजश्च विशेषतः वात मूत्र पुरीषाणि कृमयः शु
क्रमेव च भगंदरात्प्रस्रवंतो नाशयन्ति तमातुरम् ॥ इति भगंदर निदानम् ॥ हस्ता भिघातान्न खदंत पाताद धावनाद स्युपसेवना
दु योनि प्रदोषा च भवन्ति शि श्रे पंचोप दंशा विविधोपचारैः ॥ त्याजं कदर्पणे निदान व्याख्यायां भगंदर निदानम् ॥ व्रणत्व सामान्यात् स्या

न प्रत्यासन्नत्वादुपदंश निदानम् ॥ तस्य हेतु माह हस्तेति नखदंत घातादिति वलवद नुरा गोदयात् प्रवल कामरा गवशात् कामिनां मेहनेदंत नख
पातो भवति यदुक्तं कामरा स्त्रे शास्त्रस्य विषय स्तावत् यावन्मंदर सानरा रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रेनातिचक्रम इति कलहादिवशाद्वा मेहनेन नखदंत
घातोऽप्रभावनादं प्रक्षालनात् अत्युपसेवनादिति व्यवसाय स्यात्पतसेवनात् योनि प्रदोषात् अल्पमह दारदीर्घ कर्कश रोम संकीर्ण देशादिति योनात्
रोग प्रवृत्ते वीयोति दुष्टे विविधोपचारैरिति अतुल्य मलिनां भः प्रक्षालन व्रण चारिणी गमनादिभिः पंचोप दंशा इति वातेन पित्त नशो पित्त न कफ न सज्जि पातेनैवंपंच
योनिः १ शि श्रे मेहने १ शोरे १ नखदंत घात स्थान त्वेनां कृते पिमेहने नखदंत घातोऽ ४

योनिः १ शि श्रे मेहने १

शोरे १

नखदंत घात स्थान त्वेनां कृते पिमेहने नखदंत घातोऽ ४

॥ दोष जे खेवान्भीवः ॥ उपदंश संज्ञा रूपावो ॥

प्रायः पित्त नशो पित्त न कफ न सज्जि पातेनैवंपंच
दोष जे खेवान्भीवः ॥ उपदंश संज्ञा रूपावो ॥

मा० नि
आ० टी
११५

तत्र वातजोपदेशलक्षणमाह सतोदेति द्विधाक्रियत इव व्यवस्येत् जानीयात् पित्तजमाह पीतैरिति पीतैरक्तैर्वेति विकल्पः पित्तैर्न वहुक्केदयुतैः
आर्द्रतावहुलैः स्फोटैरिति शेषः रक्तजमाह पिशितावभासरिति मांसवत्तमैः स्फोटैः रक्तान् शोणितान् उपदेशं व्यवस्येत् रक्तैरिति पाठांतरं
न रक्तैः शोणितैः कफजमाह सक्कुडैः कंडुयुतैः महद्भिः महसुरिग्रहैः यनैर्निविडैः स्फोटैरिति शेषः सन्निपातजमाह नानाविं प्रत्येकं दोषो
क्तस्वावेदनायुक्तम् त्रिमलोपदेशमिति त्रिदोषोपदेशमसाध्यमाह वर्जमाह प्रशीर्णमिति प्रशीर्णमांसं शठितमांसं हृमिभिः प्रजग्धं भक्षितं मुष्का

सतोदभेदस्फुरणैः सक्कुलैः स्फोटैर्व्यवस्येत् सवनोपदेशम् पीतैर्वहुक्केदयुतैः सदाहैः पित्तैर्न रक्तान् पिशितावभासैः सक्कुडैः
रैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैस्त्रावयुतैः कफेन नानाविधस्वावरुजोपपन्नमसाध्यमाह त्रिमलोपदेशम् प्रशीर्णमांसं
हृमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषपरिवर्जयेत् संजातमात्रेण करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः कालेन शोथ क्रिमिदा
ह पाकैः प्रशीर्णशिष्टो म्रियते सतेन अंकुरैरिव संघातैरुपर्युपरि संस्थितैः क्रमेण जायते वर्ति स्ताम्रचूडशिखोपमः ॥ १ ॥

वशेषमिति शीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोशमात्रं एव मुक्तलक्षणमुपदेशं परिवर्जयेत् उपपन्नमात्रस्य चिकित्सायां संजातेति यो मूढो
विषये प्रसक्तः व्यायादितत्परः सतेनोपदेशेन कालेन कालांतरेण म्रियते शोथादिभिरुपद्रवैः प्रशीर्णशिष्टः गलितमेहनः एकस्थानत्वेनात्रलिं
गार्शमाह अंकुरैरिति अंकुरसदृशैः इषत् दीर्घसंघातैः मांसप्रतानैः संजातेति पाठे मांसैरिति शेषः ताम्रचूडशिखोपमेति ताम्रचूडः
कुक्कुटः तच्चूडतुल्यः ॥ १ ॥

राम
११५

पर्वसंधेस्तत्तादेतत्विशेषजं अतएव सवेदनापि हिल्लि ला च दुश्चि कि त्प्रावे दोषजेत्यपि क्वचित्पठ्यते अत्रोक्तम् स्त्रीराममुपदेशं सुरिति पठ्यते तद्यथा मेरुसंधौ तथा केचित्केचित्तराश्यास्तथा कुलत्पाकतयः केचित्केचि
त्यस्यदलोपमा रुजादाहर्तिवहुलाहृष्टातोदसमन्विता श्री ध्रुकेचिद्विपर्ययतिशयेः केचित्तापरे स्त्रीराममुपमाच्च जायन्त उपदेशाः सुदास रण इति किं १
विशेषः सतुजः ३

लिंगवर्तेः स्थानमाह कोशस्याभ्यन्तरे इति अंडकोशस्याभ्यन्तरे संधौ लिंगरंध्रसंधौ पर्वसंधिगता मणिपर्वणोः संधिगता मणिपर्वणोः संधिगतेत्यनेन
तसमानतन्नेष्टदर्शनादेतदनार्थमाहुः ॥ इत्यातं कदर्पणे निदानव्याख्यायामुपदेशं निदानम् ॥ समानस्थानत्वात् श्लक्ष्णोपनिदानं तस्यसंप्रा
प्तिमाह अक्रमादिति श्लक्ष्णो जलश्लक्ष्णः सतुजलजंतु लमलोद्भवः सश्लक्ष्णः तस्यां श्लक्ष्णप्रधानो लिंगवृद्धिर्वास्यायनादिशास्त्रोक्तो योगः श्लक्ष्ण
उच्यते तन्मुखत्वात् लिंगवृद्धौ अन्येपियोगाः श्लक्षाः कथ्यन्ते तस्य दोषो विकारः श्लक्ष्णकारणत्वात् क्वचिदोषोपि व्याध्याख्यालभंत इत्यागमा
त् अतएव श्लक्ष्णोपविवरणे श्लक्ष्णोपनिमित्तत्वात् व्याधय एव बोद्धव्याः अत्र श्लक्ष्णजा इति श्लक्ष्णोपजा व्याधयः अक्रमादीति अनुचिताह

कोशस्याभ्यन्तरे संधौ पर्वसंधिगतापि वा लिंगवर्तिरिति व्यातालिंगार्श इति चापरे ॥ इत्युपदेशस्य
निदानम् अक्रमाच्छेफसो वृद्धिर्वा भिवां ॥ इति मूढधीः व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च श्लक्ष्णजाः ॥ १ ॥

द्विक्रमात् अनुचिताहृद्भिर् विविकारैर्जलश्लक्ष्णयोगानां वास्यायनादेर्विस्तारः यथा भ्रूतकास्थिजलश्लक्ष्णमथा ज्वपत्रमंतविद ल्यमतिमान्
सहसंधेन एतद्विरुद्धवृहतीफलतोयपिष्टमालेपनं महिषविडिबमलीकृतैर्गोस्थूलं महदूरतुरंगमतुल्यमाशुशफः करोत्यभिमतं न हि संशयो
सीत्यादि यतुजलश्लक्ष्णरहितमश्वगं चादितैलं तदुचितमेव लिंगवृद्धे नम् यदुक्तं अश्वगंधावचाकृष्णमांसी सिंहिलान्वितं चतुर्गुणेन दुग्धेन ति
लैतैलं विषा चयेत् सतलिंगकर्णपालिवर्द्धनं तत्क्षणादिमिति शेषः लिंगस्य गदाधारस्त्वाह लिंगवृद्धिरेव कामपरायणनिहितपुरुषैः क्रिय
माणः अक्रमः दशचाष्टौ चेति अष्टादश संख्येयुर्निर्देशलब्धायां संख्यायां पुनस्तदुक्तिः संमूढपिडकादौ हित्व संख्या निरासार्थम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

कार्यः १

इतस्यापि योगस्य भूक संज्ञा ३

इति वदेनाय २

मा० मि
आ० टी
११६

द्विधत्-२

वातश्लेष्मजनितां सर्वपिका माह गौरेति गौरसर्वपतुल्या शुकदुर्भगहेतुकेति । शुभमोदुरवचारितः शुक्र
कदुर्भगहेतुकेति पाठान्तरं तत्र शुकनिमित्तादुद्योनिनिमित्तावेत्यर्थः अथीलिकामाह कठिनेति विषमैर्भुगैरिति वक्ष्यमाणशुकैरित्यनेन संब
ध्यते विषमैः अप्रशस्तेः भुगैर्वक्रैः अथीलिका लोहकारं भांडं विशेषस्तत्तुल्यत्वादथीलिका सा च वातेन कफात् ग्रथितमाह शुकैरिति शुकैः स
र्वदा पूरितं लिङ्गं यत्तद्ग्रथितमित्यर्थः ग्रथितत्वात् ग्रथितसंज्ञा शब्दरिति अहरहः शुकपूरणं शेषसिद्धेनेकदिनांतरपूरणं प्रशस्तमित्युक्ति का
मन्त्राचार्याः नित्यपूरणग्रथितनामो रोगस्योत्पत्तिः रक्तपित्तोऽस्यां कुंभीकामाह कुंभीकेति कुंभीका कुंभकारी तस्याः फलं कुंभीफलं तद्विदस्य

गौरसर्वपसंस्थाना शुकदुर्भगहेतुका पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्वपिका बुधैः कठिना विषमैर्भुगैर्वायुनाः
थिलिका भवेत् शुकैर्यत्पूरितं शब्दत्वं ग्रथितं नाम तत्कफात् कुंभीकारत्तपित्तोऽस्या जाववास्थिनिभा शुभा
तुल्यजान्बलजीविद्या यथा प्रोक्ता विचक्षणैः मृदितं पीडितं यत्तु संख्यं वातकोपतः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

लुक्भावे प्रतिकृतौ कनकुंभी फलवत् कुंभीका तस्या जाववास्थिनिभा जं वृफलास्थि सदृशा अशुभे शुभं शुक्लं न शुभं अशुभं कस्मैत्यर्थः ॥
सा च रक्तपित्तजनिता आशुजेति पाठान्तरं अलजीमाह तुल्यजामिति विचक्षणः अलजी पिडिका विद्यात् किं भूतां तुल्यजामिति प्रमेहपिडि
कां अलजी तुल्यसंभवाम् सा च रक्तसिर्स्फोटचितां तुल्यत्वमेव विदुर्गोति यथा प्रोक्तामिति सा अलजी यथा प्रोक्ता यादृशलक्षणां तथे
यमपीत्यर्थः एषा च कारणभेदात् प्रमेहं विना लिङ्ग एव संभवाच्च इयमपि रक्तपित्तोऽस्या हेतुः मृदितमाह मृ
दितमिति संख्यं शोषं फलं मृदितं मृदितोऽस्य रोगां क्रान्तं ज्ञेयं पीडितं लिङ्गं विदुस्तत्वात् शुकपातानंतरं पीडितमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

शुक दोषे जाते पीडितं सद्यः संख्यं स रोगं भवति तद्विना मृदितमुच्यते १

गमिति शेषः १

साकफज्जोया-॥५॥ साकफज्जोया-॥५॥ साकफज्जोया-॥५॥ साकफज्जोया-॥५॥

व्याधिरेवो न मोनामश्रुकाजीर्णनिमित्तजः सू ३

अत्र स्पष्टी स हत्वमेव लक्षणम् ५

दीर्घाकुराः २

मुद्रमाषोपमादिना उक्तम् ५

संमूढपिडिकामाह पाणिभ्यामभ्रशसंमूढे इत्यधिकारात् पठितशुकलिङ्गे पाणिभ्यामभ्रशसंमूढे अस्यैव पिच्छिता वनते संमूढपिडि
का स्यात् अत्रापि वात प्रकोप इत्यनुवर्तते अत्रमंथमाह दीर्घादिति दीर्घा विस्तीर्णा वहाः बहुलाः कफाह ग्यामिति शुकपाककृताभ्यां एवम
न्यत्र सर्वेष्वपि सामान्येन शुकदोषेषु शुकपातो नुक्तोपि ज्ञेयः वेदनारोमहर्षकरोतीति वेदनारोमहर्षकृतं अत्रमंथद्वितिसंज्ञा पुष्करिका मा
ह पिडिकाभिश्चितेति यापिडिकैव पीडिकाभिश्चितेति व्याप्राप्य कर्णिकसंस्थानेति कमलकोशतुल्या पुष्करिकेति संज्ञा पित्तशोणितानि ज्ञे
यां स्पर्शहानिमाह स्पर्शहानिनिमित्तं स्पर्शहानिनामानं व्याधिविशेषं शुकदूषितं शुकैर्न दुर्धनीतरं ज्ञेयं उक्तमाह एषो तमानामव्या

पाणिभ्यामभ्रशसंमूढे संमूढपिडिका भवेत् दीर्घावहा श्वपिडिका दीर्घते मध्यतस्तु याः सो वमंथः कफाह ग्यां वेदनारोमहर्ष
कृतं पिडिकाभिश्चितं यातु पित्तशोणितसंभवा पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा स्पर्शहानिचजनयेच्छो
णितं शुकदूषितम् मुद्रमाषोपमास्तारक्तपित्तो द्रवाचसां छिद्रेण मुखे लिङ्गं चितं यस्य संमततः वातशोणितजो व्याधिः
स ज्ञेयः शतयोनक वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ॥ ३ ॥

उतः पुनः प्रतिपातेन शुकैर्न जीर्णं तन्निमित्ता ज्ञायते इत्यर्थः

क विकृतिरूपमेव व्याधिरेवो न मोनामश्रुकाजीर्णनिमित्तजः सू ३ पूर्वत्रासिद्धविधे रनित्यत्वात् साधु शतयोनकमाह छिद्रेरिति यस्य लिङ्गं छि
द्रेः सूक्ष्ममुखैः संमततः सर्वतः चितं व्याधे स व्याधिः शतयोनको ज्ञेयः छिद्रेरिति दुरवचारितशुकजनिता वातशोणितजैः शतयोनकश्चालणिका
तत्तुल्यं शतयोनकं त्वक्पाकमाह वातेति वातपित्तकृतः त्वक्पाकमा व्याधिर्ज्ञेयः स च ज्वरदाहो करोति अपंचदुरवचारितशुकदूषितवातपित्तज
इत्यर्थः शुकदोषेषु कविकस्य विदोषस्याभिधानं शुकविशेषात् आहारादिभेदाच्च संबधनीयम् ॥ १० ॥

अशुभं २

त्वात् १

२ चितं उपचितं अतएव चिकित्सायां लेखनोपदेशः

मा. नि
आ. टी
११७

निपीडितं लिङ्गमिति बोद्धव्यं यस्य वास्तु रूज इति वास्तु त्रणाधिष्ठानं तन्न रूजः अगाधोद्धितं मांसशेषत्वात् वस्तिरूजश्चोग्रा इति पाठान्तरम् तन्न
वर्तुर्वचरितशूकजशोणितकृतम् मांसार्जुदमाह मांसदोषेणेति शूकपातानंतरं प्रमेहादिना कृतेन मांसदोषेण अत्रापिशोणितहेतुः मांस
वृद्धसंज्ञा मांसपाकमाह शीर्यत इति शीर्यते गलंति सर्वाश्च वेदना इति वातपित्तकफजाः अयं त्रिदोषजः ॥ विद्वधिमहं य
थोक्तमिति सन्निपातविद्वधिलक्षणेन जानीयात् विद्वधिनितानेकानां वर्णा रूजा आवद्व्यादिना तिलकालकमाह कृष्मानीति यस्य पुंसः

कृष्मैः स्फोटैः सरक्तैश्च पिडिकाभिर्निपीडितम् यस्य वास्तु रूजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्जुदम् मांसदोषेण जानीयादवर्
दं मांससंभवं विद्वधिसन्निपातेन यथोक्तमिह निर्दिशेत् कृष्मानीति चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च यानितानि प
चं याशुमेदं निरवशेषतः कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यते यस्य देहि न सन्निपातसमुत्थास्तुतान् विद्या तिलकालकान् ॥
तत्र मांसार्जुदं पच्यमानं पाकश्च यः स्मृतः ॥ शूकानि कृष्मानी अथवा चित्राणि अथवा सविषाणि तानि पचं याशु शीघ्रं निरवशेषतः

समग्रं मेदं पचति कृष्मानी कृष्मवर्णानि चित्राणीति शूकपीतनीलादिना नानावर्णानि सविषाणीति शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तं तथा काला
नीति कृष्मानी परिणततिलफलवर्णानि भूत्वा शीर्यते गलंति तान् सन्निपातजान् तिलकालकान् विद्या त्ररूजस्तिलतुल्यवर्णत्वात् तिलकालकसं
ज्ञा शूकदोषेण साध्यामाह तन्नेति तत्र तेषु शूकदोषेषु मध्ये यन्मांसार्जुदं तथा यो मांसपाकः तथा विद्वधिसंज्ञाये च तिलकालकाः स्युः एते साध्या
यच्चेति चकारादिन क्रमं च न सिद्धातीत्यनंतरं द्रष्टव्यः

तेन साध्याप्येषामपि चीरत्वादिना भवति अतएव प्रत्याख्ये यच्चिकित्साविधानं मनु पपन्नमिति गदाधरः ॥ इत्यातं कदुर्पणे निदानव्याख्यायां
शूकदोषनिदानम् ॥ अष्टादशरूपसंख्यातुल्यत्वात् कुण्डनिदानमुच्यते विशेषेण कुण्डजनकनिदानमाह विरोधीनिति एतादीन् चरतान्
णा कुण्डनिजायंत इति संवचः विरोधीनि क्षीरमत्स्यादीनि भजतामिति संवध्यते आगतामिति उपस्थितवेगां रुद्धिं तथा वेनां व्यान्यानि
ति मूत्रपुरीषादिवेगान् प्रतिघ्नतां प्रतिघातं कुर्वतां व्यापाममिति संतापमतिमुक्तेति मुक्ता व्यायामं प्रति संतापं प्रतिग्रहं रूपं निषेवि
णामिति एतयोरेव सेवनशीलानां निषेविणामित्यत्र कृतं तस्यो गेषही प्राप्ता द्वितीयैति वचनात् एवमग्रे शीतोष्णलघनाहारानि त्यादिषु

विद्वधिश्व न सिद्धांति ये च स्युस्तिलकालकाः इति शूकदोषनिदानम् ॥ विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्मिग्धगुरूणि च भ
जतामागतं शूद्धिं वेगां व्यायान् प्रतिघ्नताम् व्यायाम मति संतापमतिमुक्ता निषेविनाम् शीतोष्णलघनाहारान् क्रमं मु
क्ता निषेविणाम् घर्ममभयार्त्तानां द्रुतं शीतां बुसेविनाम् अजीर्णा व्यशिनो चैव पंचकर्मपचारिणाम् नवान्नदधि
मत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् व्यायामं चाप्यजीर्णेन निद्रां च भजतां दिवा

पिद्वितीयाप्रयोगः प्रयुज्यते शीतोष्णलं शीतोष्णादीनां तु यदा येन क्रमेण सेव्यत्वं मुक्तं तद्वेपरीत्येनैतान् सेवनानां चर्म आतपः अजीर्णा व्यशिना
मिति अजीर्णमनग्निपक्वमन्नं तद्भोजिनां चर्वणमिति यावत् अथ शिना आहार एवापरिणते भुज्जानां अशिनामिति अजीर्णाधिभ्यां सह संव
ध्यते पंचकर्मपचारिणामिति पंचकर्मणि वमनविरेचकानि तेषामपचारो व्यापत्ययोगिनो नवान्नदधिमत्स्यातीति अतिशब्देन नवान्नगुडां ता
दिभिः प्रत्येकं संवध्यते व्यायामं चाप्यजीर्णेन इति अत्रे अजीर्णे विदग्धादिरूपे सति व्यायामं भैथुनं निषेविणां दिवापनिद्रां भजतामिति स्पष्टम् ॥

पापकर्मचक्रवर्तनमिति. कर्म. महापापं तद्यथा. ब्रह्महत्यासुरापातं स्तेयं गुर्वंगनागमः. महापातकान्याहुः स्तनसर्गसुपंचमइत्येतावन्वविधमहापातकेनैवकुछाद्युत्पत्तिश्रवणात्. यदुक्तं शास्त्रात् पीयूषं विषमिति. १
महापातकजं चिह्नं संप्रजन्मनि जायते. बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृद्वादिभिः संमः. १
रसनार्थो रसनेन्द्रियस्य विषयोरसः तस्य रसस्य द्रव्यं आत्मकं कारणं आपत्तथासिद्धिः. ३

मा० नि
आ० टी
११८

धर्मयतां. १
अभिभवतां पापकर्मचक्रवर्तनमिति सनेनैव विप्रादिधर्मणेलब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषार्थप्रतिपादकम्. दोषदृश्यसंग्रहमाह. वातादय इति वातादीनां
त्रित्वे प्रतीतेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुषेष्टमिलितानामेव त्रयाणां दृष्टिप्रदर्शनार्थं द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यं आरंभकं कारणमुच्यते. यथा रसनार्थो
रसस्तस्य द्रव्यमापः स्थितिस्तथेति. अर्थलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं न पुनरुक्तं न तु विसर्पणासमुत्पादे एतावत्येव साम
ग्री. यदुक्तं रक्तं लसीकात्वगमांसं दूष्य दोषास्त्रयो मलाः. विसर्पणासमुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधा तवः. तत्कुषं विसर्पणोः कोभेदः. उच्यते. कुषं चिर
क्रियैः स्थिरैरप्रवलरक्तपित्तैर्दोषैर्जन्यतैर्विसर्पस्त्वचिसरणशीलैः प्रवलरक्तपित्तैः. अथ च. स्त्रिभिश्चैको विसर्पाद्वदजास्त्रयः. कुषं त्रिदोष
जमेवेति किं त्वयं समाधिः. त्रिदोषजत्वेऽपि विसर्पणा मेकदोषजकुषवदनेकदोषजत्वकीर्तनं संगतमिति न मनोहरं. कुषं संख्यामाह. अतः

कु०

विप्रान् गुरुन् धर्मयतां पापकर्मचक्रवर्तनमिति वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्रयं तं मांसं मुच्यते. दूषयंति सकृद्यनां सप्तको द्रव्यसंग्रहः.
अतः कुषा निजायंते सप्तचैकादशैव च. कुषानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वेः समागतैः. सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः.

कु०

इति अतद्व्यस्मादोषदृश्यसमुदायात्. सप्तचैकादशैवेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुषत्वमेकादशानां सु
द्रव्यमिति बोधयति. कुषं नानिदोषजत्वेऽप्युद्वेकदोषेण सप्तप्रकारत्वं माह. कुषानीति. कुषानि सप्तधा सप्तप्रकाराणि. कुषमि
ह पृथक् दोषैः वातेन पित्तेन श्लेष्मणा त्रीणि तथा तैरेव दोषैर्द्वेर्भिर्वा तृपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां कफपित्ताभ्यां त्रीणि तथा तैरेव दोषैः स
मागतैः सन्निपतितैरेकं इति सप्तत्वम्. नन्वे. कदोषजं द्विदोषजं कुषम्. तत्सर्वं त्रिदोषजं स्यादित्याह. सर्वेऽपि सर्वेष्वपि कुषेषु त्रिदोष
जेषु सप्तैव अधिकत्वं. अधिकत्वा व्यपदेशो निर्देशः कार्यः. सन्निपातस्य समविषमत्वात्. यथा वातेन कुषं कापालमित्यादि. ॥ ६ ॥

राम
११८

व्यपदेशो १

मध्यकपालस्य ४

कर्कशो वास्परीः २

धर्मादिप्रसंगभावेऽपि खेदः. अथ बाधधर्मादिप्रसंगेऽपि खेदाभावः २

अल्पेऽपि निमित्ते कोपो ब्रह्मणा नो भवत्यस्य ॥ ३ ॥
लोके वेदना

विशेषः २

पूर्वरूपमाह अतीति. अतिश्लक्ष्णादिकं कुषलक्षणं मग्रजमिति. कुषानां पूर्वरूपमित्यर्थः. अतिश्लक्ष्ण इति अतिमरुणः स्वरोरुसं अपत्रा. ०
स्वरः स्पर्शः स्वेदास्वेदाविति. स्वेदवह स्तोतो परोर्धावरो धक्तेन विवर्णता वैवर्ण्यदाहो न गतः. ॥ कंडुः त्वचिस्वापः स्पर्शी इत्यं कोणे
नतिः वरटी दंशनिकाशः शोफः कोठस्तस्यानतिः. श्रमो नायासजः. शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिर्व्रणानामेव ॥ ६ ॥ निमित्तैः लोपिकोपनमिति सप्तमहाज
रानां लक्षणमाह. इत्येति. कृष्णारुणयेऽस्फुटितमृत्या खंडास्तद्वर्णः. अथै. कृष्णारुणकपालाभं. कृष्णारुणकपालवर्णं. परस्परस्पर्शं तनुतनु

कापालं शर्करात
द्वयोः ४

अतिशून्यं स्पर्शस्वेदास्वेदो विवर्णता. दाहः कंडुस्त्वचिस्वापस्तोदः कोठेनति श्रमः. व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिर
स्थितिः. कृष्णारुणकपालाभं. लोपिकोपनम्. रोमहर्षीः सजः काटुर्पुं कुषलक्षणमग्रजम्. कृष्णारुणकपालाभं
पट्टपैपरुषंतनुकापालं तोदवहलंतकुषं विषमं स्मृतम्. त्वदाहरागकंडभिः परीतं रोमपिंजरम्. उद्वंरफलाभासं कुषमो
दुंद्वंरवदेत. श्वेतं रक्तं स्थिरं स्यात् न स्निग्धमुत्सन्नमंडलम्. कृष्णमन्योन्यसंसक्तं कुषं मंडलमुच्यते. कर्कशं रक्तपर्यंतं पुंडरीकदलोपमम्.
शपावं संवेदनम्. यदृक्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्वं तदुच्यते. स श्वेतं रक्तपर्यंतं पुंडरीकदलोपमम्. त्वक्तोदवहलंतो दाहं विषमं दु

कापालं कापालसंज्ञं १

श्चिकित्स्यं औदुंबरं कुषमाह. त्वमिति त्वगदाह रक्तकंडभिर्पुंक्तं रोमपिंजरमिति रोमभिः पिंजरं कपिलं रोमस्यर्थः. उद्वंरफलाभासं पट्टोद्वंरव
र्णम्. मंडलकुषमाह. श्वेतमिति एवं विधं कुषमंडलं मंडलं संज्ञायोच्यते. श्वेतं रक्तं तदाभासं स्थिरं कठिनं स्यात् न सांद्रं सदलं च. उत्सन्नमंडलं उद्वंरतमंडलं
कुं कृष्णं साध्यं अन्योन्यसंसक्तमिति. अपरापरे मिलितम्. नृक्षजिह्वमाह. कर्कशमिति. कर्कशं स्पर्शं. अस्तेनीलां देहं हरिण इति अन्यैः अस्तेनीलां देहं
स्याह. तज्जिह्वाकारं पुंडरीकमाह. स श्वेतमिति. पुंडरीकं श्वेतकमलं तस्य पर्यंतं स श्वेतं रक्तपर्यंतं मध्ये श्वेतं प्रांते पुरक्तम्. ॥ ५ ॥ ॥ ॥

परस्परमिलितं २

जो १

रक्तपर्यंतमिति. प्रांतं रक्तं अन्नः शपावं मध्ये ध्रुववर्णम्. २ मध्यः रोम इति लोके. २

मा. नि
आ. टी
११५

सरागमिति-प्रांतेऽधिकरागप्रतिपादकं सोत्सेधम् उद्धृतं सरागमित्यत्र सदाहमिति क्वचित्पाठः सिद्धांतलक्षणमाह-
तलोहितात्मकं तनुअघनं यत् घृष्टं सद्रजशूर्णं मुचति । प्रायश्चोरसीति उरसि बाहुलेन भवति कफप्रधानत्वात् प्रायोग्रहणादन्यत्रापि बोद्धव्यं
काकाणामाह-यदिति काकाणामिति गुजातसमवर्णत्वेन मध्येरुध्ममतेऽतिरक्तं अथ वारक्तं मते कृष्णं तथा सपाकं तथा तीव्रवेदनं तथा त्रिदोषलिंगं
तत् काकाणां खं कुष्ठं नैव सिध्यति कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलिंगत्वे सिद्धे त्रिदोषलिंगमिति पुनरुक्तं प्रवलदोषत्रयलिंगतो पदर्शनाय म-इति स सम
हाकुष्ठानि महत्त्वं चैषां शीघ्रमुत्तरोत्तरधा त्ववगाहनं बहुलदोषजन्यत्वक्रियाभूयस्त्वयोगात् अतः प्रभृत्येकादशकुष्ठान्याह-तत्रैककु

अपाकमपि पाठः तत्र स्वभावादपाकः २

सोत्सेधं च सरागं च पुंडरीकं प्रचक्षते श्वेतं ताम्रं तनुचपद्रजो घृष्टं विमुचति प्रायश्चोरसितसिध्ममलावकुसुमोपममयत्का
कणंतिकावर्णं स्यात्कं तीव्रवेदनम् त्रिदोषलिंगं तत् कुष्ठं काकाणं नैव सिध्यति अस्वेदनं महावास्तुयन्मत्स्यशकलोपमं तदे
ककुष्ठं च मीर्यं बहुलं हस्तिचर्मवत् श्यावं किणखरस्य शीपूरुषं किटिभं स्मृतं वै पादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनं कंडु
मभिः सरागे श्व गंडै रलसकंचितम् सकंडुरागपि ड कंडुमंडलमुद्धृतम् ॥ १ ॥ अस्वेदनमिति तदेककुष्ठनाम यत् अस्वेदनं

अक्षर

स्वेदरहितं महावर्णं महास्थानं मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यत्वकुरवंडसदृशं च काकारमभ्रकपवसदृशं मत्स्यत्वम् भवति चर्म किटिभं माह ॥
श्यावमिति तत् किटिभं नाम कुष्ठं स्मृतं श्यावं श्यामवर्णं किणखरस्य रमिति किणं व्रणस्थानं तद्वत् खरस्य शीपूरुषं चर्मं हृष्टं किटिभारं
कुष्ठम् वै पादिकं माह पाणिपादयोः स्फुटनं विदारणं वै पादिकं कुष्ठम् अलसकुष्ठमाह कंडुमण्डिरिति मंडैः स्फोटैः चितं युक्तं अलसका
खं कुष्ठं कंडुमंडलमाह सकंडुरागं कंडुरागसंयुक्ता पिडिका यत्र तत् सकंडुरागपिडिकं तथा उद्धृतं मुत्सन्नं एवं विधं मंडलं यत् द्रुमं डकु

पिडिकमिति १

कुष्ठमाह-चर्मखं-गजचर्मखं-कहलं-अपनलं-निविडं हस्तिचर्मव
दित्यर्थः ॥ १११ ॥ ४

॥ २ ॥
॥ ११५ ॥

५ नवगाढमूलादङ्गः सुद्रकुष्ठमेव सर्वविधाया दद्रुश्च केरा सुद्रकुष्ठे सुदर्शना-
सुश्रुतेषु असितेतरद्वयं २

५ यथावोः सरागश्च रूपो ये आते तथा ते विस्फोटकाः स्फोटसंज्ञकाः तत्र तत्र भूषण

तत् १

ननु कथमस्या श्वरके सुद्रत्वेनाभिधानं सुश्रुते महाकुष्ठत्वे नेति तथा सिध्मावर्के महाकुष्ठे सुश्रुते सुद्रकुष्ठे दर्शितं उच्यते असिता व
गाढमूलादङ्गः सुश्रुतेन महाकुष्ठे पूजा असितेतरा विसर्पकुष्ठं तर्भावः विसर्पणयोगात् तथा सिध्मावर्के महाकुष्ठं सिध्मावर्कं पुष्पिकातुल्यमात्रगता सु
श्रुते सुद्रकुष्ठमिदं दोषं चर्मदलमाह रक्तमिति दलयति विदारयति अस्पर्शसहं हवस्नादिस्पर्शनाक्षमं तच्चर्मदलनाम पामा माह सूक्ष्मा
नि एवं विधाः पिडिका पामा इत्युक्ता वैद्यैरित्यर्थः बह्वः प्रभूताः स्नाववयः स्नावयुक्ताः कंडुमयः कंडुयुक्ताः ककुम्माह सैवेति सैव पामा पाण्योः
हस्यो स्थितोः प्रोयो श्व ककुः कथ्यते तीव्रदाहैः तीव्रसंतापैः स्फोटैरित्यर्थः स्फोटमाह स्फोटादिति त्ववः सताहं माह रक्तमिति सत्तारु

य ५

स्फोटैः महाद्विः ४

रक्तं सशूलं कंडुमत्तं सस्फोटं दलयत्यपि तच्चर्मदलमारुह्य तर्म्मस्पर्शसहमुच्यते सूक्ष्मावह्यः पिडिकाः स्नाववयः पामे
त्युक्ताः कंडुमसैः सदाहा सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ये पाण्योः कदुरुग्रास्फिजा श्व स्फोटाः श्पावारुणा भासा विस्फो
टाः सुस्तनुत्वच रक्तं श्यावं सदाहार्तिशतारुस्याद्वद्व्रणम् सकंडुः पीडिकाः श्यावा बहु स्नावा विचर्चिका ॥ ६ ॥

यथावो वरान्तः १११

रिति बहुव्रणयोगा न्वितं नाम विचर्चिका माह सकंडुरिति सकंडुः पिडिकां श्पावा बहु स्नावा विचर्चिकेति स्नावाभूरि प्रस्नावा अत्र क
फकार्यं कंडुः बहु स्नावत्वं पितात् श्यावत्वं वा तात् एवं सर्वत्र दोषत्रयलिंगमूह्यं नैव ककुषमारभ्य विचर्चिका पर्यं तेन द्वादशकुष्ठानि
भवन्ति तत् कथमेकादशे सुच्यते विचर्चिकै व पादयोर्भवति विदारणयोगात् विपादिका भवति तेन संख्यातिरेकं तथा च भोजः दोषाः
प्रदूष्यत्वग्मांसं पाणिपादसमाश्रिता पिडिका जनयं त्याशुदाह कंडुसमन्विता दाल्यते त्वकुरवरा रूक्षा पाप्योर्ज्ञेया विचर्चिका पादे विपा
दिका ज्ञेया स्थानान्यत्वादि पादिके ति गदाधरः यथा पामा याम् सैव पामो स्फोटैस्तीव्रदाहैरित्यभिधानेन पामेव तीव्रदाहद्वहस्फोटयुक्ता ककु नततोभि

ना अत्रापि तस्येति ॥

महाकुशान्याह- पूर्वत्रिकं तथा मिथ्या ततः काकागं तथा- पुंडरीकं जिह्वेति महाकुशानि सप्तच- पूर्वत्रिकं- कले उदुवरं मंडलाख्यमिति-
पुंडरीकान्याह- एककुशं मृतं श्वेजं च मृतं परं ततश्च मंदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचित्रं का- विपादिकाभिधामेव पापाकं कुसुतः परा- ततोद-
दूषविस्फोटः किं भवतः परम्- ततश्चालसकं प्रोक्तं रातास्य ततः परम्- अत्र कुशानि चैतानि कथितानि मिथ्यावरे- इति- २

एतानि द्वादीन्यपि विरोधैर्जायन्त इति भावः- अतः सप्त महाकुशा-
द्वयान्येककुशादिविचित्रं नानि शुद्रकुशानि- ॥३॥ अथ प्रसंगात् २

मानि
आ-री
१२१

चमेति- चर्मेककुशादिविपादिकां ता- वातश्चेष्टोद्वा- ददुशतारुषी- अपि तात्- पुंडरीकं विस्फोटं पापाचर्मदलानि- तथा- श्वेष्टपितादित्यर्थः- ॥३॥ काकागं- सर्व- विभिर्दोषै-
जीनीयाह- पूर्वत्रिकमिति- कपालो दुंदुवरमंडलारण्य- कपालो दुंदुवरमंडलारण्यदुका कपा पुंडरीकं जिह्वेति- निसप्तमहाकुशानि- त्वगुष्टितुल्यत्वाच्चैव किला-
समाह कुष्टैकसंभवमिति कुष्टेन सह एकः समानः विरुद्धाशनपापकर्मदिसंभवो निदानं यस्य ततः था कुष्टतुल्यनिदानमिसर्गः- कुष्टे-
न सह समानचिकित्सितत्वं चोद्वेक्य कुर्याच्चास्मे कुष्टदृष्टं विधानमिति वचनात्- चरके त्वस्य हेतुविशेषोपि पठ्यते- पथावचां स्य तथ्यानि-
कृतं भावो निदागुरुणा गुरुधर्षणं च- पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्महेतुः किलासस्य विरोधि चान्नमिति- किलासमेव मांसमेदः समाश्रयेण योग्य-

चर्मेककुष्टं किं भिन्नं सध्यालसविपादिका- वातश्चेष्टोद्वा- श्वेष्टपितादृशतारुषी- पुंडरीकं सविस्फोटं पापाचर्मदलं त-
था- सर्व- स्यात्काकणं पूर्वत्रिकं दद्रुसकाकणम्- पुंडरीकं जिह्वेति महाकुशानि सप्तच- कुष्टैकसंभवश्चित्रं किलासं दारुणं च-
यत्- निर्दिष्टमपरिस्त्रावित्रिधात्- द्रवसंश्रयम्- वाताद्रूपाणं पिताताम्रं कमलपत्रवत्- सदाहं रोमविध्वंसिकफातश्चेत्-
घनं गुरु- ॥ त्वादं रूणं श्वित्रं चेति भण्यते रसगतमेव किलासं तस्य लक्षणं निर्दिष्टमपरिस्त्रावीति- स्त्रावो हिरक्तादिदुष्टा भवति तेनास्य-

रसगतत्वेन स्त्रावाभावः- उक्तं च त्वगांतु पदस्त्रावितत्- किलासं प्रकीर्तितमिति- त्रिधात्- संश्रयमिति- त्रिधात्- रादेन त्रयोदोषा- शुक्रविधा-
नेत्रिधात्- संश्रयं यस्य ततः रक्तमांसमेदं सिति- त्रिधात्- वातादिना यथगुद्वत्- उरुत्- रक्तमांसमेदं सिति- संश्रयो- विष्टानं यस्य ततः रक्तमांसमेदं सिति-
धात्- संश्रयमेदेन वर्णभेदमाह- वातादिनि- वातात्- श्वित्रं रक्तं स्पर्शता- अरूणं रक्तं वर्णतः- पितादिति- पितात्- श्वित्रं कमलपत्रवत्- पद्म-
दलमिव ताम्रवर्णं न भवेत्- तथा सदाहं दाहयुक्तं तथा रोमविध्वंसि रोमघाति- कफादिति- कफात्- श्वित्रं श्वेतं शुक्लं घनं सदाहं तथा गुरु अंगेनानु-

यथा- शोणितवातेना- रूपा- मांसपित्तेन रक्तकमलवताम्- मेदः क केन श्वेतमिति- तच्च श्वित्रं उरुत्- रक्तं क कृसाध्यम्- वातायेति क कृसाध्यं- येनिकात्कफजं क कृसाध्यं- यदुक्तं चरके- रोधेरक्ताश्रितं रक्तं ताम्रं मांसमाश्रितं- श्वेतं मे-
दः स्थिते श्वित्रं गुरुत्- तत्रो- जरोत्तरमिति- २

सकंदुकमिति- ॥ सकंदुकं कंदुयुक्तं क्रमाद्रक्तमांसमेदस्तु चादिशेत्- वर्णनैवेदगुभयमिति- ईदृशमेव वर्णनारूपाताम्रश्चेतेन किलासं रक्तमा-
समेदस्तु यथाक्रमेणादिशेत्- उभयमिति- व्रणजं दोषजं चेति- तत्- श्वित्रं भवति तथा च भोजः- श्वित्रं तत्- द्विविधं विद्या- दोषजं व्रणजं तथा- तत्र मि-
थ्योपचाराद्व्रणस्य व्रणजं स्मृतं- दोषजं द्विविधं प्रोक्तमात्मजं परजं तथा- परसंस्कारसंस्पर्शत्- यतत्परजमुच्यते- तदात्मजं विजानीयात्- य-
द्देहेष्वनिलादिजमिति- तस्य साध्यमसाध्यं- अशुक्लेति- अशुक्लरोमयावत्- रोमाणि शुक्लानि भवेति- अवहलं तनु- असंश्लिष्टं- मिथः परस्पर-

सकंदुकं क्रमाद्रक्तमांसमेदस्तु चादिशेत्- वर्णनैवेदगुभयं क कृतं चोत्तरोत्तरम्- अशुक्लरोमावहलमसंश्लिष्टमथो-
नवम्- अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यं ततो न्यथा- गुहापाणितलोष्टेषु जातमप्यचिरंतनम्- वर्जनीयं विशेषेण किला-
संसिद्धिमिहूता- प्रसंगात्- गात्रसंस्पर्शं त्रिः- श्वासात्- सहभोजनात्- सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्- कुष्टं ज्व-
रश्च शोषश्च नेत्राभिष्यंद एव च- औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामंति न रान्तरम्- ॥ इति कुष्टनिदानम्- ॥४॥ अग्निदग्धजमिति- १

न भवति एतस्माच्च- ततो न्यथे- उक्तप्रकारविपरीतमसाध्यं- यदुक्तं चरके- य- कुक्करो मवहलं यत्संभिन्नं परस्परं- पञ्चवर्षगणोपेतं तत्- श्वि-
त्रं नैव सिध्यतीति- असाध्यमाह- गुह्येति- एषु स्थानेषु नवमपि स्याज्यं- गुह्यं- लिङ्गं- तल- मन्त्रपाद- तल- कुष्टस्य संसर्गजत्वं प्रसंगेनैव संसर्गजान्- रो-
गानाह- प्रसंगादिति- प्रसंगे मैथुनं- अथवा प्रसंगेनैरन्तर्यं- तेन कृतात्- गात्रसंस्पर्शं- औपसर्गिकरोगादयो भूतोपसर्गजारोगाः- संक्रामंति- आविशं-
ति- रोगसंक्रांतिश्च कुष्टप्रभृतिपापिजनसंसर्गेण पापजसंक्रांतेर्विकारप्रभवावोद्व्याः- ॥ इत्यातं कदप्येति- निदानव्याख्यायां कुष्टनिदानम्-

शम
१५३

विपाकितः दृष्टिरेष धर्मिस्तथेति॥ पित्रप्रकोपिपानान्नग्रहणेनैवास्त्वविदाहिनोर्ग्रहणे सिद्धे तदैर्भिर्धाविशेषार्थम्॥ १ ॥ विदाहाद्यस्त्वगुणोदिकंपित्तमस्त्वपित्तं तस्यलिंगमाह॥ अविपाकेति-
अविपाकः आहारपाकः ज्ञानोनायासजः श्रमः॥ अस्त्वपित्तेपित्तप्रधानं वातकफावन्नगौरवोद्गारकंपादिनाज्ञेयौ॥ २ ॥ तस्यकदाचित्कायोर्द्धाधोगमनमेदाना तद्विविधं तद्विविधस्यास्त्वपित्त-
स्यावागतिं तावदाह। तृडिति। अधोविविधप्रकारंकदाचित्स्थायानि तथातुडाहादिकारि। तथाहृद्वासादिकं वमूर्त्तिसर्वथाज्ञानशून्यत्वेभ्रमश्चक्रारूढवन॥ मोहोऽत्रविपरीतज्ञानं प्रयात्यधो-
वेत्यत्रवाशकोऽपूर्वगमनापेक्षया॥ विविधप्रकारमिति। हरितपीतकृष्णरक्तादिवर्णवर्णत्वदुर्गंधत्वयोगान्नानाविधं कदाचिदिति॥ न सर्वकालम्॥ ३ ॥

मा. ध.
१२३

उज्ज्वलमाह। वातमिति॥ हरितं शाकपत्राभं पीतकं हरिद्राभं नीलं वायुपक्षिप्रभं हृत्पत्रं अंजनाभं आरक्तमीयं चोहितं॥ रक्तं अत्यंतलोहितं मांसोदकाभं मांसधावनतोयाभं अतिपिच्छलं
चिकणो अत्यन्तनिर्मलं॥ विविधं रसेनालवणकदुतिक्ताखेनानुरूपं करोति नाना रूपं करोति॥ ४॥ आहारस्यावस्थाविशेषमाह भुक्तेऽति॥ भुक्ते आहारे वा विरम्येपि॥ अथ वा कदाचि
दभुक्तेऽपि सति॥ निक्ता मूत्रमिकरोति इति संवध्यते॥ उज्ज्वलमेवं विधमेवेति अत्र करोतीति संवध्यते॥ एवं विधं॥ अमृति कंकठ हृत्क्षिदाहं शिरसोरुजं च॥ अत्रापि करोतीति संवध्यते
॥ ५॥ अमृतिपत्रे कफपित्र वत्सामान्यमाह॥ करोतीति मिलितं कफपित्रं॥ करचरणदाहादिकं जनयति॥ तथा कंडुमंडलपिडिकासततं निचितगात्ररोगचयमिति॥ कंडुदिनिचितगात्रं च
रोगचयं चेति हेतुः॥ तेन कंडुदिनिचितगात्ररोगचयं च करोति इत्यर्थः॥ रोगचयोऽत्र अविपाककर्मोक्तेशादिरोगचयानं॥ ६॥ कृच्छ्रसाधनमाह॥ रोगो यमिति॥ अयं अमृतिपित्रारोगो रोगो नवः

वातं हरितपीतकनीलकृष्णमारक्तारक्तभमतीव चाम्ब॥ मांसोदकाभं त्वनिपिच्छिलां चक्षुष्यानुपातं विविधं रसेन॥ ४॥ भुक्ते विदग्धे पथवाप
भुक्ते करोतीति निक्ता मूत्रमिकदाचित्॥ उज्ज्वलमेवं विधमेव कंडु हृत्क्षिदाहं शिरसोरुजं च॥ ५॥ करचरणदाहमोक्षं महती मरुचिं चरं च कफपि
त्रम्॥ जनयति कंडुमंडलपिडिकासततं निचितगात्ररोगचयम्॥ ६॥ रोगो यममृतिपित्रारोगो यत्नात्समाभ्यते नवः॥ चिरो स्थितो भवेद्याप्यं कृच्छ्रसाधः
सकस्य चित्॥ ७॥ सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्॥ दोषलिङ्गेन मतिमान् भिद्यमोहकरं हितम्॥ ८॥ कं पप्रतापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रा
वसादश्च लानि॥ तमसो दर्शनविभ्रमहर्षणमोहाश्च वातयुते॥ ९॥ कफनिष्ठीवनगौरवजडता रूचिशीतसादवमिलेयाः॥

संयत्ता त्माभ्यते॥ चिरो स्थितो या यो भवेत्॥ कस्य चिदिति॥ हिताहारचारशीलिनः कस्य चिद्विरो स्थितोऽपि कृच्छ्रसाध इत्यर्थः॥ ७॥ तस्मिन् सानिलकफसं सर्गमाह॥ सानिलमिति॥ तच्चासृ
पित्रं॥ सानिलं सवानं॥ सानिलकफं सकफं लक्षयेत्॥ दोषलिङ्गेन वातपित्रकफलिङ्गेनेत्यर्थः॥ यत्तस्मिन् विद्यमोहकरं वैद्यं प्रतिजनकं॥ तस्योर्द्ध्वः प्रवर्तमानत्वेन कृच्छ्रं तीसारभाभेद
स्पृष्टं नित्यम्॥ ८॥ सानिलस्यामृतिपित्रस्य लक्षणमाह॥ कं पप्रतापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रा वसादश्च लानि॥ तमसो दर्शनविभ्रमहर्षणमोहाश्च वातयुते॥ ९॥ कफनिष्ठीवनगौरवजडता रूचिशीतसादवमिलेयाः॥

सवानकफः २

नादिलिङ्गं स्यात्॥ सादवमिलेया इति॥ सादो गसादः लिङ्गः कफलिङ्गात् स्यात्॥

कं पप्रतापः प्रलाभो संवदभाषणः मूर्च्छा प्रमिदा चिमिचिमिपिपीलिका रूचि वक्तुं विरोधः॥ गाना वसादे सादः कृच्छ्रं तमो रोगो न संभकारवत् विद्यमोहः तर्ह्यो रोगो नः मोह इति यमोहः इति २

रामः
१२३

संख्या ४

रहनवलसादेति सादशब्दे दहनवलाभ्यां संवध्यते अन्यत्सु गमम्॥ इत्यातं चार्द्रमे निदानव्या
ख्यायाममृतिपित्रनिदानम्॥ अमृतिपित्तसंभवदुर्देवं विधाता दृष्टुं स्यात्सर्वोत्तरे हेतुसाम्यात् न दन्तरं विसर्पनिदानमाह॥ दुर्देवं गवि
घातस्य रक्तदूषक लेचरकवचनं यथा दुर्देवं गविघातात्तु काले चानवसेवनात् शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यतीति तस्य निदा
नपूर्विकां संप्राप्तिमाह॥ लवणेति लवणादिभिर्विसर्पो रोगो भवति सप्तधा ज्ञेयः॥ विसर्पो न स्यात्संश्लिष्टोरक्तपित्तेन तिबचनात् लवणादिकं

निकामकदुकोद्वार हृत्क्षिदाहं शिरसोरुजं च॥ ५॥

दहनवलसादकंडुनिद्राश्चिह्नं च कफानुगते॥ उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यस्ते भ्रमो मूर्च्छा रुचिश्चुर्दिरालु
स्य च शिरोरुजः॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम्॥ इत्यमृतिपित्तनिदानम्॥ लवणा म्लकटुस्मादिसेवनाद्वा
षकोपतः॥ विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्॥ पृथक् न यस्मिन् भिद्येको विसर्पो दृष्टुं जास्त्रयः॥ वातिकः पैतिकश्चै
व कफजः सानिपातिकः॥ चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते दृष्टुं जास्त्रयः॥ आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रथ्याख्यः कफवातजः॥ यस्तु
कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः रक्तलसीकात्वमोसं दूष्य दोषास्त्रयो मलाः॥ १॥ विशेषेण रक्तपित्तनिदानमुक्तम्॥ एषां सं

ततसेवया दोषकोपः॥ आदिग्रहणाच्चरकोक्तहरिशाकपिंडाकी प्रभृतीनां ग्रहणं सप्तधेति उल्लेखेनैकं कदोषजास्त्रयं सानिपातजं एकं दृष्टुं
जास्त्रयं इति सप्तप्रकारत्वं सर्वतः परिसर्पणादि विविधं सर्पणादिसर्पः॥ तदुक्तं चरके विविधं सर्पणं तयो विसर्पस्तेन स्मृतं॥ परिसर्पोऽथवा
नाम्रा सर्वतः परिसर्पणादिति॥ संख्या संप्राप्तिमाह॥ पृथक् न यस्मिन् भिद्येको विसर्पो दृष्टुं जास्त्रयः॥ इत्यादि सुगमम्॥ आग्नेय इत्यादि सुगमम्
सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यचतुष्टयं ज्ञेयं त्वमाह रक्तमिति॥ विसर्पस्य समानसामग्रीकलेपिकुष्ठाद्रेदः कुष्ठाध्यापय एव निरूपितः॥ ४॥

दोषत्रयं

कृच्छ्रस्य १

लक्षतः ४

आमोपवेशनमिति. आमस्य दर्चमस्य जननं. लेपः स्नानमिति. स्नानसां शुधिराणां लिप्यन्तां स्नेयादिनां प्रायेणामाशयेन लिप्यन्ति. कफपित्तयोराभाशयस्थानत्वात्. १

सृष्टिर्ज्ञानोवशीर्यतइति सृष्टः सन्नाद्रोभवतिविदीर्यतैत्वक्तु ॥२७॥ पंकवत्क

मा० नि प्रायेणमाशयेभिर्नेकदेशव्यापीभवतीत्यर्थः नचातिपीडाकरः पिडवैः पिडकाभिस्त्वकीर्णव्याघ्रः किं भूतैः अतिपीतलोहितपांडुरैः असितः कृष्णः
आ० टी नेचकाभः अंजनाभः मलिनोमलदिग्धः गंभीरपाकइति अंतः पाकः प्रायेण प्रचुरोष्णो स्फुटस्नायुशिरागणइति पूतिमांसापगमेन स्नाय्वादी
१२५ नां स्फुटता कर्दमारव्यमुशंति तं कर्दमसारूप्यात् कर्दमारव्यं कथयंति शतजमाह वास्यहेतोरिति श्यावलोहितं वर्णेन अयं शतजो विसर्पः
विमर्षे ४ पित्तजैर्नर्भावनीयः तेन न संख्याधिक्यं तथा च भोजः शस्त्रप्रहारैस्ते स्ते स्तु व्याडं दंतनरेवरपि शतेवाप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः रक्तं पि

आमोपवेशनं लेपः स्नानं सवि सर्पति प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् पिडकैरवकीर्णः तिषीतलोहितपांडु
रै मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवानगुरु गंभीरपाकः प्रायोष्मासृष्टः क्षिप्तो वदीर्यते पंकवच्छर्णमांसश्च स
टस्त्रायुशिरागणः शबगंधीचवीसर्पकर्दमारव्यमुशंति तम वास्यहेतोः क्षतातृकुट्टः सरक्तं पित्तमीरयन् विसर्पमारुतः कुर्या
त्कुलस्य सदृशे श्रितम स्फोटैः शोफज्वररूजादाहाद्यं श्यावलोहितम् ज्वरातिसारौ वमथुस्तृणमांसदरण्यक्रमा अरोचका
विपाकौ च विसर्पणमुपद्रवा सिद्धांति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति पित्तात्मको जनव

नचकुपितेव्रणमाशुप्रपद्यते कुरुतस्ते समेते तु व्रणोत्से ॥ पुश्वभवेदसाध्यः कृद्वाश्वमर्मसुभवंति हि सर्व एव ॥ इति विसर्पनिदानम् ॥
धंसुदारुणम् अचिन्तव्रणविस्फोटैः कृष्णपीतसमन्वितैः पित्तवीसर्पलिंगंचतस्य शेषं विनिर्दिशेदिति ॥ विसर्पो पट्टवानाह ज्वरेति मांसदरणं
मांसविदरणं शेषं सुगमं साध्यासाध्यानाह सिद्धंतीति एकैकदोषजनितास्त्रयः साध्याः त्रिदोषजः श्वेतजश्चासाध्यः पित्तात्मको जनवपु रिति पैति
कौयोऽत्यंतमुद्रितपित्तत्वाद्जनसवर्णः सोसाध्यः अग्निवीसर्पो न साध्यः कृद्वाश्वमर्मस्त्विति असाध्यत्वं कृद्वाश्वेन बोद्धव्यं तथाच भोजः त्याज्य

प्रायेण दोषद्वयविक्रितितानुत्पत्त्यादतोऽनन्तरं विस्फोटनिदानारंभः॥ तस्य निदानमाह। कटुति। अजीर्णाशनं। अपक्वद्रव्याशनं। अध्वशनं। अजीर्णभोजनं। तथर्तुरो मेराविपर्यये
रोति। शीतोष्णदेरतियोगेन। अतुदोषः। अतुविपर्ययः। अतुस्वभावस्यान्यथाभावः। एभिर्हेतुभिः। यथा संभवं प्रत्येकं दोषत्रयप्रकोपो बोद्धव्यः॥ १॥ विस्फोटकसंज्ञाप्रतिमाह। तत्र
मिति। ज्वरपुरःसरानित्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतादर्शयति॥ २॥ विस्फोटकसामान्यलिंगमाह। अग्नीति। सज्वरा इति। ज्वरलोपां पूर्वरूपत्वेन ज्ञेयः॥ रक्तपित्तजा इति। एतेन सर्वेषु वि

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविहाहिरुक्षक्षभैरजीर्णाध्ययानातेपैश्च॥तथर्जुदोषेणविपर्ययेणकुप्यन्तिदोषाःपवनादयस्तु॥१॥त्वचमाश्रित्यतेरक्तंमांसास्थी
निप्रद्व्यच॥घोरात्कुर्वन्निविस्फोटान्तर्वज्वरपुरःसरात्॥२॥अग्निदग्धनिभाःस्फोटाःसज्वरारक्तपित्तजाः॥क्वचित्सर्वत्रवादेशेविस्फोटाइतितेस्मृ
ताः॥३॥शिरोरुक्क्षलभूयिष्ठज्वरदृढपर्वभेदनम्॥सहस्रवर्णाताचेतिवातविस्फोटलक्षणम्॥४॥ज्वरदाहरजास्त्रावपाकदृष्टाभिरन्वितम्॥
पीतलोहितवर्णवपित्तविस्फोटलक्षणम्॥५॥छर्द्दीरोचकजाड्यानिकंडुकाठिन्यपांडुताः॥अवेदनश्चिरात्पाकीसविस्फोटःकफात्मकः॥६॥कंडुर्द
होज्वरःछर्द्दीरेतैस्तुकफपैतिकः॥वातपित्तकृतोयस्तु कुरुते तीव्रवेदनम्॥७॥कंडुस्तैमित्यगुरुभिर्जीनीयात्कफवातजम्॥ ॥ ॥ ॥

स्फोटेशुरक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वं सूचितं । यथाश्रुतेषु वातस्येक ॥ यदुक्तं भोजे । यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं तच्च । अग्निदग्धनिभा त्पेयात्कुरुतः सर्वदेहगान् ॥ सञ्चरन्त्यपरी
दाहान्विद्याद्विस्फोटकांस्तुतानिति ॥ क्वचिदिति । क्वचिच्छरीरदेशे ॥ ३ ॥ वातिकविस्फोटमाह । शरीरइति । शूलं शरीरस्य तोदकूपं । पर्वभेदनं संधिस्फुटनम् ॥ ४ ॥ पित्ति
कमाह । ज्वरेति । रुजा विस्फोटेषु अन्यत्तु गम् ॥ ५ ॥ स्तेभ्यश्चिकमाह ॥ छरीति । जाड्यमंगानो कंदुप्रभृतिविस्फोटेषु ॥ ६ ॥ कफपैतिकमाह ॥ कंदुरिति । एते लक्षणाः कफपै
त्तिको ज्ञेयः । वातपैतिकमाह ॥ वातेति । सुगमम् ॥ ७ ॥ कफवातिकमाह । कंदुति । स्तेभ्यस्तपमिति निश्चलत्वम् ॥ ८ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१२६

त्रिदोषजमाह मध्यस्थिति मध्येनिम्नः अन्ये चोन्नतपथः अत्यपाकतइति अत्यपाकवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ मोहं इन्द्रियाणां एवं संपूर्णलक्षणो यस्त्रिदोषजः सोसाध्यः ॥ ९ ॥ रक्तजमाह रक्ता इति रक्ताः रक्तवर्णाः रक्तसमुत्थाना इति रक्तसमुत्थानाश्च विस्फोट्य भवन्तीत्यर्थः तेषां पित्तदेतुभिः कृपितेन रक्तेन वेदितव्याः ॥ १० ॥ साध्यतादिकमाह एकदोषोत्थित इति ॥ ११ ॥ असाध्यमाह सर्वदोषोत्थित इति घोर इति अत्यन्तदुःखप्रदः भूयुषप्रद इति बहुप्रदः अत्र विमर्षोक्तास्वोपद्रवाश्चेयाः ते यथा तदुत्थासमासं कोथदाहिका मदनरा विमर्षमसंरोधस्तेषां मुक्ता उपद्रवाः मांससंकोथः मांसस्य वाडितवं मर्मसंरोधः मर्मव्याध्याः केचिद्वक्ष्यामः पठति ॥ हिकाश्चासौ हविस्तृष्णासांगमर्देहदिव्याः विमर्षज्वरहृद्वासाविस्फोटना मुपद्रवा इति ॥ १२ ॥ ॥ इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां विस्फोटनिदानम् ॥ १३ ॥ ॥ विस्फोटप्रभेदत्वात्त्रायेण तुल्यनिदानत्वाच्चातो नैतरे मस्तरिका निदानारंभः ॥ तस्यानिदानपूर्वको

मध्येनिम्नोन्नतोतेव कठिनोत्पः प्रपाकतः ॥ ८ ॥ दाहरागद्वयामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजो ज्वरः ॥ प्रलापो वेपथुस्तं द्रासो साध्यः स्याद्विदोषजः ॥ ९ ॥ रक्ता रक्तसमुत्थाना गुंजाफलनिभास्तथा ॥ वेदितव्या सुरक्तेन पैत्रिकेन तु हेतुना ॥ १० ॥ न ते सिद्धिं समायाति सिद्धिं यो गवरैरपि ॥ एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ ११ ॥ सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूयुषप्रदः ॥ १२ ॥ ॥ इति रोगविनिश्चये विस्फोटनिदानम् ॥ १३ ॥ ॥ कृच्छ्रस्तलवराक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ॥ दुष्टनिव्यावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १४ ॥ कुट्टग्रहेशणाच्चापि देशे दोषाः समुद्रताः ॥ जनयन्ति शरीरे स्मिन्दुष्टरक्तेन संगताः ॥ १५ ॥ मस्तरिका तिसंस्थाना पीडिकाः स्युर्मस्तरिकाः ॥ तासां पूर्वज्वरः कंडुर्गवभंगोरतिर्धमः ॥ १६ ॥ त्वचिशोथः सर्वे वरुणेनेवरागस्तथैव च ॥ स्फोटाः कृच्छ्रा रूणा रूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः ॥ १७ ॥ कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः ॥ १८ ॥

संप्राप्तिमाह कृच्छ्रस्तलवरादि ॥ साते यवशरादि ॥ विरुद्धाध्यशनाशनैरिति ॥ विरुद्धैः क्षीरमत्यादिकैः ॥ अध्यशनेन वा अस्पृष्टैर्जैः ॥ दुष्टनिव्यावशाकाद्यैरिति ॥ दुष्टं व्यापन्नमन्तं शाकं च ॥ निव्यावः शिं विबीजं ॥ आदिशब्दमध्यालुकादिग्रहणं ॥ प्रदुष्टपवनोदकैरिति ॥ सविषकुमुमादि संसर्गात्प्रदुष्टपवनस्तथोदकं चतैः ॥ १४ ॥ कुट्टग्रहेशणाच्चेति ॥ देशे देशे भानुशने च राहयो देशे शोभकराः कुट्टग्रहाः तेषां निरीक्षणात् ॥ यस्मिन् देशे कुट्टग्रहदृष्टिस्तस्मिन् देशे तस्याः संभवः ॥ दुष्टरक्तेन संगता इत्यनेन रक्तस्य कडादिभिर्हेतुभिर्विशोषणाकोपदर्शयति ॥ अतः पूर्वोक्तं तत्रांतरे ॥ पित्तं शोणितं सस्त्रं यदा दुषयति त्वं ॥ तदा करोति पिडिकाः सर्वगात्रेषु देहिनामिति ॥ १५ ॥ मस्तरिका तिसंस्थाना इति ॥ मस्तरस्य या आकृतिस्तदसंस्थानं आकृतिर्यो मांता ॥ तथा च ॥ मस्तरमाषमुज्जानो तुल्याः कालोपमा अपि ॥ मस्तरिका मुता ज्ञेयारकपित्तार्थिकैरिति ॥ तासां सर्वरूपमाह ॥ तासां पूर्वमिति स्पष्टं ॥ १६ ॥ सर्ववरुणः विद्यायुक्तः ॥ वातिकमाह ॥ स्फोटा इति स्पष्टं ॥ १७ ॥ चिरपाकाश्चेति विकारप्रभावात् ॥ १८ ॥

समः
१२६

पित्तजामाह ॥ संध्यस्थिति ॥ सुगमं ॥ ५ ॥ शोथ इति ॥ अमिताः कृच्छ्राः ॥ ६ ॥ मृद्वो मृदुस्यर्गाः ॥ अचिरपाकाः ॥ त्रीप्रपाकाः ॥ पित्तकोपसमुद्रवाः ॥ पित्तकोपादुद्भूता उत्पन्नाः विडुभेद इति ॥ ७ ॥ मुखपाक इति ॥ अक्षिरागोनेत्रलोहितं ॥ ज्वरस्तीव्रः सुरारुण इति ॥ तीव्रश्चंडः सुरारुणः ॥ बहुदुःखत्वेनातिदुःखप्रदः ॥ एते विकारा इति ॥ पित्तलक्षणाः ॥ पित्तजामस्तरिका लक्षणात्वेन ये उक्ताः रक्ताः पीताः अमिता इत्यादिकास्तै रक्तजाया मपि भवन्ति ॥ अत्र कफजाया लक्षणा मनुक्तं वातपित्तानन्तरं रक्तजायाः कथनं ॥ रक्तमूलत्वात्पित्तस्य पित्तजानन्तरं मस्याः कथनं ॥ ८ ॥ कफजामाह ॥ कफप्रसेक इति ॥ कफप्रसेकोलालास्त्रावः ॥ सैमित्यं आर्द्रवस्त्रावगुण्ठितमिव ॥ शिरोरुक् ॥ शिरःशूलं ॥ रुद्धासः ॥ उपस्थितवमनमिव ॥ ९ ॥ प्वेता इति ॥ श्वेतरू

संध्यस्थिपर्वणां भेदः कामः कंपोरतिर्धमः ॥ ५ ॥ शोथस्तात्त्वोद्विज्ज्ञानोद्विष्टाचारवि संयुताः ॥ रक्ताः पीतामिताः स्फोटाः सदा हासीव्रवेदनाः ॥ ६ ॥ मृद्वो चिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्रवाः ॥ विडुभेदश्चांगमर्दश्च दाहहृत्वा रुचिस्तथा ॥ ७ ॥ मुखपाको क्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुरारुणः ॥ ८ ॥ रक्तजायां भवेत्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ कफप्रसेकः सैमित्यं शिरोरुगात्रगोरवमं ॥ रुद्धासः सारुचिर्निद्रालस्य समन्विताः ॥ श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कंडुरा मंदवेदनाः ॥ मस्तरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ नीलाश्च पिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ॥ चिरपाकाः पूतिस्त्रावा प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ कंठरोधोरुचिस्तं द्राप्रलापारतिसंयुताः ॥ दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः ॥ पिडिकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ ९ ॥ रोमकूपोन्नतिसमारागिण्यः कफपित्तजाः ॥ श्वासारोचक संयुक्ता रोमां त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १० ॥ पां स्निग्धाः प्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ सन्निपातजामाह

नीला इति नीलाश्वाषपक्षप्रतिमाः ॥ चिपिटविस्तीर्णा इति ॥ चिपिटश्चिडवाडतिख्यातास्तद्वृद्धिताः ॥ मध्ये निम्ना इत्युक्ते प्रांतोन्नतत्वं शेषं प्रभूताः ॥ प्रचुराः ॥ कंठरोधः ॥ कंठग्रहः ॥ प्रलापो बहुभाषणं ॥ दुश्चिकित्साः ॥ असाध्याः ॥ चर्मसंज्ञिता इति ॥ चर्मघास इति ख्याताः ॥ मस्तरिकायाः ॥ प्रकारांतरं रोमां तिकामाह ॥ रोमेति ॥ रोमकूपोद्भवाः ॥ रागिण्य इति लोहिताः ॥ ज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपाः ॥ अत्र तत्रांतरम् ॥ रागिरापः ॥ सस्त्रपिडकानेव रुक् कफपित्तजाः ॥ भक्तदेवोतिमा

रोमकूपोन्नतिसमाः १

रश्मिरोमो ज्वरदाह इति ॥ १३ ॥

रसादिसप्तधातुगतमस्त्रिका १

दृश्य १

मांसि
आन्दी
१२७

लिंगमाह. तोयेति अत्र दोषदृष्यप्रभावातोयबुद्धसंकाशादीर्निलक्षणानि दोषलक्षणानि च भवन्ति दोषमन्तरेण रसादुष्टेरभावादित्यत आह. दोषमिच्छास्तु संप्रैतादृष्ट्या दोषलक्षणे रिति त्वकशब्देनात्र सो गृह्यते धातुगतप्रस्तावात् त्वगाताः साध्याः स्वल्पदोषसंबन्धात् रक्तजा माह. रक्तस्था इति अत्यर्थदुष्टास्तु भिन्नारक्तसंबन्धित्वेन साध्याः स्वल्पमांसस्था माह. मांसस्थाः कृकसाध्याः अत्यवगाढदोषदृष्टेः मेदोगता माह. मेदोजा इति मृदवो मृदुस्य शोचोरज्वरपरीता इति दारुणज्वरेपेतां संमोहदं द्रियाणां कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेदित्यनेनात्यंत

तोयबुद्धसंकाशास्त्वगातालुमस्त्रिकाः स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयसंबन्धित्वेन रक्तस्थालोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनु त्वचः साध्याः नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्नारक्तसंबन्धित्वेन मांसस्थाः कठिनास्निग्धाश्चिरपाकाघनत्वचः गात्रशूलारतीकंडमूर्च्छादाहृष्यान्विताः मेदोजामंडलाकारामृदवः किंचिदुन्नताः घोरज्वरपरीताश्चस्पृशाः स्निग्धाः सवेदनाः संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् सुद्रागात्रसमारुह्याश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः मज्जास्थाभृशसंमोहावेदनारतिसंयुताः किंदंति मर्मधामानि प्राणा नाशुहरन्ति च भ्रमरेणैव विद्वानि भवंत्यस्थीनिसर्वतः पक्वाभापिडिकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थवेदनाः सौमिन्यारतिसंमोहदाहोन्मादक समन्विताः शुक्रजायां मसूर्या तुलक्षणानि भवन्ति हि निर्दिष्टं केवलं चिन्हं दृश्यते न तु जीवितम् दोषमिच्छास्तु संप्रैतादृष्ट्या दोषलक्ष

कृकसाध्यात्वबोधयति अस्थिमज्जागता माह सुद्रा इत्यादिना अस्थिमज्जागतयोः समानं लक्षणं ज्ञेयं मज्जास्था इत्यत्र मज्जाग्रहणादस्थोऽपि ग्रहणं त्वारत्वात् सुद्रास्तन्वः गात्रसमाः शरीरसमवर्णः चिपिटाः चिडवाकर्णाः अतएव वक्ष्यति भ्रमरेणैव विद्वानि भवंत्यस्थीनिसर्वत इति मर्मधामानि मर्मस्थानानि हृदयादीनि शुक्रगता माह पक्वाभा इति पक्वाकाराननुपक्वा अन्येयं काभा इति पठन्ति तत्र कर्दमाभाः श्लक्ष्णा मसूणाः चिन्हं दृश्यते न

युक्ताहेताउपाचरेदिति २

यत्नेन २

सुगमं २

धातुगतानां दोषजानामपि साध्यात्वमाह त्वगाता इति रसगताः कषसाध्या आह वातजा इति एतां वातजादयः स्वरूपतएव कषसाध्याः चिकित्साः कृकसाध्याः असाध्या आह असाध्या इति तासां मिमिति वातदी नां दोषदृष्यसंमूर्च्छनाविशेषाद्वर्णत्वेन लक्षणमाह प्रवालेति लोहजालनिभाः लोहजालकं लोहगुटिकं तद्वत्कृकसाध्याः काश्चिदतसीफलतुल्य

त्वगतारक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मस्त्रिकाः एतां विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च कृकसाध्या मतास्तास्तु यत्ना देताउपाचरेत् असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणं प्रवालसदृशः काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोपमाः लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदेन काशोहिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः प्रलापश्चरति दीहस्तस्मा मूर्च्छातिघूर्णता मुखे न प्रसवेदं तथा घ्राणेन च सुषा कंठघुर्घुरकं कृत्वा प्रसित्यर्थं दारुणम् मस्त्रिकाभिभूतस्य ये तां निभिष्वर लक्षणा नीहृदं पतेन दद्यात्तत्र भेषजम् मस्त्रिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् स भृशं त्यजति प्राणांस्तस्मातोयः प्रदूषितः

वर्णाः अनुक्तवर्णान्तरसंग्रहार्थमाह आसामिति आसां मस्त्रिकाणां वर्णा बहुविधा जायन्ते कथमित्याह दोषभेदेन इति वातपित्तादिदोषविशेषात् दुष्टिविशेष इत्यर्थः तासामाव स्पकलक्षण माह काश इति प्रमोहदं द्रियाणां ज्वरस्तीव्र इति तीव्रवेगः सुदारुणो घोरः अन्ये सुदारुण इति परेण संबध्यत इत्याहुः तेन सुदारुणः प्रलापः अतिघूर्णता जंहायमानं तथा घ्राणेन च सुषेति अत्र रक्तं प्रसवेदिति संबध्यते श्वसिती मस्त्रिकायाश्चिपिटा माह मस्त्रिकेति यो मस्त्रिकाभिभूतो नरः भृशं घ्राणेन निःश्वसेदिति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत् सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् तथा यः श्वसति मस्त्रिकाभिः पीडितो नरः भृशं द्यातो भवति स तथा नि

नत्वसाध्याः किनुकष्टसाध्याः अत्रा ३
मांसस्था इति गात्रशूलः शरिररुजाकारिरागः ३
रसादिसप्तधातुगतमस्त्रिका १
दृश्य १
मांसि
आन्दी
१२७
युक्ताहेताउपाचरेदिति २
यत्नेन २
सुगमं २
धातुगतानां दोषजानामपि साध्यात्वमाह त्वगाता इति रसगताः कषसाध्या आह वातजा इति एतां वातजादयः स्वरूपतएव कषसाध्याः चिकित्साः कृकसाध्याः असाध्या आह असाध्या इति तासां मिमिति वातदी नां दोषदृष्यसंमूर्च्छनाविशेषाद्वर्णत्वेन लक्षणमाह प्रवालेति लोहजालनिभाः लोहजालकं लोहगुटिकं तद्वत्कृकसाध्याः काश्चिदतसीफलतुल्य
त्वगतारक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मस्त्रिकाः एतां विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च कृकसाध्या मतास्तास्तु यत्ना देताउपाचरेत् असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणं प्रवालसदृशः काश्चित्काश्चिज्जंबूफलोपमाः लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदेन काशोहिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः प्रलापश्चरति दीहस्तस्मा मूर्च्छातिघूर्णता मुखे न प्रसवेदं तथा घ्राणेन च सुषा कंठघुर्घुरकं कृत्वा प्रसित्यर्थं दारुणम् मस्त्रिकाभिभूतस्य ये तां निभिष्वर लक्षणा नीहृदं पतेन दद्यात्तत्र भेषजम् मस्त्रिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् स भृशं त्यजति प्राणांस्तस्मातोयः प्रदूषितः
वर्णाः अनुक्तवर्णान्तरसंग्रहार्थमाह आसामिति आसां मस्त्रिकाणां वर्णा बहुविधा जायन्ते कथमित्याह दोषभेदेन इति वातपित्तादिदोषविशेषात् दुष्टिविशेष इत्यर्थः तासामाव स्पकलक्षण माह काश इति प्रमोहदं द्रियाणां ज्वरस्तीव्र इति तीव्रवेगः सुदारुणो घोरः अन्ये सुदारुण इति परेण संबध्यत इत्याहुः तेन सुदारुणः प्रलापः अतिघूर्णता जंहायमानं तथा घ्राणेन च सुषेति अत्र रक्तं प्रसवेदिति संबध्यते श्वसिती मस्त्रिकायाश्चिपिटा माह मस्त्रिकेति यो मस्त्रिकाभिभूतो नरः भृशं घ्राणेन निःश्वसेदिति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत् सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् तथा यः श्वसति मस्त्रिकाभिः पीडितो नरः भृशं द्यातो भवति स तथा नि

विमर्षादीनामैशुद्धहेतुलक्षणविकिसिक्तानामभिधानेनशुद्धहेतुलक्षणविकिसिक्तानां रोगपरिशीक्षादोनन्तरं शुद्धरोगनिदानं भवति ॥ ४ ॥ यदि शुद्धहेतुलक्षणविकिसिक्तानां रोगपरिशीक्षादोनन्तरं शुद्धरोगनिदानं भवति ॥ ४ ॥ यदि शुद्धहेतुलक्षणविकिसिक्तानां रोगपरिशीक्षादोनन्तरं शुद्धरोगनिदानं भवति ॥ ४ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१२८

मसूरिकाया उपद्रवमाह मसूरि
कांतद्वि" कर्पूरैः जानुकूपैः मणिवंधने घुटिकायां असफलकेया श्वयो रूपरिदुश्चिकित्स्यद्वि" असाध्यद्वयर्थः ॥ इत्यातंकदपणे निदानव्या
ख्यायां मसूरिका निदानम् ॥ सुद्रोगाणां मसूरिकारंभकत्वादोनन्तरं शुद्धरोगनिदानं भवति ॥ सुद्रोः अजगत्त्रिलोककालकांभि प्रायेण अग्निरोहिणीवल्मी
कप्रभृतीनामभि प्रायेण सुद्रांस्तीक्ष्णां अल्पत्वाह सुद्रशब्दः स्वल्पे रोदेव वर्तते न यथायोगं सर्वत्र व्यवस्थादृश्यते रो दे सुद्र शब्दो यथा अपि सु

मसूरिकांते शोथः स्यात् कर्पूरैः मणिवंधने तथा सफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ इति मसूरिका निदानम् ॥ स्निग्धांस
वर्णाग्रथितानीरुजामुद्गसन्निभा ॥ कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगत्त्रिका यवाकारमुकठिनाग्रथितामांससंश्रिता
पिडिका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सामता ॥ घनामवक्रां पिडिका मुन्नतां परिमंडलां ॥ अंध्रालजीमल्यपूयां तां विद्यात्क
फवातजाम् विवृतास्यां महादाहं पक्वोद्वरसन्निभाम् ॥

द्रामुगायत्रशोताश्चेरुः समं मृगैरिति सुद्राणां बालानां रोगः सुद्रोगाद
निकेचित् अथ वा पूर्वाचार्यपठितापारिभाषिकीपं संज्ञाकाथपाक्यं संज्ञावत्तच्चैवं संक्षेपेण चतुश्चत्वारिंशद्विकारास्तत्र वक्तव्याः क्रमेण दर्श
यति तेषां जगत्त्रिकामाह स्निग्धेति सवर्णां शरीरसमवर्णां ग्रथिताकारत्वेन व्यवस्थितां प्रायेण बालानां मन्येषामप्यजगत्त्रिकां भवति यवप्रख्या
माह यवाकारेति यववन्मध्ये स्थूला अंते निम्ना अंध्रालजीमाह अंध्रालजीवहिर्वक्ररहिता अंतर्मुखी स्यात्वाश्रिता च पदुक्तं भोजेन कफानि
ला बुभौ स्यात्पिडिकां परिमंडलां दुष्टे जनयतो वक्रा मल्यपूया मकुंडुरं आमोद्वरसंकाशं विद्यादंध्रालजीतुतामिति ॥ विवृतामाह विवृतास्यां
मि

घनामिति घना कठिना परिमंडला वर्जुला अल्पपूया स्वल्पस्त्रावा २

राम
१२८

श्रीवा कृष्णिका अंसः स्कंधः कक्षा बाहु मूलः गुलः कंठः २

चिकित्सेत् ३

पाणिपादोपरिष्ठानुच्छिदे वं दुभिराहतं बन्दीकं यत्सरोरं स्याद् ४
ज्वरं तद्विज्ञानता इति ३

करी स्यात्पुनरेजाता भित्तिदिनापनसिका
४ स्यात्

ति पित्तेनाधिकपाकाद्विद्वतमुखतया विवृतेति संज्ञा कक्षुपिकामाह ग्रथिता इति दारुणा कठिनां मध्ये उन्नतत्वेन पर्यतेन तत्वेन
चक कृपिकासंज्ञा वल्मीकमाह श्रीवेति वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरशि खरत्सु चत्वं दूरावगाढमूलत्वं च सूच्यते अतएव चिकित्सायामव
गाढमूलशोधनार्थम् अग्निशाराभ्यामुपचरेत् इत्युक्तं अक्रियाणामपश्य वतां निः प्रत्यनीकं मसौ च्यम् इन्द्र वृद्धमाह पश्येति पश्य कर्णिकवत् मध्ये
पिडिकाभिर्युक्ता गदभिकामाह मंडलमिति दत्तं वर्तुलं उत्सन्नमुन्नतं पाषाणगदं भमाह वातेति स्थिरः कठिनः पनसिकामाह कर्णस्येति भो

विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमंडलाम् ग्रथिताः पंचवाषडादारुणाः कक्षुयोन्नताः कफानिलाभ्यां पिडिका ज्ञेया कक्षुपि
का बुधैः ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संघौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ग्रथिः सवल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम्
मुखैरनेकैः सुतिनोदवद्विर्बिसर्पवत्सर्पति चोन्नता ग्रे वल्मीकमाह भिषजो विकारं निः प्रत्यनीकं चिरं विशेषात् पद्मकर्ण
कवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिर्तम् इन्द्र वृद्धां तु तां विद्यात्पित्तोत्थितां भिषक् मंडलं दत्तं मुत्सन्नं सरक्तं पिडिकां चितम् रुजा
करी गदभिकां तां विद्यात्पित्तजं वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वययुर्हनुसंधिजः स्थिरो मंदरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगदं भः कर्ण
स्याभ्यन्तरेजातां पिडिकामुग्रवेदनाम् स्थिरं पनसिकां तां तु विद्यादंतः प्रपाकिनीम् विसर्पवत्सर्पतियः शोथः सत्तुरपाकवान् ॥

जे समंततद्विचनान् कर्णस्य व हिरपि भवतीति व्याचक्षते पदुक्तं कफवातो प्रकुपितो मांसमाश्रित्य कर्णयोः समंततः परिस्तावां कुरुतः पिडिकां स्थि
रा विषमां दाहसंयुक्तां विद्यात्पनसिकां तुतामिति जालगदं भमाह अपाकवानिति ईषत् पाकवान् पित्तकृतत्वेन सर्वथा पाकभावस्यायुक्तत्वादिति चक्रः
किंतु पाकरहित एवायमुपलभ्यते तेन भोजोक्तं पित्तोत्त्वणदोषजन्यत्वमस्या विरुद्धं भवति सद्यदाह पित्तोत्त्वदाहयो दोषजनयं नित्यगाश्रिताः ॥

मा० नि
आ० टी
१२५

श्यावरक्तं तनुं शोफमपाकं बहुवेदनं विसर्पिणं सदाहं वृत्तस्माज्जरसमन्वितं विसर्पमाह स्तब्धाधिमपरेजालगर्दभमिति ईरिवेस्त्रिकामाह पिडिकामि
ति उत्तमांगस्थं शिरोगतां सर्वात्मिकामित्यनेनैव र्वलिंगत्वं सिद्धं पुनः सर्वलिंगमिति ग्रहणं विवृतिविषमसमवायारब्धलिंगव्यतिरेकेण प्रत्येकदो
षलिंगयुक्ततां व्यापयति कक्षमाह वादिति कक्षमिति नामतः प्रसिद्धिः गंधानाम्नीमाह एकमिति स्फोटसदृशीं अग्निरोहिणीमाह कक्षेति अ
स्यामसाध्यत्वमनुक्रमादोद्व्यं उपक्रमात्पुनरियं साध्यान्न एवास्याश्चिकित्साभिधानं चरकेणाप्यग्नि रोहिणीं प्रत्यभिहितं सन्ति त्वेवं विधारे

दाहज्वरकरः पित्तासृजे योजालगर्दभः पिडिका मुत्तमांगस्था वृत्तामुग्ररुजाकरं सर्वात्मिकां सलिंगां जानीयादिरिवेस्त्रि
काम् बाहुपाश्यां शकसेषुकस्मस्फोटां सवेदनां पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडिकां स्फोट
सन्निभाम् त्वगतां पित्तकोपेन गंधानाम्नीं प्रचक्षते कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः अंतर्दाहज्वरकरादी प्रपावक
सन्निभाः सप्राहादृशहादृपसा दृप्रतिमा तवम् तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकां नखमांसमधिष्ठाय
पित्तं वायुश्च देहिनाम् कुरुते दाहपाको च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥

नरिति तंत्रांतरमपि रक्तपित्तोत्कटादोषाः प्रदीप्तांगारसन्निभान् कक्षाभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाह रुजाज्वरान् मांसवदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्र
मान् पश्चादृशहादृवाग्वासां शेषावद्दिरोहिणीति वातपित्तकफाधिक्यात् यथाक्रमं सप्राहादिविकल्पः तेन वाताधिकैः सप्राहात् पित्ताधिकैः
दृशहात् कफाधिकैः पश्चादित्यूच्यं चिप्यमाह तंत्रांतरे गुलीवेषुकमितिख्यातं चरके त्वं क्षतनामायं विकारः यदुक्तं गेहे क्षतश्चर्मनखांतरे स्या
मांसास्त्रदूषी भृशदाहपाक इति अन्येतु तमेवाक्षत रोगात्वं तथोपनखमिसपी सधिकां ग्रंथमधीयंते तदेव चिप्यमिति ॥

राम
१२५

अत्रपीडिका मिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम् १

जानीयात् अंतःपाकिनी अंतः १

कुनखमाह नदेवेति १

सुगमं अनुशयी माह गंभीरमिति अंतःपाकेन गंभीरां अल्पसंरंभमिति अल्पशोफां चारास्योपरि पाकां तां विद्यादनुशयीं मिषमिति शेषः
केचित्तु उपरिस्थितां मस्तके स्थितामिति व्याचक्षते विदारिका लक्षणमाह विदारिकेति सर्वजा सर्वलक्षणे सत्रके चिदं सर्वजा असर्वलक्षणे स्य
भयत्रापि नत्र प्रयोगमिह तितेनां सर्वजेति सर्वदोषैः सन्निपत्तिर्केन भवति असर्वलक्षणेति सन्निपातलक्षणरहिते त्वर्थः तेन प्रत्येकदोषहं ह
जत्वेन षड्विधानसन्निपातमात्रेण भवतीति वाक्यार्थः किं त्वयं पट्टि यक्षो भिमत्त आचार्यस्य स्यात् न दाय्यक्तार्थं षड्विधात्वे कदोषजेति पदं कृतं स्या
त् किंच बहुप्रपंचत्वेन शुद्धत्वा संगतिश्च अत्र परे असर्वजा सर्वलक्षणे ति पठन्ति नदपिन संगतम् न सर्वे दोषैर्भवतीति अथ सर्वलक्षणा भवति
तर्हितकथं लिंगमंतरेण लिंगिनः प्रादुर्भावप्रसंगः अत्रेत्तु उत्तरपद एव नत्रः प्रयोगात्सर्वजा सर्वलक्षणे ति पठन्ति तत्र यदि सर्वे

तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं पुरुषं वदेत् गंभीरमल्पसंरंभं सवर्णीमुपरिस्थिताम् पादस्यानुशयी तां तु विद्यादंतः प्रपाकिनीम् वि
दारीकं ददृक्ता कक्षावंक्षणसंधिषु विदारिका भवेद्द्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥

स्यामिति तत्कथं लिंगमंतरेण लिंगिनः परोक्षस्य परिहृदादयः अथ सर्वाणि चतानि लक्षणानि अविद्यमानानि यस्यां सन्निपातजत्वे
प्यसंपूर्णलक्षणे त्वर्थः एतदपिन संगतं पद्यप्ययं पक्षो भीष्टः स्यात्तदा सर्वलक्षणेति नवक्तव्यमत्र स्यात् सर्वत्र न्यायस्य समानत्वात् तदुक्तं
दोषैर्विरुद्धेनैवैतौ सर्वसंपूर्णलक्षणेति हेत्वनुरूपकोपवलेन हि सर्वत्र सर्वाद्वा लिंगसंगतिः असंपूर्णलक्षणत्वे दोषाणां हीनत्वत्वे समवृद्धा
नामनारंभकत्वं वा शक्यमेवोस्मिन्यक्षे किंतु नादयं तित्तश्चाभयमपि नत्र प्रयोगं विना सर्वलक्षणेति पाठो युक्तः सर्वजेत्यभिधायापि सर्वलक्ष
णेति वचनमिरिवेस्त्रिकायामिव प्रकृति समसमवायजन्यवातादिलक्षणदर्शनार्थं तेन न विवृतिविषमवायजन्यसाध्यत्वादिलक्षणानि भवन्ति

पङ्क्तं रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चैनास्ति न वातिरुगिति-२

शरीरोष्माः देहानिः पित्तं आजकाख्यं तज्जिरोगतं कोधाः कृपितं पित्तं पचति शोकेन श्रमे राचयः कृपितो वायुः शरीरोष्मा रोगोत्पत्तिः एकः प्रकृपितो दोष इतरा वपिकोपयेदिति वचनाद्वातपित्ताभ्यां ह्येष्वाव
कोपितः स एव कोशानां रोगोत्पत्तिः सर्वत्र योपि दोषः पलितं स्य हेतुवः पलितं के शशुक्ताः इति भावमिच्छः १

पलितं के शशुक्ताः १ पलितं के सेति पित्तं च पित्तं प्रकृतेः पलितं करोति अन्यथा पित्तोष्मा रोगोत्पत्तिः स्यादिति लक्षणः स तेना कालकृतेन १ यदुक्तं चरके ३

मा० नि
आ० टी
१३१

पलितमाह क्रोधेति क्रोधादिकृतेन शरीरोष्मा शिरो गतेन वैकृतं पित्तेन वयः कृतं तु प्राप्तेनैत्यर्थः अन्येतु पित्ताभ्यां भेदवादिन उभाभ्यामन्यते एतयोः
कालजं लक्षणं मन्यते अन्येतु त्रिभिरेव दोषैः स्यादितिकथयंति शोकश्रमाभ्यां जनितवातेन शरीरोष्मा विक्षेपाद्विरोगतत्वेनानिलोपिलभ्यते पि
तं च साक्षादुपायं चकारेण श्लेष्मापिकेशशुक्ताकारणकोपिगृह्यते एतेन दोषत्रयसहितः शरीरोष्मा पलितहेतु रिति वाक्यार्थः तेजो निलाधेः
सहकेशभूमिं दग्धातुकुर्पात्तखलतिनरस्य किंचित्तुदग्धापलितानिकुर्याद्विरूपमत्वं च शिरोरुहाणामिति यौवनपिडिकामाह शाल्मलीति
एषास्वभावात् यूनामेव मुखे भवति मुखदूषका मुखकांतिहारकाः युवानपिडिका यूनामाननपिडिकाः पृषोदरात्त्वान्नकारस्य लोपः पञ्चकंटका

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरो गतः पित्तं च के शान्यचति पलितं तेन जायते शाल्मली कंटकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः
युवानपिडिका यूनां विज्ञेया मुखदूषकाः कंटकैराचितं वृत्तं मंडलं पांडुरं चितम् पद्मिनी कंटकप्रख्येस्तदारव्यं कफवातजम् सा
ममुत्सन्नमरुजं मंडलं कफरक्तजम् सहजं लक्ष्मचैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु स अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन्नात्रे प्रदृश्यते माषव
तृहस्य मुत्सन्नं वाताश्लेषकमादिशेत् ॥ माह कंटकैरिति पद्मिनी कंटकसदृशैः कंटकैराचितं वृत्तादिलक्षणम् यन्मंडलं भवति तत्तदा

रव्यमिति पद्मिनी कंटकारव्यं जतुमणिमाह सममिति समं मण्डलं उत्सन्नमुद्रतं अपंजटलद्वितिलोके प्रसिद्धः कफरक्तजमिति प्राधान्येनोक्ते तेन चरको
क्तं त्रिदोषजत्वमप्यस्यैव भवति यदुक्तं तेन कृष्णः स्निग्धो जतुमणिर्ज्ञेया वातोत्तरे स्निग्धः अरुजं त्वपरैरुक्तं लक्ष्मसाहर्भिषग्वरादिति
एकेषामाचार्योणां मते सहजं लक्ष्मलक्षणं स्त्रीपुंसयोरंगभेदेन शुभफलप्रदं भवति सहजं शरीरेण सहजातं जन्मका मयकमाह अवेदनमिति
स्थिरमंचलम् भोजे मृद्विति पाठान् अत्र चकारेण कफमेद सी समुचीयेते तथा च भोजः वातेरिते त्वचियदा दूष्येते कफमेदसी ॥ लक्ष्म मृदुसर्वणं वकुरु

पपन्नं २

सुभा २

लघुहन्मितिर्थः ॥ ३७ ॥ २

तेमप्रकं वदेदिति ॥ ३५ ॥
सम १३१

वातपित्तकफानामुद्रेकोद्विस्त स्यात् १

समानि १

तिलकालकलक्षणमाह नीलानीति शरीरत्वक् समानि नोद्वतानीत्यर्थः वातपित्तकफोद्रेकादिति वातपि
तकफोच्छेष्टादिति पाठे वातपित्ताभ्यां हेतुभ्यां कफस्योच्छेष्टः शोषणं तस्मात् अन्येतु वातपित्तासृगुच्छेष्टादिति पठन्ति तत्र वातपित्ताभ्यां रक्तस्य शोषादी
त्यर्थः अतएव तिलकालके काख्यं तथा च चरकः यस्य पित्तं प्रकृपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति तिलकापिलवो व्यंगो नीलिका चास्पजायत इति अस्मि
न्वचने वातोप्यवगतव्य तेनापिशेषस्य क्रियमाणात्वात् अन्ये तेनांतरं दृष्ट्वा वातपित्तकफोच्छेष्टादिति पठन्ति उच्छेष्टादिति उद्रेकात् तथा हि तत्रांतरे
मारुतः पित्तमादाय कफरक्तं समं श्रितं करोति तिलमात्राणित्वचिते तिलकालकादिति ॥ यदुक्तं माह महदिति श्यावंशुकानुविद्वं कृष्ण वर्णं अस्मि

नीलानिति लमात्राणि नीरुजानि समानि च वातपित्तकफोद्रेकानां विद्या तिलकालकान् महद्वयदिवा स्वल्पं श्पावं वायदिवा
सितम् नीरुजं मंडलं गात्रे न्यकुमित्यभिधीयते

क्रोधायासप्रकृपितो वायुः पित्तेन संयुतः मुखमागत्य सहसामंडलं विसृजयते नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे
व्यंगं तमादिशेत् कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ तं कृष्णं नीरुजं मंडलमित्यस्य स्थाने सहजं मंडलमिति केचित् पठन्ति ते जन्म

कालप्रवृत्तं न्यकुमित्यस्य पर्यायोलां कृत्नमिति तैः पठ्यते अभिधाने न्यकुलं कृत्नमुच्यते मत्र भोजवचनात् पित्तरक्तान्वितो वायुः कारणं यदा
रक्तपित्तान्वि व्यंगमाह क्रोधेति श्यावंशुकानुविद्वं कृष्णवर्णं मुखे दृष्टं तिलोके नीलिकामाह कृष्णमिति एवं गुणमिति नीरुजं तनुकं मंड
लधर्मकं व्यंगोक्त दोषोऽपि बोद्धव्यः समूहेन विशेषाजुनीलत्वकारी न्यकुदति नीलत्वेन निजानीलिका व्यंगनीलिकयोस्तु व्यक्त एव भेदः श्यावो
व्यंगः दृष्टानीलिका भोजे तु नीलिका गात्रे एवोक्ता मारुतः क्रोधहर्षाभ्यामूर्द्धगो मुखमाश्रितः पित्तेन सह संयुक्तः करोति वदनत्वचि नीरुजं

तो वायुत्वक्यदेशाश्रितो यदा जनयेन्मंडलं कृष्णं श्यावं वा न्यकुमादिशेति अत्र श्यावं त्वपसे मुखेतरदेशां भवेन च वदुलत्वेन व्यंगं गात्रे दोषव्यंगं त्व

यदुक्तम् १

तनुकं श्यावं व्यंगं तमिति निर्दिशेत् कृष्णमेव त्वं वंगं त्वं नीलि
कां तं विनिर्दिशेदिति ॥ ३६ ॥

मागि
आ. ६०
५३

लिङ्गपरिवर्तिकाह. मर्दनापीड^१ अतिशये मर्दनपीड^२ नाभ्यां प्रत्येकं सह संवध्यते अतियोगादेव वातं कोपयति सर्वतश्चरन्निति पाठे स एवायं परिवर्तित इति सर्वत्र विवर्तते कोपयति चर्म^३ कोशं परिवर्तिकाख्या इयं अस्या वातजाया पित्तानुबंधाद्वाह पाकौ भवते कफसंवात कंडुः कठिनावा^४ यदुक्तं भोजे मणेरधो मेढु चर्मव्या^५ नस्तत्परिवर्तते सभूलतो ददाह्ये विज्ञेया परिवर्तिका^६ श्लेष्मिका कठिना स्निग्धा कंडु मस्य ल्यवेदनेति अवपाटिका^७ माह अल्पीय स्वामि^८ ति अल्पतरं खं योनिमुखं यस्याः सा तथा कन्या ल्यनार्त्तवा अल्पीयः स्वाभवति हस्ताभिघातादिति हेतुत उद्धर्त इति उद्धर्तते यस्याव

मर्दनात् पीडनादादितैवाप्यभिघाततः मेढु चर्मपदावायुर्भजते सर्वतश्चरन्तदा वातो पश्यत्वा तच्चर्म परिवर्तते मणेरधो^९ स्तात्कोशस्तु ग्रंथिरूपेण लंबते परिवर्तिका^{१०} विद्यात्सरुजा वातसंभवाम् सकंडुः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता अल्पी^{११} परवा मदाहर्षाद्वा दृढे स्त्रियं नर हस्ताभिघातादपि चर्मण्युद्धर्तते वलात् यस्यावपाट्यते चर्मतां विद्यादवपाटिका^{१२} माह वातो पस^{१३} रे मेढु तु चर्मसंश्रयते मणिम् मणिश्चर्मोपनदुस्तु मूत्रस्रोतो रुण्डिच^{१४}

चमोजः मर्दनादभिघाताद्वा कन्या योनिप्रपीडनात् लक्ष्यते यदि मेढुस्य चर्मभेदैर्विवक्षितं अवपाटिकां तां विद्यात्सरुजा वातसंभवाम् सकंडुः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता अल्पी^{१५} परवा मदाहर्षाद्वा दृढे स्त्रियं नर हस्ताभिघातादपि चर्मण्युद्धर्तते वलात् यस्यावपाट्यते चर्मतां विद्यादवपाटिका^{१६} माह वातो पस^{१७} रे मेढु तु चर्मसंश्रयते मणिम् मणिश्चर्मोपनदुस्तु मूत्रस्रोतो रुण्डिच^{१८}

मर्दनात् पीडनादापि शुक्रवेगाभिघाततः २ मूलं

राम
१३२

मस्रोतो रुण्डिचिः संकुचितवर्मपीडनेन मणोः स्वल्पद्वारत्वात् मूत्रस्रोतो रुण्डिचिः १

निरुद्धप्रकाश इत्यस्मिन् स्थाने निरुद्धप्रकाशपदमार्थत्वाद्वाप्यसिद्धिः ॥ अवेदनमित्यस्य स्थाने सवेदनमित्यन्ये भोजाभिप्रायेण व्याचक्षते एकदा निरुद्धे स्त्रोत^१ सि सवेदनं अन्यदा तु प्रकाशे मूत्रं मंदधारं प्रवर्तते मणिश्चर्मादीर्यते मूत्रेणेति शेषः तथा च भोजः मेढ्राते चर्मणियदामारुतः कुपितो भृशम्^२ हारं रुण्डि शनैः प्रकाशश्च सुहृभवेत् मूत्रं मूत्रयते कृच्छ्रात्प्रकाशस्तु पदा भवेत् वातो पसृष्टमूत्रस्तु मणिर्न च विदीर्यते संनिरुद्धगुदमाह वे^३ गेति महत्स्रोतो गुदविवरं निरुद्धप्रकाशवदत्रापि चर्मसंकोचान्निरुद्धगुद^४ अहिपूतनमाह शक्त इति अपाने गुदे स्विने स्वेदेवति अस्त्रा^५

निरुद्धप्रकाशे तस्मिन्मंदधारसवेदनम् मूत्रं प्रवर्तते जंतोर्मणिर्विद्यते पित्तं निरुद्धप्रकाशं विद्यात्सरुजा वातसंभवम् वेगसं^६ चारणाद्वा युर्वि हतो गुदसंश्रितः संरुण्डिमहत्स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च मार्गस्य सोऽस्या तद्वद्वेण पुरीषं तस्य गच्छति संनि^७ रुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्सुदारुणं शक्तं मूत्रसमायुक्ते धौतेयाने शिशोर्भवेत् स्विने वा स्नाप्यमाने वा कंडरक्तं सैमुद्रवा कंडु^८ यनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते एकी भूतं व्रणं चो रंतं विद्यादहिपूतनम् स्नानोत्सादनहीनस्य मलोद्वेषणसंश्रितः यदा प्र^९ क्रियते स्वेदात्कंडुसंजनयेत्तदा कंडुयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते प्रादुर्घषणकहुंतां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ १३ ॥

प्यमाने अक्रियमाणे प्रक्षालने स्वेदे मलक्केदादेव कंडुर्भवति ततः स्फोटः जायते एकी भूतमिति अपानं व्रणैः स है की भूतं अहिपूतनं वालाना मेव भ^{१०} वति भोजेषु न रिदं दुष्टस्तन्यपानादपि पवितम् यदुक्तं दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च कंडुदाह रुजावन्दिः पिडकैश्च समाचिर्तं अहिपूतना सं^{११} भवति यथा दोषं चरारुणेति अहिपूतनसमानं लिङ्गहेतुतपागुदाश्रयं गुदं शसुद्ध्या नंतरं दृषणकंडुमाह स्नानेति उत्सादनमावरणवस्त्रं एषां च^{१२} स्नानोत्सादननिदानविशेषात्प्रायोवृषणभाविन्यादिशिष्टचिकित्सायोगित्वाच्च कुशोक्तकहुतोभिन्नः पठ्यते ॥ १३ ॥ ५३ ॥

भवतीति ३

छु २

उत्सादनमिति उद्धर्तनम् स्निग्धावमिश्रः २

मेव स्फोटं स्त्रीजराहं रूपेता ज्ञेया पाणयोः कुरुग्रास्त्रिजोश्चैतिककुलसरां १

मा० नि
आ० टी
१३३

नमुच्यते आ
नृपेत्यादि ४

गुदं शमाह प्रवाहेति प्रवाहणं प्रकर्षणकुंयनं हृत्कंठवलेन वायोरनयनं बहुप्रवलयतः प्रवाहणेन वातकोपः अतिसारे तु धातुशयात् पदवा प्र
वाहणाति सारेण व आधागतमारुतत्वेन गुदनिर्गमो रुग्णादिदेहस्य अयं वातकोपः ^{५४} शकरदंष्ट्राकारत्वेन शकरदंष्ट्रको विस
र्पलिंगः वराहदाह इति लोके प्रसिद्धः अत्र सुद्रो गश्च त्वारिंशदुक्ताः ^{५५} दृष्ट्या तं कर्षणे निदानं न्याय्या यं सुद्रो गनिदानम् ॥ रेगगणत्वसामान्या मु
खरोगनिदानं मुखरोगः षट्षष्टिर्भवति यदुक्तमोजे दंतेष्वोष्ठयोश्च मूलेषु दशपञ्च निवतालुनिजिह्वायां पञ्च दंशमया कंठे त्रयः सर्वभवा

प्रवाहणाति साराभ्यां निर्गच्छति गुदो वहिः रुग्णदुर्वलदेहस्य तं गुदं शमादिशेत् सदाहो रक्तपर्वतस्त्वकपाकीतीव्रवेदनः कंडु
मानज्वरकारी च सस्या कू करदंष्ट्रकः ^{५५} इति सुद्रो गनिदानम् ॥ आनूप पिशितं क्षीरदधिमाषादि सेवनात् मुखमध्ये गदानकु
र्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः कर्कशौ परुषौ स्रव्यौ संप्राप्तानिलवेदनौ दाल्येते परिपाद्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः चीयेते पिडि
काभिश्च सरुजाभिः समंततः सदाह पाकपिडिकोपीताभासौ च पित्ततः सवर्णमिस्तु चीयेते पिडिकाभिरवेदनौ भवतस्तु
कफा दोषो पिडिलो शीतलो गुरुः सकृत् कृष्णो सकृत् सौतौ सकृद्धूतौ तथैव च सन्निपातेन विज्ञेया वने कपिडिकां चितौ ^{५६} कंडुमंती कफा
नो पाकः

एवं मुखमयाः सर्वे त्राष्टोष्टगता निर्दिशति कर्कशौ शाकपत्रसदृशौ परुषौ रुग्णौ स्रव्यौ निश्चलौ संप्राप्तानिलवेदना विसत्रहृत्मेति
त्ररुजान्विताविति पाठांतरं दाल्येते इति विद्वार्यते द्विधा भवतद्वेदः परिपाद्येते इति किंचिदवदीर्णं चैव भवतद्वेदः ^{५७} चैतिमाह चीयेते इति सरु
जाभिः पित्तकृत रुजाभिः पित्तकृत रुजान्विताभिः दहापाकावपि पित्तकृतौ तत्कथमुच्यते दहापाकावतिशयदर्शनार्थं पिडिकानुवाद इति ^{५८} चैतिमाह स
वर्णमिस्ति ओष्ठसमानवर्णाभिः अवेदनौ दंष्ट्रद्वेदनौ सान्निपातिकमाह सदाहिति कदाचिद्विहतिवशादेवं भवति अनेकपिडिकां चिताविति वातादिवेद

षट्षष्टिर्भवति १४

परिसमंतादिदियेते ४

रक्तजमाह स्वर्जरेति स्वर्जरफलवर्णभिरित्यने नवर्णमात्रेणैव सर्वस्य ननु सर्वात्मना अन्यथा स्वर्जरफलतुल्याभिरीत्येवोच्यते रक्तोपस्थवितिर
क्तद्वितीया मांसजमाह गुरुस्थूलाविति मुखविवरमपेक्ष्योभयभागयोः सक्कप्रदेशयोरितियावत् उभयतो मुखे इति पाठांतरे तत्र हि मुखं जंतः क
मयोप्यत्र मूर्द्धंति उक्ता भवन्तीत्यर्थः मेदोजमाह सर्पिरिति सर्पिर्मंडः घृतस्योपरितन स्वच्छो भागः तत्र तीक्ष्णो तसदृशो योरिति तादृशयोः अ
भिघातजमाह ओष्ठविनि पर्ववदीर्घेते पाद्येते रंवी क्रियेते अत्र कफरक्तयोरनुबंधो ज्ञातव्यः यदुक्तमोजे सतावभिहंतौ वापिरक्तावोष्ठौ सवेदनौ भ

स्वर्जरफलवर्णभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ रक्तोपस्थोरुधिरं स्नवनः शोणितप्रभौ मांसदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिंडवदुद्धतौ जं
तवश्चात्र मूर्द्धंति नरस्योभयतो मुखान् सर्पिर्मंडप्रतीकाशो मेदसा कंडुरौ गुरु अरुं स्फटिक संकाशमासावं सवतोभृशं
तयोर्वर्णो न संरोहे न्मृदुत्वं नैव बांहुति ओष्ठोपर्यवदीर्घेते पाद्येते चाभिघाततः ग्रथितौ च तथा स्यात्तामोष्ठौ कंडुसमन्वितौ शो
णितं दंतवेष्टेभ्यो यस्या कस्मात् प्रवर्तते दुर्गंधीनिस कृष्णानि प्रकुटीनि मृदूनि च दंतमांसानि शीयंते पवंति च परस्परं शीतादौ
नामसव्याधिः कफशोणितसंभवः दंतयोस्त्रिषु वायस्यश्च यथुर्जायते महान् दंतपुण्ड्रको नाम सव्याधिकफरक्तजः स्रवंति पू
यरुधिरं चलादंता भवंति च

तयोरयमेव मेदः एवमष्टावोष्टगताः ^{५९} दंतमूलगतान् पंचदशव्याचष्टे तत्र शोणितमिति यस्य दंतवेष्टेभ्यः दंतवंचनमांसेभ्यः अकस्मादिति अ
भिघातादिनिमित्तविना रक्तं प्रवर्तते दंतमांसानि दुर्गंधीनि दूषदसितानि क्लेदयुक्तानि मृदूनि च भवंति तथा शीयंते गलंति शीयंत इत्यस्य स्थाने प
च्यंत इति गदाधरः व्याचष्टे च स्वयमिति शेषः पवंति च परस्परमिति अन्योन्यं पवंति पाकोष्ण

तेषां नामानि संख्यां शीतोदो गदितः पूर्वदंतपुण्ड्रकस्ततः दंतवेष्टेः शोषितं महाशोषितं स्रवंतः ततः परिरुग्णोक्तं जंतुपकुशः ^{६०} शीताहमाह ३
तः वेदं भवेत्ततः प्रोक्तः स्वलि वेदनं स्वच अधिमांसकं नामाच दन्तना अश्च पंचवेति पंचदशसंख्या भवति ३

विनिर्दिशति कर्कशौ शाकपत्रसदृशौ परुषौ रुग्णौ स्रव्यौ निश्चलौ संप्राप्तानिलवेदना विसत्रहृत्मेति तत्र हि मुखं जंतः क
मयोप्यत्र मूर्द्धंति उक्ता भवन्तीत्यर्थः मेदोजमाह सर्पिरिति सर्पिर्मंडः घृतस्योपरितन स्वच्छो भागः तत्र तीक्ष्णो तसदृशो योरिति तादृशयोः अ
भिघातजमाह ओष्ठविनि पर्ववदीर्घेते पाद्येते रंवी क्रियेते अत्र कफरक्तयोरनुबंधो ज्ञातव्यः यदुक्तमोजे सतावभिहंतौ वापिरक्तावोष्ठौ सवेदनौ भ
स्वर्जरफलवर्णभिः पीडिकाभिर्निपीडितौ रक्तोपस्थोरुधिरं स्नवनः शोणितप्रभौ मांसदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिंडवदुद्धतौ जं
तवश्चात्र मूर्द्धंति नरस्योभयतो मुखान् सर्पिर्मंडप्रतीकाशो मेदसा कंडुरौ गुरु अरुं स्फटिक संकाशमासावं सवतोभृशं
तयोर्वर्णो न संरोहे न्मृदुत्वं नैव बांहुति ओष्ठोपर्यवदीर्घेते पाद्येते चाभिघाततः ग्रथितौ च तथा स्यात्तामोष्ठौ कंडुसमन्वितौ शो
णितं दंतवेष्टेभ्यो यस्या कस्मात् प्रवर्तते दुर्गंधीनिस कृष्णानि प्रकुटीनि मृदूनि च दंतमांसानि शीयंते पवंति च परस्परं शीतादौ
नामसव्याधिः कफशोणितसंभवः दंतयोस्त्रिषु वायस्यश्च यथुर्जायते महान् दंतपुण्ड्रको नाम सव्याधिकफरक्तजः स्रवंति पू
यरुधिरं चलादंता भवंति च

मांसे
आंटी
१३४

सव्याधिर्दंतवेषोविज्ञेयः शैशिरमाह श्वयथुरिति दंतमूलेषु श्वयथु पीडावानक
फरक्तोऽलालास्वावीसशैशिरिनामनामतः प्रसिद्ध इति महाशैशिरमाह दंतादिति यस्मिन्व्याधौ वेद्यः दंताश्वलंति तालुचाप्यवदीर्घतद
ति अत्रचकारेण दंतावेषौ चाप्यवदीर्घेते इति व्याख्यानं यतिः सप्तगन्नाचायं मारकः यदाह भोजः सदाहो दंतमूलेषु शोफः पित्तकफानिलात् जातः

दंतवेषं स विज्ञे योदृष्टशोणितसंभवः श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावानकफरक्तजः लालास्वावीसविज्ञेयः शैशिरिनामनामतः
दंताश्वलंति वेद्येभ्यस्तालुचाप्यवदीर्घते दंतमांसा निशीर्यते यस्मिन् शीवति चाप्यसकः पित्तासकः फजोव्याधिर्ज्ञेयः परिद
रोहिमः वेद्येषु दाहपाकश्च ताभ्यां दंताश्वलंति च अघटिताः प्रसवंति शोणितं मंदवेदना आध्यायते सुते रक्ते मुखं पूति
च जायते यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः दृष्टेषु दंतमूलेषु संरंभो जायते महान् भवति चंचला दंतां स वैदर्भो
मिधातजः ॥

कफं क्षपयति क्षीणे तस्मिन् शोणितं विद्वद्मनि शंदं तांस्तालेषु मपि दारयेत् महाशैशिरमित्येतत्सप्तगन्ना निहंत्य मूनिः स
र्वजः सर्वदोषजः यस्मिन्निति शैशिर एव मपि भवति समहाशैशिर इति गदाधरः परिदरमाह दंतेति यस्मिन् मांसा निशीर्यते शीवति चाप्यसमि
ति रोगी लोहितं थूक्तं रोतित्यर्थः सव्याधिः परिदरो ज्ञेयः कथं भूतः पित्तासकः फजः दंतमांसपरिदारणात् परिदरसंज्ञा उपकुशलक्षणमाह वेद्ये
ष्विति वेद्येषु दंतवेषनमांसेषु दाहः पाकश्च स्यात् ताभ्यामिति दाहपाकाभ्यां दंताश्वलंति अघटिता अचालिताः शोणितं लवंति मंदरुजः रक्ते सुते
पि दंतवेषनमांसा नि जायते मुखं पूति च भवति ताभ्यामित्यत्र तेभ्य इति पाठे तेभ्यो दंतवेषेभ्यः सोपकुश इति निर्दिशो सिद्धत्वा न्नित्यत्वात्साधुः तेन पकु
आध्यायते सशोथानि १

उपकुश इति पारिभाषिकसंज्ञा १

स ३१

भवति चेति चकाराह १

दृजः ४

दंतमूलेषु दंतमांसेषु दंतकाद्यादिना घृष्टेषु ससु महान्संरंभो जायते संरंभ इति शोफः वेदनापोको वा दंताश्वचला भवति सव्याधिरभिधातजो वैद
र्भो रव्यः खलिवर्द्धनलिंगमाह मारुतेनेति मारुतेन वायुना तीव्रवेदनया धिको दंतो जायते जाते रक्तप्रणाम्यतीति उत्थिते धिकदंते प्रभावाद्देद
नाया अभावः असौ विकारः खलिवर्द्धनसंज्ञः कराललक्षणमाह शनैः शनैरिति वायुर्दंतसमाश्रितः सन्न शनैः शनैर्दंतान् करालान्विषमान
विकटान् कुरुते सव्याधिः करालो न सिद्ध्यति करालस्तु सुश्रुते नोक्तः संग्रहकारेण पठितं तस्मा सुश्रुतोक्तं पंचदशसंख्या ज्ञेया अ
धिमांसकमाह हनय इति हनु भवे पश्चिमे इति अवसानजंत जे इति यावत् नाड्यः पंचज्ञेया यथेरिता इति यथानाडी वरा निक्ता वातपित्तक

मारुतेनाधिको दंतो जायते तीव्रवेदनः खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जाते रक्तप्रणाम्यति शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दंतसमाश्रितः क
रालान् विकटान् दंतान् करालो न सिद्ध्यति हनये पश्चिमे दंते महान् शोफो महारुजः लालास्वावी कफकृतो विज्ञेयः सो
धिमांसकः दंतमूलगतानाड्यः पंचज्ञेया यथेरिता दीर्घमाणेष्विव रुजाभृशं दंतेषु जायते दालनो नाम सव्याधिसदाग
तिनिमित्तजः ॥

फसं निपातागंतुनिमित्तजः दंतमूलगता अपि नाड्यः एताश्च नाडी वराण समानलक्षणा अपि शास्त्राव्यसिद्धांतेन
संख्या पूरणाय चिकित्सा भेदाच्च पुनरुक्ता तासां मध्ये त्रिलिङ्गानाडी असाध्या दंतगतानयो प्राह तन्नरालनमाह दीर्घमाणेष्विति दंतेषु दीर्घमाणे
ष्विव दाल्यमानेष्विव भृशं रुजा भवति सदा लनो नाम व्याधिकथं भूतः सदागतिनिमित्तज इति ॥ सदागतिर्वीर्युः तस्मान्निमित्ताज्जातः सदागति
निमित्त इति वक्तव्ये सदागतिनिमित्तज इति यत् कृतं तद्वलवद्दे तु जवात कृतत्वबोधनार्थमिति कार्त्तिकः केवलः वातजत्वख्यापनार्थमित्ये

ते शोनामानि संख्या वाहः दालनः कथितः पूर्वोक्तमिदं तदुक्तं एव च प्रोक्तो भोजनको दंतवेषो
वेदंते शर्करा कपालिकात्र कथिता दंतावेषे दंतक एव च करालसंज्ञ इत्येते दंतरोगाः प्रकीर्ति

अन्यथा यो दंतवेषमंगः ॥ १४ ॥ ४

ते इति ३ असौ ध्योपव्याधिः ॥

मन्त्रि
आग्दी
१३५

जायने ४

दीर्यमा २

कमिदंतकमाह कस्मदिदइति कस्मदंतकः छिद्रइति छिद्रवान् दुष्टरक्तजह्मिहृतछिद्रत्वा सछिद्रदंतइत्यर्थः चक्षुश्चलदं
तः स्नावीतिदंतमूलेषु स्नावोवोद्वमः दंतातानीरसत्वेन स्नावात् ससंरमः श्वयथुः अनिमित्तहजइति अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजत्वेन रु
जावानिति तथाविधोवातात् कमिदंतकोशेयः दंतभंजलक्षणमाह वक्त्रमिति यस्मिन् रोगे दंतभंगकारिणा दोषेण वक्त्रस्यापि वक्त्रत्वं भवेत् दंतभंग
श्च भवति जायते इत्यत्र तीव्ररुगिति पाठान्तरं स व्याधिर्भजनकइति ख्यातः कथं भूतः कफवातहतः असाध्यो यं व्याधिः दंतहर्षमाह शीतेति यस्य हि
जादंतां शीतस्य भक्ष्यस्य प्रवातस्य प्रचंडवातस्यां म्लस्यां सहा अक्षमा भवति सनामतः प्रसिद्धतः कफमारुतकोपेन दंतहर्षे ज्ञेयः भक्ष्यइत्यत्र रुक्षइ

कृष्णश्च लः स्याद्वीससंभो महारुजः॥ अनिमित्तरुजो वातात्सत्तेयः कृमिदंतक^{२४}॥ वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन् दंतभंगश्च जायते॥ कफवा
तकृतो व्याधिं संभंजनकं संज्ञितं॥ शीतभेद्यप्रवातास्यस्य शोनामं सहादिजा॥ पित्तमारुतकोपे न दंतहर्षः सनामतः॥ मलोदंतग
तो यस्तु कफमारुतशोषितः॥ शर्करे वरस्य शोसा ज्ञेया दंतशर्करा॥ कपालेष्विव दीर्यत्तु दंतानां सैव शर्करा॥ कपालिकेति विज्ञेया स
हा दंतविनाशिनी॥ निपातं न दंतशर्करा लक्षणमाह॥ मलदन्ति यो दंतगतो मलः कफमारुतशोषितो भवति सा दंतशर्करा तथा च वाग्भटः॥

अवधानान्मलोदंते कफवातेन शोधितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करासायुषे स्यतेति शर्कराखुरस्योत्पत्त्यानेसादंतानां गुणहरीतिक्वापि पश्यते
 दंतानां गुणस्य शुक्रदृढत्वादिकस्य हरणशीला कपालिका लक्षणमाह कपालेष्विति दंतानां कपाले मलसहितं तावयवेषु कठिन्यात्कपालतुल्येषु दीर्य
 लुण्ठेषु सैव शर्करा कपालिका ज्ञेया दंतमूले सच कठिने कपाल प्राये दीर्यमाणे इति उल्लेखः सदेति वाल्यादौ दंतविनाशिनी दलंति दंतवल्कलानि यदा शर्कर
 या सहेति केचित्पठन्ति तत्रापि स एवार्थः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

शर्करा पाषाण कर्करः ३

तदुक्तं - शीतमुष्णचर
शनाः सहनोस्पर्शनं न
च यस्य तदन्तर्हर्षतु
व्याधिर्विद्यात्मसीर
णादिति - ५

卷之五

इषावदंतकर्मोह। यश्चि। यो दंतोऽसृष्टिमिश्रेणपि त्रेनाशोयतो दृश्यस्तथा इषावतामथवातीलतां गतोभवति। स इषावदंतकोशेयः॥ इषावदंतकश्चि। संज्ञायाम् कन्। असाधोयं वा
धिः॥ २९॥ अत्रावकाशे हनुमोक्षमोह। वातेन तैसौर्भा वैस्त हनुसंधिर्विहंसतः॥ हनुमोक्षश्चि। तैसौर्भा वैरिति। वातप्रकोपकैः विहंसतश्चि। संधिभ्यः किंचि
च्चालितः। अर्दितलक्षणाः। मुखनाशानेव विकृतिकरः। अनेसुभ्रुते दंतदेशसामीप्यादंतपीडनाच्चपठितः। स इहग्रंथकारेण मुखदंतगतत्वाभावाच्चपठितः। किंतु संग्रहे संज्ञावा
तव्याधौ भोजवचनात्। यदुक्तं भारभिद्याताज्ञतोश्च हनुसंधिर्विमुच्यते। निरस्तजिह्वः रुद्धेणभाषितस्तत्रगच्छति। सम्प्रक्रमनिलव्याधिं हनुमोक्षे विनिर्दिशेत्। अन्ये त्वर्थाः स्थ
नेषु दंतविडधिरिति पठन्ति। तस्यार्थः दंतमांसमलैः सात्वैर्बाह्यजः श्वयधुर्गुरुः सदा ह रुक्स्ववेद्भिन्त्रः पूयास्वदंतविडधिरिति॥ एवमष्टौ दन्तगारेणाः॥ ३०॥ अथ जिह्वारोगानाह
तत्र जिह्वारोगाणां नाम संख्या निदानायाह॥ वातेर्जपि त्रजेऽपि कैफजोऽलास संज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पंचकीर्तिताः। तत्र सप्तकंठकर्मोह। जिह्वे नि। अनिलेन जिह्वा
सृष्टिनेति। मनाविदीर्णा भवेत्। तथा नुतेति। सुत्रेवरसस्या नववोधादचेतनेत्यर्थः। शाकहृद नृकाशेति। शाकनरुपप्रवतकंठकचितेत्यर्थः। शाकोमरुद्देशजो दुमविशेषः॥

योऽसृग्निश्रेणपित्तेनदग्धोदंतस्त्वशेषतः॥ इषावतांनीलतांवापिगतःस इषावदंतकः॥ २२ ॥ जिह्वानिलेनस्फुटिताप्रमुत्राभवेच्चशाकद्व
दनप्रकाशा॥ पित्तेनपीतापरिदह्यतेवचितासरत्नैरपिकण्टकैश्च॥ २३ ॥ कफेनगुर्वावक्रलाचिताचमांसोच्छ्रयैःशात्मलिकण्टकाभैः
जिह्वानिलेयःश्वयथुःप्रगाढःसोऽलाससंज्ञःकफरक्तमूर्तिः॥ जिह्वासनुक्तंभयनिप्रवृद्धोमूलेचजिह्वाभृशमेतिपाकम्॥ २४ ॥

पेत्रिककंठकलदासमाह ॥ पित्रेनेति पित्रेन जिह्वापरिदह्यते ॥ दह्यतीति आत्मनेपदस्यानित्यत्वात्साधु ॥ तथासरक्तैः कंठकैर्व्याप्रा ॥ अयंचरोगो जालीतिख्यातः ॥ पित्रास्तस्यैवपरीप
मेतु दीर्घैरितिपाठांतरेपित्राजिह्वासंबन्धैः कंठकैर्व्याप्यते ॥ ३० ॥ कफरक्तमाह ॥ कफेनेति कफेन द्विविधा जिह्वागुर्वीवरुला स्यूना ॥ शात्यलीकणकाभैर्मसोक्षुयैर्मांसकुरैश्च
ताव्यात्राभवतीतिसंबन्धः ॥ अलासमाह ॥ जिह्वातल इति योजिह्वातलेश्वयथुः सोऽलासनामाविकारः ॥ यनुशोफः प्रवृद्धोजिह्वां संभयति जिह्वामूलभ्रंसाकंघ्रात्रोति प्रवृद्धतिप्रक
र्षरागाजोदरहरा ॥ अर्थः ॥ तेन जिह्वागतेष्वलासस्त्वित्यादिना ॥ अलासस्यासाध्यतोक्तासूच्यते ॥ कफरक्तमूर्तिरिति ॥ कफरक्ताभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्मूर्तिः कफरक्तजइत्यर्थः ॥ जिह्वा
संभेननुवायुरप्यत्रबोद्धव्यः ॥ भृशंपाकेनपित्रंश्रुतस्त्रिरोद्यजोयम् अतस्वास्यानुपक्रमेणासाध्यत्वंच कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानम् ॥ अश्लोगत इतिपाठांतरे ॥ जि
ह्वायाश्चश्लोगतः ॥ ३१ ॥

नमि
आ-३
१३६

उपनिहितामाह॥ जिह्वेति॥ उन्मदुर्ध्वं कृत्य स तेन जिह्वायाश्चोभवतीत्युक्तं॥ जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्रसन्निभः कफरक्तमूलः कफरक्तकारणं सचोय इति चोयः साक्षादग्रिसंवे
धेनोपतापः चोयश्चात्ररक्तयोनिनापि त्रैतवोच्यः भिषग्भिः सा उपजिह्विका पठिता॥ ३२ ॥ एवं जिह्वागताः पंच॥ अथ तालुगेगाः॥ तत्र तालुगेगाणां नामानि संख्यां च आह॥ ग
लशुंडी तुंडिकेयं कृवः कछपं सवचं॥ तालुं दुर्दश्चकथितो मांसं संधात सवचं॥ तालुपुण्ड्रनामा च तालुशोषस्तथैव च॥ तत्रादौ गलशुंडिकामाह॥ श्लेष्मेति श्लेष्मरक्ताभ्यां
तालुमूलेष्वहस्तथादीर्घः शोफः कंठशुंडीति॥ गलशुंडीति नाम्नायं व्याधिः पठितः॥ ध्मातवस्तिप्रकाशः॥ वायुपरित चर्मपुटकमुत्प॥ ३३ ॥ तुंडिकेरीलक्षणा माह॥
शोफ इति॥ आशुक्ताभ्यामिति॥ कफासृग्भां॥ तुंडिकेरीवनकर्पासीफलं॥ तदुत्पशोफतया तुंडिकेरी नोददाहभ्यामत्र वातपित्तानुबंधोक्तिः॥ अधुयं लक्षणा माह॥ शोफ इति

जिह्वाग्ररूपः श्वययुर्हि जिह्वा मुन्नम्यजातः कफरक्तमूलः॥ लालाकरः कंडुयुतः सचोयः साहपजिह्वा पठिताभिधभिः॥ ३२ ॥ श्लेष्मा
सृग्भां तालुमूलेष्वहस्तथादीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः॥ तद्व्याकाशश्चासक्तसंप्रदियो व्याधिर्वैद्यैः कंठशुंडीति नाम्ना॥ ३३ ॥ शो
फः स्थूलस्रोददाहपपाकी प्रायुक्ताभ्यां तुंडिकेरी मता तु॥ शोफस्तथो लोहितो लोहितोत्थो ज्ञेयो धूयः सज्वरस्तीव्ररुक्॥ ३४ ॥
कूर्मोत्सन्नो वेदनोऽशीघ्रजन्मार्त्तौ ज्ञेयः कछपश्लेष्मणा च॥ पद्माकारं तालुमधेनुशोफं विशादक्तादुर्दं प्रोक्तलिङ्गम्॥ ३५ ॥

सन्धादिलक्षणः शोथः अक्रवो ज्ञेयः॥ अक्रव इति छंदो नुरोधात् दीर्घः पठितः॥ लोहितोत्थ इति रक्तसमुत्प॥ ३४ ॥ कछपलक्षणा माह॥ कूर्मेति कूर्मोत्सन्नः कूर्मवदु
न्नतः॥ अवेदन इत्यर्थः॥ अशीघ्रजन्मेति विरजः मंदानुसारीत्यर्थः॥ अरक्तः पाण्डुरः॥ तालुं दुर्दमाह॥ पद्माकारमिति॥ तालुमधे उक्तलिङ्गं शोफं रक्तादुर्दं वि
धातुः कथं भूतं पद्माकारं॥ पद्मकारिका कारम्॥ तया च भोजः॥ उपर्येव भवेत्ताभ्यो यथा पद्मस्य कारिका॥ पार्श्वतश्चां कुरे दीर्घं नीलां चोपैव सीदति॥ श्लेष्मर
क्तसमुत्थानं तालुमधुं दसंति तमिति॥ प्रोक्तलिङ्गमिति॥ पूर्वोक्तकछपतुल्यलिङ्गं रक्तजन्मा होहितं॥ असाधो यम्॥ ३५ ॥

रामः
१३६

पद्मकारिका केसरीरिव पार्श्वतो दीर्घं नीलां चोपैव सीदति॥

मांससंधातमाह॥ उन्मदुर्ध्वं कृत्य स तेन जिह्वायाश्चोभवतीत्युक्तं॥ जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्रसन्निभः कफरक्तमूलः कफरक्तकारणं सचोय इति चोयः साक्षादग्रिसंवे
धेनोपतापः चोयश्चात्ररक्तयोनिनापि त्रैतवोच्यः भिषग्भिः सा उपजिह्विका पठिता॥ ३२ ॥ एवं जिह्वागताः पंच॥ अथ तालुगेगाः॥ तत्र तालुगेगाणां नामानि संख्यां च आह॥ ग
लशुंडी तुंडिकेयं कृवः कछपं सवचं॥ तालुं दुर्दश्चकथितो मांसं संधात सवचं॥ तालुपुण्ड्रनामा च तालुशोषस्तथैव च॥ तत्रादौ गलशुंडिकामाह॥ श्लेष्मेति श्लेष्मरक्ताभ्यां
तालुमूलेष्वहस्तथादीर्घः शोफः कंठशुंडीति॥ गलशुंडीति नाम्नायं व्याधिः पठितः॥ ध्मातवस्तिप्रकाशः॥ वायुपरित चर्मपुटकमुत्प॥ ३३ ॥ तुंडिकेरीलक्षणा माह॥
शोफ इति॥ आशुक्ताभ्यामिति॥ कफासृग्भां॥ तुंडिकेरीवनकर्पासीफलं॥ तदुत्पशोफतया तुंडिकेरी नोददाहभ्यामत्र वातपित्तानुबंधोक्तिः॥ अधुयं लक्षणा माह॥ शोफ इति

दुर्दं मांसं नीरुजं तालुमधे कफात्स्थूलं मांससंधातमाहुः॥ नीरुक्स्थायी कोलमात्रः कफात्स्थान्मेदोयुक्तात्पुण्ड्रस्तालुदेशो॥ ३६ ॥
शोथोत्पथं दीर्यते चापि तालुश्चासृग्भां यस्तालुशोथोऽनिलोत्थः॥ पित्तं कुर्यात्पाकमप्यथो रं तालुमेनं तालुपाकमुदति॥ ३७ ॥
गलेनिलः पित्तकफौ च मूर्द्धितौ प्रहृष्य मांसं च तथैव शोणितम्॥ गलोपसंरोधकरैस्तथां कुरेर्निहंत्य सून्याधिरयं हिरोहिणी॥ ३८ ॥

तत्र पंचानां रोहिणी नो सामान्येन संश्रिता माह॥ गल इति॥ गलेऽनिलो वृद्धस्तथापि पित्तकफौ मूर्द्धितौ वृद्धौ मांसं प्रहृष्य तथा शोणितं प्रहृष्य तथा गलोपसंरोधकरैरं कु
रैरस्ति हन्ति॥ अथ व्याधिः रोहिणी संज्ञो ज्ञेयः॥ सर्वा रोहिण्यसन्निपातजा उत्कर्षाद्वातजादिष्वपदेशः॥ अस्मिन्वाते तु संख्या वातपित्तकफसंबधिक्रियापदं न विद्यते न
स्मादनेपठेति तद्यथा गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्द्धितौ पृथक्संस्तान्वातथैव शोणितं॥ प्रहृष्य मांसं गलरोधि नो कुरान्मृजं नित्यान् साधुहरा हिरोहिणीति पठित्वा मु
श्रुते सकदो वज्रमिति युक्तः पृथगेति निस्त्वसंस्तान्वातदेका शोणितदेका सवचं च रोहिण्यः॥ अनुहरा प्राणहरा॥ भोजे मुक्तं वातपित्तकफरक्तमेकशः
सर्वशोपिवा॥ कण्ठे यदनिघेवंते प्रहृष्य दुर्दमागताः॥ अं कुरान्जनयं त्याशु जिह्वा मूले समंततः॥ रोहिणीं तां विजानीया दाहुः पंचविधां तु तामिति॥ ३८ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१३७

यनिकरोहिणिलक्षणमाह॥ जिह्वामिति॥ येमांसां कुराजिह्वासमंतां व्रंति॥ कथं भूतां भृशवेदनास्तथा कंठनिरोधनाः सांवातकृता रोहिणीपदिष्टा जिह्वासमंतादिति॥ जिह्वा
यां सर्वत्रेयर्थः वातात्मकोपद्रवगाढयुक्तेति॥ वातात्मका ये उपद्रवाः कंठवेदनासंभवादयः॥ तैरतिशयमेव॥ ३९॥ पित्रजामाह॥ शिष्योक्तमेति॥ शीघ्रतयोस्थिता अच्युतगमं
कफजामाह॥ स्वोत्तमि॥ स्वोत्तः कंठः॥ मंदपाका विरपाका॥ ४०॥ त्रिदोषजामाह॥ गंभीरेति॥ गंभीरपाका अवगाढपाका अनिवार्यवीर्येति॥ क्रिययापिननिवार्यवीर्यय
स्यासातथा सद्यो मारणात्मिकेत्यर्थः॥ त्रिदोषलिंगा दोषत्रयलिंगयुक्ता त्रितयोस्थितेति॥ दोषत्रयोस्थिता रक्तजामाह॥ स्फोटैरिति॥ पित्रसमानलिंगा पित्रैरोहिणीस
मानलिंगा असाध्या अत्येत्तु इतर रोहिणपेक्षया सुसाध्यत्वमुक्तं तत्र साधोतिशेयम्॥ ४१॥ रक्तजेतरासां मारकत्वावधिमाह॥ सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति ग्रहात्कफसमु
द्रवापेक्षाह्यित्तसंभूता स प्राहात्यवनीत्येति॥ कंठशालकलक्षणमाह॥ कोलेति॥ कंठकभूकभूतशति॥ कंठकवत्कश्चिच्छूकवच्चवेदनाजनकभूतशब्द उपमाने किं

जिह्वासमंतां भृशवेदनास्तु मांसां कुराः कंठनिबंधनाः सुः॥ सारोहिणी वातकृता पदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता॥ ३९॥ शिष्योक्तमाक्षिप्रवि
दाहपाकातीव्रज्वरापि त्रिभिन्नजास्यात्॥ स्वोत्तोनिरोधिन्यवलोचनतावस्थिरां कुराया कफसंभवासा॥ ४०॥ गंभीरपाका अनिवार्यवीर्या त्रिदो
षलिंगा त्रितयोस्थितासा॥ स्फोटैश्चितापि त्रिसमानलिंगा साध्या पदिष्टारुधिरात्मिकात्॥ ४१॥ कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो यं धिर्गले कंठकभू
कभूतः॥ खरः स्थिरः शब्दनिपातसाध्यस्तं कंठशालकमिति बुवंति॥ ४२॥ जिह्वाग्ररूपश्च यथुः कफाज्जिह्वोपरिस्थादपिरक्तमिश्रात्॥ जेयोऽधिजि
ह्वः खलुरोगस्य विवर्जयेच्चागतपाकमेनं॥ ४३॥ बलाससंवायनमुन्नतं वशो फं करोत्यन्नगतिनिवार्य॥ तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं बल

वा॥ कंठकोपलक्षितः भूको यवभूकः॥ स इव भूतो जातः कठिनगुटकतया शालकसमत्वेन कंठशालकः॥ शालकमौत्पलकं॥ ४२॥ अधिहिकामाह॥ जिह्वायेति॥ जिह्वोपरिस्थादित्यनेन
जिह्वानलजाता सुपजिह्वा वावर्त्तयति जिह्वोपरिस्थादित्यत्र जिह्वोपबंधोपरि श्चिपासांतरं तत्र जिह्वाप्रबंधस्योपरि जिह्वामूलस्योपरिस्थादित्यर्थः॥ अपिरक्तमिश्रादिति॥ न केवला
त्कफात् भवति॥ किंतुरक्तमिश्रादेव कफादित्यर्थः॥ अपिबधधारतो आगतपाकत्वेन पित्रमप्यद्रव्यं॥ ४३॥ बलयमाह॥ बलास इति॥ बलासः कफः॥ अन्नगतिमिति॥ अन्नस्य गतिः येन
स्वोत्तसा अन्नं गच्छति सन्नगतिरन्नवहमार्गः॥ अन्नप्रवेशोवा॥ तानि वार्य आयतमुन्नतं शोफं करोति॥ बुधास्तं सर्वथा अप्रतिवार्यवीर्यं क्रिययापिन निवार्यवीर्यं यस्य स तथा
विवर्जनीयं॥ कफजोप्ययं बलयाख्यो व्याधिः स्थानप्रभावादात्मनः स्वभावाच्चासाध्यः॥ ४४॥

शब्दो ३ आगतपाकमिति ३

रामः
१३७

५ यद्यपि एकदं कफरक्तजः दंदमुपित्तरक्तजः पठितः तथापि दंदं स्पेक्षितो रत्नेन वातात्मकत्वमुक्तं तथाप्येकदं दं दं स्यादवस्थाविशेषेण दंदं सर्वसंगृह्यत एव यथाका मलायां तद्विन्नहेतुल
५ क्षणस्यापि हलं मकस्य दण्डः ५
अंतःस्थयुतिः गलस्थानमर्थः २
समुन्नतमित्यादिना दंदमेव पदनामु विदंसतो दं दं मातः ४

प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजाभ्यामुपपन्नं सहितं शोफं कुरुतः निपुणा धीमंतः एनं विकारमलाससंज्ञमाहः॥ कथं भूतं मर्मच्छिदमिति प्राणाय
तनद्वयमर्मच्छिदम् एकदं दं माह॥ दंतद्वि सदाहः मंददाहः सशब्दद्वयार्थे अपाकमृदुः अपाकी द्रव्याकी अमृदुरीषमृदुः अन्ये अपाकमृ
दुरिति पठंति अपाकश्चासौ मृदुश्चेति अपाकमृदुं बलाससतजप्रसृत इति कफरक्तभवं दंदमाह॥ समुन्नतमिति॥ ननु सप्तदशकंठगता उक्ता
उक्तं हि सप्तदशमया दंतिवृदेन साहाय्यदशस्यः उच्यते एकदं दस्यावस्थाविशेष एव दंदस्तुल्यस्थाना कृतिश्चातो न संख्यातिरेकं भोजेप्यय

गले तु शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् मर्मच्छिदं दं स्तरमेनमाह रलाससंज्ञं निपुणा विकारम् दंतोन्नतौ
तं श्वयथुः सदाहः कंडुन्वितोऽपाकमृदुर्गुरुश्च नाम्नेकदंदः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलाससतजप्रसृतः समुन्नतं दंतम
मंददाहं तीव्रज्वरं दंदमुदाहरंति तं चापि पित्तसतजप्रकोपादिद्यात्सतोदं पवनात्मकं च वर्त्तिर्धना कंठनिरोधिनीयाचितानि
मात्रपिशितप्ररोहः अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाज्ञेया शतघ्नी तु शतघ्नीरूपो मेकदंदज एव पठितः ददाहः श्लेष्मसमु

स्थानमेकदंदं विभावयेत् तुल्यस्थाना कृतिर्वृद्धो विज्ञेयोरक्तपित्तज इति अतएवैकदंदज इति शरीरलक्षणमाह वर्त्तिरिति अनेकरुक्
वातपित्तकफजं ददाहं कंडुदिवेदनात्विज्ञेयः शतघ्नीरूपेति अयः कंठं संकुना शतघ्नी महती शिलात तुल्या प्राणहरीत्य साध्या
भोजेप्युक्तं वातपित्तकफा दुष्टा मांसां कुरसमाचितं मध्ये कंठं च यावर्त्तिजनयंति त्युपेक्षिता॥ शंकुनेव गले विद्वशतद्वेषान सिध्यती
ति॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥

एकदंदजोदं दं सवावगंतव्यः ॥ ४४॥ ३

मा० नि
आष्टी
१३६

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्समंततः शूलमतीव कर्णयोः करोति दोषेभ्यश्च यथा स्वमावृतः सकर्णशूलः कथितो दुरासदः
कर्णस्त्रातः स्थिते वा ते शृणाति विविधान् स्वरान् भेरी मृदंग शंखानां कर्णनादः स उच्यते ॥

एकः प्रकृतिरदोषः सर्वानेव प्रकोपयेदिति न्यायात् यतः स्वतंत्राः कृपितादोषाः संसर्गजाभवन्ति ४ यदाकर्मास्त्रौतमिविविधप्रकारेणावस्थितोवायुर्भवति तदा तस्य विविधभ्रवणं ५
कष्टसाध्य इत्यर्थः ॥ १ ॥ ३

रक्तस्य जलस्य वा
वः ५

इसुक्तं उच्यते अतिस्त्रावेणात्रानिलकोपादनितादिनतंबोद्धयम् ॥ शिरोभिघातादथवाजलेनिमज्जतः ॥ अथवाविडधेः कर्णविडधेः प्रपाकादनितादिनः श्रवणाः प्रयंस्वे
त् सकर्णसंस्त्रावाख्यो रोग उक्तः ॥ ५ ॥ कर्णकण्डूमाह ॥ मासुत इति सुगमं ॥ कर्णगूथमाह पित्रेति सुगमं ॥ ६ ॥ प्रतिनाहमाह स इति यदा सकर्णगूथः विलापित इति ॥
स्नेहस्वेदाभ्यां विलीनीकृतो हवतांगतः सन् घ्राणमिति द्वंद्वैकवद्भावः ॥ तेन घ्राणं च मुखं च प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ अन्ये घ्राणमुखादिति पठन्ति नदा घ्राणमुखात् सकाशात्
प्रतिपद्यते गच्छतीत्यर्थः ॥ तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो विकारो भवेत् ॥ अयं कफजो विकारः ॥ अथवा कर्णगूथदोषे मासुतपित्रापायरस्त्रयोरप्यर्थकफः संबधोक्तिनेन संनि
पातजोयं तथाच विदेहः ॥ स्नेहस्वेदमलैश्च प्रतिनाहेतुकर्णयोः कफाक्षामासुताद्यापि पित्रेन सह तेन च ॥ आनक्षोजायते नास्य संनिपातेन वा पुनरिति शिरोसोर्ध्वेदहादिति अर्धवभेदका

वा० नि०
 आ० टी०
 १४०

कृमिकर्णको गदो भरणेते ॥ अयं विचारस्त्रिदशजो मंतवः ॥ तथा च
निमित्तः ॥ श्लेषपित्तजलोन्मिश्रे कोथे मासु तमांसजे ॥ जायंते जंतवस्तत्र कृष्णास्ता आसिता रूपाः ॥ भक्ष्यंती वते कर्णे कुर्वन्तो विविधा स्रजः ॥ कृमिकर्णानुतं विशात्सन्नि
पानप्रकोपजमिति ॥ ८ ॥ कर्णप्रविष्टकीटपतंगादि लिंगमाह पतंगादिति ॥ जंतवः कर्णखर्जरकः कीटविशेषः ॥ अथवा वार्षिकाः क्रमयः गिजा इति लोके ॥ ९ ॥

यदाहिमूर्च्छन्त्यथवात्रजंतवः सृजन्त्यपत्नान्यथवापिमसिकाः ॥ तद्योजनत्वाच्छुवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः ॥ ८ ॥
पतंगाः शतपशुश्च कर्णोत्थोतः प्रविश्य हि ॥ अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥ कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ॥ कीटे च
रतिरुक्ती ज्ञानिष्यंदमंदवेदना ॥ १० ॥ क्षताः भिद्यन्त प्रभवस्तु विदधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ॥ सरक्तपीता रूणमस्रमास्रवेद्य
तो दध्मायनदाहवोषवान् ॥ ११ ॥ कर्णपाकस्तु पित्रे न कोऽथ विक्लेदकृद्भवेत् ॥ ॥

॥ १० ॥ द्विविधं कर्णविप्रक्षिप्तं ॥ क्षतेति ॥ क्षतप्रभवश्चाभिघातप्रभवश्च क्षताभिघातप्रभवयोरांगं तु त्वादौ कर्म ॥ स्वं वातादिजस्यापि दोषजत्वादौ कत्वं स्वं द्विविधो विप्रक्षिप्तः क्षतविप्रक्षेपलक्षणा मोह ॥ सेति ॥ अस्त्रास्त्रावः सरक्तापीतारुणावर्णात्वं चास्त्रावस्य बातपित्तरक्तसंबन्धादक्तापीतारुणावर्णात्वं बोद्धव्यं ॥ प्रतोदः श्रुलेन रुद्ध त इव ॥ भ्रमायनं भ्रमोद्धमनमिव वेदना विशेषः ॥ चोषः ॥ आचुष्यत इव वेदना विशेषः ॥ दोषविप्रक्षेपलक्षणा गौरवं ज्ञातव्यम् ॥ ॥ कर्णपाकलक्षणा मोह ॥ कर्णेति ॥ कोथवि क्लेदकृत्ति ॥ कोथः ॥ प्रतिभावः ॥ विक्लेदः ॥ आर्दता ॥ ननु कर्णगूथनिदाने पित्रे न शोषणमुक्तं तत्कथमार्दता नैव ॥ विकारजनककर्मसहकारिणा इवांशो डिक्तेन च पित्रे नार्दता भवत्येत

रामः
१५०

दशनिन. ४

शक्तिवर्गमाह॥कर्णविडम्बिति॥कर्णविडम्बिपाकात्॥अथवाअं वृषराणात्कर्णपाको जायते॥१२॥एषमिति॥एतीतिक्रियाविशेषां वाशब्दोऽत्रमुमुञ्चयेतेनावेदनत्वंसेवेदन
त्वंवाघनस्त्रावित्वंचसमुच्चयेतेघनस्त्रावनियमाच्चकर्णस्त्रावादस्यभेदः॥तथाचोक्तंमुञ्चते श्रोतःस्थितेश्चेष्मणापित्ततेजसाविलिपमानेभृशमप्रतापिते॥अवेदनोवा
प्यथवासवेदनोघनःस्त्रवेत्यतिसृणिकर्णकश्चि॥एतिमान्कर्णःपूतिकर्णकःस्वंकर्णजास्त्रयोदशविक्काः॥इहानीमष्टाविंशतिसंख्यापूरणायकर्णागतशोफार्जुसर्श
साम्प्रतिदेशेनलक्ष्यमाह॥कर्णमिति॥एतेषांरोगाणांपूर्वोक्तलक्षणोर्जनीयात्॥तत्रकर्णशोधाश्चत्वारोवातपित्तकफरक्तजाश्चि॥एवमर्शापिचतुर्विधंवातपित्तकफसंनि
पातभेदेनेति॥सहजसन्निपातजार्शसोःसन्निपातागंतुजशोथयोश्चात्रासंभवआधारस्यप्रभावात्॥अर्जुद्वयसंप्रविधंवातपित्तकफरक्तमांसमेदःशिरानिमित्तभेदात्॥

कर्माविधिपाकादाजायतेचांनुपसृतात्॥१२॥ इयंस्ववतिवाप्तिविज्ञेयः प्रतिकर्माकः॥ कर्माशोथार्थदर्शासिजानीयाइत्तलक्षणे॥१३॥ नादोऽतिह

कर्णतलेन शोथः स्वावसन् श्वाश्रवाणं च वातात् ॥ शोथः स्रागोदरागं विहाहः स एति पीतस्वराणं च पिनात् ॥ १७॥ वैश्रन्त्यकं दूषितं शोफं शुक्लं त्रिधं स्रुतिः श्वे

मलस्यशोधः पाठः-

ॐ भवेन्निरुक्तं सर्वणि रूपाणि च सन्निपातानि च तत्राधिकदोषवर्गाः ॥ १५ ॥

मलस्य शोषः पाठः-
 शिवाजस्य वातजा विरुद्धस्याप्यत्र पृथग्गणनं शालक्यसिद्धान्तसंवादादिति वार्तिकः ॥ यस्मात्सुश्रुतस्य च कार्शो गाननाम् ॥ दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च ब्रूयात्तथा शंसितं तथैव
 शोफात् ॥ शालक्यसिद्धान्तमवेष्य चापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं स्यादिति नासारोगेऽभिधास्यतितथेहापि पुन्यते ॥ तेन रक्तजस्य पित्तलिंगत्वात्पित्तजं तर्भावः ॥ आगंतुजस्य च चार्शोपि
 तलिंगत्वात्पित्तजस्य तर्भावः ॥ तेन शोफः सन्निपातजोऽत्रागणनीयः ॥ एवं सहजरक्तजयोर्दोषज एवांतर्भावात्सन्निपातजमर्शसः पृथक्गणनीयम् ॥ अर्बुदं च सन्निपा
 तजं सप्तममिति ॥ एवमेभिः सहाष्टाविंशतिमुश्रुतोक्ताः कार्शो रोगा भवन्ति ॥ ११ ॥ इदानीं चार्शो रोगं च नृपयं वा नृपित्तकफसन्निपातजभेदात् ॥ न च वातजमाह ॥ नाह
 ति भ्रतिशयेन नादोषथा च तनुः अल्पश्रवणं शब्दाश्रुतिः पित्तजमाह शोथ इति दस्तां विदराणां सपीतपूतिस्त्वदराणां पीतवर्णापूतिगंधी ॥ १२ ॥ कफजमाह वैश्रुतेति वैश्रुतं अन्यथा
 श्रवणं निरक्तमल्पवेदना सन्निपातजमाह सर्वांशानि सर्वदोषवर्णा इति सर्वदोषवर्णाः ॥ १३ ॥

यक

मा० नि
आ० टी
१४९

कर्णवयवत्वात्कर्णपा ल्यास्तद्विकारानां ह सौकुमार्यादिति सौकुमार्यादेतोश्चिरोत्सृष्टेचिरं वर्द्धनेनेत्युक्ते सह साव वर्द्धयितुमारक्षे
कर्णशोफः परिपोटक इति परिपोटवान् मनाक्त्वर्गवर्द्धरणवानित्यर्थः अथ उल्लुगणमिप्रायः कर्णेचिरोत्सृष्टेवह कालमुपेक्षितं सहसा तिप्रव
र्द्धिते सति सौकुमार्यात्पाल्याशोफः सरुगित्यादिलक्षणयुक्तः स्यात्सच परिपोटको रोगः स्यात्चिरोत्सृष्टत्वं सौकुमार्यादेतुः उत्पत्तिलक्षणमाह
गुर्विति श्पावत्वं व्याधेः प्रभावात् पित्तरक्तयोः प्रभावाद्वा हपाको रक्तश्च किंच वातानुबंधादत्र श्पावत्वं उन्मथका माह कर्णमिति कर्णे वलाहर्द्ध

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसा तिविवर्द्धिते कर्णे शोफो भवेत्पाल्या सरुजः परिपोटवान् कृष्णारुणनिभः स्तब्धः सवातात्परिपो
टकः गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनादुर्षणादपि शोफः पाल्या भवेद्वा योदाह पाकरुजान्वितः रक्तो वारक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो
मतः कर्णे वलाहर्द्धयतः पाल्या वायुः प्रकुप्यति कफं संगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धं मवेदनम् उन्मथकः सकंडको विकारः कफ
वातजः संवर्द्धमानेदुर्विद्वेकंडाह रुजान्वितः शोफो भवति पाकश्च त्रिदोषोदुःखवर्द्धनः कफासृक्कुमयः कुंदाः सर्षपाभावि
सारिणः कुर्वन्ति पाल्या पिडिकाः कंडाह समन्विताः कफासृक्कुमिसंभूतः सविसर्पान्वितस्ततः लिहेत्स शष्कुलिं पाली परि
लेहीतिसंस्तः इति कर्णरोगनिदानम् ॥ ५६ ॥ यतः पाल्या वायुः कोपं याति सवायुः कुपितः सत्कफं गृह्य स्तब्धं तथा अवेदनं शोफं कुरुते
सकफवातजः उन्मथका रोगो रोगं किलक्षणः सकंडकः कंडयुक्तः स्तब्धत्वं वातकृतं कंडः कफात्तद्विवातकफलिङ्गं दुःखवर्द्धनमाह संवर्द्ध
मान इति कर्णे दुर्विद्वेदेव कृतद्विद्वेदमति क्रम्य विद्वे संवर्द्धमाने सति कंडादियुक्तः शोफो भवति पाकश्च त्रिदोषजः दुःखवर्द्धनात् दुःखवर्द्धन
को नाम रोगः परिलेहि संस्तक माह कफेति लिहेदिति निर्मासी करोति उत्सापति वा सविसर्पान्वित इति पाठांतरे विसर्पेणान्वितः ॥ इत्यातंक
संवर्द्धमानेदुर्विद्वेकर्ण इति शेषः २

अपीनमपीनसोहावपिशोहोस्तः अवाप्यासे सन्नदादिद्यादेवेति मन्त्रेण विकल्पेनाकारलोपात् १

अवस्थाने १

याश्च दुष्टे २

द्विद्रियाधिकरणाधिकारान्नासा रोगनिदानारंभः तत्रैकत्रिंशन्नासारोगाः तत्रादासमाह आनद्यत इति आनद्यते आवध्यते विशुष्यते वातशो
षितकफेन प्रक्षिप्यते आर्द्रो भवति धूपति संतापमनु भवति मंधान् सुरभ्यं सुरभीन् आनद्यते ननासायां नासारं भकदोषेणैरसनां रसां मुखरा
दीन् वेति तंचानिलश्लेष्ममवमिति वातकफजंब्रूयात् ॥ अत्र विदेहातुल्ये प्रजं पठंति तयथा मस्तु लुंगेचितः श्लेष्मा यदापि
ताद्विद्वेते तदासृक्पिडिलं नासावह सिंहाणकं सवेत् सकंडाह पाकं च तंतु वियादपीनमिति तत्वायं न विरोधः मैवं संप्राप्ति
विशेषेणास्य तथा भाव इति कार्त्तिकः तंत्रांतरप्रत्ययात् पित्तसंबंधो लिंगविशेषश्च बोद्धव्य इत्यन्यः प्रतिश्यायसमानलिंगमिति कफवात
मूले सं २

आनद्यते यस्य विशुष्यते वृक्षिद्यते धूपति वैवनासा ॥ नो वेति योगं धरसां श्वजंतुर्जुष्टं व्यवसेत मपीनसेनं
चानिलश्लेष्ममवमिति वातकफजंब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिंगं दोषेर्विद्वेधेर्गलतालुमूर्द्धितो यस्य समीरणस्तु निरेति पूतिमुखनासिका
भ्यां तं पूतिनशं प्रवदति रोगं घ्राणाश्रितं पित्तमहं विकुर्याद्यस्मिन्विकारे वलवांश्च पाकः तं नासिका पाकमिति व्यवसेदिकेद
कोथावयवापियत्र जप्रतिश्यायतुल्यलिंगं पूतिनस्य माह दोषेरिति दोषैः पित्तकफरक्तैः रक्तस्यापितुल्यदोषत्वाद्दोषत्वं अतो बहुवचनं वि
द्वेति पित्तरक्तयो रूष्मणा विदग्धलवणा म्लादिरसपकेन पूतिभावमापन्नैः संमूर्द्धितो यस्मात्तु निरेति निर्गच्छति समीरण एव तं पूतिनस्य मिति
नासिका भवोनस्य पूतिनस्यो वायुर्यत्र तथा च विदेहः कफपित्तासृगुन्नि अंसचितं मूर्द्धितेहिनां विदग्धमूष्मणां रुजां कृत्वा शिशं खजांतेन प्रस्यदते
घ्राणासरक्तमतिपीतकं पूतिनस्य तु तं विद्यात् घ्राणकंडज्वरप्रदमिति नासापाकमाह घ्राणाश्रितमिति अहं विव्रणान् यस्मिन्निति यस्मिन्विका
तं पूतिनस्य २ रेयस्यां विद्वेधे सत्यां व्यवसेत् जानीयात् विकलेदः आर्द्रताः कोथः पूतिभावः ॥ ३ ॥ अयस्य कर्तृपदस्याभावात् ३ ॥

मा० नि
आ० दी
१४२

पूयरक्तमाह दोषैरिति विद्वेद्वेति पित्तरक्ताधिकत्वादिरुद्धांगतिं प्राप्यैः रक्तादिभिर्घातेन वापाकं प्राप्यैः तैस्तेरित्यादिभिः प्रहारपीडना
दिभिः क्षवयुर्दोषागंतुभेदात् द्विविधो भवति तत्र दोषजं माह प्राणाश्रित इति मर्मणि शृंगाटकाख्येन स्तकयोरिति पाठोऽन्तेनासापुटयोः तदास्थितः स
न्निशेषः आगंतुजमाह तीक्ष्णेति तीक्ष्णोपयोगान् राजिकादिभक्षणान् भावान् कटूनितिकटुद्रव्याणि अतिजिघ्रसो भृश मम्रतः अर्कनिरीक्षणद्वा
कफविलयनकार्त्वाद् यवास्तत्रादिभिः तरुणास्थिमर्मणीति तरुणास्थिनासावंशास्थितदेव मर्म अभिघातादिनामर्मवक्ष्याजनकत्वात् उद्धृष्टे

दोषैर्विद्वेद्वे रथवापिजंतोर्ललाटदेशेभि हतस्यैस्ते नासास्त्रवेत्सूयमस्य ग्विमिश्रंतं पूयरक्तं प्रवदंति रोगम् प्राणाश्रिते मर्मणि
संप्रदुष्टेयस्यानिलेनासिकयानिरेति कफानुगोवावहः सशब्दस्त रोगमाहः क्षवयुर्विधिज्ञा तीक्ष्णोपयोगादिति जिघ्रसो वा
भावान् कटूनिरीक्षणद्वा रक्तादिभिर्वीतरुणास्थिमर्मण्युद्धृष्टेन्यः क्षवयुर्निरेति प्रभ्रंशपतेर्नसिकयोर्हियस्य सान्द्रो विदग्धो
लवणः कफस्तु प्राक् संचितो मूर्धनि स्फुर्यत प्रेतं भ्रंशं रोगमुदाहरति प्राणे भृशं दाह समन्वितं तु विनिश्चरेद्दूमद्वेहवायु नासा
प्रदीपेव वयस्पजंतोर्व्याधितुं तं दीप्तमुदाहरति उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवानोरुध्यास्यतीनाहमुदाहरेत्तम् प्राणाघ्नः पीतसित
स्तनुवीदोषः सवेत्स्त्रावमुदाहरेत्तम् चालिते

वकफस्य लवणत्वं सिद्धं पित्ततत्त्वत्तिसुश्रुतपाठे दीप्तमाह प्राणइति प्रदीपेवेति प्रज्वलिते वै विदेहेऽस्य लक्षणं धूमापतेयदानासाचलत्वं प्यति दीप्यते नि
श्चरेत् प्रउत्तस्वांसंत व्याधिं दीप्तमादिशेत् प्रतीनाहमाह उच्छ्वासमार्गमिति दोषइति कफः अस्पलक्षणं विदेहेऽस्त्रोतं शृंगाटके श्लेष्माचितः क्ले
दित उष्मणा वि शेषात् स्पंदते रात्रौ नासास्त्रावंतु तद्दिदुरिति सुगमम् नासास्त्रावमाह २

आकृतं चित इत्यनेन संचयपूर्वकं कोपेर्हर्षा यति ३

दिनां अंशः प्रभ्रंशपते
गलति ३

राम
१४२

नासाशोषमाह प्राणेति नासाशोषस्तु वायुरक्तः स्रोतः शोषणेन तद्गतश्चेत्प्रशोषो योजेयः गाढं प्रतप्तेत्यनेन चरकपित्तमपि गम्यते प्रतपनस्य पित्तमंतरेणा संभवा
त्पित्तेन गाढमिति कविचारः प्रतपनस्य स्थाने प्रदीपइति पाठोतरे सवार्थः कृच्छात् कृसेद्धर्मधश्च यस्मिन्निति कृष्टे नो क्त्वा मनिश्चासौ करोति यत्रेत्यर्थः वैदेहेऽस्य ल
क्षणम् वातपित्तौ यदा घ्राणे कफरक्तं विशोषयेत् तदा स्यादुच्छ्वासेनासातस्य शुक्लं विधीयते भृशं शुष्का वधूरो न नासाशोषं विदुर्बुधा इति १० चिकित्साभेदार्थं पीनसत्या
मपकलक्षणमाह तत्रास्य पकलक्षणमाह शिरइत्यादिभिः नासास्त्राववर्ति तनुः भयनः स्वरः क्षामः अविस्पष्टवचनः स्त्रीवति चाभीक्ष्णमिति मुकुर्मुकुर्नी सयाश्चेत्प्राणोनि
रस्पतीत्यर्थः ११ पकलक्षणमाह आमेति आमलिंगाच्चितः श्लेष्मा आमलिंगैः शिरोगुरुत्वादिभिरन्वितः पश्चात् घनः निविडः श्लेष्मा खेडुः नासारं धुंयुनिमज्जतीति लीनो भव

घ्राणाश्रिते स्रोतं सिमारुतेन गाढं प्रतप्तेपरिशोषिते च कृच्छात् कृसेद्धर्मधश्च जंतुर्यस्मिन्सनासापरिशोषउक्तः १० शिरोगुरुत्वं
मरुविर्नासास्त्रावस्तनुः स्वरः क्षामः स्त्रीवति चाभीक्ष्णमपीनसलक्षणम् ११ आमलिंगाच्चितः श्लेष्मा घनः खेडुनिमज्जति स्वरवर्ण
विभुश्चिपकपीनसलक्षणम् १२ संधारणं जीर्णं रजोतिभाष्यं क्रोधं वैषम्यं शिरोभितापैः प्रजागरति स्वपनां बुशीती वश्यायतो
मैधुनवाष्पसैकैः १३ संस्थानदोषेशिरसि पट्टो वायुः प्रतिशपायमुदीरयेच्च तीक्ष्णमर्थः श्लेष्मा विलीनो न वति आमलिंगान्यपिलीना निभवंति

तथाच तनुत्वं चामलिंगानामिति शुश्रुतः न सज्जतीति पाठोतरे न सक्को भवति नतिष्ठतीति यावत् स्वरविभुश्चिः स्वरभेदाभावः वर्णविभुश्चिः श्लेष्माणः प्रकृतिवर्णता १२
एवं दशनासारोगां कथिताः प्रतिशपायः पंचविधो भवति वातपित्तकफे सन्निपात रक्तजभेदान् तस्य निदानं विविधं सक्तं संयोजनकं अपरं चैत्यादिकमेराजनकं तत्र सद्यो
जनकनिदानपूर्विकां तस्य संप्राप्तिमाह संधारणं पुरीषादिवेगविधारणं रजोधूलिः शिरोभितापः शिरोभिताप्यते येन स शिरोभितापोधूमादिः रजोधूमादयश्च नाशाप्रविष्टाव
न्तः प्रतिशपायहेतवः अतिस्वप्नं दिवा स्वप्रमत्तार्थः अवश्यायेन तुषारेण वाष्पसैकौ रोदनम् १३ संस्थानदोषेशिरसीति संहतैकैश्च शिरसीति शुश्रुतेनापि संयोजनकं निरा
नंपठितं तद्वन्नारीप्रसंगं शिरसोभितापोधूमोरजः शीतमतिप्रतापः संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिशपायनिदानमुक्तमिति १३

सद्यो जनकमतिबलवलेन च यं नापेक्षते यत उक्तं न केवलं च यं प्राप्यदोषाः कृप्यन्ति देहिनां अन्यानापि हि कृप्यन्ति हेतुवाहुल्यतोरणात् हेतुवाहुल्यतोरणात् हेतुनां वाहुल्येन तत्प्रक
रणादिति तथापि चयादिकमौ यथा निराभात्संययः संययात्प्रकोपः प्रकोपात्प्रसरः प्रसरत्प्रस्थानसञ्चयः ततो व्यक्तिः ततो भेद इति भावमिश्रः ४
घनीभूते श्लेष्माणि शिरसीति भावः २

पीनमादिनासाशो
जाना २

मा० नि
आ० टी
१४३

नैमाह. चयमिति चयंगताइति. स्वेस्वेस्थानेसंचयंप्राप्ताः स्वस्थानवृद्धिर्दोषाणांचयंइति वचनात्. मारुतादय इति वातपित्तश्लेष्माणः एतेतथै
वशोणितमपिचयंगतंतनैमूर्द्धिप्रतिश्यायकरंभवतीति योज्यम् ननु यदिस्वेस्वेस्थानेचितादोषास्तत्कथंमूर्द्धिप्रतिश्यायसंभवइत्याह. प्रकुप्यमा
णाविविधैः प्रकोपणैरिति वलवद्विग्रहादिभिः क्रोधादिभिर्दिवास्वप्नादिभिश्चकोपनैः प्रकुप्यमाणाः प्रकोपविशेषात्सरश्च ॥ यदुक्तम्. कुपि
तानांदोषाणाकिण्वोदकपिष्टसमवायद्वोद्गतानांप्रसरेभवतीति अतएवाह चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनांयथाक्रममित्यत्रप्रकोप
मात्रमुपात्तंएतेनप्रसरणस्थानसंश्रयेणचशिरःसंप्राप्तादोषांप्रतिश्यायकराः अन्येचयंगतामूर्द्धीति यथावस्थितमेवमन्यंते उदानवायो

चयंगतामूर्धनिमारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् प्रकुप्यमाणविविधैः प्रकोपैर्नैस्ततः प्रतिशपायकरा भवं
ति^{१३} सवः प्रवृत्तिः शिरसाभिपूर्णेतास्तं भोगमर्दपरिदृष्टरोमता उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधानृणां प्रतिशपायपुरस्तराः स्मृताः^{१४}

रुद्धगतित्वात् शिरस्यपि वातसम्भवात् त्वक्चक्षुःसिराश्रितत्वापि नासृजोः कफस्य च निसर्गतः शिरोऽवस्थितेः सिरसि च यमिति अथ वा स
र्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सस्क्ताः सर्वत्रैतत्कार्यदर्शनात् तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादनंतरं प्रतिश्याय इति वातं प्रति अभिमु
खं प्रतिश्यायोगमनंकफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः श्लेष्मणो गता विस्यस्य प्रयोगः तथा चरकः घ्राणमूलस्थितः श्लेष्मारुधिरं पित्तमेव च मारु
ताभ्यां शिरसो मारुतं श्यायते प्रति प्रतिश्यायस्ततो घोररो जायते देहकर्षणं इति तस्य पूर्वमाह स च प्र उपद्रवास्तत्कालभाविनो रोगा अपरे पृथग्विधा
इति घ्राणधूमायनमंथादयः यदुक्तं विदेहे पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति घ्राणधूमायनमंथः स्रवयुक्ता लुदाह नम कंठो धंसो
पश्चात्कालभाविनस्तत्र १

पश्चात्कालभाविनस्तेच १

ननुपारिभाषिकाः ३

283

तन्वत्य घनस्त्रावत्वात्प्रमेकिनी-ईयत्वावेत्यर्थः३

सवप्रहृत्तिरत्यर्थं वक्रवेरस्य मेव च. मू. १

सधून्ममितिमितिस्पष्टम्-३ आराणात्कफः कफकृते इति सुगमम्-१५॥३

१६१९०१२ सन्ध्या: १

ते सुवातिकमाह आनदेति आनदाविवद्धा आघानापरितेवयावत्पिहिता-
 सापिधानेवैतथागलतात्त्वोष्टशेषादयो भवन्ति निस्तोदः शूलव्यधनवद्वाथाशंखयोरिति भ्रूपुङ्गुतयोः पैतिकमाह सपीतकड्तिर्दृषसीतकः पित्तप्र-
 तिश्णायवान्मानवः कृशो भवति अतिपांडुर्धूसरः उष्माभिपीडित इति उष्मगुणेनाभिपीडितः श्लैष्मिकमाह सुलावभासः श्वेतवपुः शूनाक्षः
 उद्धूननयनः सान्निपातिकमाह भूत्वाभूत्वेति वीप्सया पुनः पुनः संभवं दर्शयति अन्यतमदोषस्य कालादिना नवधारितेन वलहानेर्निवृत्तिं अ-

आनदुपिहितानासातनुस्त्रावप्रसेकिनी गलताल्बोष्णोषश्च निस्तोदः शंखयोस्तथा भवेत्स्वरोपचातश्च प्रतिश्यायेनिला
त्मके उष्मः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात्त्रवतिपैत्तिके कृशेति पांडुः संतप्तो भवेदुष्माभिपीडितः सधूममग्निं सहसावमतीव च
मानवः घ्राणात्कफः कफहृते शुक्लः पीतः स्रवेद्दुग्धं शुक्लावभासः शरणाक्षो भवेद्गुरुशिरोनरः गलताल्बोष्णशिरसां कुंडुभि
रतिपीडितः भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यो कस्माद्विनिवर्तते संपक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः प्रकृत्यते पुनर्न सापुन
श्च परिशुष्यति पुनरानल्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ कर्मान्नपवति ॥ असम्यद्विवर्तदोषस्य कालादिनावललाभात् अन्नयद

अपरिशुष्यति पुनरानल्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा ॥ कर्त्तुं प्रवृत्तिः ॥ अत्र सम्यङ् विवृतदोषस्य कालादिनावललाभात् अत्र यद्यपि
दोषत्रयलिंगानि नोक्तानि तथापि सर्वप्रभवत्वात् वेदितव्यानि केचित्सर्वप्रभवः स्मृतदूष्यस्याग्रे रधिकं पादद्वयं यथंति लिंगानि चैव सर्वेषां पीनसानां
च सर्वज्ञैः सर्वज्ञे प्रतिश्याये सर्वेषां वातादीनां पीनसानां लिंगानि भवन्तीति योज्यं असाध्यश्चायं दुष्टतां गतः स नृणां दुष्टप्रतिश्यायस्त्वसाध्यः सर्वजः स्मृत
दूष्यविचिनात् एकदोषस्यापि दुरुपचारात् दोषदूष्यानुवंचेन दुष्टतां गतस्य दोषत्रयसंबन्धसाम्येन सन्निपातज्ञानं न दुष्टप्रतिश्यायलिंगमाह प्रकृत्यत इति अनर्वासेति
आनल्यत इति विवंधो भविष्यत इति विगतावरणा भवति क्लेशोऽपि धानविवरणानि नैककाले भवन्ति दोषजानि चोद्व्यानि तेन विरोधो नोद्भावनीयानि ॥

दत्ति. ९

वंति. किंनु यदा यदा यद्यदोषाधिक्यं भवति तदा तदा १

अस्मिन्निति अनवधारितविशेषा
न प्रनर्हते: १

मा. मि.
आ. दी.
१४४

दृश्यं भूतलिंगं दुष्टप्रतिश्यायं परस्परविरुद्धोपक्रमसंवेधात् कुरुसाधनं जानीयात् अयं च पंचानामेवांतरतर्कान्यत्वात् नष्टवस्थां
तरं त्वेपि अभिष्यंदाधिमंशद्वयभिन्नो भवतीति न तद्वा तादिजत्वेनानिर्देशात् रक्तजप्रतिश्यायलिंगमाह रक्तजद्विती उरोघातसंज्ञांतरयत्तिलक्षण
स्तेनप्रकर्षणपीडितः तद्यथा उरःक्षतं गुरुस्तध्वं प्रतिवर्णकफोरसः सकासः सज्वरो ज्ञेय रुरो घातः सपीनस इति अत्र पित्तप्रतिश्यायलिंगान्यपि
वोद्व्यानि तुल्यत्वात्पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वित इति सर्व एव प्रतिश्यायः अप्रतिश्यायमाणाः काला
तरेण दुष्टतां यांति ते चासाध्या भवन्तीत्यत आह सर्व इति अत्र सर्व प्रतिश्यायेषु कफस्य प्राधान्यात् सर्वेषु प्रतिश्यायेषु कफजा एव ह मयः श्वेताः स्निग्धा

निश्वासश्चातिदुर्गंधो न रोगं धनु वेति च एव दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात् कुरुसाधनम् रक्तजैतु प्रतिश्याये रक्त सावः प्रवर्तते ताम्रा
हृश्वभवे जंतुरुरो घात प्रपीडितः दुर्गंधो च्छासवदनो गंधानपिनवेत्तिसः सर्व एव प्रतिश्यायानरस्या प्रतिकारिणः ॥ २५ ॥ दु
ष्टतां यांति कालेन तदा साध्या भवन्ति च मूर्च्छाति किमयश्चात्र श्वेताः स्निग्धास्तथा गवः क्रिमिजोयः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य ल
क्षणम् वाधिर्यमांध्यमप्रलंघांश्च नयनामयान् शोफाग्निसादकासांश्च दृष्टुः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २६ ॥ अत्र भवन्ति क्रिमिजोय इत्यादि क्रि
मिजशिरोरोगेण तुल्यं लिंगमित्यर्थः तत्र क्षणं निस्तुयते यस्य शिरोति मात्रमित्यादि शिरोरोगनिदाने वक्ष्यमाणं अतः परमपरान् यान् विकारान् प्रवृद्धाः
प्रतिश्यायाः कुर्वन्ति तानाह वाधिर्यमिति चोरेनयनामयाभिधानादेवां चेलच्च विशेषेण तत्कारत्वं प्रतिपादनार्थं नांध्यग्रहणम् अत्र लमिति
न जिघ्रतीत्यग्रः तस्य भावोऽग्रत्वं ग्रामं धोपादान इत्यस्मात् सुपि स्थितियोगविभागात् कप्रत्ययः सुश्रुतेनासारोगा एव त्रिशदुक्ताः तर्त्री पीनस
मारभ्य प्रतिश्याययर्थेन पंचदशोक्ताः ॥ तेषु पंचदशसंख्या प्रणयक्षवधुर्दोषां गुभेदाद्विवेकि एक एव गणितः ॥ २७ ॥ एकत्रिंशत्संख्या प्रणयक्षवधुर्दोषां गुभेदाद्विवेकि एक एव गणितः ॥ २८ ॥
चोरान्नयनामयांश्चोफाग्निसादकासांश्च कुर्वन्तीति भावः २

रम
१४४

नासारोगानाह अर्बुदमिति वातपित्तकफशोणितमांसमेदोजत्वेन षड्विधमर्बुदं शालाक्यसिद्धांते विदेहेन सन्निपातजमधिकमुक्तमेवं सप्त शोफाश्च
त्वोरो वातपित्तकफसन्निपातमेदात् एवमर्शो रक्तमपि चतुर्विधं सहजरक्तजयोरर्शसोर्दोषजेषु पित्तजैर्भावः रक्तपित्तं चतुर्विधमपि रक्तपित्तं च सा
मान्यादेकत्वेन गणनीयं तेन न संख्यातिरेकः अर्बुदादीनामुक्तानामप्यत्राभिधानं शालाक्योक्तसंख्या पूरणार्थं आश्रयप्रभावेणानिरिक्तलिंगादिरव्या
पनार्थं च प्राणाशोर्बुदयोर्ग्रंथांतरे मेदुक्तः तद्यथा शिरोललाटतालूनां गौरवंदुःखनिद्रा प्रशंसामर्बुदानां च दोषैः शोफाकृतिः समा अर्शसिगो
स्तनाकारण्यर्बुदं कोलसंमिति ॥ इत्यातं कदर्येणे निदानव्याख्यानासारोगनिदानम् इन्द्रियाविद्यानगतविकारपारिशेषान्नेत्ररोगनिदानम् एते

अर्बुदं सप्तधा शोफाश्च त्वारोऽर्शश्चतुर्विधं चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं प्राणे पित्तद्विदुः ॥ इति नासारोगनिदानम् ॥ २९ ॥ उष्माभितप्रस्यजते
प्रवेष्टा दूरे क्षणात्स्वप्रविपर्ययाच्च स्वेदाद्रजो धूमनिषेवणाच्च हृदं विधाता दमनातियोगात् द्रवान् पानादतिसेवनाच्च विष्मूत्रशु
क्रानिलनिग्रहाच्च ॥ ३० ॥ चनयनरोगावातपित्तकफरक्तसन्निपाता गंतुजाः षट्सप्ततिः यदाह सुश्रुतः ते त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्तु कफेनाभ्यधिकास्तयः
रक्तजाः षोडशज्ञेयाः सर्वजाः पंचविंशतिः वादो पुनर्द्वौ चतशोरोगाः षट्सप्ततिः स्मृता षट्सप्ततिश्चैरोगा आश्रयभेदेन सुश्रुतेनैव क्ता यदाह नव
संध्याश्रयास्तस्युर्वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः पुक्तभागे देशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः सर्वाश्रयाः सप्तदशदृष्टिजा द्वादशैव तु द्वौ च वास्याश्रयावन्मावनिमित्तनिमित्त
जो षट्सप्ततिर्नैत्ररोगाः संग्रहेण प्रकीर्तिता इति ॥ तत्र नयनरोगहेतुमाह उष्माभितप्रस्येति उष्मेनांतपादिना संतप्त देहस्य जलावगाहनात् तद्वापो
दुर्गतेन तेजसो भिभवाच्चक्षुरोगोत्पाः यथामध्यदिनोक्ता पातः सौरकिरणेनाभिभूयते दूरे क्षणात् दृष्टावलोकनात् स्वप्रविपर्ययात् रात्रिजागरणं दिवा स्वप्नं
स्वेदा द्रव्यादिघ्नो रजो धूमनो नयनसंवेदानां हेतुत्वं हृदं विधातात्वं निवेगविधारणात् वमनातियोगादतिवांते विष्मूत्रेत्पादिसुगमं विष्मूत्रवातकमनिग्र
नेत्ररोगे १

न. नय. २

द्रवान् पानादतिसेवनात्पुच्छं १ विष्मूत्रवातानां क्रमेण शनैः शनैर्नि
ग्रहात् वेगविधारणात्

मा० नि
आ० टी
१४५

प्रसक्तसंरोदनशोककोपात् प्रसक्तनिरंतरंरुतसंरोदनं किं श्यतेऽनेनेतिले वाः ॥ केशकामकोधा
दिदुःखंतेनसंवंधात् वाप्यग्रहात् वाप्यनेत्रांबुतद्देगविधारणात् सूक्ष्मवस्त्ववलोकनात् एतेर्हेतुभिर्नेत्ररोगाजायंते नयनरोगसंप्राप्तिः सुश्रुतेषु
ठितातद्यथा शिरानुसारिभिर्देवैर्विगुणैर्दुर्गमार्गैर्जायंतेनेत्रभागेषुरोगाः परमदारुणा इति सामान्यं पूर्ववत् विशेषादस्य सर्वनयनहेतुत्वाच्चा
हौसर्व नयनगतमभिष्यंदमाह वातादिति घोरः दुःस्वहवेदनः सर्वनेत्रामयाकरइति सर्वेषामेवनेत्ररोगाणां अधिमंथादीनामाकरः स्था

प्रसक्तसंरोदनशोकतापाहिरोभिघातादिति मद्यपानात् तथा अतुल्यविपर्ययेण केशाभितापादिति मेषुनाच्च वाप्यग्रहात् सू
क्ष्मनिरीक्षणाच्चेनेत्रे विकारान्जनयेति दोषाः वातातपित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः
निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षसंहर्षपाक्ष्मशिरोभितापाः विशुष्कभावः शिशिरश्रुताचवाताभिपन्नेनयनेभवंति दाहप्रपाकोशिशिरा
भिनेदाधूमायनंवाप्यसमुद्भूयश्च उष्माश्रुतापीतकनेत्रताचपित्ताभिपन्नेनयनेभवंति उष्माभिनेदागुरुताक्षिशोफकंडूपदेहा
वतिशीतताच स्रावोवहः पिच्छिलएवचापिकफाभिपन्नेनयनेभवंति ताम्राश्रुतालोहितनेत्रताचराज्यः समंतादतिलोहिताश्च पि
तस्यलिंगानिचयानितानिरक्ताभिपन्नेनयनेभवंति ॥ ननुत्यक्तिकरत्वात् अतएवाहसुश्रुतः प्रायेण सर्वेनयनामयास्तुभवंस्यभिष्यंदनिमित्तमूला
इति वाताभिष्यंदमाह निस्तोदनंशूलंतदूतव्यथास्तंभनंजडिमा संहर्षः बालुकापूरिताद्वकर्करिका पाक्ष्मंरुक्षत्वंशिरोभितापः शिरोव्यथा विशुष्कभावोद
धिकारहितत्वंनत्वासावरहितत्वंशिशिरश्रुतेस्तुक्तंनघटतेपित्तजमाह दाहेति शिशिरभिनेदाशिशिरैर्धूमाय मोदमद्व वाप्यसमुद्भूयः वाप्यवाहल्यम रान
कफजमाह उष्मा ॥ ७ ॥ रक्तजमाह पित्तस्यलिंगा नीतिपित्ताभिष्यंदस्यलिंगा नि ॥ ८ ॥ ॥ न-नेत्रादू १ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ १४५

भिनेदति उष्माभिनेदा उष्मेष्ठा उपदेहः पिच्छिलः शीतता नेत्रस्य १
इषिकयालिप्रता २

दन-५

अधिमंथानामभिष्यंदजन्माह दृष्टेति वृद्धिगतेः अप्रतिक्रियमाणत्वात् तावंतस्त्वधिमंथाः तीव्रवेदनाइति तीव्रवा
नजासवसर्वनिस्तोदादिवेदनासंविन्नकफरक्तजाश्चाधिमंथाः प्ररोतयाः अस्यापरं सामान्यतस्तत्माह उक्तंनइति शिरसोर्दंमुत्पाद्यतइव नेत्रनिर्मथ्यतेतथा च
तुर्ष्वधिमंथेषुबोद्धवम् शिरोर्दंवेदनायाधिमंथावातस्त्वलक्षणेति यथोक्तवाताभिष्यंदलक्षणेः १० सजाधिमंथोयदात्मकोयावताकालेनमिथा जरातद्विह
रति तदाह ह्वातिनि श्लेष्मणिसत्ररात्रस्योक्तत्वात् सद्यशकेनात्रिगत्रमुक्तम् वैद्यप्रसारकेसद्यशकस्यत्रिगत्रसत्ररात्रवाचितेनदृष्टत्वात् कालावधिस्तथाधिसंभा
वात् लघनपलेपनादिविधानार्थं जनादिनिषेधार्थं च नेत्ररोगस्यसामान्यतस्तत्माह उदीर्णवेदिति उदीर्णवेदनं उक्तवक्तुवेदनं घर्षः करकरीविशेषः

दृष्टेरेतैरभिष्यंदैर्नराणामक्रियावताम् तावंतस्त्वधिमंथाः सुर्नयनेतीव्रवेदनाः ९ उत्पाद्यतइवोत्पथंनेत्रनिर्मथ्यतेतथा शिरसोर्दं चतं
विद्यादधिमंथंस्त्वलक्षणेः १० हत्यातद्विहृष्टैष्यिकः सप्ररात्राद्योधीमंथोरक्तजः पंचरात्रात् षट्परात्राद्वान्तिकोवैनिहत्यामिथ्याचारात्पै
त्रिकः सद्यएव ११ उदीर्णवेदनंनेत्ररोगशोफसमन्वितं घर्षनिस्तोदश्रूलाश्रुयुक्तमामान्वितंविदुः १२ मंदवेदनताकंडुः संरंभाश्रुप
शांतता प्रसन्नवर्णताचाक्ष्णोर्निरामस्यत्वलक्षणम् १३ कंडूपदेहंश्रुयुतः पकोडुवरसन्निभः संरंभः पच्यतेयस्तुनेत्रपाकः सशोफजः १४
शोथहीनानिलिंगानिनेत्रपाकेत्वशोथजे उपेक्षणादक्षियदाधिमंथो वातात्मकः सादयतिप्रसह्य सततलंघनादिविधानार्थं जनादिनिषेधार्थं चतं

तरेउक्तं तद्यथा स्वेदप्रलेपः तिक्तात्रंघमोदिनचतुष्टयंलक्षणां वाशिरोगाणामामानांपाचनायहि अंजनंस्पर्षिषः पानंकवायंशुभोजनं नेत्ररोगेषुसामेषुस्नानंचपरिवर्जयेदि
ति १२ नेत्ररोगस्यनिरामतालक्षणमाह मंदवेदनेति स्पष्टं संरंभः शोथः अश्रुयुतातता अश्रुवेगरहितः प्रसन्नवर्णतानेत्रस्यशुद्धता १३ सशोफनेत्रपाकमाह कंडुति
पकोडुवरसन्निभइतिलोहितेन नेत्ररोगः शोथवान् कर्तिकरत्वं संरंभवा निपातः शोथस्त्वनुक्तोपिगम्यतेतत्प्रधानत्वात् पाकस्योत्तरत्रशोथहीनानीत्यभिधानाच्चायं
त्रिदोषजः १४ अशोथपाकमाह शोथही अत्रशोथरहितानिनेत्रपाकलक्षणानिजानीयान् हताधिमंथलक्षणमाह उपेक्षणादिसादयति शोषयति प्रसह्य ह्यात्

नानीति १

उपदेहेनेत्रजतिमिता २

ति-१

मा. नि
आ. दी.
१५६

सैनोदरुजाभिः विदेहेऽयं गेहोदुस्तेषां लक्षणस्य कः अन्यः सकलनयनशोचलक्षणः पठितः तद्यथा अंतर्गतः शिराणां नुयदानि स्थितिमाहृतः सतदानयनं प्राप्य शीघ्रं
दृष्टिं निरस्यति तस्यां निरस्यमानायां निर्मथन्निवमारुतः नयनं निर्दहत्याशुभूलतो दादिलक्षणो रित्ययं दृष्टिं निर्गमलक्षणः अतएव तस्मिन् नयेऽश्रुते केचित्पठन्ति
अंतःशिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् हता धिमंथं जनयेत्तमसा धां विदुर्वा शनि विदेह एव सकलाक्षिणो धेने अथवा शोषयेदक्षिणी गते जो वलादयः तत्पद्मिव संशुभं
मवसीदति लोचनम् हता धिमंथं तं विद्यादसा धां वातकोपजमिति १५ वातपर्ययलक्षणमाह वारं वारं मिति पर्येति पर्यायेण क्रमेण कदाचित् भुवौ कदाचिद्वोचने
वायुस्तीव्रं हजं करोतीति वातपर्ययः १६ शुक्राक्षिपाकमाह यस्मिन् कृशितमिति निमीलितं दारुणं कठिनं रुक्षं च वातशोषणात् नयदन्तर्गम्यत दारुणं रुक्षवर्त्म संदह
ने सदाहं भवति आवि सदर्शनं अनच्छस्य दर्शनं सुदारुणं रुक्षोन्मीलनं यस्मिन् बोधने उच्चाटने सुदारुणं सुकठिनमिति गताधरः शुक्राक्षिपाकोपहतं नदक्षीति न सु

रुजाभिरुजाभिरसाध्य हता धिमंथः खलु नाम रोगः १५ वारं वारं च पर्येति भुवौ नेत्रे चमारुतः रुजश्च विविधा स्त्रीजाः सजेयो वातपर्ययः

१६ यत्कृशितं दारुणं रुक्षवर्त्म संदहते चाविलदर्शनं यत् सुदारुणं यत्पति बोधने च शुक्राक्षिपाकोपहतं नदक्षि १७ यस्यां वदूकर्ण शिरो हनु

स्थो मत्यागतो वाप्यनि लोचनो वा कुर्यादुजं वै भुविलोचने च न मन्यतो वातमुदाहरति १८ स्पावं लोहितपर्यंतं सर्वं वाक्षिप्रपद्यते सदाह शोथ १९

संस्त्रावमस्त्राधुषितमस्त्रतः १९ अवेदना वापि सवेदना वायस्याक्षिराज्यो हि भवति नाद्याः उर्ध्वरिजं निवयस्यता दृग्भाक्षिः शिरो म्यात इति प्रदिष्टः

केराक्षिपाकेनोपहतमस्त्रीपथः अयं रोगः सरक्तवातजन्यः यसाह कर्णलः शरवर्त्माक्षिरुद्धोन्मीलं विलेखणं सदाहं सा सृजो वाताकुक्षपाकाच्चितं वदेति १७ अन्यतो वातमाह
यस्येति अवहः घाटो धार इति मैथिलालोके मन्ने श्रीवापा श्वशिरः अन्यतो वेति उक्तप्रदेशादितरं वपुषे स प्रपथे तसि अन्यत्र वातस्य कारणावस्थानं अन्यत्र लो
चने भुवि च रुजां करोतीत्यन्यतो वातः विदेहेऽयं मन्ना नामं तरे वायुरुस्थितः पृष्ठतोपि वा करोति भेदं निस्तोदं शंखे चाक्षणेर्धुवोस्तथा तमा ऊरु न्यतो वातं दृष्टि रोगविरोजना
इति १८ अस्त्राधुषितमाह उपावमिति ईयन्तीले अस्त्रतः अस्त्रभोजनात् पित्रजोयं भाक्षिः १९ शिरो म्यातमाह अवेदना वेति अक्षिराज्यः अक्षिशिराः विरज्यंति वि
रुतिवर्णा भवन्ति विरक्तवर्णा भवन्तीत्यर्थः रक्तजोयं विकारः २०

रामः
१५६

शिराप्रहर्यमाह मोहादिनि तासु मरुणं अरुं निर्मलं प्रगाढमिति शयेन अभिधीक्षितुं दुष्टं न शक्नोतीत्यर्थः २१ इति सर्वनेत्रगतारोगाः अथ रुक्ममंडल
जारोगाः तेष्वां नामानि संख्यां चाह यत्सुत्रं शुक्रं मथ्यां वृणं च पाकात्पयश्चाप्यंजकात्तथैव चत्वारस्तैर्नयना मया लुक्मप्रदेशे नियता भवन्तीति दृष्टि संदलपत्यास
न्नया रुक्मगतविकाराभिधानं तत्र सुत्रं शुक्रमाह निमग्नरूपमिति रूपग्रहणं भासं निवेधार्थं तेन निमग्नस्वरूपमेव यत् सूच्या विष्टमिव प्रतिभाति सूच्येवेत्यु
पमावर्तुलत्वापनाय सूचीविष्टवेदनादर्शनाय च स्वावेदवेदुस्ममिति स्ववेदुस्ममेतावनेव स्वावे लब्धे पुनः स्वावग्रहणं निरंतरं स्वावे बोधयति अतिशयत्वेन
संवध्यत इति कार्तिकः विदेहेऽयं ॥ रक्तजीनिभौ भिन्नाभेयं वलक्ष्यते सच्येगो व तस्यु कमुस्त्राशुस्त्रावित दुर्गमिति २२ अस्यासाध्यतया निर्दिष्टस्याप्यवस्थाविशेषे

मोहादिरुक्मोत्पान उपेक्षितलुजायेत रोगः स शिराप्रहर्यः तासु मरुणं मश्रुं स्ववनि प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिधीक्षितुं च २१ निमग्नरूपं तु भ
वेदिरुक्मे स च वेदं प्रति भाति यदै स्वावेदवेदुस्ममतीव यच्च तत्सुत्रं शुक्रमुदाहरति २२ दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न वा वगाढं न च
संस्त्रवेदि अवेदनं वा न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायातिकदाचिदेव २३ स्पंदान्मकं रुक्मगतं सचोषं शंखे दुर्कंद प्रतिमावभासम् वैहायसाधुप्र
तनुपकाशमथावृणं साध्यतं संवदंति २४

मोहाक्षिकी सिद्धिमाह दृष्टेति सने स्वभावत एवाश्रयोपघातकरं

अतो दृष्टि समीपे न साधु उक्तपरिपयानु दृष्टि समीपे पितुस्वसाध्यम सुत्रं न च वगाढमेकत्व गते विपर्ययो धर्मवगाढं मयं वगाढं सिद्धि अतएवावृणो वस्थानि गंभीर जातमिति न च
संस्त्रवेदि न चार्थं स्ववेत अत्र संस्त्रावति शयार्थत्वात् अवेदने मे वेदने रक्तस्य कफा युग्मात् वाता युग्मादतिवेदने तु न सिद्धि न च युग्मशुक्रमिति युग्मशुक्रमिति सतशुक्रं
तत्कदाचित् सिद्धि २३ इदानीं सुत्रं शुक्रलक्षणमाह स्पंदान्मकमिति अभिष्यंदनि मित्र जातम् सर्वं धामक्षि रोगाणां मभिष्यंदनि मित्र तत्वेन स्यनियमं प्रतिपादयार्थं पुनः स्पंदान्म
कमभिधानं वैहायसाधुप्रतनुपकाशमित्यनेन स्वच्छं प्रतिपाद्यते शुक्रं तु शंखे दुर्कंद प्रतिमावभासत्वेनैव लब्धं वैहायसाधुग्रहणं सजलाप्रवच्छेदार्थं साध्यतं मुखासाध्यम् २४

एवंविधं सुत्रं २

एकमित्यर्थः ३

विहायामे स्थिते वैहायसं तस्य निवासमित्यर्थः विहायोनमः आकाशस्थिता भवत् प्रतनु यथा स्यात् तथा प्रकाशमित्यर्थः १

मा-नि
आ-दी
१४५

द्वितीयपटलगतमाह। दृष्टिर्नि। द्वितीयपटलंमोसरत्ताश्रयं विरुलनि पुनः पुनरसम्पुपंगुलानि विरुलत्वमेव विरुलोति मक्षिकादीनां संपत्तिपि सती वयथा अरुणादि सख्यो तथा
तनीलानि दोषवर्णानि पश्यति जालकानि व मर्कटवित्तजालानि वपश्यति॥ ३० ॥ मंडलानीति मंडलादीनां संपत्तिपि सती वपश्यति मरीचीन् रश्मीन् कुंडलानीति कुंडलानि विद्योतमा
नानि किंचित्पश्यति परिप्लवांश्च विविधानि नानाविधान् जलप्रवान् अथवा विविधानि प्रतिष्ठायादीनां संपत्तिपि सती वपश्यति॥ ३१ ॥ गोचरविभ्रमादिति गोचरं त्रुपंतं स्पष्टिभुजः प्रत्ययाग्रहाणां तस्मात् विषयभ्रान्तेः॥ ३२ ॥ यत्नवान् कृत
यत्नोपि सती पाशं न पश्यतीति सूचीपाशं सूचीरभुं सत्यपि सूक्ष्मस्यानु रूपालंभः सूचीपाशं सूचीरभुं गते पाशं वा तृतीयपटलमाह। दुर्ध्वमिति दुर्ध्वदर्शनादधो दर्शनस्य निषेधमिदं न दधि
धानं स्वरूपानुवादार्थं॥ ३३ ॥ दुर्ध्वमपि दृश्यते सादृश्यात् पुमहोत्पत्तिः। छादितानी वचं वरैरिति आहतानी वचं वरैः। अवरैरिति पाठे न त्रीं काशे छादितानी व। विरुलानि चेति विरु
दृष्टिर्भृशं विरुलनि द्वितीये पटले गते॥ मक्षिकामशकाश्चापि जालकानि वपश्यति॥ ३० ॥ मंडलानि पताकांश्च मरीचीन् कुंडलानि च॥ परिप्लवांश्च विविधान्
र्यमभ्रतमांसि च॥ ३१ ॥ इरस्थानि वरुपाणि मन्पते वसमीपतः॥ समीपस्थानि इरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात्॥ ३२ ॥ यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति। दुर्ध्वपश्य
ति नाधस्तात् तृतीयपटले गते॥ ३३ ॥ पुमहोत्पत्तिरूपानि छादितानी वचं वरैः॥ कर्णनासाक्षिहीनानि विरुलानि वपश्यति॥ ३४ ॥ यथा दोषं चरयेत्तद्विषयं
वलीयसि॥ अधस्थिते समीपस्थं दूरस्थं च परिस्थिते॥ ३५ ॥ पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति॥ समंततः स्थिते दोषे संकुलानी वपश्यति॥ ३६ ॥ दृष्टिम्
अगते दोषे स एको मन्पते द्विधा॥ द्विधा स्थिते त्रिधा पश्येद्विधा वानस्थिते॥ ३७ ॥ दोषे दृष्टिस्थिते तिर्यग्ग्रहद्वयं वपश्यति॥ दृष्टेरधस्थिते दोषे दूरस्थं न वपश्यति॥ ३८ ॥

कर्णनासादीनि॥ ३४ ॥ अत्रागच्छामिमाह॥ यथोति यथा यथं दोषवर्णैररुणापी न सितदिभि रयुज्यते॥ दृष्टिर्दोषे वलीयसीति रक्तमांसमेदः सहाये च भवति तृतीयपटलगतस्य दोष
स्य तथा स्वभावाद्वा वाहोरागो पलब्धिः॥ तृतीयपटलादा रम्परागो दय इत्यर्थः यथा हविरेह यथा स्वरज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः॥ चतुर्थपटलप्राप्ते मंडलं रज्यते तु तैरिति॥ अधुनो
र्ध्वमेव यथापदेशं दृष्टो दोषाधिष्ठाने यथा पश्यति यादृक्वापश्यति तथा दर्शयितुमाह अधःस्थित इति दृष्टिमंडलाधोभागस्थिते दोष इत्यर्थः समीपस्थं नैव पश्यति तथा परिस्थिते दोषे दूर
स्थं नैव पश्यतीति संबन्धः॥ ३५ ॥ समंतत इति सर्वतः उपर्यधः पार्श्वेषु स्थिते दोषे। संकुलानि अन्योन्यरूपेण विमिश्राणि॥ ३६ ॥ अनवस्थित इति अनियता वस्थान इत्यर्थः॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समः
१४५

चतुर्थपटलगतमाह॥ तिमिरारब्ध इति चतुर्थपटलं गत इति वास्तवपटलं गतः। चतुर्थकालकास्थि श्रितः। तिमिरसाधर्म्यातिमिराख्येति मिरमस्यास्तीति तिमिर। अर्श आदि त्वा दच
दोषो रोगः। रोगा अपि दोषाख्यो लभं ने इत्याममात्। सख्यं वरोगैः। सर्वतो दृष्टिरो धाद्विगनाश उच्यते। लिङ्गपते जायते इत्यनेनेति लिङ्गं उडियशक्तिः। तस्य नाशो यस्मिन्निति लिङ्ग नाशः। लिङ्ग
नाशमतः परमित्यतो वदंतीति शेषः॥ ३९ ॥ अस्मिन्नपीति अस्मिन्नपि तिमिरैर्न मोभूत इति भूतशब्दः सादृश्ये रूपस्यानुपलंभादंधकारभूते नातिरुढे नातिदृष्टे अतश्चं ददिया
दीनि भास्वनि वस्तुनि पिंडीभूतानि ज्वलंती वपश्यति॥ भूमेस्तमो मयत्वा तत्र तमो भिभवाच्च तादृशस्य चक्षुषो दर्शनाश केः॥ अत आह अंतरिक्षे च विद्युत इति अंतरिक्षस्य प्रकाशमयत्वे
न तमो भिभवात्॥ ४० ॥ तेजोसि अग्रादेः आजिष्मन् रत्नं वरणादीनि अस्मिन्षोडश्रिजे चंडादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः। तस्यैव लिङ्गनाशस्य नामोत्तरमाह स इति यस्मृतीयपटलग
तः काचसेजितो दोषः सरवोपेक्षया चतुर्थपटले पुनर्लिङ्गनाशो नीलिका संज्ञः। तु शब्दः पुनरर्थः यथावाचनिमिः काच इत्येव विज्ञेयो याप्यस्त्रिपटलस्थितः॥ चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्ग
निमिराख्यः स विज्ञेयश्चतुर्थपटलगतः॥ रुणादिसर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमेतः परमः॥ ४१ ॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुढे महागदे॥ चंडादित्यौ
सनक्षत्रावंतरिक्षे च विद्युतः॥ ४० ॥ निर्मलानि च ते जांसि आजिष्मन्नि वपश्यति॥ सरवलिंगनाशस्तु नीलिका काचसेजितः॥ ४१ ॥ तत्र वा ते नरूपा
णि ध्रमेती वसपश्यति अरुणाभा निरुद्धा निव्या विद्यानी वमानवः॥ ४२ ॥ पित्रे नादित्यख्यो तशक्रवापतडि हुणान्॥ नृत्पंतश्चैव शिखिनः सर्वनी
लं च पश्यति॥ ४३ ॥ गौरवामरगौराणि श्वेताभ्रप्रमितानि च॥ कफेन पश्येद्दपाणि स्निग्धानि च सितानि च॥ ४४ ॥ पश्येदसूक्ष्माण्यर्थं यथैवैवाभ्रसेवैव॥
सलिलप्रावितानी वपरिजाद्यानि मानवः॥ ४५ ॥

नाशः स उच्यते प्रत्याख्येयश्च कफजो व्याधिसाध्यस्तद्विदति अत्रापि तस्य यथा तृतीयपटलस्य स्य काच संज्ञा चतुर्थपटलप्राप्तः
स्य च प्रत्याख्येयत्वं प्रत्येनयं पुनर्लिङ्गनाशोपादानं सकल पर्याय ज्ञापकार्थं गद्यधरस्तु नीलिका काचविशेषिता काच संज्ञा नीलिका काच इत्याह एते न तृतीयपटलस्य दोषेपि काच संज्ञा चतुर्थप
सानीलिकाया विज्ञेय इति फलति एकजातीयतया तृतीयचतुर्थपटलगतानां रोगाणां तिमिरकाचनीलिका च संज्ञा न दत्ता मपि वक्ष्ये मेव ननु द्वादशत्वं यथा सत्यपि यो वनते यत्तदत्र स नीलिकामेव नि
अनोनसेख्यातिरेकः प्रसंगं संबन्धिगनाश इति॥ ४१ ॥ दोषविशेषेण रूपदर्शनत्वमाह न त्रैति व्याविष्टानि कुटिलानि॥ ४२ ॥ पित्रे नरूप दर्शनमाह पित्रेनेति खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः शक्रवापडं दधनुः पुण्ड
निति रूपाणीत्यर्थः शिखिर्नो मयूरः॥ ४३ ॥ कफेन रूपमाह गौरैरिति गौरवामरश्चेतवावरः गौसलि भुधुराणि श्वेता असूक्ष्माणि स्थूलानि यथैवैवाभ्रसेवैवमिति अनभ्रे आकाशे मेयोश्च सितमि वपश्यति सलि
आदित्यादीनां १ लि १

चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्ग
निमिराख्यः स विज्ञेयश्चतुर्थपटलगतः॥ रुणादिसर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमेतः परमः॥ ४१ ॥ अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुढे महागदे॥ चंडादित्यौ
सनक्षत्रावंतरिक्षे च विद्युतः॥ ४० ॥ निर्मलानि च ते जांसि आजिष्मन्नि वपश्यति॥ सरवलिंगनाशस्तु नीलिका काचसेजितः॥ ४१ ॥ तत्र वा ते नरूपा
णि ध्रमेती वसपश्यति अरुणाभा निरुद्धा निव्या विद्यानी वमानवः॥ ४२ ॥ पित्रे नादित्यख्यो तशक्रवापतडि हुणान्॥ नृत्पंतश्चैव शिखिनः सर्वनी
लं च पश्यति॥ ४३ ॥ गौरवामरगौराणि श्वेताभ्रप्रमितानि च॥ कफेन पश्येद्दपाणि स्निग्धानि च सितानि च॥ ४४ ॥ पश्येदसूक्ष्माण्यर्थं यथैवैवाभ्रसेवैव॥
सलिलप्रावितानी वपरिजाद्यानि मानवः॥ ४५ ॥

मा नि
आ टी
१४२

रक्तेन रूपमाह पश्येदिति ननु रक्ते कथं ससितानीत्युच्यते श्लेष्मणाः सितरूपस्य दर्शितत्वात् मैवं सितान्यपि कृष्णानि पीतानि च पश्यतीति व्याख्यानाददोषः स इति मानवः रक्तेन कृष्ण
पीतदृशेन पित्तसंघर्षकत्वाद्भक्तस्य ॥ ४६ ॥ सन्निपातरूपमाह सन्निपातेनेति विज्राणि नानावर्णानि विजुनानि विपरीतानि विपरीतत्वमेव विवृणोति वक्रधावेत्यादि अयमर्थः
वक्रधादिधावा सर्वाणि द्रव्याणि पश्यति नृती यपटलगतानि हीनाधिको गान्धर्वीति गदाधरः ॥ ४७ ॥ पित्तेनापरं परिप्लवायितं कंतिमिरमाह पित्तं कुर्यादित्यादि परिप्लवायी
नि परिप्लवायिनिमिरं कुर्यात् एतच्च रक्तमूर्द्धितं पीतं नीलं बोद्धव्यम् यदाह सायकः स्वमेव नुविज्ञेया नीलाः पित्तसमुद्भवाः रक्तपित्तोऽस्थिताः पीता इति वचनेनैका वदति विशेष
त्वेन बोद्धव्यम् ॥ मूर्द्धितं पित्तं तेजसेति पित्तस्य तेजोरक्तं तस्य प्रस्येदरूपत्वात् तेन मिश्रितं अन्ये रक्ते जसेति पठंति ननु रक्तस्य तेजो बलं रक्ततेजः तेन रक्ततेजसा रक्तप्रसादेनैके
पश्येदक्तेन रक्तानि न मांसि विविधानि च ॥ ससितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ ४८ ॥ सन्निपातेन विज्राणि विजुनानि च पश्यति ॥ वक्रधावा
दिधावापि सर्वाण्येव समंततः ॥ ४९ ॥ हीनाधिको गान्धर्वी वा ज्योतीष्यपि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्यात्परिप्लवायि मूर्द्धितं रक्ततेजसा ॥ ५० ॥ पीतादिशस्त
थो शोतान् रवीनपि च पश्यति ॥ विकीर्यमाणान् स्वशोतैर्दृष्ट्वा स्तजो सिचैव च ॥ ५१ ॥ वक्ष्यामि यद्विधं रंगैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ रागो रूगो माह
नजः प्रदिष्टोऽस्मा यी च नीलश्च तथैव पित्रात् ॥ कफास्ति तः शोणितजसरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ५२ ॥ विद्वक्ते जसेति पठंति भक्ततेज
सा आहारप्रसादेन रसेनेत्यर्थः ॥ रक्ततेजसेत्यत्रापरिक्ता र्थं तेजोरक्ततेजः ॥ रसं सवाभिधानं संबध्यते इदं च न्यत्र रक्तपित्राभ्यां पठाने यदुक्तं विद्वद्भाति परिप्लवायि पित्तं रक्तेन
संगतम् ॥ तेन पीतादिशः पश्येदुद्यंतमिव भास्करमिति ॥ ४८ ॥ तस्मिन् रूपग्रहणे लिङ्गमाह पीतादिश इत्यादिना विकीर्यमाणान् आच्छाद्यमानान् याप्य श्रायं विकारः ॥ न
थाहि सायकः ॥ नृती यपटले प्राप्ते तिमिरं रंगि जायते ॥ अरगिति मिरं सार्धमाद्यं पटलमाश्रितम् ॥ कृद्धितीये पटले नृतीये याप्यमुच्यते इति ॥ ४९ ॥ वातादिभेदेन यद्विधं
तिमिरमभिधायेदानीं रंगैः प्राप्ते यद्विधं लिङ्गमाह ॥ वक्ष्यामि यद्विधं रंगैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ रागो रूगो माह
पैः ॥ तेषामेवावस्था विशेषादोषभेदेन न मेव रागमाह ॥ रागो रूग इत्यादिना वातादिरागो देशमाह राग इति स्मायी च नीलश्च तथैव पित्रादिति स्मायी पीतनीलोवर्णाः विचित्रो नानावर्णाः

राग
१४२

स्मायी पीतः २

विषयः व्याधिप्रभावात् ॥ ५५ ॥ २

रक्तेन स्वेत्यमरणात्वं बोध्यते २

प्रति १

दर्शनं भवतीत्याह २

ननु शेषे परिप्लवायि पठितं तत्कथमधुना वातरोगानंतरं तस्योक्तिः मैवं रागकाले वासुरांशेन व्याप्ती यत इति पादार्थमिति कार्तिकः ॥ परिप्लवायीति मिररोगमाह अरुणमिति स्थूल
लकाचसे वारुणा प्रभायस्य तत्रार्थः काचो रूगो विवक्षितः ॥ ५१ ॥ तत्र परिप्लवायि ति मिरं कालांशे रादोषस्यात्कदाचित्संयमेव सोयश्वादिनि कालादिना वातादिदोष
स्येव क्षयात् अन्ये कर्मसहचरितवातादिदोषक्षयात् तेषामेव मंडलगनरागमाह अरुणमिति कास्याभं वासपीतकमिति श्वेतपीतं वा उभयैवेतत्पित्तमस्मायि श्लेष्मणा
बहलमिनादिक फलसरो बहलं घनं ॥ ५२ ॥ कमलपत्रस्य जलविंदुसदृशः ॥ ५३ ॥ केचिद्वक्ते कफते पठंति संकुचतीति आतपेत्तथैव संकुचति छायायां विस्तृतो भवेत् सृष्टमानेने
अरुणं मंडलं दृष्ट्वा स्थूलकाचारुणा प्रभम् ॥ परिप्लवायि मिररोगे स्मायि नीलं च मंडलं ॥ ५४ ॥ दोषक्षयात् कदाचित्स्यात्स्वयं तत्र प्रदर्शनं मे ॥
अरुणं मंडलं वाताच्च चले परुषं तथा ॥ पित्ततो मंडलं नीलं कास्याभं वासपीतकं ॥ ५५ ॥ श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शंखकुंदं दुपां दुरे ॥ चलत्यग्नपला
शस्यः शुक्रो विंदुरिवो भसः ॥ ५६ ॥ मृद्यमाने च नयने मंडलं तद्वि सर्पति ॥ ५७ ॥ प्रवालपद्मपत्राभं मंडलं शोणितान्मकं ॥ दृष्ट्वा रागो भवेच्चित्रो
लिङ्गनाशो त्रिदोषजे ॥ ५८ ॥ यथा स्वदोषलिङ्गानि सर्वे घृते भवंति हि ॥ ५९ ॥ तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ॥ यो ह स्वजा
त्योनकुलो ध्रुवसंज्ञो गंभीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥ ६० ॥ घडिङ्गनाशाः घडिमे च रोगा दृष्ट्वा श्रयाः घट्टय देववसुः ॥ ६१ ॥
त्रेत मंडलं प्रसरति ॥ ६२ ॥ रक्तजमाह प्रवालं स्विनामाख्यातं तं राभं पद्मपत्राभं रक्तकमलदत्ताभम् त्रिदोषजमाह दृष्ट्वा राग इति चित्रो वातादिवर्णभेदेन चित्रत्वं बोध्यं
॥ ५५ ॥ यथा स्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यात्रापि संव्यते तेनायमर्थः ॥ यथा स्वदोषादिना विदोषो भवति ननु दृष्टेन सर्वमालक्षणा माह यथा स्वमिति सर्वेषु वातपित्तकफसोनिपा
तिक रक्त परिप्लवायि वातादीनां क्रमेणारुणादि लिङ्गा सुक्तेषु ज्ञातव्यानि ॥ ५६ ॥ अतः परमुक्तवक्ष्यमाणानि विकारयोः संख्याभिधानमाह तथेति पित्तविदग्धदृष्टिः इत्यादिना
दिवांधः कफेन चान्य इति रात्र्यं ॥ तथा धूमदर्शी ह्रस्वजात्यनकुलो ध्रुवसंज्ञो गंभीरसंज्ञेति दृष्ट्वा रोगाः वक्ष्यणाः पूर्वी क्ताः घडिङ्गनाशादयः दिवांधो वक्ष्यमाणः घट्टिकाराः ए
वं दृष्ट्वा श्रयारोगा दृष्टा ज्ञेयाः ॥ घट्टय चेत्तेव कारेण पित्तविदग्धदृष्टे रवस्योतराभ्यां दिवा रात्र्यं धाभ्यां संख्याधिक्यनिरासार्थम् ॥ ६३ ॥

तत्र वातेन रूपरागीत्याभ्यवर्त्तते ज्ञातिवैवचन्यताः २

अथ दृष्टि जा श्रुतु रोगानंतरं तस्या इत्येन शुक्ल जा दुःखते ॥ अतस्तेषां नामानि संख्यां च ॥ प्रस्तारि शुक्लं स ते जाधि मांसं स्नायुर्मंसाः खलु पंचरोगाः ॥ स्यात्कुत्तिका मर्जुः
नपिष्ठा कोष्ठा जाले सिराणां पिडको श्रुता सां रोगा वला स ग्रथितेन सार्ध मेका दशोक्ता खलु शुक्ल भाग इति ॥ तत्र प्रस्तार्य मंसा लक्षणा माह ॥ प्रस्तारि मिति ॥ तनु अवहलं विस्तीर्णं प्रस्ता
रि प्रसर युक्त मित्यर्थः ॥ इषा वरक्त निभमिति ॥ इषा वं स शुक्ल कृष्ण रक्त मी व शोहितं सिते शुक्ल भागे ॥ शुक्लार्म लक्षणा माह ॥ सध्वेत मिति ॥ सध्वेतं किंचिद्वृत्तं मृदु कोमलं ॥ अतएव
वक्ष्यमाण मांस पदं संधनीयम् ॥ सशब्दस्योपादानमधिक श्वेतत्वं प्रतिपादनार्थः ॥ शुक्लं शुक्ल भागे चिरात् विरकालेन तन्मांसं वर्धते इति कफजत्वात् ॥ शुक्लार्म लक्षणा माह ॥
रक्तार्म लक्षणा माह ॥ पद्माभमिति रक्त पद्माभं मृदु कोमलं यन्मांसं वीयत इति मांसमुपचयमुपैति एतद्वक्तव्यमिति ॥ सितं यनस्य शुक्ल भागे अधिमांसार्म लक्षणा माह ॥

प्रस्तारितनुविस्तीर्णं इषा वरक्त निभं सितं ॥ सध्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ १८ ॥ पद्माभं मृदुरक्तार्म यन्मांसं
वीयते सितं ॥ पृथु मृद्वधि मांसार्म वहलं च यकृन्निभं ॥ १९ ॥ स्थिरं प्रस्तारि मांसां शुक्लं स्नायुर्मं पंचमं ॥ २० ॥ इषा वासुः पि
शित निभा श्रुतिं दवो ये शुक्ला भास्व सित सितः स शुक्तिसंज्ञः ॥ एको यः शशरुधिरोपमश्च विंदुः शुक्लस्थो भवति तर्जुनं वदन्ति ॥ २० ॥

ध्वनि ॥ पृथु विस्तीर्णं वहलं स्थूलं यकृन्निभमिति ॥ इयन्ती ललौह्यमित्यर्थः ॥ एतद्विदो यज ॥ १८ ॥ स्नायुर्मं लक्षणा माह ॥ स्थिरमिति ॥ स्थिरं कठिनं शुक्लं अस्वाव ॥ इदं च स्ना
युर्मं प्रवे तथा विदेहः ॥ प्रस्तारिणोर्मणाः स्वावं निरुणादि यदानिलं विना स्वावं विभुक् च यत् स्नायुर्मं नितदि इति इदं संनिपातजं ॥ १९ ॥ शुक्तिकालक्षणा माह ॥ इषा
वा पांडु इषा माः पिशित निभाः पिशितस्येव निभा दी प्रियं याने तथा शुक्ला भाः लज शुक्ति निभाः तत्साम्यात् असित सितः ॥ असिता श्रुति सित श्रुति सितः ॥ अयं पित्तजः ॥ अ
र्जुन माह ॥ एक इति ॥ एक एव स नयः शशरुधिरव शोहिततां विदुस्त्वश्च विकारस्तमर्जुनं वदन्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ शुक्लं चापनिभं शुक्ले तर्जुनं रक्त कोपन इति ॥ एतेन विदु रूपत्वेन
नियतो नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अतएव विदुः कृष्ण भागे सितो विदुः शुक्लं विद्यात्कफात्पक्वं रक्तं च शुक्ल भागस्य मर्जुनं शोणितो द्रवमिति ॥ इदं शोणितजम् ॥ २० ॥

पिष्टकमाह ॥ श्लेष्मणि ॥ शुक्लं शुक्ल भागे मांसमुन्नतमिति ॥ मांसं पिशितं उन्नतं उच्छ्रुतं ॥ पिष्टं वरिति ॥ आलेपनपिष्टं तुल्यं श्वेतत्वेन युतं ॥ मलाक्ता दृशं संनिभमिति ॥ श्रुत्यादिप्रक्षिप्रदर्पण
तुल्यं ॥ अयं वातकफजः साधश्च ॥ ११ ॥ शिराजालमाह ॥ जालाभ इति ॥ अनुलोमविलोमस्थितशिराविरचितवक्रविवरत्वेन जालस्येवाभा यस्य स तथा ॥ कठिनशिरा इत्यनेन शि
राणां मेवमेतानां यविकार इति दर्शयति ॥ सरक्त इति ॥ इव शोहितः ॥ जालसंज्ञः ॥ शिरा पूर्वको जाल संज्ञ इत्यर्थः ॥ शिरापिडकामाह ॥ शुक्लस्थिति शिरावृ
त्ताः शिराभिरावृत्ताः बाह्यस्थितशिरापरिहृतत्वेन शिराजाः ॥ असितसमीपजा इति ॥ कृष्ण भागां तः शुक्ल जेत्यर्थः ॥ शिराजाः पीडिका इति शोषः ॥ एव संनिपातजः साधश्च ॥ १२
वला सग्रथितमाह ॥ कोष्ठाभ इति ॥ कोष्ठाभः श्वेत इत्यर्थः ॥ अमृदुः कठिनः ॥ वारि विंदु कल्प इत्यनेन मनायुच्छ्रुतं प्रतिपाद्यते ॥ नयनसिते ॥ शुक्ल भागेत्यर्थः ॥ कोष्ठाभा इति पा
ठोत्तरे नवकोशो मांसकृष्णः ॥ नराभः ॥ एतेनां तुच्छत्वं प्रतिपाद्यते ॥ अयमर्थः ॥ अनुच्छ्रुतो वा मनायुस्तत्रोवा शुक्लत्वं कफजा देवलासंज्ञ इत्यर्थः ॥ कविदेकदेशेनापि समु

श्लेष्मा मारुतकोपेन यकृत्ते मांसमुन्नतं ॥ पिष्टवस्तिष्टकं विद्धि मलाक्ता दृशं सन्निभम् ॥ ११ ॥ जालाभः कठिनशिरोमहासरक्तः संता
नो भवति शिरादिजालसंज्ञः ॥ शुक्लस्था ॥ सितपिडकाः शिरावृत्तायास्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ १२ ॥ कोष्ठाभो मृदुरथ वारि वि
ंदुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते वलासं कोष्यः ॥ १३ ॥ पक्वः शोथः संधिजः प्रसवेद्यः सांडं पूयं मोहिप्यालसारथः ॥

इत्यादि तेन वलासग्रथितमिति ॥ अयं च कफजः तथा च विदेहः ॥ मारुतो न्यीडितः ॥ श्लेष्मा शुक्ल भागे अवस्थितः ॥ जलविंदुरिवोच्छ्रुतो मृदुः सकफसंभवः ॥ वलासग्रथितं नाम तं शोफं
वृत्तमादिशेदिति ॥ एवं प्रस्तार्य मं ॥ शुक्लार्म रक्तार्म अधिमांसार्म स्नायुर्मं शुक्तिका मर्जुनः ॥ पिष्टकः शिराजालः ॥ शिरापिडका ॥ वला सग्रथितं इत्येका दश नयनामयाः ॥ इति शुक्ल भाग
जा रोगाः ॥ १३ ॥ अथ कनीनिकादि संधीनां शुक्ल भागस्यासन्नतया तदनंतरं संधिगत रोगाणां नाम संख्या लक्षणा माह ॥ प्रया लेसः सोपेनाह ॥ स्वाश्रित्वार एव च ॥ पर्वती काल
जी जंतुं ग्रथिः संधौ न वामयाः ॥ तेष्वा दोष्या लसकलक्षणा माह ॥ पक्व इति ॥ संधिज इति ॥ कनीनक संधिजः ॥ तथा च निमिः ॥ शोथः क्लेद समाविष्टो दमेद समाकुलः ॥ प्रया ल संतुतं वि
द्या संधौ कानीन के नृणा मिति ॥ प्रतिः दुर्गंधं कनीन संधिः ॥ नासा समीपनेत्रांतः ॥ यदा ह शुभ्रुतः ॥ पश्मवर्त्मगतः संधि वर्त्म शुक्लगतोपरः ॥ शुक्ल कृष्ण गतस्त्वयः ॥ कृष्ण दृष्टिगत
स्तथा ॥ ततः कानीन संधिश्च षष्ठश्चापोगं मृत इति ॥ नासा समीपनेत्रांतः कनीनिका संधिः ॥ चक्षुषु कृष्णो नेत्रांतोऽपोग इति ॥

मा. नि.
आ. टी.
१५२

कफोपनाहमौह। ग्रंथिरिति नात्यः महान् अपाकी ईषत्याकी। अतएव नीरुजो ज्ञेयः। यदुक्तं विदेहः वायुः श्लेष्माणानादाय दृष्टि संधौ वस्थितः। अरुणं कठिनं ग्रंथिं जनयेदत्यवेदनं।
श्लेष्मोपनाहं नेविद्यात्वा वा न वक्ष्याम्यतः परमिति वातश्लेष्मजस्य लेपिश्लेष्मप्रावल्यात् श्लेष्मोपनाहस्य पदं ॥ ७४ ॥ स्वावाणां संधिप्रिमाह गतेति संधीनिनि वज्रवचननिर्देशात्
सर्वजने ज्ञातं ताश्च तारः संधयो गृह्यते अभुमार्गेति त्र्यभुमार्गिभ्यो धमत्या वभुमार्गः। कनीनानि कनीनसंधिजान्। कनीनसंधीश्च नासामनु ने ज्ञातः नेत्रनाडीति वैकेति।
सकं मतांतरे तत्रैव नाडी वरे नीति शेषः ॥ ७५ ॥ तत्रासौ सन्निपातज स्वावमौह। पाक इति पाकवान् शोधः संस्ववेदि संधिपाकस्य क्रिया मात्रत्वात् कफस्वावमौह श्लेष्ममिति।
संधिघनं नीरुजं पीडारहितं ॥ ७६ ॥ रक्तस्वावमौह रक्तेति रक्तस्वावः शोणितोत्थ इति ग्रहणं प्रभूतस्वावस्य नार्थः पुनः सरक्तसुष्ममिति यदुक्तं तत्त्वज्ञपितरक्तजत्वप्रतिपा

ग्रंथिर्नात्यो दृष्टिसंभावपाकी कंडुप्रायो नीरुजश्चोपनाहः ॥ ७४ ॥ गता संधी न श्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्वावानलक्षणेः स्वरूपे नान् तं हि स्वावं
नेत्रनाडीति वैकेनेत्यालिंगं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ॥ ७५ ॥ पाकः संधौ संस्ववेद्य सुपूयं पूयस्वावो सौ गदः सर्वजसु श्वेतं सांडं पिच्छिलं यत्स्ववेदि
श्लेष्मस्वावो नीरुजः संधिद्वयः ॥ ७६ ॥ रक्तस्वावः शोणितोत्थः सरक्तसुष्मनाल्यं संस्ववेद्यानि सांडं ॥ हरिद्राभं पीतमुष्मजलाभं पित्रसर्वः संस्व
वेत्संधिमध्यात् ॥ ७७ ॥ तात्रातन्वीराहृल्लोपपन्नारक्ताज्ञेयापर्वणी वृत्तशोफा ॥ जाना संधौ रक्तसुष्मश्लेष्मजीत्या तस्मिन्नेव व्यापिना पूर्वलिङ्गैः ॥ ७८ ॥

रनार्थः पित्रस्वावमौह हरिद्राभमिति हरिद्राभं पीतलोहितं पीतमिति पीतमेव वा जलाभमिति जलवत्स्वहं उष्ममिति सर्वत्रैव संवध्यते ॥ संधिमध्यादिनि अविशेषोक्तेः। सर्वसंधि
मध्यात् वातजः स्वावः कुतो नोक्तः ॥ वातेन स्वावाभावात् विदेहेन वत्सास्वस्वावाउक्ताः। तद्यथा सन्निपातात् कफादक्तात् पित्रात् स्वावोक्षिसंधिस्थितिः ॥ ७७ ॥ स्वमसाध्या
नां चतुर्णां स्वावाणां लक्षणमभिधायेदानीं पर्वणी लक्षणा माह। ताप्रश्रयभक्तसुष्मश्लेष्मसंघातं पर्वणी लक्षणं। ताप्रेति ताप्रा अरुणा तन्वी सस्वावमौह शोफा वर्तुलाकारशोफा अलजी
लक्षणा माह। तस्मिन्नेवेति रक्तसुष्मसंघावेव पूर्वलिङ्गैरिति पर्वणी कालक्षणेः। तन्नेवेति कोभेदः स्यादिति वेतनं तनुत् स्थूलत्वाभ्यां भेदश्चानयोः तन्वी पर्वणी कास्थूनालजी
ति वरेति तथाच विदेहः पर्वणी पिडकातत्र जायते कुकुलोपमा। शुक्ररुक्तातसंधौ वजनये जोस्तना कृतिं पीडिकामलजीं तो नुविद्धि तो राशु संकुलामिति ॥ ७८ ॥

अथवा पूर्वलिङ्गैः प्रमेहाधिकारिलिरिते रक्ताः सितस्फेदचिनादा रणात्तलजीभवेदित्युक्तेः २

पर्वणी कालज्योः २

रामः
१५२

वर्त्मनी नयन दृष्टाविति ४

ननु कथं वा तदुपपन्नं ४

इति संधिजालोकाः ३

जंतुग्रंथिर्माह। वर्त्मनः पश्मराश्च कंडुकुर्युरित्युक्ते कृमिग्रंथिः पश्मवर्त्मसंघावेव भवतीति प्रतीयते। तेनायमर्थः कृमयो वर्त्मनः पश्मश्च संधिजाताः सतः कंडुकुर्वन्ति। तथा वर्त्मा
श्रुक्ता तसंधौ भूत्वा तर्जयने दृष्टयंतश्चरन्ति। अयं सन्निपातजः तथा विदेहः ततः पूयमसू कृत्वा पतंति कृमयस्तथा। न सगोर्विविधैर्मुक्ताः सन्निपातसमुत्पिता जंतुग्रंथिं
तु तं विद्यादेहिना नेत्रदृष्टयामिति सर्वपूया लेसः श्लेष्मोपनाहः सन्निपातः श्लेष्मरक्तपित्रजोश्च त्वारः स्वावाः पर्वणी का अलजी कृमिग्रंथिन व संख्यासते संधिजाः ॥ ७९ ॥
संधिजानेतरं वर्त्मनो ज्ञेयं वर्त्मनो संधिनी माह। अम्यंतरमुखीति वर्त्मनस्य भाषेतरं मुखं यस्याः सा तथा। वर्त्मनो वा ह्यतो पिवास्तु सेधेनो पलभ्यते इति विदेहग साधराभ्यां वर्त्मा
तर्जितामयने यसाह वर्त्मनो गेधरेजं तो सन्निपातात् जायते। अम्यंतरमुखी स्थूला वा ह्यतश्चापि दृश्यते। पिडिका पीडिकाभिश्च चितान्याभिः समेततः। उत्संगि पिडिकानाम कठि
नामंदवेदना सा प्राभिन्ना स्ववेत्वावेककुटोडरसोपममिति सोत्संग इति। उत्संगा दुत्संगिनी। उत्संग पीडिकेति उत्संगे जोडेव ह्युः पीडिका यस्यां सा तथा। वकारदत्रापि कुकुटोडरसुत्संग

जंतुग्रंथिर्वर्त्मनः पश्मराश्च कंडुकुर्युः जंतवः संधिजाताः ॥ नाना रूपा वर्त्मश्रुक्ता तसंधौ गह्वं तं तर्जयने दृष्टयंतः ॥ ७९ ॥ अम्यंतरमुखी ता स्वावा
ह्यतो वर्त्मनश्च या ॥ सोत्संगोत्संगे पिडिका सर्वजा स्थूल कंडुरा ॥ ८० ॥ वर्त्मनः पीडिका ध्याताभिश्च तेऽधः स्वरंति च ॥ भिद्यं राद्ये स्ताः प्रोक्ताः कुं
भीकाः सन्निपातजाः ॥ ८१ ॥ स्वाविरणः कंडुरा गुर्वोरक्तसर्पसन्निभाः ॥ पीडिकाश्च रुजावंतः पोथक्य इति ताः स्मृताः ॥ ८२ ॥ पीडिकाभिः सुसस्माभिर्घ
नाभिरनिसंभृता ॥ पिडिकाया खरा स्थूला वर्त्मस्था वर्त्मशर्करा ॥ ८३ ॥

यः सा कंडुरा कंडुमतीत्यर्थः ॥ ८० ॥ कुंभीकामाह। वर्त्मन इति पीडिका इति वहुवचनं स्वयमेव पूर्णोदराभवंतीत्यर्थः। कुंभीका कुंभी कुंभांड लता तदीज नुल्या। कुंभीका वीज
सदृशेति पातोतरे अन्ये कुंभीका कछुदेशे दाडिमा कारफला तदीजमपि तदीज नुल्या भवंतीति पठन्ति ॥ ८१ ॥ पोथकी लक्षणा माह ॥ स्वाविरण इति स्वाविरणो वक्रस्वावाः
कंडुरा कंडुयुक्ता ॥ गुर्वोरक्तः गुजावत् इति। अन्यश्रु संस्ववात् फजापि वेदना न्विता ॥ ८२ ॥ वर्त्मशर्करामाह ॥ पिडिकाभिरिति सुसस्माभिः पिडिकाभिराहृता
पिडिकाया इति रक्त कठिना तनुत्तं विदेहेन सुसस्मापिडिकाकीर्णस्थूलानुपिडिका खरा जायते सन्निपातानु वर्त्मशर्करा इति सेति ॥ ८३ ॥

देशादह्यः पीडिकाज्ञेया भिद्यनेलवन्निवध्याता इति पुनः ४

अंजीवर्त्मनश्चामाह॥ सर्वसंजीवेति सर्वरु-ग्रीष्मक कर्कटिका-श्रृङ्गा इति अकर्कशाश्रुतास्तथावर्त्मस्या इत्यंशुशेषिनाभिधानादं नर्वहिश्रुवर्त्मनोभवतीति गम्यते संनिपा-
तजमिदं तथाच निमिः। नीरुजाः कठिनावर्त्मपक्षां न बाह्यतोपि वा॥ पिडिकाः संनिपातेन नदं शीवर्त्मकीर्त्यतति इदं साध्यं॥ २४ ॥ शुष्कांशुश्चाह। दीर्घांशु इति। खरः कर्क-
शास्तथः। कठिनः दारुणो बहुदुःखकरः। अभ्यंतरोद्भव इति वर्त्माभ्यंतरस्थितः। स घटाधिः शुष्कांशुनामा अभिविख्यातः। कथितः नामतः प्रसिद्धः। संनिपातजमिदं सा-
ध्यं च॥ २५ ॥ अंजननामिका माह॥ दाहेति यावर्त्मसंभवापिडिका दाहादिलक्षणाभवति सांजननामिका ज्ञेया इयं रक्तजा साध्या च॥ २६ ॥ बहलवर्त्मनश्च

सर्वरुबीजप्रतिमाः पीडिका मंदवेदनाः ॥ श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदृशो वर्त्मकीर्त्यते ॥ ८४ ॥ दीर्घकिरः खरस्तथोदरुणो भ्रंतरो
 जवः ॥ व्याधिर्यो भिविरव्यानः शुष्का र्श इति संज्ञितः ॥ ८५ ॥ दाह नोदवतीताम्रा पीडिका या तु वर्त्मजा ॥ मृद्धी मंदरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया सा
 जननामिका ॥ ८६ ॥ वर्त्मोपवीयते यस्य पीडिकाभिः समंततः ॥ स वर्णाभिः स्थिराभिश्च विश्याद्बहलवर्त्मच ॥ ८७ ॥ कंडुमत्पत्यतो देनव
 र्त्मशोथेन यो नरः ॥ न च संक्लृष्टे दक्षि भवेद्वधसवर्त्मनः ॥ ८८ ॥ मृदुल्यवेदनेता प्रयद्वर्त्मसममेव च ॥ अकस्माच्च भवेदक्लृष्टवर्त्म इति तदिदं ॥ ८९ ॥

यज्ञासौ वर्त्मबंधकः पा-

समाह ॥ वर्त्तेति । सवर्त्ताभिरिति । त्ववर्त्तासदशाभिः । एतस्मिन्निपातान् ॥ ४७ ॥ वर्त्तवंधकमाह । कण्डुमतीति । कण्डुयुक्तेन अत्यतो देन शोथेनेत्यर्थः ॥ न संछादयेदक्षीति । शो
थयोगादपि वक्ष्णं छादयेत् । सम्यक् छादयितुं न शक्यादित्यर्थः । रोगयोगान्नयनेपि दधाति अयं वर्त्तवंधकस्य संनिपातजः ॥ ४८ ॥ क्षिष्टवर्त्तलक्षणमाह ॥ नृक्षिति ॥
समं ए^{युगपदेव} ककालं रक्तं लोहितं भवति ॥ अकस्मादनियमान् एतत्कफरक्तजं तथा च निमिः ॥ श्लेष्मादुद्येनरक्तेन क्रियेमां समितः समं ॥ बंधजीवनिनं वर्त्तक्षिष्टवर्त्त
तदुच्यते इति ॥ अन्ये समं अनुकूलं इति व्याख्यानयंति ॥ अत्र पक्षे क्षिष्टत्वं वेदनाभियोगादवगन्तव्यम् ॥ ४९ ॥

शमः-
१५३

वर्त्मकरं ममाह॥ क्लिष्टमिति क्लिष्टं प्रागुक्तं क्लिष्टवर्त्मलक्षणमेव पित्तसुतं शोणितमिति पुनः पित्तमिलितं शोणितं कर्तृभूतं यदा विदहेत् इक्षयेत्। पित्तकृद्वा स्यात्वा
सा त्पित्राधिकं भवेत् नराक्लिष्टत्वमापादयति ततस्त्रिधा त्वमापन्नमिति आर्द्रता गते। वर्त्मकरं मउच्यते कृष्णत्वमापन्नमिति पाठान्तरं कृष्णतं शोणितविहा हा ज्ञेयम्
अयं पित्राधिकसन्निपातजः॥ १०॥ अथावर्त्मलक्षणमाह वर्त्मजा रिति एतद्धाताधिकरोषत्रयजन्यं तथा वनिमि। दुष्टं श्लेषानिलाग्निं त्वं वर्त्मनो श्रीयते यदा॥ अभिदग्धनिर्देशा
वंशपाववर्त्मनितदिदुर्मिति अत्र श्पावत्वेन वा ताधिक्य बोध्यं॥ ११॥ प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह असृजर्मलरुजं भूने वास्तव इति वहिः शोधवारं क्लिप्तमत्यर्थमेतत्तदिति
अन्ते उपोत्ये क्लेदवान् क्लिन्नमेते इति पादे। मध्ये क्लेदवदित्यर्थः। चक्षुष्येणेति तन्निपातं पठितं तद्यथा॥ भृशंप्रक्लिष्टा ते वर्त्मकं दुर्मन्मंद वेदनं विशात् प्रक्लिन्नवर्त्मनितत्पि
त्रैसन्निपातजमिति तत्पित्रैव स्थामाणा क्लिन्नवर्त्मनो वस्थांतरमवगतं॥ १२॥ अक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह। यस्य निःस्पृश्यवर्त्मनि बहिरेतश्चापरिक्लिन्नानितथाप्यान हं

क्लिष्टं पुनः पित्र पुनः शोणं विदहेद्यदा ॥ नतः क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्म कर्दमः ॥ ९० ॥ यद्वर्त्मवाह्यतो नश्च श्पावं शूनं स वेदनं ॥ तदा क्रुः श्पा ववर्मे
 निनेत्रेण विशारदाः ॥ ९१ ॥ अरुजं वाह्यतं शूनं वर्त्म यस्य नरस्पदि ॥ प्रक्लिन्नवर्त्मतद्विद्यात् क्लिन्नमन्तर्धमेततः ॥ ९२ ॥ यस्य धौतान्यधौतानि सेनस्य ते पुनः
 पुनः ॥ वर्त्मन्यपरिपक्वा निविद्यादक्लिन्नवर्त्मततः ॥ ९३ ॥ विमुक्तसंघिनिश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते ॥ एतद्वा तहनं वर्त्म जौनीयादक्षि विन्नकः ॥ ९४ ॥

[illegible]

मा. नि.
आ. टी.
१५४

निमेषमाह ॥ निमेषातीति वा नो वायुः निमेषणीः निमेषकारिकाः शिरः प्रविष्टो वर्त्मनि चालयति संस्थूलयति ॥ यदुक्तं विदेहः निमेषणी शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मनि स्थितः ॥ अमर्थं वलने वर्त्मनिमेषः सन्निपातः ॥ १६ ॥ शोणितार्शः लक्षणमाह ॥ यदिति सतुद्रकजमसाधं तथा च विदेहः वायुः शोणितमास्यशिराणां प्रमुखस्थितः ॥ जनयत्येकं रंतां प्रवर्त्मनि छिन्नो रोगो न द्रोणिता इति साधं स्याद्रक्त स्वाद्यथरक्तजमिति ॥ १७ ॥ गुणलक्षणमाह ॥ अपाकीति अपाकी कठिनः श्लेष्मजनितत्वादरुजः पीडा रहितः ॥ एतदुक्तं सात्यकिः ॥ वर्त्मनि विष्टो यो ग्रंथिः विशवर्त्मनश्चामाह ॥ प्रयति ॥ त्रयोदशः वहिः शोथं कुर्युः वर्त्मनि छिद्राणि अंतः छिद्राणि ॥ तानि छिद्राण्यन्यं मुखानेव कुर्युरिति संबध्यते ॥ प्रसवेत्यंत रुदकमिति विशवर्त्मनि ॥ विशं मृगाणां यथानेक छिद्रमर्थं न रंस्थितं जलस्रवति ॥ तद्वदत्रापि प्रसवतीति पादेन दिशवर्त्म अंशुं प्रसवतीति संबध्यते ॥ १८ ॥ पश्मकोपमाह ॥ प्रचलितानीति पश्माणि वर्त्मने माणि वा

निमेषणी शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयः ॥ चालयत्यति वर्त्मनि निमेषमिति तं विदुः ॥ १६ ॥ यः स्थितो वर्त्ममधेतु लोहितो मृदुरं कुः ॥ तद्रक्तजं शोणितार्शः छिन्नं छिन्नं प्रवर्धते ॥ १७ ॥ अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रंथिवर्त्मभवोरुजः ॥ सकंदुः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लघुरागुसः ॥ १८ ॥ त्रयोदशो वा वहिः शोथं कुर्युः छिद्राणि वर्त्मनि ॥ प्रसवत्यंत रुदकं विशवर्धिशवर्त्मनः ॥ १९ ॥ प्रचलितानि वातेन पश्मारणक्षिविशंति हि ॥ असितं सितभागे वामूलकोशात्पतंति ॥ १०० ॥ घृण्यं तसि सुकृस्तानि संरंभं जनयंति च ॥ पश्मकोपः सविज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ १०१ ॥ ॥

तशालितामि नेत्रं प्रविशति तानसिते हस्मंडले सितभागे शुक्लमण्डले वामूलकोशात्पतंति मूलस्थानात्पतंति ॥ वहिरग्रतया वर्धते वेत्यर्थः ॥ पश्माणीति शेषः ॥ अपिशब्दाच्च पतंति ॥ १०० ॥ घृण्यंतीति अस्ति घृण्यंति घृण्यंति ॥ अतस्वसंरंभं शोथं जनयंतीत्यर्थः ॥ अयं सन्निपातजो व्याघ्रः ॥ एवं सुश्रुतोक्ता वर्त्मरोगा एकविंशतिरुक्ता ॥ यदुक्तं सुश्रुते ॥ उक्तं गिर्यपि कुंभीको पोथकी वर्त्मशर्करा ॥ तथा शोर्वर्त्मशुक्रादीस्तथैव जननां भिन्ना ॥ वहलं वर्त्मजं व्याधि वर्त्मविवर्धकः ॥ छिद्रं वर्त्मनो व्याधौ वर्त्मकंदमः ॥ श्वावर्त्मं प्रक्षिप्तं मेषरिक्लं वर्त्म वातहतं च यत् ॥ वर्त्मदुर्दनिमेषश्च शोणितार्शश्च यत् ॥ लघुं रं विषवर्त्मं पश्मकोपं स्तथैव च ॥ एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रया ॥ १०१ ॥ एवं सुश्रुतोक्ताः सद्यः प्रतिनेत्ररोगा इह संग्रहकारकमाधवाचार्येणानुक्रमेण पितृजांतरस्य पश्मज्ञानं कुर्वन् यो लेक्षणीं लिखितं ॥ न सोऽभुनं नेत्रं सुश्रुतोक्ता घृण्यं प्रति संख्या न दीयते सर्ववर्त्मना

॥ पश्मज्ञानं पितृजांतरस्य ॥ १०१ ॥

समः
१५४

तत्र पश्मज्ञानलक्षणमाह ॥ वर्त्मनि पश्माशयगतं पितृजांतरं रोमाणि वर्त्मने माणि शान्तयेत् ॥ उक्तं येत् अयं च कफपैतिकः कंडुं दाहं च कुरुते पश्मज्ञानं तमादिशेत् ॥ १०२ ॥ वाताश्वार्त्मसंकोचं जनयंति मलायदा ॥ तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुंचने नाम तद्विदुः ॥ १०३ ॥ इति नेत्ररोगनिदानम् ॥ १०४ ॥ शिरोरोगास्तु जायेते वातपितृकफैस्त्रिभिः ॥ सन्निपातेन रक्तेन सयेराकिमिभिस्तथा ॥ सूर्यावर्तनं न वातार्शवभेदकं शंखकैः ॥ १ ॥ यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवंति तीव्रानि शिवातिमात्रम् ॥ ॥

वर्त्मपश्माशयगतं पितृजांतरं रोमाणि शान्तयेत् ॥ कंडुं दाहं च कुरुते पश्मज्ञानं तमादिशेत् ॥ १०२ ॥ वाताश्वार्त्मसंकोचं जनयंति मलायदा ॥ तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुंचने नाम तद्विदुः ॥ १०३ ॥ इति नेत्ररोगनिदानम् ॥ १०४ ॥ शिरोरोगास्तु जायेते वातपितृकफैस्त्रिभिः ॥ सन्निपातेन रक्तेन सयेराकिमिभिस्तथा ॥ सूर्यावर्तनं न वातार्शवभेदकं शंखकैः ॥ १ ॥ यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवंति तीव्रानि शिवातिमात्रम् ॥ ॥

तादिभेदजोत्कर्षात् ॥ यदुक्तं सर्वस्य शिरोरोगाः सन्निपातसमुद्भवाः ॥ औत्कर्षात्कीर्तितास्त्रिहिवेकादशविधानाणि ॥ क्षयेनेति अस्त्वसादीनां क्षयेण क्षयजः ॥ तथैव चेति चकारेण तं जांतरं क्रमनं न वातमुपलभ्यते ॥ शिरोरोगशब्देन शिरोगतभूलरूपा शिरोरुजाभिधीयते ॥ तेन सूर्यावर्तनं न वातार्शवभेदकं शंखकैरित्यभिधानमुपपद्यते ॥ १ ॥ तत्र वानिकमाह ॥ यस्यानिमित्तं अर्कितं तन्निमित्तं ॥ पितृवातयोर्विषमक्रियत्वात् ॥ अत्र तीव्रा इत्यभिधानात् पितृनेमश्चाकफेनमदारुजः ॥ वंशोपतापैः प्रसमश्च यत्र ॥ शिरोभिताप इति गम्यते निश्चितिमात्रमिति ॥ रात्रौ शैत्याद्योराधिक्यात् ॥

ना. नि
आ. टी
१५१

वंधोपतापैरिति वंधः उष्णीषादिना उपतापः स्वेदेन शिरोभिताप इति शिरोरुक् पतिकनाह यस्येति अंगारचितमिवोष्मशिरोभवति नासाधूमा
 वृताभवति धूप्यति च पिनासेति पाठांतरं तन् धूप्यति संतप्यतीत्यर्थः कफजमाह शिर इति वाकोपदि वंधकेन लिप्यं गुरुगौरवयुक्तं प्रतिष्ठं वंस्तव शि
 रः श्रुताक्षिकूटमिति वदनविशेषणं सन्निपातजमाह शिर इति । त्रितयप्रवृद्धे दोषत्रयसंभूते उक्तवातादिलिङ्गानां मुहुर्मुहुर्भवनात् रक्तज
 माह रक्तात्मक इति पित्तजशिरोरोगलक्षणं अत्र तु स्पर्शा सहत्वमधिकं क्षयजमाह वसेति वसा हजोः सर्वगतत्वात् शिरसि स्थितस्य क
 वंधोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोभितापः स समीरणेन यस्योद्भूतमंगारचितं यथैव भवेच्छिरोधूमवति च नासा शीतेन रात्रौ
 प्रसमाभवे च शिरोभितापः स च पित्तकोपात् शिरोभवे यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठं यमथो हिमच श्रुताक्षिकूटवदनं च य
 स्य शिरोभितापः सकफप्रकोपात् शिरोतापे त्रितयप्रवृद्धे सर्वाणि लिङ्गानि मुहुर्भवन्ति रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शा स
 हत्वं शिरसो भवेच्च वसावलासश्च तं संभवानां शिरोगतानां मिह संक्षयेण स्य प्रवृत्तः शिरसोभितापः कथं भवेद्गुरुजो
 तिमात्रम् संस्वेदनं रुदनं धूमनं स्फुरद्विमोक्षे श्वविद्विमेति निस्तुद्यते यस्य शिरोतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव च तः
 घ्राणाच्च गच्छेच्छिलं सरत्तं शिरोभितापः क्रिमिभिः सघोरः ॥ कस्य च तं स्थलस्येत उग्ररुजत्वं व्याधिप्रभावादित्येके शिरसोभि
 ताप इति शिरोरुजा संस्वेदनं रुदनं धूमनं स्फुरद्विमोक्षे कफस्य स्यः तगरादितीव्रधूमेन मस्तिष्कवसादि स्यः अतएव तैः संस्वेदनादिभिः क्षयजस्य वृ
 द्धिः अयं विदेहेऽपि पश्यते शून्यं भ्रम नि रुज्येत शिरोविभ्रांतनेत्रता मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे स्यात्प्रत्येक इति क्रिमिजमाह निस्तु
 द्यत इति संभक्ष्यमाणमित्यत्र क्रिमिभिरिति शेषः स्फुरतीवमनाक्चलनीव घ्राणाच्च गच्छेदित्यत्र चकारेण क्रिमयश्च गच्छंतीति द्रष्टव्यं ॥

शतसंभवं रुधिरं ३

निस्तुद्यते सखीभिरिव १

रसादिक्षयेण जातः शिरोभितापः क्षयप्रवृत्त उच्यते क्षयज इत्यर्थः ३

रक्त
१५५

सूर्योदये प्रातर्मंदमंदं यथास्थानं थारुजासमुपैति अंशुमता च सूर्येण सह गच्छं यथा भवति तथा वृद्धे यथा सूर्यो वृद्धे तथा वेदनापि दृष्टा भवतीति सूर्योपवृत्ते सायाह्ने विनिवर्तते शाम्यतीत्यर्थः १
 पश्चाद्वा विरागमन्या इत्यमरः ३

शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुल्लेखं ननु मुखमाधुना वा ५१

सूर्योदयमाह सूर्योदय इति सूर्योदयं प्रतिलक्ष्य कस्य या रुक् अतर्किता ध्रुवं समुपैतीति संबंधः अक्षिभुवोरिति पाठांतरं पठन्ति तत्र रुक् गत्रौ लीना भवति ॥ ८ ॥ सर्वात्मकं सैनपा
 तजं मुश्रुते अयं वातपित्ताभ्योपश्रुता तत्कथं सर्वजन्ममिच्छते तत्त्वोक्तेन निर्देशादविरोधः न त्वेवं गत्रौ कथं वायोः समानगुणशीतप्रादुर्भावे वेदना घटने दिवसस्याद्यंतयोर्म
 दरुक् उच्यते अवापितस्य प्रवलनमत्वात् ॥ ९ ॥ अनंतवातमाह दोषा इति मन्मथी वा शिरा इयं तमापीय स्वस्वजां स्वां स्वां रुजां दाहगौरवादिरूपां पीडां दोषाः कुर्वन्ति ॥ १० ॥ गंड
 स्पार्श्वे गंडस्योपांतदेशे अयमनंतवात इति उदाहरति यः अनंतवातः अक्षादिस्थितिकरोति विशेषतस्तु गंडस्य पार्श्वे स्थितिकृत्वा कं पादौ श्वकरोति मुश्रुतेनानंत
 वातं परित्यज्य दशशिरोरोगा उक्ताः तंत्रांतरेपि दशकीर्तिता नदिमाधवाचार्येण स्वसंग्रहे त्रिदोषजत्वेपि कं प हनुग्रहं लिङ्गयोश्च अनंतवातोधिकः पठितः
 सूर्योदयं या प्रतिमंदमंदमक्षिभुवं रुक् समुपैति गाढं ॥ ८ ॥ विवर्द्धते वांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते वा सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं स
 र्यापवृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ ९ ॥ दोषा सुदुष्टास्त्रयस्य मन्मथो संपीड्य गाढं सरुजां सती वां कुर्वन्ति साक्षिभुवि शंखदेशे स्थितिकरोत्याधुविशेषत
 श्च ॥ १० ॥ गंडस्य पार्श्वे तु करोति कं प हनुग्रहं लोचनजौ श्वरोगान् अनंतवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोऽर्थं शिरसो विकारं ॥ ११ ॥ रुक्षाशना
 ध्रुवान् प्राग्वाता वश्याय मेधुनै वेगसंधारणा या स व्यायामैः कुपितो निलः ॥ १२ ॥ केवलः सकफो वीर्धं गृहीत्वा शिरसो वली मन्मथो भ्रूश
 खकर्णाक्षिललाटाईति वेदनाम् ॥ १३ ॥ शस्त्रारणिनिभां कुर्यातीति सोर्ध्वभेदकः नयनं वाधवाश्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १४ ॥

शानि पा १

तंत्रांतरे दर्शनात् ॥ ११ ॥ अर्धवभेदकमाह रुक्मेनि अध्रुवान् मंजीरां भोजनम् प्राग्वातः पुरोवातः अवश्यायो निशाजलं ॥ १२ ॥ शस्त्रारणिनिभामिति शस्त्र छेदननि
 भां अरणिः अमुत्यादनं काष्ठयंत्रं तत्कृतमंधननिभां वेदनां करोति मुश्रुते त्वयं दोषत्रयजः पठितः यथा स्यादुत्तमां गुरुजने ईमात्रं सतोदभेदप्रमोह
 भ्रूलैः पक्षादशाहादथवाप्यकस्मात्प्रादुर्भवेद्विनाशयेत् इति अत्र तु केवलं निलः सकफ इत्युक्तः सोर्ध्वभेदकः सकफानिलादिनिविदेहेष्य
 मेव वो द्रव्यम् अयमुपेक्षमाणोऽतिप्रवृद्धः श्रोत्रनेत्रे हन्ति ॥ १४ ॥

आयासो अतिस्वभारो हृदनादिः आयासः मत्तजमः ३

मा. नि.
आ. की.
१५६

शंखकमाह। पित्रेति विमर्दिताः प्रवृत्ताः शंखाभितो वायुसूरीर्गवेगः कृतानुतापः कफपित्तनिर्गैरिति सुश्रुतवचनात् कफोपचावगंतव्यः ॥ १५ ॥ मारकत्वमाह त्रिरात्राजीवितं हं
तीति त्रिरात्रात्परतो जीवितं हंति त्रिरात्रं कुशलवैद्याधिष्ठितो जीवति ॥ १६ ॥ अहादिति अहं प्राणभेदेन कृशलेनानुपक्रान्तिस्त्रिरात्रादेव जीवतीति स्वशुश्रुतोक्ताश्चात्रोक्ते
गात्राः अनेन वातस्तत्राधिकः ॥ १६ ॥ इत्यानेकदर्शानिदानव्याख्यायां शिरोरोगनिदानम् ॥ १७ ॥ अथप्रदरनिदानं भेदः तस्य निदानमाह विरुद्धमद्यं दुष्टमद्यं अथ
वा विरुद्धशीरमत्स्यादि मद्यं च अभ्याशनं भुक्त्योपरिभोजनं अजीर्णभोजनात् अतिकर्षणात् लघुनाद्यतियोगे नक्षीणाधानुत्पातः ॥ १८ ॥ अथप्रदरस्य सामान्यलक्षणमाह
असृग्दरमिति सवेदनं सभूलं असृग्दीर्यं तेन अवनयेयमिति तस्य सृग्दरं ॥ १९ ॥ रक्तस्यातिप्रवृत्तावुपद्रवानाह तस्यातिवृत्तौ अनिप्रवृत्तौ दीर्घत्वाद्यः वातजा इति आक्षेपापत्ता

पित्तरक्तानिलादुष्टाः शंखदेशो विमर्दिताः तीव्ररुदाहरा गंहिशोथं कुर्वन्ति दाहणं ॥ १५ ॥ सशिरोविषवद्देगान्निरुद्धं भुगलं तथा ॥ त्रिरात्राजीवितं हं
ति शंखको नामतः परम् ॥ १६ ॥ अहाजीवति भैषज्यं प्रत्याख्येयं समाचरेत् ॥ १६ ॥ इति शिरोरोगनिदानं ॥ १७ ॥ विरुद्धमद्याभ्याशनादजीर्णं दुर्भ
प्रपातादिति मैथुनाच्च ॥ पानां धृशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्च यनादिवाच ॥ १८ ॥ असृग्दरं भवेत्सर्वसंगमर्दं सवेदनम् ॥ तस्याति
वृत्तौ दीर्घत्वं भ्रमो मूर्छा मदस्तथा ॥ दाहः प्रलापपांडुत्वं तं शिरोरोगाश्च वातजाः ॥ १९ ॥ तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुः प्रकारं प्रवदन्ति वृक्षाः ॥ आ
मं सपिच्छाप्रतिमं सपांडुपुलाकतोयप्रतिमं कफानु ॥ २० ॥ सपीतनीलासितरक्तमुष्मपित्तार्तिमुक्तं भृशवेगिपित्तानु ॥ रूक्षां रूपां फेनिलमल्पमल्पं वा
तार्तिवातामिश्रितोदकाभं ॥ २१ ॥ सक्षौडसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जाप्रकाशं ऊरापेक्षितोदकं ॥ न केपादयश्च ॥ २२ ॥ तस्य संख्यासंज्ञाप्रिमाह नमिति वृक्षाः

वृक्षवैद्याः ॥ तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैरित्यत्र वातपित्तयोरादौ श्लेष्मणोभिधानं श्लेष्मणोति प्रवृत्तिबोधनार्थम् तत्र श्लेष्मजमाह आममिति आमं आमसंयुक्तं सपिच्छा
प्रतिमम् पित्तांशाल्मल्योर्देनिर्यासस्तत्तुल्यं पित्तिलमित्यर्थः पुलाकतोयप्रतिमं गवेधुकान्नवारिवत् युष्मसं अन्ये पुलाकं तु छ्वायमाह रुधिरं स्ववेदिति शेषः
॥ २० ॥ पित्तजमाह सपीतेति पित्तार्तिमुक्तं संतापादियुक्तं भृशवेगि वक्रवारं भरिप्रवृत्तिः वातिकमाह रूक्षेति पित्तितोदकाभं मांसप्रक्षालनोदकवर्णं
॥ २१ ॥ त्रिदोषजमाह सक्षौडेति क्षौडवर्णं मज्जाप्रकाशं मज्जास्थिस्नेहस्तत्समं ऊरापेक्षितोदकं ॥ २२ ॥ तस्य संख्यासंज्ञाप्रिमाह नमिति वृक्षाः

संज्ञां ल्यादिमंडलानुल्यमित्यर्थः ३

रामः
१५६

तंचाप्यसाध्यमिति चिकित्सानिर्णयार्थं पुनर्नवलक्षणमा
ह मासेति अपिच्छदाहतीति अपिच्छिलं अदाहं अशलादिवेदनं एतेन विकृतवातादिलक्षणरहितमित्यर्थः पंचरात्रानुबंधीति पंचरात्रं मुहूर्तप्र
त्यनुव ध्यातिपततीत्यर्थः अल्पप्रवृत्त्यापंचरात्रात्परतोप्यनुव ध्याति यदुक्तं हारीते षोडशदिवसादनुकाल इति वाराहोप्युक्तवान् स्त्रीणां मृतुर्भ
वति षोडशवासराणि पुनश्च मुदूलक्षणमाह शशेति वर्णद्वयाभिधानं वातादिप्रकृतिभेदेन वर्णभेदात् यच्चापुनर्विरज्यत इति यदार्तं
वंकपटगतं सत् अप्सुजलेषु संयुज्यमानेषु नविवर्णं भवति अयमर्थः यत्तच्चौतं सत्वा सोनविरंजयति यदुक्तं हिरण्याक्षे इंदुगोपकसंकाशं स्निग्धं

तंचाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञानतत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्सां मासादपिच्छदाहार्तिपंचरात्रानुबंधिच नैवातिवदुनात्यल्पमार्तं वंशुद्रमा
दिशेत् शशांशकप्रतिमं यच्च यद्वालाक्षारसोपमम् तदार्तं वंशं शंति यच्चापुनर्विरज्यते इति प्रदरनिदानम् ॥ विशतिर्व्यापदोयो
ने निर्दिष्टारोगसंग्रहे मिथ्यापचारतः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च जायते बीजदोषाच्च देवाद्वाष्ट एतापृथक् संफेनिलं ह्युदाह
तारजं कृष्णमुच्यते ॥ समधुगंधिच अपिच्छिलमशीतं च यद्वा सोनविरंजयेदिति इत्यातं कदर्पणे निदानव्याख्यायां प्रदरनिदानम् ॥

येनि प्रवृत्तत्वादसृग्दरस्यानंतरम् योनिव्यापनिदानमाह विशतिरिति व्यापदो रोगाः रोगसंग्रह इति अष्टोदरीये चैरकोक्ते मिथ्याचारतः अस
म्यगां हाएचारतः प्रदुष्टेनार्तवेनेति कुपितवातादिदुष्टेनार्तवेन वंश्यासु आर्तं वदुष्टिरपिकारणे भवति बीजदोषादिति गर्भारंभकबीजगता
र्तवदोषात् देवादिति देवैः सर्वत्र साधारणं विशिष्टादृष्टकारणादर्शने सति कार्यदर्शनादुन्नेयम् पूर्वयोने विशतिव्यापद उक्तास्ता सु उदाहृता
माह साफेनिलमिति उर्ध्वं आसमं तात्कारेण वृत्तावर्तुलायो निर्यत्र सतथा उदाहर्तं नित्याहं तं तत्राप्ययमेवार्थः ॥

सा योनिः फेनवत् कृष्णकटुनरुजोमुच्यते उदाहर्तेति १

वायुना १

तद्यथा उदाहर्तं तथोक्तं विज्ञेयं तत्र परिष्कृतं वाते लोयो न योनिः पुनरावातदोषेण पंचधा पंचधा पित्तदो
षेण तत्रादौ लोहितशरत् प्रस्मिनी वामिनी च सवर्गपित्तलान्ता अत्यनन्दीकारिण्य वरणाचरणात्तत्र अति
श्वपिसाक्षे याश्चेत्यलवक फादिमायं कंडिनी च महतीश्च वीक्राविशेषाणि चैतानि यः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रको

पुनर्विः ४

मा. नि
आ. टी
१५७

वातलयामहः पंचवातानुबंधिनः ५

या

रुजा २

लोहितक्षेत्रेतिपाठः ५

बंध्यामाह नष्टमार्तवैरजोयस्यांसातथा विप्रुतामाह वातवेदनं विप्रुतत्वात् नित्यवेदना वातजनिततोदनादिवेदनायुक्ता परिप्रुतामाह परिप्रुतायामिति परिसर्वतोवातविकारपरिप्रुतत्वात्परिप्रुतेतिसंज्ञा ग्राम्यधर्मे मेथुने मेथुणपीडाभवति ग्राम्यधर्मे रुचिरिति पाठान्त रंतत्रारुचिरं नभिलाषः वातलामाह वातलाकर्कशास्तव्याश्लुनिसोदपीडिता वातलेति येनिविशेषणम् वातलयासह पंचयोनिव्यापदः वा तलेति पृथग्विधानं अत्यर्थं वातवेदना प्रादुर्भावाय एवं पित्तलादिष्वपि व्याख्येयम् आध्यासुचतस्रुवातानुबंधिमाह चतस्रुष्वपीति उदाह तानुबंध्याविप्रुतापरिप्रुतासु चतस्रुवातवेदनाज्ञेया वातलया मधिका संज्ञा अथ पित्तानुबंधिनः तत्र रक्तस्य माह सदाहमिति अतिप्रवृत्त्या

बंध्यानष्टार्तवाज्ञेयाविप्रुतानि त्ववेदना परिप्रुतायामभवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् वातलाकर्कशास्तव्याश्लुनिसोदपीडिता चतस्रुष्वपि चाध्यासुभवत्यं निलवेदना सदाहंशीय तैरक्तं यस्यां सलोहितस्य सवातमुद्विरेक्षीयं वा मिनीरजसान्वितम् प्रसं सिनीसंशतेतुक्षोभिता दुःप्रजाविनी स्थितं स्थितं हंति गर्भं पुत्रप्रीरक्तसंशयात् अत्यर्थं पित्तलायो निर्दाहपाकज्वरान्विता च तस्रुष्वपि चाध्यासुपित्तलिंगोक्षयो भवेत् अत्यानंदानसंतोषं ग्राम्यधर्मे णगच्छति ॥ रक्तस्य स्यः तेन रक्तस्येति संज्ञा वा मिनीमाह स

वातमिति सुगमं प्रसंसिनीमाह संसते स्वस्थानाच्चावते निःसरतीत्यर्थः क्षोभिता विमर्दिता दुःप्रजाविनी दुःप्रसवा पुत्रप्रीमाह स्थितमिति अ त्रपुत्रीति सर्वात्रापि अपस्याविनाशिन्यस्तथापि पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्रप्रीतिव्यपदेशः पित्तलामाह अत्यर्थमिति दाहपाकज्वरान्विते सुपलक्ष णं तेन नीलपीतासितार्तवाभवतीत्यवगंतव्यं तथा च तंत्रांतरे व्यापल्लवणकद्वल्लक्षणाद्यैः पित्तजा भवेत् दाहपाकज्वरोष्मार्ता नीलपीतीति ताभ वेदिनि चतस्रुष्वपि पित्तानुबंधिमाह रक्तस्य वा मनी पुत्रप्रीषु पित्तलयासह पंचपित्तानुबंधिनः अथ रक्तस्यानुबंधिनः तत्रास्यानंदमाह

प्रसंसिनी १

रक्तसंक्षयात् आर्तवस्य वा युनाक्षयात् ॥ ६॥ ३

अत्यानंदेति ग्राम्यधर्मे मां मेथुनेन ॥

१५७

अतिवरणमाह २

वरणमाह १

अवरणास्त्री

कर्णिनीमाह कर्णिन्यो कर्णिकेति कर्णिका मांसकन्दाकारग्रंथि ॥ ८॥ पूर्वपुरुषादतिरिच्यते अवरणा सम्यक्मेथुनावरणा पूर्वपुरुषादतिरिच्यते रजोमुं चतीत्यर्थः तेन वीजं न गृह्णाति अत्रावरणाशये नोपचारात्तद्वती स्त्रीभरणे वेदुशश्चातिवरणेति वक्रुशोमेथुनावरणादतिवरणा सा च श्लेष्मजनितकंदुयो गाद्वक्रुमेथुनावरणा दीजं गर्भाकरजननेन वनेन लभते अतस्त्वोक्तं तयोर्वीजं न विंदतीति तयोरिति चरणाति चरणायो ॥ ९॥ श्लेष्मलामाह श्लेष्मलेति अतिशी तलेत्सुपलक्षणं तेन वेदनेत्यपि बोद्धव्यम् यदुक्तं तंत्रांतरे कफोभिष्यंदिभिर्द्वयोर्निद्रयनेस्त्रियाः सकर्षाति छिन्नोशीतो कंदुग्रस्तां सवेदनामिति चतस्रुष्व पिश्लेष्मानुबंधितमाह चतस्रुष्वपीति अत्यानंदा कर्णिन्यवरणाति चरणासु एवं श्लेष्मानुबंधिनः पंच ॥ १०॥ संनिपातजाः पंच वा तत्र पंडीमाह अनार्तवा अरजस्ता अ

कर्णिन्यो कर्णिकायो नौ श्लेष्मासृग्भा प्रजायते ॥ ८॥ मेथुने चरणा पूर्वपुरुषादतिरिच्यते वक्रुशश्चातिवरणा तयोर्वीजं न विंदति ॥ ९॥ श्लेष्मलापि छिन्नायोनिः कंदुग्रस्तानिशीतला चतस्रुष्वपि चाध्यासुश्लेष्मलिंगोक्षयो भवेत् ॥ १०॥ अनार्तवास्तनी पंडीखरस्यर्शा वै मेथुने ॥ अतिकायगृहीताया स्तरुणा अंडिनी भवेत् ॥ ११॥ विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्राति संवृता ॥ सर्वलिंगसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ १२॥ चतस्रुष्वपि चाध्यासुसर्वलिंगस्य दर्शनम् ॥ पंचासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३॥ दिवा स्वप्नादति क्रोधाद्या यामादति मे थुनात् ॥ क्षताच्च नखदंताद्यैर्वीतायाः कुपिता यदा ॥ १४॥ प्रयशो गितसंकाशं लकुचाकृति संनिभं तस्य यते पदा योनौ नाम्रा कंदुयो निजः ॥ १५॥

स्तनी इव स्तनी अंडिनीमाह अतिकायो गृहमेहः पुरुषं स्तेन गृहीताया स्तरुणादति अष्टगल्भाया अंडिनी अंडवक्षं वमाना यो निर्भवति ॥ ११॥ विवृतामाह अतिविवृता सूचीवक्रामाह अतिशयेन सूचीवत्संकीर्णमुखी संवृता सन्निपातजामाह सर्वलिंगेति सर्वदोषलिंगानां समुत्थाने निदानं च यत्र सातथा ॥ १२॥ चतस्रुष्वपि सर्वलिं गानुबंधितमाह चतस्रुष्वपीति पंडी अंडिनी विवृता सूचीवक्रासु त्रिदोषज्या पंच आसामसाध्यामाह पंचेति सुगमं ॥ १३॥ इहैव योनि संश्रितत्वेन योनि कंदस्य निदानमाह दिवेति दंतनखाद्यैरित्युपलक्षणं आदिग्रहणात् कंदकादिपरिग्रहं वातायाः कुपिता इति तथा स्वनिदानेन वातादयः प्रत्येकं कुपिताः ॥ १४॥ रूपमाह लकुचाकृति सन्निभमिति लकुचफलाकारकारं गुडकमत्र विशेषं बोद्धव्यम् जठराग्नाशो निगतो लकुचाकारो रोगः ॥ १५॥

त्रिदोषानुबंधिनः ३

महाविक्लापः

मा. नि.
आ. टी.
१५८

कमाह दहेति सुगमम् स्लेषिकमाह नीलेति अतसीकुसुमादिवर्णं एवं विधवर्णताच कफजैपि रोगप्रभावात् अन्ये त्वेत्येति के एव संव
प्रतियोग्यत्वात् वदंति च दाह रागज्वरसुतमित्यभिधानादिकल्पितमेतद्वगंतव्यमिति सन्निपातिकमाह सर्वेति सुगमम् ॥ १० ॥ दृष्टान्तकदर्पणे
निदानव्याख्यायां योनिव्यापत्तयोनि कंदनिदानम् ॥ ११ ॥ अथ स्त्रीविकाराधिकारात् स्त्रीरोगनिदानं त्रैगर्भपातहेतुमाह भयेत्यादि एतच्चोपल
क्षणेनान्येपि सुश्रुतोक्ता ग्राम्य धर्मयानवाहनपतनसवलनादयो ग्राह्याः पततीति स्त्रिसमानैः सशूलं रक्तदर्शनं भवतीति पूर्वैरूपकथनं स्त्रावपातयो

रूपां विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् दाह रागज्वरयुतं विद्यात्पित्तालकं तु तत् नीलपुष्पप्रतीकाशं कंडुमंतं कफात्मकम्
सर्वलिंगसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत् मूत्रादियोनिव्यापत्तं कंदनिदानम् ॥ भयाभिघाततीक्ष्णस्मयानाशनं निषेवणात् गर्भः
पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् आचतुर्थी ततो मासात् स्रस्त्रवेत् गर्भविद्रवः ततः स्थिरशरीरस्य पातः पंचमषष्ठयो गर्भो
भिघातविषमासनपीडनाद्यैः पक्वमादिव फलं पतति क्षणेन ॥

विदानीं कालनियमानाह आचतुर्थीदिति अति चनावयवत्वेन विशेष
षेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवो भण्यते यदुक्तं भोजे आतृतीयात् यतो मासाद् गर्भः पततियोषितामिति तच्चतुर्थे मासि संयावरूपतया अनभिव्यक्त द
ष्टांगतया सुश्रुतेन स्त्रावपक्षे निक्षिप्तम् स्थिरशरीरस्येति कठिनशरीरावयवस्य पंचमषष्ठ्योरिति सप्तमे सगुणजनने जीवदर्शनायोक्तिः विद्यु
णजनने तु सप्तमादि मासेष्वपि पातः सप्तमादिषु दोषवैगुण्यतः प्रसवति आचार्यप्रामाण्याद्वा वदन्तः नर्भस्याकातपाते निहृष्टा
तमाह पक्वमित्यादिना गर्भ इति यथा दृष्टलक्ष्मपक्वफलमभिघातेनाकाल एव पतति तथोक्तं हेतुसामर्थ्यादकाले गर्भपातः पूर्णसर्वावयवसु प्रसवोचिते काले प्रसवो भ

अन्ये तु पंचमषष्ठ्योरैव पातः २

सवति गोष्ठिं ऊर्ध्वसंयावरूपसु गर्भः ४

तान सर्वकं २

कश्चित् ३

उचितप्रसवकाले यथा मूढो गर्भो भवति तदाह मूढ इति मूढो रुद्धगतिः पवनो मूढ गर्भं करोति योनिजठरादिषु शूलं च करोति मूत्रसंगं च करोत्यत्र संवधते ॥ १ ॥ विगुणा
निलयोगादसंख्यायां गतिमाह भ्रूय इति भ्रूयः कुटिलीकृतः अनिलेन विगुणो न रुद्धगतिवायुना संख्यामतीत्य उक्ता संख्यामति क्रम्य वक्रधेति वक्रभिः प्रकारैः योनिं स
मुपैति ॥ तत्र व्यवहारयोग्यान् दोषकारानाह दारमिति विपुले न शिरसा योनिमुखं पिधाय लघो भवति इत्येक प्रकारः अपरः आते न जठरे गोदरेण योनिमुखं पिधा
यशक्नो भवतीति द्वितीयः प्रकारः कश्चित् शरीरपरिवर्तनेन विपरीतवर्तनेन कुत्र देहः कुत्रो भवति सकृन्नेन पृथ्नेन शक्नो भवति अनेनायं कुत्र पृथु कुत्र योः परिग्रहः
अपेक्षणीयः प्रकारः ४ कश्चिदेकेन वाक्या योनिद्वारा तिसृतेन सक्नो भवतीति चतुर्थः प्रकारः अपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्भ्रूवा सक्नो भवति तिर्यग्गत इति वाक्यद्वयेन तिर्यक्भ्रूवा सक्नो भ
वतीति पंचमः प्रकारः अवाधुवो नानि श्रीवाभग्रादधोभूतेन मुखेन सक्नो भवतीति षष्ठः प्रकारः पार्श्वोपवृत्तगतिरिति पार्श्वभंगेन विगुणीभूतः पार्श्वगत इति यावत् स्त्रीति स्वस्थानादपे

मूढः करोति पवनः खलु मूढ गर्भं शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसंगं ॥ १ ॥ भ्रूयोनिलेन विगुणो न ततः स गर्भः संख्यामतीत्य वक्रधासमुपैति योनिं ॥
दारुनिरुध्वा शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चित् शरीरपरिवर्तनं कुत्र देहः ॥ ४ ॥ एकेनैकश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाधुवो न पार्श्वो
पवृत्तगतिरेति तथैव कश्चिदित्यष्टधा गतिरिहा पराचतुर्धा ॥ ५ ॥ संकीलेकः प्रतिखुरं परिधो धवीजं स्ते पृथ्वा कुचरौः शिरसा च योनिं संगी च यो भवति की
लकवत्सकीलोद्वेपः खुरैः प्रतिखुरः सहिकाय संगी ॥ ६ ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकारव्यो यो नो स्थितः स परिधः परिधेणानुसः ॥ ७ ॥ तीनिसप्तमः प्रकारः तथैवेति

अवाधुवः सनसतिः सवमधुवः गर्भस्य चतुः प्रकारानुगुहः अपरपार्श्वोपवृत्तः संकीलेकादिभेदेन अपरावस्थामाणाश्चतुर्धा चतुः प्रकाराः ॥ ५ ॥ तानाह संकीलेकेति दुर्धवा कुच
रणादिभिरुध्वा योनिं यो नो यः संगी भवति कायलमः संकीलेकः कीलाव्यो मूढ गर्भः योनिमिति योनिं प्रति खुरैरिति खुरसाधर्म्यात् खुरादेन हस्तपादावुभयेन तेन हस्तपादे दृष्टेः वरिर्ग
नैः प्रतिखुर उच्यते सहि प्रतिखुरः कायसंगीति हस्तपादेन निरुद्धकायो भवति ॥ ६ ॥ बीजकमाह गच्छेदिति भुजद्वयोपहर्तेशिरो यस्य स तथा भूतः स न्योगच्छेत्तनिसरेत्स बीजकः ॥
परिधमाह यो नाविति योनिमावृत्त्यतिष्ठेत् स परिधः परिधेणानुसः परिधोर्गलदंडः भोजे यो नागतयः पृच्छते दुर्धवा कुचशिरः पृथ्वा योनिमुखेन यः प्रति कीलोपमः स्थित्या स
कील इति संज्ञित इति अधः पार्श्वो वापितथैवाकुं वितोपि वा योनिः स मुखे योनेर्जंयः प्रतिखुरस्तु योनिद्वारा न निर्गच्छेद्यश्चैका स शिरोभुजः तमाहु बीजकं नाम मूढ

संज्ञा दोः न छंदो न रोधात् क प्रममोपि स्वार्थः तेन कीलेनाम ५
प्रतिखुरमाह ४

विगुणा निलयोगादसंख्यायां गतिमाह भ्रूय इति भ्रूयः कुटिलीकृतः अनिलेन विगुणो न रुद्धगतिवायुना संख्यामतीत्य उक्ता संख्यामति क्रम्य वक्रधेति वक्रभिः प्रकारैः योनिं स
मुपैति ॥ तत्र व्यवहारयोग्यान् दोषकारानाह दारमिति विपुले न शिरसा योनिमुखं पिधाय लघो भवति इत्येक प्रकारः अपरः आते न जठरे गोदरेण योनिमुखं पिधा
यशक्नो भवतीति द्वितीयः प्रकारः कश्चित् शरीरपरिवर्तनेन विपरीतवर्तनेन कुत्र देहः कुत्रो भवति सकृन्नेन पृथ्नेन शक्नो भवति अनेनायं कुत्र पृथु कुत्र योः परिग्रहः
अपेक्षणीयः प्रकारः ४ कश्चिदेकेन वाक्या योनिद्वारा तिसृतेन सक्नो भवतीति चतुर्थः प्रकारः अपरस्तु भुजद्वयेन तिर्यग्भ्रूवा सक्नो भवति तिर्यग्गत इति वाक्यद्वयेन तिर्यक्भ्रूवा सक्नो भ
वतीति पंचमः प्रकारः अवाधुवो नानि श्रीवाभग्रादधोभूतेन मुखेन सक्नो भवतीति षष्ठः प्रकारः पार्श्वोपवृत्तगतिरिति पार्श्वभंगेन विगुणीभूतः पार्श्वगत इति यावत् स्त्रीति स्वस्थानादपे

मा. नि
आ. धी
१६०

नेषां वातकफपित्तसंनिपातागं तु जानामतिदेशेन लक्षणमाह ॥ पंचानामिति वातपित्तकफसंनिपातागं तु जानां आगं तु जस्तनरोगोऽभिघातेन शल्येन च बोध्यः ॥ रक्त
जस्यासंभवो व्याधिसंभावना ॥ २ ॥ अक्षय्यापि सत्यप्रसिद्धोपमानेन प्रवर्तते हेतुर्दृश्यन्नाह ॥ विशन्ति शुक्रलक्षणास्तन्यमुच्यते इति शेषः ॥ कृतकत्वाह यथाशुक्रं
विशं स्तेष्वह्निष्वपि गात्रेषु न दृश्यते ॥ तस्मादेतो द्वितीयं हेतुमाह सर्वदेहाश्रितत्वादिति शुक्रवत्समस्तशरीराश्रितत्वात् ॥ शुक्रदृष्टोनेन स्तन्यस्याभ्यंतरदर्शनं प्र
तिपाद्यते नैव दृष्टान्नेन वहिः प्रवर्तने प्रतिपादयन्नाह ॥ ३ ॥ तदिति तदेव शुक्रं प्रवर्तते वहिर्निःसरति संहर्यात् विशिष्टसंकल्पलक्षणां संहर्षहेतुचतुष्टयनिर्दि
शन्नाह ॥ इष्टयुवनेति ॥ इष्टयुवतिदर्शनादिहेतुचतुष्टये नयः संहर्षः ॥ सुप्रसन्न एव मनसि भवति इति ॥ ४ ॥ मनसोपि प्रसन्नस्य कारणत्वदर्शयन्नाह ॥ सुप्रसन्नमि

पंचानामपि तेषां हिरक्तजं विदधिविना ॥ लक्षणानि समानानि वा ह्यविदधिलक्षणैः ॥ २ ॥ विशं स्तेष्वपि गात्रेषु यथाशुक्रं न दृ
श्यते ॥ सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ ३ ॥ तदेव चेष्टयुवने दर्शनात् स्मरणादपि ॥ शब्दसंश्रवणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्र
वर्तते ॥ ४ ॥ सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षो हेतुरुच्यते ॥ आहारसंयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥ ५ ॥ तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्
स्मरणादपि ॥ ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सं प्रवर्तते ॥ ६ ॥ स्नेहो निरंतरं तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ॥ ६ ॥ इति स्तनरोगनिदानम् ॥ ६४ ॥

ति तत्र हर्षो हेतुः सुप्रसन्नमीर्ष्याद्यनभिभूतं मन उच्यते ॥ शुक्रेण सह प्रसृतस्य स्तन्यस्य सादृश्यादेतुं दर्शयन्नाह ॥ आहारेति पूर्वस्तन्यमपि स्त्रिया प्रवर्तते ॥ शुक्रमाहारसंयो
नित्वात् प्रवर्तते ॥ स्तन्यमपि तथा तस्मात् प्रवर्तते ॥ ननु शुक्रमाहारसंयोन्यपि संहर्षात्कारणत्वं प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्र च किं कारणमिच्छाह ॥ तदेवेति तदेव स्तन्यं
शुक्रवत्सं प्रवर्तते अपत्यसंस्पर्शादिकारणचतुष्टयेपि स्नेहो मूलकारणमिति ॥ ६ ॥ तदेव दर्शयन्नाह ॥ स्नेहो निरंतरं तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ॥ अत्रापि चत्वारो हेतवः परमे
ष्टयुवतिस्थानेऽत्रापत्यग्रहणं मूलहेतुः ॥ हर्षस्थाने स्नेहः ॥ प्रसन्नस्थाने निरंतरः ॥ ६ ॥ इत्यातंकदर्पणो स्तनरोगनिदानम् ॥ ६४ ॥

रामः
१६०

मित्यत्र संयुतमिति पाठान्तरम् ३

स्तनाश्रितत्वेन स्तन्यस्य दुष्टिमाह ॥ गुरुभिरनैर्हेतुभूतैर्यदुष्टादोषास्तैः प्रदूषितं धात्र्याः क्षीरं कुमारस्य नानारोगाय कल्पते नानारोगानुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ वातिक
माह ॥ कषायमिति सलिलप्रावि ॥ सलिले यदुद्भवते लाघवात् तत्सलिलप्रावी ॥ सतदुपलक्षणां तेन तनुत्वाद्यर्थं नुक्तं बोध्यं ॥ पैत्रिकमाह ॥ कश्चित् ॥ कथंति कंति
कैपिकदुःशब्दस्य प्रवृत्तिरिति पठेति ॥ पीतराजिमिति ॥ पीतरेखायुक्तं अत्रापि नीललोहिताश्रयज्योबोद्धव्याः ॥ पित्तसंज्ञितमिति ॥ पित्तदुष्टसंज्ञितं संज्ञितं ॥ २ ॥
क्षौद्रिकमाह ॥ कफदुष्टमिति ॥ तोये निमज्जतीति गुरुत्वात् ॥ अत्रापि माधुर्याद्यपि बोध्यं ॥ प्रसन्नस्य नुसाधारणं मधुरपांडुत्वं न दुष्टिरेव ॥ स्तन्यस्य रूपं च शुभ्रमेवो
क्तं ॥ तद्यथा रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ॥ कृत्स्न देहात्तनौ प्राप्य स्तन्यमित्यभिधीयते इति ॥ सांसर्गिकसंनिपातिकावाह ॥ विलिंगमिति सुगमं ॥ ३ ॥

गुरुभिर्विविधैरनैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ॥ क्षीरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥ कषायं सलिलं प्रावि स्तन्यं मारुतदूषितं ॥
कद्वमूलवणं पीतराजिमपि त्रसंज्ञितं ॥ २ ॥ कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सुपिच्छिलं ॥ विलिंगं दृढं जं विद्यात्सर्वलिंगं त्रिदोषजं ॥ ३ ॥
अदुष्टं चोडुनिक्षिप्तमेकी भवति पांडुरं ॥ मधुरं वा विवर्णं च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥ इति स्त्रीरोगनिदानम् ॥ ६५ ॥ वातदुष्टं शिशुः स्तनोपि
वन्वातगदानुराक्षामस्वरः कृशो गः स्याद्विषमूत्रमारुतः ॥ १ ॥ स्त्रियोभिन्नमलो वातः कामलापित्तरोगवान् ॥ तृष्णालुरुक्षसर्वो गः पित्तदुष्टं
पयःपिवन् ॥ २ ॥ कफदुष्टं पिव क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ॥ निद्रादिनो जडः शूनवक्राक्षश्छर्दनभिभूतः ॥ ३ ॥ शिशोस्तीक्ष्णामतीवोचरो दनाश्रये

अविकृतं स्तन्यमाह ॥ अदुष्टमिति ॥ अंडुनिक्षिप्तमेकी भवति सर्वात्मना जलेन सहैकी भवतीति बोध्यं ॥ अविवर्णमिति ॥ अविवर्णमानवातादिदुष्टवर्णं प्रसन्नं प्रकृतिवर्णं ॥ ४ ॥ इत्यातंक
स्वलोनिदानव्याख्यायां स्त्रीरोगनिदानम् ॥ ६५ ॥ ॥ दुष्टस्तन्यं पानसंभवात् स्त्रीरोगानंतरं बालरोगमाह ॥ वातदुष्टमिति सुगमम् ॥ १ ॥ पित्तदुष्टमाह ॥ स्त्रियेति ॥ तृष्णा
लुरुक्षस्तान् ॥ २ ॥ कफदुष्टमाह ॥ कफदुष्टमिति ॥ लालालुलीलावान् ॥ तथा श्लेष्मरोगयुक्तः निद्रादिनः ॥ जडः ॥ अपविद्योगः ॥ शूनवक्राक्षः ॥ सशोफमुखः ॥
यनः ॥ छर्दन इति ॥ स्तन्यवार्तिकम् ॥ ३ ॥ शिशोर्वक्रमक्षमस्थानं गर्तवेदनाज्ञानोपायमाह ॥ शिशोरिति ॥ अनिरोदनेन किंचिद्रोदनेन बालस्य तीक्ष्णं ब्रूवेदनां अतीवो अत्यरुजां

दृढजे दृढं रूपं सर्वजे सर्वजसाम् सू. १

॥ इति स्त्रीरोगनिदानम् ॥ ६५ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१६१

सशिशुर्यदेहदेशं भृशमयं स्पृशेत् यत्र च देहदेशे स्पृशनाक्षमः स्यात् स्पृशेत् न सहते न त्रदेहदेशे वेदनां जानीयात् अस्ति निमीलनान्नेत्रयोः संकोच
नाक्षिरशिपीडां विद्यात् जिह्वेष्टदशनादिभिर्वालस्य दृढिपीडां विद्यात् विंशतिभिर्वाध्मानादिभिश्च कोष्ठैरुजं विद्यात् वसैः गुह्ये च विष्मृत्रयोः
संगेन तथोत्रासेन दिगीक्षणेन च वालस्य रुजं विद्यात् वालानामेव दुष्टस्य पापानां दुर्मेरोगमाह कुक्कूणक इति क्षीरदोषात् कुक्कूणको नाम रोगः शिशु
नामेव वर्त्मनि जायते न महतां पुंसां तथा च वान्तः कुक्कूणकः शिशोरेव दंतो सति निमित्तज इति उल्लिखितं कृणिते निमीलिते नेत्रे यस्माद्दोषादसौ कू

सयं स्पृशेत् भृशं यत्र च स्पृशनाक्षमः तत्र विद्यात् रुजं मूर्द्धिरुजं चास्ति निमीलनात् हृदि जिह्वेष्टदशनश्वासमुष्टिनिपीडने कोष्ठे वि
वंधवमथुस्तनदंशोत्रकुजनैः आध्मानयुष्टनमनजठरोन्मनेरपि वसैः गुह्ये च विष्मृत्रसंगे त्रासदिगीक्षणे कुक्कूणकः क्षीर
दोषाच्छिशुनामेव वर्त्मनि जायते नेत्रे च कंदुरंतं तस्मै नुहुः शिशुः कुर्यात् ललाटाक्षिकूटनासां वधर्षणसंशक्तो नार्कप्रभां
द्रष्टुं न वर्त्मान्मीलनसमः मातुः कुमारो गर्भिण्यास्तन्यं प्रायः पिवन्नपि काशाग्निसादवमथुतं द्राकाश्या रुचिभ्रमे युज्यते कोष्ठ
वृद्ध्या च तमाहः पारिगर्भिकमरोगं परिभवारव्यं च युज्यात् तत्राग्निदीपनमं तालुमांसे कफः कुटं कुरुते तालुकंटकम् तेन तालुप्र
देशस्य निम्नता मूर्द्धि जायते कूणकः लोके कोषस्यावदन्तात् तत्र कुक्कूणके नेत्रे च कंदुयुक्तं जायते तत्रातन्यनं रुवे नुहुरिति पिच्छिलमुति

युक्तं भवतीत्यर्थः ललाटादिमर्दनं कुर्यात् नवर्त्मान्मीलनसम इति नवर्त्मा चालनपटुः पारिगर्भिकमाह मातुरिति कुमारो गर्भिण्या मातुः प्राये
वाहुत्येन स्तन्यं पिवन्नपीति अपिशब्देन अपि वन्नपि काशादिभिस्तथा कोष्ठे दृष्ट्या युज्यते युक्तो भवति तमाहः पारिगर्भिकं मर्द्धि लोके
स्त्वानंतस्यै वनामांतरं परिभवारव्यमिति उपशयेनापितस्य ज्ञानमाह युज्यात् तत्राग्निदीपनमिति तालुकंटकमाह तालुमांस इति कंटकाकारत्वे १६१

न तालुकंटकं किं नाम गतं कारतः ११

विग्धाः सर्वगाग्रथितानीरुजा मुद्रस्तन्निभाः कफवाती पित्ताग्नेया वालानां भ्रजगद्विकेति ४

कंदूयनात्तः क्षिप्रं स्फोट्य वध्वा जायते एकीभूतं वंशधोरंतं विद्यादृढि प्रतनमिति ५

तालुपातमाह तालुपात इति तालुपाता रोगः अभ्यंतरे तालुनः पतने संखशो यत्र रोगः स तथ्या रुद्धात्पानमित्यत्र स्तनस्येति शेषः शरुद्रवं भिन्नपुरीषता
ग्रीवा दुर्धरा ग्रीवायादुःखेन धारणां वमिः स्तन्यस्य वमिः १२ महापद्मनामानम् विसर्पमाह विसर्प इति वस्ति शीर्षज इति वस्तिजः शीर्षजश्च शीर्षः शिरस्तत्र
जातः पद्मवर्ण इति लोहितपद्मवर्ण इत्यर्थः १२ शिखाभ्यां हृदयं यातीति शीर्षजः अत्र पद्मवर्णता मुखतालुनि वस्तिदेशे गुदे च वा शिखोत्रावस्थितविकल्पवच
नः हृदया गुदे यातीति वस्तिजः दुर्धरा हृदयं गत्वा गुदे यातीत्यर्थः अन्यौ द्वौ विकारौ वालानां भवनस्ता वाहः क्षुद्र इति स्त्रिधाः सवर्णोत्पादिना जगद्विका कंदूय
तात्ततः क्षिप्रमित्यादिना हि पूतनेन १३ अन्ये विकाराश्च वालानां भवन्ति तान्तिदेशेनाह ज्वराद्या इति तेन वत् ते ज्वरादयस्ता दृष्टा ज्ञेया इत्यर्थः १४ प्रायेण शो

तालुपातः स्तनदेषः रुद्धात्पानं शरुद्रवं तृडक्षिकं ठास्य रुजा ग्रीवा दुर्धरा वमिः १२ विसर्पस्तु शिशोः प्राणानाशो वस्ति शीर्षजः पद्मवर्णो
महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः १३ शिखाभ्यां हृदयं यातीति हृदयाद्वा गुदे व्रजेत् क्षुद्ररोगे च कथिते अजगद्विहिपूतने १४ ज्वराद्या ध्वयः
सर्वमहतां ये पुरेरिताः बालदेहपिते तद्विज्ञेयाः कुशलेः सदा १५ क्षणा दुर्ध्रजने बालः क्षणा त्रस्यति रोदिति न खैर्दंतैर्दीरयति धात्री
मात्मानमेव च १६ दुर्ध्रनिरीक्षने दंतान्खादेत कृजति जृभते ध्रुवौ क्षिपति दंतौ छंफेनं वमति चासकृत १७ क्षामो निनिशि जाग
र्त्ति श्रुनां गोभिन्नविष्ट्वरः सामशो गितगंधश्च न चाश्रानियथापरा १८ दुर्वलो मलिनां गश्च न रुसं ज्ञोपि जायते सामान्यग्रहजुष्टानोलक्षणं स

चक्षुरिनात्तदग्रहादयो न ववाले चाविशन्ति तपरिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणं विशेषलक्षणं ववाचये तत्र सामान्यलक्षणमाह क्षणादिति स ते ग्रहाः पूजाहेतोर्वालादि
संति यदुक्तं चरको धात्रीनां प्रोक्तं परिदोषचान्तं च चक्षुःसंगलाचारहीनात् क्षिष्टास्त्रास्त्रास्त्रिजां स्त्राडितौ श्रु पूजाहेतोर्हि स्युरेते कुमारगद्विति उद्विजनेति
उद्विग्ने विह्वलो भवति ननु विभेतीत्ययमस्यार्थः त्रस्यतीत्यस्य पुनरुपादानात् कृजनीत्यमक्रनादं करोति १२ ध्रुवौ क्षिपति ध्रुवं गं करोति दंतौ छंफेनं वमति चासकृत
निसं वभते क्षिपति खादति धातुना मनेकार्थत्वात् १३ भिन्नविष्ट्वर इति भिन्नविष्टं भिन्नमलः भिन्नस्वरः स्वरभेदान् सामशो गितगंध इति विसर्गध्वनिश्चाश्रा
नियथापुमेति पूर्ववन्नभक्षयतीत्यर्थः १४ एतत्सर्वं सामान्यग्रहजुष्टानोलक्षणम् १५ मां स पा १

मा. नि.
आ. टी.
१६२

अथ विशेषग्रहं जुष्टानां लक्षणम् । तत्र स्वंदग्रहं हीनलक्षणमाह । सकोति । स्वंदो त्रस्वंदविनोदार्थरुद्रेशस्यो ग्रहो न भगवान् । कार्तिकेयः । एकनेत्रवामस्य दक्षिणस्य
वाखावोऽश्रुत्तिर्भवति प्रभावात् । गात्रस्य स्वावो घर्ममुक्तगात्रतेत्यर्थः । स्पंदनकंपनमिति स्पंदनामनाकचलनं कंपनं । महतावेगेन वेपनं भवतीत्यर्थः । वक्रास्पृशति । वक्र
मुखः रक्तगंधिरित्यनेन सामान्यलक्षणं लक्ष्यमर्थमिति शयार्थं पुनरुक्तं ॥ २० ॥ २१ ॥ स्वंदापस्मारलक्षणमाह । नष्टेति । नष्टं संज्ञासनफेनं वर्ममिति । संज्ञावान्ज्ञानवान् । अ
तिरोदिति । नष्टं संज्ञो मूर्छितः ॥ २२ ॥ शकुनिग्रहलक्षणमाह । स्वस्तेति । स्वस्त्रांगः अंगस्वसनव्यावात् । भयवर्कित इति । भयहेतुर्भयं । भयानकमुच्यते । ततः चकितः
असति भयहेतोः त्रस्यतीत्यर्थः । विहंगगंधिरिति । विहंगस्ये वगंधो यस्य स तथा । उपमानाच्चेति समासान्न इत्युत्पत्त्यः । विहंगशब्देन त्रलवरमासाह । अपक्षिणो गृह्य

रामः
१६०

सुखमंडलिकाग्रस्तलक्षणमाह। पसन्नेति। उद्गतशिराभिर्बाष्पशरीरः। मूत्रगंधश्च। वस्त्रमूत्रगंधः। वस्त्राशी। वज्रभक्षणाशीलः॥ २० ॥ नैगमेयग्रस्तलक्षणमा
ह। छर्दिश्रिति। स्वप्नं लोलास्त्रावः। अथवा घर्मावुस्त्रावः॥ २१ ॥ ग्रहग्रस्तानां साध्यासाध्यालक्षणमाह। प्रस्तब्धश्च। ३०। ३१ ॥ इत्यानेकैर्दृष्टो निदानधारयायां वात
रोमनिदानम्॥ २२ ॥ ॥ पारिदोष्यादिषु निदानमुच्यते। विद्यादेजनकत्वादियेः तच्च द्विविधं। स्थावरं जंगमं च। तद्वैविध्यमाह। स्थावरमिति। मूलाद्यात्मकमिति। आद्ये पथ
मे अदनीयमाद्यमित्यस्येः आद्ये स्थावरं मूलात्मकं मूलादिस्वरूपं। दशाविधं यदुक्तं सुश्रुतेः दशाधिष्ठानमाद्ये स्थाद्वितीये यो उद्गाश्रयमिति। मूले पत्रं फले पुष्पे त्वं
क्षीरं मारं संवचं। निर्यासो धातवश्चैवं च दशमः स्मृत इति। तत्र क्लीतर्काश्च मारकं गुंजां सुवंधगं रीं घाटकं विघुच्छिखाम्बं विजया नीत्यष्टौ मूलविद्यालिं वि

मा. नि.
आ. टी.
१६३

दंष्ट्रविद्या: २

जंगमं तच्च योऽशुद्धिः तच्च यथा। दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रपुरीषकां। शुक्रं लालास्यर्शमुखं सेंदंशं गुदकुत्सितं। अस्थिपित्रं चैव शकं च शवभेदानुयो
डयेति। गुदकुत्सितं पायकृतः कुत्सितशब्दः॥ तच्च दृष्टिनिश्वासविद्योद्दिष्टाः सर्पाः भौमास्तदंष्ट्राविद्याः। माजीरश्चर्मकराद्यादयो दंष्ट्रा नखविद्याः। पित्रं च
टकोडिन्मादयो मूत्रपुरीषविद्याः। सर्पश्चादयो मूषिकाः शुक्रविद्याः॥ दृष्टिकवरटो मत्स्योद्दिष्टिगादयो लालाविद्याः॥ ललास्यर्शविद्यामूत्रशुक्रार्तवमुख

चिपि २

निज्ञातं डां क्लमं दाहं सपाकं लोमहर्षणम्॥ शोफं चैवानि सारं च कुरुते जंगमं विषम्॥ २ ॥
स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दंतहर्षणं गलग्रहम्॥ फेनछर्द्यश्च विश्वासमूर्च्छाश्च कुरुते विषम्॥ ३ ॥

सेंदंशविद्याः। मक्षिकाजलायूकादयो मुखसेंदंशविद्याः। चित्रशीर्षकशतदो रुकसारिकादयो मुखसेंदंशदंष्ट्राविगर्हितगुदपुरीषविद्याः। विषहतास्थिमत्स्यास्थि
प्रभृतयोः स्थिविद्याः। शकुलीमत्स्यादयः पित्रविद्याः। सूक्ष्मजुंडधमरादयः शुक्रविद्याः॥ कीटसर्पदेहोद्यसवः शवविद्याश्च। रुधांच सुश्रुतस्य कल्पस्थाने
विस्तरौ दृष्टव्यः॥ १ ॥ तच्च जंगमविषस्य स्थानान्येन लिख्यमाह॥ निक्षामिति सुगमम्॥ २ ॥ फेनछर्दीति फेनस्य छर्दिरित्यवगम्यते॥ ३ ॥

शोभास्त्वनुक्ता मुखसेंदंशविद्येव गणयितव्याः १

रामः
१६३

प्रयोजयति

अवनीपतेः परिकर्मिणो विषमं वारं वेनीतिनेद्यो विषदाहृणो लक्षणमाह इंगितशस्त्रे अभिप्रायस्त्वकमीहितमिं गितं तत्र ज्ञेयैः वा वाक्यामुखं देवराणीदिभिर्विषदातारं जानीयात् स
तैर्लिङ्गैश्चेति वक्ष्यमाणैः॥ ४ ॥ तान्येव लिङ्गान्याह नदरातीति आत्मीयास्तकर्मजनितव्या मोहान् अपार्थमिति निरर्थकं सेकीर्णं जस्फुटं॥ ५ ॥ हसत्यकस्मादिति अहासहेतोरपि हसति
भयजवा मुसंभूतपर्वयथापनोदायां गुलीः स्फोटयति क्रियांतरकरण सूचनायमर्हो किं विधिरवति वस्तुस्थानोपमीक्षते इति स्वपापकर्मोपलेभयेतामन्यमीक्षते॥ ६ ॥ ध्यामश्चि
दग्धसमवर्णाः वा किं चित्रादिकं छिनत्ति आलभेत् सूशेत् ७ वर्तते विपरीतमिति परिहृत्य वारं वारं प्रपत्ति॥ ८ ॥ मूलदिविद्याणां प्रमादादुपपन्नायां प्रत्येकं लक्षणमाह उद्वेगमिति उद्वे

इंगितशोमनुष्णाणां वा कवेष्टा मुखवैकृतैः॥ जानीयाद्विषदातारमेतैर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥ ४ ॥ नदरातुत्तरं पृष्ठो विवधुर्मोहमेति च॥ अपार्थ
वरुसेकीर्णं भाषते वापि मूढवत्॥ ५ ॥ हसत्यकस्मादास्फोटेदंगुलीर्विलिखेन्मर्हो॥ वेपथुश्चास्य भवति स्वैश्च श्वाभ्यो न्यमीक्षते॥ ६ ॥
विवर्णवक्रो ध्यामश्च नखैः किं चिच्छिनत्त्यपि आलभेदं सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्॥ ७ ॥ निर्यिया मुरपद्धारैर्वीक्षते वपुनः पुनः॥ वर्तते
विपरीतं च विषदाता विवेतनः॥ ८ ॥ उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोहसुखवत्॥ जंभणां वेपनं श्वाभ्यो न्येयं पत्रविषेणानु॥ ९ ॥ सुकशोथः फ
लविषैर्दीहो न्नद्वेषवत्॥ भवेत्सुषुप्तिविषैश्छर्दिता ध्यानं मोहसुखवत्॥ १० ॥ त्वक्सारनिर्यासविषैरुपपुनैर्भवति हि॥ आस्यदौर्गंधपाह
व्यशिरोरुक्कफसंस्त्रवाः॥ ११ ॥ फेनागमः क्षीरविषैर्विद्धेदो गुरुजिह्वा॥ हृत्पीडनं धानुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि॥ १२ ॥ प्रायेण कालघा
तीनि विषाण्येता निनिर्दिशेत्॥ १३ ॥

हृत्पीडनं दंशदिमर्दनवद्ध्यथामूलविषैर्न वविषैरपि॥ पत्रविषलक्षणमाह
योः श्वयधुः प्रपथुविषलक्षणमाह भवेदिति स्पष्टं॥ १० ॥ त्वक्सारनिर्यासविषाणां कार्यमाह त्वक्सारं त्वक्विषैः सारविषैर्निर्यासविषैः पृथक् द्विभि
॥ ११ ॥ क्षीरविषलक्षणमाह फेनेति सुगमं धानुविषमाह छर्दिता धानुविषैर्हरिता लादिकैः॥ १२ ॥ स्यात्कालावधिमाह प्रायेण कालघातीनि कालांतरेण
मारकाणि भवन्तीत्यर्थं कं दविषमपि दंशममिति ती क्षणत्वाद्यवाची विकास्यादिगुणयोगप्रभावाद्वा सद्यस्वमारकम्॥ १३ ॥

अथविषयलिङ्गशब्दहृतस्यलिङ्गमाह सद्यश्चिन्माह सद्यस्तावत्पच्यतेपश्चादपिपुनःपुनः पाकमेति ११ तापोबहिस्तप्तता-सहोःभ्यन्तरेकुर्यादित्यर्थः स्थिधाविहं विषयलिङ्गशब्दहृतमशुभिर्ब्रूया
संचारितविषयलक्षणमाह-लिङ्गानीति सत्तायेवपूर्वी कानि॥ अमित्रैः शत्रुभिः॥ प्रणे शत्रुद्वारे॥ प्रमादात् अनवधानात् तं जातरेविषपीतलक्षणं॥ सवातग्रहधर्मा उरीघयोतिसार्यते केनचु
दमनेचापि विषपीतं तमादिशेदिनि॥ १० ॥ स्थवरमभिधाय जंगमे घृतितीक्ष्णत्वेन सर्पनाह वातेति भोगी फणावान् मंडलीरथांगरूपमंडलमुक्तः राजिलश्चिद्वदीर्घरेखावान् एते
यथाक्रमं वातपित्रकफउक्तयः यतिरेकजान् सर्पान् दर्शयति॥ घांतरादंघ्ररूपिणश्चि-घांतरादंघ्रयोरन्तरंविशेघोयेषुतेतथा॥ यथा फणिनाहृहसर्पेण मण्डलित्या गोतस्यांजा

दंतस्तेडोवाग्रोयस्यचापि पाठः

सद्यक्षतं पच्यते यस्य जंतोः सवेदकं पच्यते चाप्यभीक्ष्णं ॥ कृष्णीभूतं किन्नमस्यार्थप्रतिक्षतात्मा संशीर्यते यस्य चापि ॥ १२ ॥
तृष्णातापो दाहमूर्च्छं च यस्य दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् ॥ लिङ्गान्येता ये वक्तुर्यादमित्रैर्ब्रूयो विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १३ ॥
वातपित्रकफात्मनो भोगि मण्डलिराजिलाः ॥ यथा क्रमं समाख्याता घांतरादंघ्ररूपिणः ॥ १४ ॥ दंशो भोगि कृतः कृष्णः सर्ववा
तविकारकृत् ॥ पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्रविकारवान् ॥ १५ ॥ राजिलोत्थो भवेदंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ॥ पांडु
स्थितो निसां दाहक सर्वश्लेष्मविकारवान् ॥ १६ ॥ अश्वत्थदेवाय तनश्मशानवल्मीकसंभ्रासु चतुष्पथेषु ॥ याम्येव पैत्रे परि वर्ज
नीया असेनरामर्मसु ये च दद्याः ॥ १७ ॥ ताः मंडलितवा गोतसेन फणिनां कृष्णा सर्पिणोः सवमन्येपि जानि संकरादुत्थाः ॥ दंघ्ररूपिणश्चि-घो यो गस्त

कृतमर्थः ॥ १४ ॥ भोगिप्रभृतिभिः कृतदंशेषु वातादीनां लक्षणमाह दंशश्चि-सर्ववातविकारकृदित्यनेनैव कृष्णत्वे सिद्धे साङ्गिरवश्यं भावितक्रियाख्यापनार्थं सवसुत्रवापिपीता
ग्रभिधानं ॥ १५ ॥ राजिलश्चि सुगमम् ॥ १६ ॥ विशिष्टदेशादिदृष्ट्या साधनमाह अश्वत्थेति याम्येवेति भरणाव ॥ दद्याद्वत्त्रपित्रे इति पाठः पैत्रे मद्यां क्रशेनक्षत्रे येवमर्मसु द
द्यास्त्रेपित्याः मर्मस्थितिः शुभघातिषु याम्येवेति चकारेणा दर्शयेयामधामूलकृत्रिकानां ग्रहणं ॥ यदुक्तमय ॥ चैत्या यतनवल्मीकश्मशानेषु चतुष्पथेषु आर्जश्लेष्मामधामूलक

न नीवेति यदित्यादि संपद इति ॥ १८ ॥

दर्शिकराणामिति अश्वत्थादौ विशेषेण दर्शिकराणां विषमाशुकारकं दर्शिकराः फणिनः तद्वत्क्षरं रथांगलो ग नद्वत्स्वस्तिको कुशधारिणः ज्ञेया दर्शिकराः सर्पाः फ
णिनः शी घृणामिनः सर्वाणि चोष्मे विगुणी भवन्तीति उष्ण संयोगे सति सर्वाणि विषाणि स्वरूपतो वैगुणं भजन्ते सर्वाणि चोष्मे विगुणी भवन्तीति पाठे सर्वाण्यप्येवाणि वि
षाण्युष्णकाले हिगुणी भवन्ति हिगुणाशक्तीनि भवन्ति सर्वाणि चोष्मे हिगुणी भवन्तीत्यपरे पठन्ति उर्द्धदेश इत्यर्थः सर्वाणि चोष्मानियथा क्रमेणोति पाठान्तरे अथम
र्थः सर्वाणि भोगमंडलिराजिलविषाणि यथाक्रमेण यथोपदिष्ट क्रमेणोक्ता अश्वत्थादिघ्राशुघातीनि दर्शिकरविषस्य पृथगुपादानं विशेषार्थः अपरेषु येषा
माशुघातित्वं संभवन्ति तानाह अजीर्णीति अजीर्णो न दोषत्रय उ कोपादिविषमाशुघातिपित्ततपपीडिते चितिपित्ततपपीडितयोरो स्यात् बालवृद्धयोरसंपूर्ण
दर्शिकराणां विषमाशुघातिसर्वाणि चोष्मे विगुणी भवन्ति अजीर्णपित्ततपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ॥ १८ ॥ क्षीणोक्षते
मेदिनिकुष्ठजुष्टेरुक्षेव लेगर्भवतीषु चापि शस्त्रक्षते यस्य नरकमेति त्राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ॥ १९ ॥ क्षीताभिरक्षिश्च न रोम
हर्षा विषाभिभूतं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥ जिह्वं मुखं यस्य च केशशालीनासावसा दश्च संकटभंगः कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्तो
स्थिरत्वं स विवर्जनीयः ॥ २१ ॥ क्षीणधातुत्वेन विषवेगा सहत्वात् बुभुक्षि तेति ॥ पित्तवृद्धोष्णदेहत्वात् ॥ २२ ॥ क्षीणोक्षते क्षीणोक्षते
हलगतदुष्टे मेदिनि दोषत्रयकोपात् कुष्ठजुष्टे रक्तादिदोषात् रुक्षे वातकोपात् अवलेवेगा सहत्वात् गर्भवतिषु गर्भेणोक्लिष्टदोषत्वात् एषु
विषमाशुघातिसर्वथावर्जनीयमाह शस्त्रेति राज्योलेखाः लताभिः कयादिभिस्त्याडितेन स संभवन्ति नोद्धलन्ति अत्रकाकायनेषु क्रमः नैतिर
क्षेतात् यस्य लताघाते न राजिकाः न लोमहर्षशीतादिर्वर्जयेत् विषादिर्निति ॥ २० ॥ अपरं वर्ज्यमाह जिलमिति जिलं वक्रम स्तब्धमिति
कार्त्तिकः केशशालः कर्षणात्केशोत्पादः नासावसानः नासायानतत्वं संकटभंगः संकटभंगेन ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्तोः स्थिरत्वं हृदयस्य संभवम् ॥ २१ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१६५

अपरमपिवर्जमाह। वर्तिरिति लालारूपा वर्तिर्यस्य मुखानिर्गच्छति रक्तं स्वेदं हृद्यमधश्चेति मुखनासागुदमेहादिभ्यः शोणितस्यावः। दंष्ट्राभिधानाश्चतुर्दशानि चत्वारि
निशानि चतुरश्रानि निर्देशाः। आमागमविधेरनित्यत्वादा मागमानामभावः॥ २२॥ अन्यमपिवर्जमाह। उन्मत्तमिति उन्मत्तं उन्मादवेतं। ज्वरानि सारादिभिरत्यर्थमुपपुनर्व
हीनस्वरं। वक्तुमसमर्थं। विवरं क्लृप्तवर्णं। सारिखं। नासाभेगादियुक्तं। अवेगिने गमनादिवेगरहितं। विराम उवेगादिरहितमिति कार्त्तिकः॥ २३॥ स्थावरजंगमवि
धमेव जीर्णत्वादिति कारणैर्दृष्टीविषयसंज्ञो लभते। तदाह। जीर्णमिति। विषयौषधिभिरिति। अगदादिभिर्हृतवीर्यं। दावाग्निवातातपशोषितं वेति। दावाग्निवनाग्निः
स्वभावतो वायुणा विप्रहीन इति। स्वभावादेव किमपि विकृतिश्च वायुप्रभृतिषु दशगुणेषु मध्ये एकद्वित्रादिगुणहीनं सत्तद्विषयतो प्राप्नोति॥ २४॥ गुणाहीनत्वा
कार्यसादर्शयति वीर्येति नहीर्यस्यात्यन्तान्न निपातये नमारयति सद्यश्चिरेणा वा कफान्वितमिति कफान्वितं सत्कफेन मदीभूतो ह्यादिगुणान्नमारयति वर्ज्यगणानु

उरुषं

वर्तिर्यनायस्य निरेति वक्ता इत्तं स्वेदं हृद्यमधश्चेत्यस्य। दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्रयस्य तं वापि वैद्यः परिवर्तयेत्॥ २५॥ उन्मत्तमत्यर्थमुपपुनर्वहीनस्वरं चाप्यथ वा
विवरणं। सारिखमत्यर्थमवेगिने वज्रह्यान्नरेतन्न कर्मकुर्यात्॥ २६॥ जीर्णविषयौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा स्वभावतो वायुणा विप्रहीनं वि
षहिद्विषयविषयतामुपैति॥ २७॥ वीर्यात्यभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्ज्यगणानुबंधि॥ तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगंधैरस्य युतः पिपासी॥ २८॥ मूर्च्छा
मदं गद्गदवा गुमी च विवेकमानोरतिमोषु यादा॥ २९॥ आमाशयस्थे कफवातरोगी पकाशयस्थे निलपित्रो गी॥ भवेत्समुद्रस्तशिरोरुहो गोविलूनपक्षसु

बंधीति कफेनाग्नेमीशरीरव्याकात्रश्चिरस्थायी। तेनैरूपेण ये रोषा भवन्ति तादृशं यन्नाह तेनेति तेन गरूपेण विवेकापीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात्। भिन्नशब्दोऽपुरीषवर्णाभ्यां
प्रत्येकं संवध्यते तेन भिन्नवर्णो विवर्यः विगंधैरस्य युतमिति विरुद्धगंधमुखवेत्त्यापुक्तः। विवेकमान इति विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते अस्ति मुखेन लभते॥ ३०॥
स्थानविशेषस्थिते दृष्टीविषये निगविशेषमाह। आमाशयस्थेति कफावृतत्वेन वातकोपे आमाशये तेन कफवातरोगी युक्तः। अनिलपित्रो गीति पकाशये दुष्टवातसंवेधेन प्रत्यासन्नोऽयस्यपि
तस्य कोपः। भवेत्समुद्रस्तशिरोरुहो गेति अंगशब्दात्परं रुहशब्दोऽदृष्ट्याः। तेनायमर्थः समुद्रस्तशिरोरुहो गः॥
रुहः रोमपनितां गकेश इत्यर्थः। तदुक्तमालं वायवैसीदंति केशलोमानि तस्मिन्काशयगत इति विलूनपक्षसु यथा विहंग इति मुंडितपक्षः शकुनिरिव सतस्य काशयगतस्यैव

रामः
१६५

तत्परसादिषु यत्तथोक्ता करोति धातुप्रभवान्विकारमिति यथा सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयाध्यायोक्ता नार्थः। अश्रद्धादीन् करोति कोपं
शीतेत्यादि। कफस्य वधात्। शीतादौ काले शीघ्रं कोपं याति पूर्वश्रुतस्य रूपमिति पूर्वश्रुतं पृथग्विचार्यः॥ ३१॥ तदेव पूर्वस्य माह निवेति। विषेष्टां गात्रशेथिलं हर्ष
रोमहर्षः। अंगमर्दो वेदना विशेषः। सतानि वातकफजानि ततः करोतीति ततः पूर्वरूपादनंतरं अन्नमदाविपाकाविति अन्नमदोन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदोन्नमदः
कार्त्तिकसु अन्नविशेषणमन्नमदमाह। अन्नमदोऽजीर्णमिति गदाधरः। अविपाकोऽन्नस्य पाकाभावः॥ ३२॥ पादकरप्रशोधनमिति पादकरे च प्रकुष्ठं शोफं करोति
मूर्च्छा तथा छर्दिमथानि सारमित्यस्य स्थाने प्रलेपकं छर्दिमथानि सारमिति पाठपठति तत्र प्रलेपकं पिच्छिलं स्वेदप्रवृत्त्या गात्रलिप्तं ज्वरविशेषं वा करोति॥ ३३॥ तदेव ना

स्थितं रसादिषु यत्तथोक्ता करोति धातुप्रभवान्विकारम्॥ कोपं च शीतानि लुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वश्रुतस्य रूपं॥ ३४॥ निशानुरुत्वं च वि
जृभणो च विषेष्टहर्षावथ बांगमर्दः॥ ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मंडलकोठजन्मा॥ ३५॥ मासध्वं पादकरप्रशोफं मूर्च्छा तथा छर्दि
मथानि सारं॥ दृष्टीविषयश्चासत्त्वान्तरं श्रुत्या सृष्टिं जठरस्य चापि॥ ३६॥ उन्मादमन्त्रजनयेन्नथान्यदानाह मन्यस्य पये च भुक्तम् गात्र
यमन्त्रजनयेच्च कुष्ठं तोस्तान्विकारं श्रवणप्रकारम्॥ ३७॥ इति तद्देशकालान्निदिवा स्वप्ने रभीक्षाशः। यस्मात्संक्षयं यद्वा तं स्तस्माद्दृष्टीविषयस्य॥ ३८॥
साधमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोपिने दृष्टीविषयमसाध्यासीत्साहि न सेविनः॥ ३९॥ नाप्रकारं यत्त करोति तन्न साह उन्मादमिति अन्नदृष्टीविषयस्य पये च भु

कर्मिति यत्त करोतीत्यर्थः। तास्तान्विकारमिति विसर्पविस्फोटकादीनां॥ ४०॥ दृष्टीविषयस्य निरुक्तिमाह। इति तद्देशकालान्निदिवा स्वप्ने रभीक्षाशः। पुनः पुनर्धातुद्वयकत्वेन दृ
लः। शीतानि लुर्दिनादि। अन्नं यवनि लज्जलत्यादि अन्नस्योपलक्षणत्वाद्वायव्याया मक्रोधादिभिरपीत्यर्थः। ते दृष्टिने कोपिते अभीक्षाशः। पुनः पुनर्धातुद्वयकत्वेन दृ
ष्टीविषयः॥ ४१॥ इदानीं दृष्टीविषयस्य साध्याप्यप्रत्याख्ये च दर्शयन्नाह साध्यामिति सुगमं कृत्रिमे विषयं द्विविधं। एकं स विद्याविषयसंयोगकृतं कृत्रिमविषयं अपरं निर्विषयकृतं
गरसंज्ञं यदाह वृद्धकाशपः। संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषयमुच्यते। गरः स्यादविषयतत्र स विषयकृत्रिमे मते अन्नवरसायने चरकः। दृष्टा विषयं गरे कृत्रिमे विषय इति आत्मवतः

मूलविषयः

॥ ३२ ॥
पिपासीति

सुप्रसन्नः विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्विषममनुभूय बसिष्ठं कोपयामास गत्वा श्रमपदे किल उपविष्टः स मुनेन सत्यं ललातां चैव विन्दवः जपतः हर्षनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः स्तूनेन तु गोमहर्षेण स्तुतः
धेन्वर्थे संभूते च ततो जानास्ति माधोरा नाना रूपमहाविद्याः तासां मष्टौ कष्टसाध्या वर्यास्तावन्मया वक्ष्यामि ॥ ५ ॥

यस्मै प्रयत्ने २

विस्फोटः ३

मा. नि.
आ. टी.
१६६

सप्तद्वयमपि दर्शयितुमाह। सौभाग्यार्थमिति। स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुपशुतां शत्रुणां प्रेरितां वा सविद्याविद्यजंतूनां स्वेदं रजः चूर्णं। नानागजान्मलान्नानागर
कारकान् अन्नमिश्रितान् ति॥ २२॥ नैरिति सनरः तैः स्वेदोरजः प्रभृतिभिर्हनुभिः पांडुः कृशोऽत्याग्निः स्यात् गरभस्योपजायते इति। एवं अस्य रोगिणा अपाकाजठरावस्थितस्वे
दादिरेव गरः उपजायते अतएव अस्य दशमया मर्मप्रधमनं मर्मव्याधिः। शोथलक्षणांमिति शोथस्य लक्षणां॥ २३॥ जठरमुदरं अन्यस्यैवाधेः। लिङ्गानि दर्शयेदित्यर्थः॥ २४॥
संप्रमित्तानां घोरविषत्वप्रतिपादनार्थं निरुक्ति संख्यावाह यस्मादिति यस्मात्कारणान्मुनेः प्रस्तेदविंद्वौ लूनतृणां प्राप्ताः। तस्मादधूताभाष्यं ते ताल ताः संख्यायां उद्गम
यंतीति इति किल श्रूयते किल इति वार्त्तायां श्रूयते पुराणां तरेषु यत्कामधेनोर्वलात्यरियहेरा विश्वामित्रो नृपतिर्वशिष्ठो कोपयामास तेन प्रकृषितेनांतर्ज्वलदविरदकोपान

लक्षणानि. ३

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानांगजान्मलान् शत्रुप्रयुक्तांश्च गरांश्च यच्छंत्तन्मिश्रितान् ॥ ३३ ॥ तैः स्यात्पांडुः कृशो स्याग्निर्गरश्चास्योपजायते ॥
मर्मप्रक्षमनां ध्यानं हस्तयोश्चोत्थलक्षणं ॥ ३४ ॥ जठरं ग्रहणी दोषो यस्मात्पुंश्च योज्वरः ॥ एवं विधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिंगानि निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
यस्माद्धूनेनृणां प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविंदवः ॥ तस्माद्धूनास्तुभाष्यते सैरग्यानाश्च बोडशः ॥ ३६ ॥ ताभिर्दृष्टे दंशकोऽथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ॥ ज्वरो दाहो
निसारश्च गदाः सुश्रुत्रिदोषजाः ॥ ३७ ॥ पिंडिका विविधाकारमंडलानि महति च ॥ शोफामहो तोमृदवोरक्ताः श्पावाश्च लास्तथा ॥ ३८ ॥

लज्जलिनकूकूनकमिवनुषानलमिववडुपटले अनेकावरणयुक्तं नयनयुगले. वहताभगवानरविरवलोकिताः। ततस्तस्यभुज्जटितरलभयं करललाटतरप्रस्यंदिस्वेद
विहङ्करः प्रचंडतरः प्रत्यासन्नलूनदृगेधेनर्थसंभृतेनिपतितोलूनंअभ्रविनि. तालुयोडशयदाह सुभ्रुताचार्यः। त्रिमंडलानथाश्वेताकपिलापीतिका तथा ॥ लालाम्
त्रिविधारक्ताकर्षणावायुमीस्मृता सौवर्णिकालाजवर्णा जालिन्येकपदीतथा ॥ रुक्माग्निवर्णाकांडाच मालागुण्यष्टमीमतेति ॥ तासामष्टौककुसाध्यावर्ज्यास्तावंमस्य
बहिः ॥ तत्रिमंडलादयोष्टौककुसाध्या सौवर्णिकादयोष्टावसाध्या इत्यर्थः। मतांतरेणोन्यत्रिरन्यथावर्णने अन्येवदंतिभुक्तस्यडुष्टस्यान्नस्यमूर्द्धनात् संभवन्तिविषयो
दायेलनांकीटलक्षणाः। यथास्वधारयंतस्तेलनांकीटास्तुकीर्तिताः ॥ ३२ ॥ तासांसामान्यदंशलक्षणामारुताभिधितिः दंशकोयंदंशदेशोपतिभावइत्यर्थः। प्रवृत्तिः शतमस्येति।

रक्तप्रवर्तन॥ ३०। ३॥

साम्भः
१५५

सर्वलूतानामिति॥ असाध्याष्टविधसौवर्णिकादिलूतानामेतसामान्यलक्षणमिति ज्ञेयम्॥ यत्कृद्दुसाध्याष्टविधत्रिमंडलादिलूतानां ताभिर्दष्टे शिरोदुःखं क
ण्डुर्दाहवेदनाभवंति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिका इति॥ एवं सामान्यलक्षणमभिधाय सौवर्णिकाद्यंतरमेतन् ताभिर्दष्टे दंशकोथइत्यादिकं पठितवान्
श्रुतं माधवकारेण नुष्योडशलूतानां सामान्यलक्षणमेतदित्यभिप्रायेण पठितमिति॥ त्रिमंडलाद्यष्टे द्वयी विद्यास्तासां लक्षणमाह॥ दंशमध्य इति दंशमध्ये

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्देशस्य लक्षणां दंशमधोतु यत्कृष्णं वा जालकावृतम् ॥ ३९ ॥ दग्धाकृतिर्भृशं पाकक्लेदशो
फज्जरात्विनं ॥ दूषीविषाभिर्लूतानि स्रष्टुमिति निर्दिशेत् ॥ ४० ॥ शोफः श्वेतासितारक्तापीतावपि डिक्ता ज्वरः ॥ प्राणांतिको
भवेद्दाहः श्वासहिक्का शिरोग्रहा ॥ ४१ ॥ आदंशात् शोणितं पाण्डुमंडलानि ज्वरो रुचिः ॥ लोमहर्षश्च दाहश्चाप्यासु दूषीवि
षादिने ॥ ४२ ॥ मूर्च्छां गशोथवैवर्ण्यक्लेदमदंशुनिज्वराः ॥ शिरोयुरुत्वं लालास्रक्छर्दिश्चासाध्रमूषिकैः ॥ ४३ ॥

दण्डाकृतिरिति. १

दङ्गं दृष्टं हृष्टं वर्णं किं वा श्यावं श्याववर्णं तथा जालकैरावृते ॥ ४० ॥ दग्धस्येवाकृतिर्यस्य तदेवं । भृशं अतिशयं पाकादिरन्वितं भवेत् । न दृग्-दृषीविद्याभिर्लताभिः कालांतरे
राप्रकोपविद्याभिः । दृष्टमिति दंशं निर्दिशेत् ॥ ४० ॥ सौवर्णिकादयोऽष्टावसाश्वाः प्राणहरास्तान्तक्षरामाह-शोफ इति । नत्र सौवर्णिकादीनां दंशोऽथोदयो भवन्तीत्यर्थः । पिडिकाज्वर
श्च । प्राणांतिकाः प्राणहराः ४१ । दृषीविद्याखुलक्षरामाह-आदंशादिति । आदंशाच्छोणितमित्यत्र गलतीति शेषः ॥ ४२ ॥ प्राणहरमृषकलक्षरामाह-मूर्च्छेति । अंगशोफेति मू
षिकाकारअंगशोफो बोद्धव्यः । यदुक्तमन्यत्र-चीयते ग्रंथिभिश्चांगमाखुशावकसन्निभैरिति । मंदश्रुतिरिति वाधिर्यं । अमेमंदरुचिरिति वर्तते । असाधमृषिकैः । मा
रणात्मकैः ॥ ४३ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१६७

ककलासदृशलक्षणमाह। वर्चसोभेदइति अतिसारः ककटकः। ककलासः॥ ४४॥ वृश्चिकदृशलक्षणमाह। दहतीति। दुर्ध्वं उपरि दृष्टा दधेव याति। पश्चादंशं निपश्चादृष्ट
स्थाने पीडयतीत्यर्थः॥ ४५॥ वृश्चिकदृशासाधलक्षणमाह॥ हृद्गारस नोपहतो नरइति॥ यदा हृदय नासाजिह्वा पद्यातो भवति तदा दृष्टो न साध्यः। मांसैः पतति
रत्यर्थं वेदनात्तोजहात्यसंनित्यमप्यपरोसाध्यः॥ दृष्टो साधैरिति पाठे असाध्यैः सद्यः प्राणा हरैर्वृश्चिकैर्दृष्टो यथोक्तलिङ्गैर्भवति॥ ४६॥ ककलासदृश

श्रीयस्य काहंयः पाठः

हृदादिका परहितो भवति हृन्मनः २

काहंयः शणवत्त्वमंथवानानावर्णात्वमेव च॥ मोहोथ वर्चसोभेदो दृष्टे स्याच्च ककटकैः॥ ४४॥ दहतीति रिवां दौ नु भिनती वोर्धमाशुच॥
वृश्चिकस्य विषं याति पश्चादंशे नुति दृष्टिः॥ ४५॥ दृष्टो साधुस्तु हृद्गारस नोपहतो नरः॥ मांसैः पतति रत्यर्थं वेदनात्तोजहात्यस
न॥ ४६॥ विसर्पः श्वयथुः शूलज्वरश्छर्दि रथापि वा॥ लक्षणं कणा भेदं दृष्टे दंशश्चैव विशीर्यते॥ ४७॥ हृष्टो मोक्षिणिं गे
नस्तद्वलिङ्गो भृशार्तिमान्॥ दृष्टः शीतोदके नेव सिक्ता न्यंगानि मन्यते॥ ४८॥ एकदंष्ट्रादिनः शूनः सरुजः पीतकस्तथा॥ छर्दिर्निद्रा च स
विषैर्मदुर्कैर्दृष्टलक्षणम्॥ ४९॥

क्षणा माह॥ विसर्पइति॥ कणाभः कीटविशेषः॥ विशीर्यते गलति॥ ४७॥ उश्चिठिगदृलिंगमाह॥ हृष्टो मेति उश्चि॥ भृशार्तिमान् १
दिङ्गेन नाम्ना वृश्चिकेन दृष्टः पुमान् हृष्टो मा कंठकितदेहः॥ अन्ये तु काष्ठलो मा पठंति स्तद्वलिङ्गः स्तब्धमेहनः॥ तथा भृशार्ति युक्तः॥ शीतोदके नेवां गानि सिक्ता नि म
न्यते सुभ्रुतेस्त उश्चिठिगश्चि पाठः कीटविशेष आह॥ ४८॥ सविषमण्डूकदृष्टलक्षणमाह॥ एकेति॥ स्वभावादेकया दंष्ट्रया कृतो दंशो भवति॥ ४९॥

रामः
१६७

सविषमण्डूकदृष्टलक्षणमाह॥ मत्स्या इति सुगमं सविषजलौकादृष्टलक्षणमाह॥ कर्पूरिति पूर्वक्रियासंबंधः॥ ५०॥ गृहगोधिकादृष्टलक्षणमाह॥ विदाहमिति गृह
गोधिका ब्राह्मणी तिलोके अन्ये भ्रामरकमाहुः॥ अत्र वक्ष्यमाणालक्षणां कुर्यादिति संबन्धनीयं॥ तेन विदाहादीनां कर्मत्वं कुर्यात् शतपदी दृष्टविषलक्षणमाह॥ दंशे
दंरुजं दाहं कुर्यात् शतपदी करंडी॥ ५१॥ मशकदृष्टलक्षणमाह॥ सुगमं असाध्यमसकक्षतलक्षणमाह॥ असाध्यकीटसदृशमिति असाध्यकीटैः लूतैर्दिभिः कृतं यत्

मत्स्यासु सविषाः कुर्यादंशो फंरुजं तथा॥ कंडुशो यं ज्वरे मूर्च्छा सविषालुजलौकसः॥ ५०॥ विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृह
गोधिका॥ दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदी विषम्॥ ५१॥ कंडुमान् मशकैरीष च्छोफः स्यान्मंदवेदनः॥ असाध्यकीटसदृ
शमसाध्यमशकक्षतम्॥ ५२॥ सद्यः प्रस्त्राविणी श्वावाह मूर्च्छा ज्वरान्विता॥ पिंडिका मक्षिका दंशे तासां तु स्थगिकां सु
हृत्॥ ५३॥ चतुष्पद्भिर्दिपद्भिर्वानखदंतक्षतं तु यत्॥ श्रूयते पच्यते वापि स्ववति ज्वरयत्यपि॥ ५४॥

सनेतत्सदृशं वेदनं तत्समवेदनमित्यर्थः॥ असाध्यमशकक्षतमिति पंचमशकेषु मध्ये पार्वतीयमशकक्षतमसाध्यं॥ सुभ्रुतेषु कृत्वा पार्वतीयैस्तु कीटैश्च प्राणा हरै
स्तुल्यलक्षणां इति॥ ५२॥ मक्षिकादृष्टलक्षणमाह॥ सद्य इति॥ तासां तु सुभ्रुतोक्तानां यस्मां मक्षिकानां मध्ये स्थगिकाख्या मक्षिका॥ असुहृत् प्राणा हरीत्यर्थः॥ ५३॥
चतुःपदद्विपददृष्टलक्षणमाह॥ चतुःपादिरिति चतुःपदाद्याद्यादयः॥ द्विपदवनमानुयादयः॥ तैर्यत्नक्षतं दंतक्षतं च न च्छूयते शोफयुक्तं भवति तथाप्य
ने तथा स्ववति तथा ज्वरयति ज्वरं करोति॥ ५४॥

मा. नि.
आ. टी.
१६८

॥ अत्र केचित् विधाधिकारसामान्यात् आदीनामपि आलानां भालुकां विषयलक्षणं भवति तदाह ॥ अत्रि. आ. ऊ. ऊ. र. भृगालः प्रसिद्धः तस्मिन् ग
शत्रुर्वाप्यविशेषः ॥ चरयति लोके असौ भद्रकः अति लोमशः ॥ अत्रि. अ. लो. के. प्रसिद्धः ॥ आदिशब्दात् त्रिधा दयो हि स्वाः पशवो यास्वाः ॥ आदीनां यदा अनिलो वायुः ॥
श्लेष्मा प्रदुष्टः सन् संज्ञावहाश्रितः संज्ञावाहस्यो तो गतः संज्ञां ॥ सम्यक् ज्ञानं प्रकृतिहरति ॥ ५ ॥ सम्यक् ज्ञानहरणाच्च हीदृशो भवसीत्याह ॥ तदेत्यादि च स्वस्वस्थानं च न युते
लांगूलं बालधिः मेहनं च प्रसस्तशब्दो लो गूलारिभिः प्रत्येकं संवेधनीयः ॥ अतिलालवान् ॥ अतिशयेन लाला स्वावयुक्तः ॥ अयं कवधिरं ध्वनयको वधिरं धो वेपथिः ॥

॥ ॥ श्वभृगालनरश्चर्ष्या आदीनां यदानिलः ॥ श्लेष्मा प्रदुष्टे मुह्यति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥ ५ ॥ तदा प्रस
स्तलंगूलहनुस्कंधो तिलालवान् ॥ अयं कवधिरं ध्वनयको नमभिधावति ॥ ५ ॥ प्रमूढो न्यतमस्तेषां स्वादन्वि परिधावति ॥ तेनो न्य
तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविद्ये गानु ॥ ५ ॥ सुप्रता जायते दंष्ट्रे कृष्णं चातिस्व वत्सक ॥ दिग्धविदुः सलिंगेन प्रायशश्चोप
लक्षितः ॥ ५ ॥ येन चापि भवेदष्टस्य वेष्टो रुते नरः ॥ वज्रशः प्रति कुर्वाणः क्रियाहीनो विपश्यति ॥ ५ ॥ ॥

सलिंगेन विपलितशस्त्रहतीनेन २

अन्योन्यमभिधावति हनुस्कंधस्थाने सनस्कंधश्चिः केचित् यद्वति ॥ ५ ॥ प्रमूढो न्यतमस्तेषां स्वादन्वि परिधावति इत्यत्र उन्नतार्धं केचित् यद्वति ॥ स्वामभ्ये न्यतमः
एकतमः ॥ प्रमूढः सनखा दन्वि विशेषेण परिधावति ॥ तेनेति ॥ ५ ॥ सुप्रेति दिग्धविदुः उपलक्षितः युक्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इदानीं आदि दष्टस्यारिष्टमाह ॥
येनेति ॥ येन दष्टः ॥ तस्य वेष्टो क्रियां रुते शब्दं वज्रशः अनेकवारं प्रति कुर्वाणः ॥ अकुर्वन् क्रियाहिनः ॥ स्वकाये कार्यदिमापाररहितः ॥ ५ ॥ ॥

रामः
१६८

इदानीं परमपरिष्टं निर्दिशन्नाह ॥ दंष्ट्रिणेति ॥ तदंष्ट्रीरूपदर्शनमरिष्टं मरणालक्षणेन समादिशेत् जानीयात् ॥ ६० ॥ अथापरमपरिष्टं निर्दिशन्नाह ॥ तस्यतीति ॥
अकस्माज्जलत्रासहेतुं विना अपिशब्दात् श्रुत्वापि जलत्रासो गजानी या तस्येति संबंधः ॥ रिष्टमित्यादि ॥ तदपि जलत्रासनमपि अरिष्टं मरणो कीर्तितं ॥ एतच्चारि
ष्टदृष्टस्य अत्रार्थे तंत्रांतरे व्याधित्वेन आदिना दष्टस्य श्लेष्मा कुपितः स्वो तो वाही नी धमनीरनुष विषय संज्ञाः नाशमापादयति ॥ ततो नरः स्वच्छा दृष्टा श्रुत्वा च जलं
त्रस्यति ॥ तस्यापि नरिष्टं जानीयादिति ॥ वनदृष्टस्यापि जलत्रासो रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह ॥ अदृष्ट इति ॥ अदृष्टस्यापि जंतोर्हि जलत्रासो भवेद्यदि ॥ तस्यारिष्टं हिभि

दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तदप्येयं पश्यति ॥ अफुचा दर्श विवेवा ॥ तदरिष्टं समादिशेत् ॥ ६० ॥
त्रस्यत्यकस्माद्यो भी क्षां दष्टस्य कापि बाजलं ॥ जलत्रासे तु तं विद्याद्विष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ६१ ॥
अदृष्टो वा जलत्रासी न कथंचन सिद्ध्यति ॥ प्रसुप्तो वो स्थितो वापि स्वस्थस्तो न सिद्ध्यति ॥ ६२ ॥

यजो बुवते विद्यचिंतकाः ॥ जलं विना जलत्रासो जायते श्लेष्मा संचयात् तथा चोक्तम् ॥ बुद्धिस्थाने यदा श्लेष्मा केवलः प्रतिपद्यते ॥ तदा बुद्धौ निरुद्धायां श्लेष्मणा
धिष्ठितो नरः ॥ जायतु प्रोथवात्माने मज्जेत मि वमन्यते ॥ सलिला त्रस्यति तदा जलत्रासे तु तं विदुः ॥ श्लेष्मा घृतं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनं च ॥ आहारस्य विधानेन याव
त्सपकृतिं व्रजेत् ॥ अये जलत्रासः कुपितकफस्य भवतीति रिष्टं न भवति अतएवात्र चिकित्सोपदेशः ॥ दृष्टस्य तुरिष्टमेव तथा स्वस्थस्य जायतो वाजलमंतरेणा
त्रासो रिष्टमेवेति दर्शयन्नाह ॥ प्रसुप्त इति सुगमं ॥ ६२ ॥

मा. नि.
आ. टी.
१६२

अविद्यो नरः कीदृशो भवति तद्विद्युत्तुमाह प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधनुं दधतीति धानवोरसादयो मलादयश्च अन्नाभिकामं भोजनाभिलाषं अन्नाभिका
ममित्यनेन प्रकृतिस्थाभिन्नोक्ता यदाह चरकः प्रायेणोपहताग्रिन्तात्सपित्रमजिसार्यते प्राप्नोति चास्पवेरस्येन चान्नमभिनंदतीति सममूत्रविद्वमिति अक्षीणाननिरिक्त
मूत्रपुरीषं अये सममूत्रविद्वमिति पठति तदायमर्थः समं अविद्वतं मूत्रं जिह्वाचयस्य स तथा एतेन विषयदुष्टा जिह्वारसवेदिनी न भवति मूत्रमपि जिह्वावत् विषय
भावेन विद्वतं भवतीति प्रतिपादयति जिह्वाग्रहरो नैव मूत्रग्रहरो सिद्धे तस्य चरसग्रहरोऽनुगुणात् प्रतिपादनायैव पृथगुपादानम् अनेन श्लोकेन समदोषः समाग्निश्चे

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधनुं मन्त्राभिकामं सममूत्रविद्वं प्रसन्नवर्णं न्दियचित्तं चैष्टं वैद्यो वगच्छेद्विषयं मनुष्यं ६३ इति विषयनिदानं
ज्वरानिसारैश्च हणी चार्त्तजीर्णविस्त्रिकाः सालसाथविलंबी चक्रमिरुक्पांडुकामलाः १ हलीमकरकपिन्नं गजयक्ष्मा उरः
क्षतं कासो हिक्का सहश्वासस्वरभेदस्त्वरोचकः २ छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानात्पयादयः दाहाख्यस्तत उन्मादोपस्मा
रश्चानिलामयः ३ वातरक्तमुरुस्तंभग्रामवातोथभूलरुक् पक्तिभूलमथानाह उदावर्तीथगुल्मरुक् ४
हृदोगोमूत्ररुक्षश्च मूत्राघातस्तथाश्मरी प्रमेहो मधुमेहश्च पिडकाश्च प्रमेहजाः ५

त्यादेः श्लोकस्य सकलस्यार्थो निवेद्यः वैद्यो वगच्छेद्विषयं मनुष्यमिति उक्तलक्षणाः पुरुषो भवति विपरीतलक्षणानुविधानुरः तथाहि प्रवृद्धदोषं प्रकृतिस्थधनुं मननं = रामः
कांक्षं क्षतमूत्रजिह्वं विरुद्धवर्णं न्दियचित्तं चैष्टं वैद्यो वगच्छेत्सर्वविषयं मनुष्यमिति इदं स विषयविषयलक्षणमिति ६३ इत्यानेकदो विषयनिदानं ६० अस्मिन् ग्रंथे = १६२
रोगसंग्रहमाह ज्वरानिसारवित्तियहणश्च तस्य रुक्मिन्जीर्णनिदाने विस्त्रिकादिविलंबिकां ताजेया १। २ पानात्पयादयः पानविभ्रमादयः ३। ४ पिडकाः प्रमेहजाः =

काठा—
गुर्जी—१
वाकुची—१
ताम्रकावीज—१
निकापात्—१
हरी—१
हरिद्रा—१
अमला—१
अमुरी—१
शतावरी—१
वलुकाजश—१
नागवला—१
जेडीमधु—१
ताम्रवाता—१
पुष्प—१
उशीर—१
रसाचंदन—१

गुर्जी—१
निका—३
निफला—३
शुष्क—१
शाल्विनी—१
नेजपात्—१

नेत्ररोगस्य—
हामरिद्रातो—१
हरिद्रातो—१
त्रिफलातो—१
नीरुक्मलतो—१
पिप्लुतातो—१
वंसलोचनतो—१
केसातो—१
सेजपतो—१
नागेश्वतो—१
जेडीमधुलो—१
मिञ्जीतो—२२

उपदेशादिसर्वव्रणानामलमत्युत्तममेतत्—
सालद्युतो—४
पुष्पतो—२
गुर्जीतो—१
शतोष्यतो—१
कमुरीतो—१
धुतो—१
रतत्सर्वमेकीकृत्य निवेद्या
छेन को सेता मेवा यामिकं
धर्षयेत्

उपदेशाजन्मपुत्रागुर्भिउताम्बी—
शत्याम्यातो—१
मेतोष्यतो—१
कमुरीमासा—२
जलेन च शत्रुमासावदीनं अनु
प्राग्गाडकी अथवावात्रीको
काचोदुद

छोटी
ल्लाड
जामफल
पेलकोचकि
आपकोकोरया
रिषकेल

नगनीयो तो धोनगनीयोवारः नगनीयो नक्षत्रकहायोसारः

गयाको छोटी रयाको गन पला पीछी जीवे वाहे दान

मृगमहसंज्ञितो मेथिकाव सनेत्रे समाविहितविभागधुरीको न्दिकेन वराकमितसुगोलं वार्दके नाथपीतं ज्वरविषमवि
कारं नाशयत्येव तारम्

वायुधूलस्मले फोयम् मुसपूर्ववर्गे हिं गुवचा सुंटी ममेसेमं अहि
फेनं बहिं गुगामाई कस्परसेनाह सम्पद्विद्वाने पयेच
वायुधूलविनाशयेत् अनेभूतमेतत्

समाप्तिपत्रसमाप्तिपत्र

गालीमु—१
मरीच—३
गुर्जी—३
पुष्प—४
पुष्पला—१
वंसलोचन—१
शाल्विनी—१
जलेची—१
मीआ—१६

मेदो दोषः रोगः ॥ ६ ॥ उपरंशो मेदो रोगः ॥ त्वगामयः कुट्टरोगः ॥ ७ ॥ सेमां तो मसूरिका भेदः ॥ ८ ॥ शुद्धः शुद्धरोगः ॥ आस्यः सुखं ॥ अन्यसुगमं रुग्निनिश्चयसंग्र

मेदो दोषो दरंशो यो वृद्धिश्च गलगंडकः ॥ गंडमालापचीयं धिरर्बुदश्च पदंततः ॥ ६ ॥ विडधिवर्णशोथश्च दौब्रणौ भग्ननाडिके ॥
भगंदरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥ शीतपित्तमुदरंश्च कोष्ठश्चैवास्त्रपित्तकः ॥ विसर्पश्चैव विस्फोटः सरोमां तो
मसूरिका ॥ ८ ॥ शुद्धास्यकर्णनासाक्षिशिरः स्त्रीवालकामयः ॥ विषं चेत्पयमुद्देशो रुग्निनिश्चयसंग्रहे ॥ ९ ॥ सुभाषितं
यत्र यदस्ति किंचित्तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ॥ विनिश्चये सर्वरुजानराणां यन्माधवेनेंदुकरात्मजेन ॥ १० ॥ यत्कृतं सुकृतं
किंचित्कृत्वेन रुग्निनिश्चयं ॥ सुचक्षुर्जनवस्तेन नित्यमातंक संततिम् ॥ ११ ॥ ॥ इति रोगविनिश्चये माधवनिदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

हे अयं उद्देशः कथनं ॥ इति रोगोद्देशः ॥ २ ॥ अथ ग्रंथकारः स्वप्रामाण्यमाह ॥ सुभाषितमिति द्वाभ्याम् ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ इति श्री वैद्यवाचस्पतिविरचिताने कदम्पेणाख्यामा
धवनिदानटीका समाप्ता ॥ ॥ शुभम् ॥

मंगलाचरणा	प०	पी०	पं०	दोसकरीके व्याधिकास्वतंत्र	प०	पृ०	पं०	वातज्वरकानिदान	पृ०	पृ०	पं०
नानासुनीकावचनउनकेनियोग				ता अरुपरतंत्रता	५	१	१	१ कफपित्तज्वरकानिदान	१६	१	१
संयंत्रकारकथन	१	२	१	व्याधिकाकाल	५	१	२	२ संनिपातज्वरकानिदान	१७	२	१
स्वरूपपूर्वकजाननेकानिदानपंचक	२	२	२	संपूर्णरोगोका निदान	५	२	१	१ करणमूलकानिदान	११	१	१
निदानके परीयपवावकशब्दजाने				रोगोका विनिश्चय	६	१	१	१ आगंतुकी व्याधि	११	२	१
जायपरागरूपद्वयादीक	२	२	१	ज्वरकाउत्पत्त्यआठोप्रकारका	६	२	२	२ जिर्णज्वरकानिदान	१२	१	१
व्याधियोके अव्यक्तअरुव्यक्तजोको				अहारअरुव्यवहारकरिकेआमा				अतरियातिजा रिचउथियज्व	१३	१	१
इलिंगकाकारन	३	१	२	सयकिउनयत्य	७	१	१	१ विषमज्वरकाचिकित्सा	१४	१	१
अव्यक्तरूपोकाविधानसंस्थानअरुव्यंजन				अपसीनेकाअवरोधनेसर्वोंगग्रहण	७	१	२	२ परलेपकज्वरकानिदान	१४	२	१
इलिंगअरुलक्षणअरुव्याधिविपरीय	३	२	१	उसनेदंडूज्वरकालक्षण				२ विषमज्वरकाचिकित्सा	१५	१	१
ओषधअनुअरुव्यवहारस्वरूपपूर्वक				ज्वरकापूर्वरूप	७	२	१	१ संसर्गिकज्वरकानिदान	१५	२	१
जिसेसाध्यहोयउसकाकथन	३	२	२	वातज्वरकानिदान	८	१	१	१ रसज्वररक्तज्वरकानि	१५	२	२
व्याधिकाउपशयकथन	४	२	१	पित्तज्वरकानिदान	८	१	२	२ मासमेजो ज्वरहोतिसकानि	१५	२	३
संप्राप्तकथन	४	२	२	कफज्वरकानिदान	८	२	१	१ मेदामेजो ज्वरहोतिसकानि	१६	१	१
संख्याविकल्पादिअरुआठोज्वरका	४	२	३	वातपित्तकानिदान	९	१		१ अस्थिज्वरकानिदान	१६	१	२

मानि
सुवि
१७०

मज्जागतज्वरकानिदान . . .	प. १६	पृ. १	पं. ३	हिचकीस्वासतृष्णायुक्तसंत	प. १६	पृ. १	पं. १	पंचवाअतिसारकानिदान	प. २१	पृ. २	पं. १
शुक्रज्वरकानिदान . . .	१६	१	४	तज्वरकानिदान . . .	१६	१	१	नानावर्णअतिसारकाल . . .	२१	२	२
वरसानिज्वरकानिदान . . .	१६	२	१	गंभीरज्वरकानिदान . . .	१६	१	२	असाध्यअतिसारकाल . . .	२२	१	१
सितपित्तज्वरकानिदान . . .	१६	२	२	दाहपसिनाअरुभ्रमप्यासकफकुज्जनवैगंध . . .	१६	१	२	सुजनकरीकेयुक्तसर्वांगअतिसार	२२	१	१
परलापकज्वरकानिदान . . .	१७	१	१	इनकरीकेलक्षणवरीकेयुक्तज्वर . . .	१६	२	१	परवाहीककानिदान . . .	२३	१	१
अंतरवेगकालक्षण . . .	१७	२	१	कानिदान . . .	१६	२	२	हिचकिसुलदाहकफइनकरीके . . .	२३	१	१
बहिर्वेगज्वरकानिदान . . .	१७	२	२	ज्वरमुक्तकानिदान . . .	१६	२	२	युक्तप्रवाहकानिदान . . .	२३	१	२
आमज्वरकानिदान . . .	१७	२	३	अतिसारकापूर्वरूप . . .	२०	१	१	अतिसारमुक्तकालक्षण . . .	२३	१	३
सोधनअरुसमकथन . . .	१७	२	४	प्रकारअतिसारकालक्षण . . .	२०	२	२	इतिअतिसारनिदानसमाप्तम् . . .	२३	१	४
पञ्चमानज्वरकालक्षण . . .	१८	१	१	वाताअतिसारकालक्षण . . .	२०	२	२	संग्रहणीकापूर्वरूप . . .	२३	१	४
निरामज्वरकालक्षण . . .	१८	१	२	पित्ताअतिसारकालक्षण . . .	२१	१	२	संग्रहणीआमकानिदान . . .	२३	२	१
केसीमंतकृतज्वरकानिदान . . .	१८	२	१	कफाअतिसारलक्षण . . .	२१	१	३	संग्रहणीकापूर्वरूप . . .	२३	२	२
गंभीरज्वरकानिदान . . .	१८	२	२	रक्तताअतिसारकालक्षण . . .	२१	१	४	संग्रहणीकानिदान . . .	२४	१	१
सिसर्तादिकज्वरकानिदान . . .	१८	२	३	छटवाआमअतिसारकानि . . .	२१	१					

राम
१७०

वातसंग्रहणीकानिदान . . .	प. २४	पृ. २	पं. १	वातपित्तकानिदान . . .	प. २४	पृ. २	पं. १	चिंतासोकभयकानिदान . . .	प. ३१	पृ. २	पं. २
पित्तसंग्रहणीकानिदान . . .	२४	२	२	गुदाकेवाहरकानिदान . . .	२४	१	१	मृरुकापरलापकानिदान . . .	३२	१	१
कफसंग्रहणीकानिदान . . .	२४	२	३	सूक्ष्मपूर्वकसाध्यकानिदान . . .	२४	१	२	शोतरसकानिदान . . .	३२	१	२
असाध्यसंग्रहणीकानिदान . . .	२५	१	१	हृल्लववासिरकानिदान . . .	२४	१	३	गूमशितरसकानिदान . . .	३२	१	३
असकपूर्वरूप . . .	२५	२	१	तीनीदासकरीकेजोबवासीरकानि . . .	२४	१	४	अल्पकस्यअजिर्णकानि . . .	३२	१	२
छप्रकारकेअप्रसन्निरूपनपूर्व . . .	२५	२	२	रुजविष्टीअतिसारभूलकानिदान . . .	२४	२	१	आवौकानिदान . . .	३२	२	१
वादीववासीरकानिदान . . .	२५	२	३	अतिसारकापूर्वरूप . . .	३०	१	१	असाध्यजोसितरसहोतिसकानि . . .	३३	२	१
पित्तकरीकेबवासिरकानिदान . . .	२६	१	१	मंदग्रीतिक्षणकानिदान . . .	३०	२	१	अजिर्णअहारकालक्षण . . .	३३	२	२
कफयुक्तबवासीरकालक्षण . . .	२६	१	२	जो वायुकरीकेआवौजरीजायनि . . .	३१	१	१	सितरसमेजोउपद्रवपाचहोतेहै . . .	३३	२	३
रुदोषयुक्तबवासीरकालक्षण . . .	२६	१	३	सकानिदान . . .	३१	१	१	अहारकेवैसम्पतेमनूष्योकाअजि . . .	३३	२	४
मसौकेत्रणनिरूपण . . .	२६	२	१	कफपित्तकरीकेअजिर्णहोउ . . .	३१	१	३	र्णकानिदान . . .	३३	२	४
असाध्यप्रटीजोमशेस्याज्यउसकानि . . .	२७	१	१	रसकेशेषकरीकेहोतिसकानि . . .	३१	१	४	इतिअजिर्णनिदानम् . . .	३३	२	४
गुदाकेअस्थायेहोउ . नि . . .	२७	१	२	छटवाअजिर्णकानिदान . . .	३१	१	५	कृमीयोकालक्षण . . .	३४	१	१
सहजाववाशिरकानिदान . . .	२७	२	१	अत्यंतजोजलकेपिअनेकानि . . .	३१	१	१	विसप्रकारकेकृमहोतेहैति . नि . . .	३४	१	१
रक्तविष्टिकानिदान . . .	२८	१	१	दरसाअरुभयकानिदान . . .	३१	२	१	ज्वरपूर्वकृमकानिदान . . .	३४	२	१

मं.नि. सूची १७१	उदरमे कृमीकानिदान	प. ३५	पृ. १	पं. १	उरसतकानिदान	प. ४३	पृ. २	पं. १	हृदि रोगकानिदान	प. ५०	पृ. १	पं. १
	इति कृमीनिदानम्	३५	१		राज्यक्षमाकानिदान	४४	१		हृदि रोगकानिदान	५०	२	१
	पांडुरोगकापूर्वरूप	३५	२	१	कांशकापूरुवरूप	४४	१	१	इति हृदि रोगनिदानसमाप्तं	५१	२	१
	पांडुरोगकानिदान	३५	२	२	कांशरोगकानिदान	४४	२	१	तृप्ता रोगकापूर्वरूप	५२	१	१
	पित्तघटीकानिदान	३६	१	१	क्षएपूर्वकाकाशकापूर्वरूप	४५	१	१	तृप्ता रोगकानिदान	५२	२	१
	कुंभकामलाकानिदान	३७	२	१	क्षएपूर्वकानिदान	४५	२	१	मुर्छी रोगकापूर्वरूप	५३	१	४
	हलितकरोगकानिदान	३७	२	२	हिचुक्किापूर्वरूप	४५	२	२	मुर्छी रोगकानिदान	५३	२	
	इति पांडुरोगनिदानम्				हिचुक्किा निदान	४६	१	१	पीतसंबंधिकानिदान	५३	२	३
	रक्तपित्तकापूर्वरूप	३८	१	१	स्वासरोगकापूर्वरूप	४७	१	१	कफसंबंधिमुर्छीकानिदान	५४	१	१
	रक्तपित्तकानिदान	३८	२	१	स्वासरोगकानिदान	४७	२	१	पित्तसंबंधिकानिदान	५४	१	१
	इति रक्तपित्तनिदानम्				स्वरभेदकापूर्वरूप	४८	१	१	निमोदोषसंबंधिमुर्छीकानि०	५४	१	३
	क्षएरोगकापूर्वरूप	४०	१	१	स्वरभेदकानिदान	४८	२	१	रक्तसंबंधिमुर्छीकानिदान	५४	२	१
	क्षएरोगकानिदान	४१	२	१	इति स्वरभेदनिदानसमाप्तम्				विषमसंबंधीमुर्छीकानि०	५५	१	१
	असाध्यक्षएकानिदान	४२	१	१	अरुचिरोगकापूर्वरूप	४९	२	१	मद्यसंबंधिमुर्छीकानि०	५५	१	२
	उरसतकापूर्वरूप	४३	१	१	अरुचिरोगकानिदान	४९	२	२	नंद्राहारोगकाधिनि० पु०	५५	२	१

तंद्राहकानिदान	प. ५५	पृ. २	पं. २	भुतीउनमादीकानिदान	प. ६२	पृ. १	पं. ४	धनुषवायुकानिदान	प. ६५	पृ. २	पं. २
मद्यकानीदान	५७	१	१	देवउनमादीकानिदान	६२	२	१	अमर्तनक्वायूकानिदान	६५	२	३
परममकापूर्वरूप	५७	१	२	पीसावो नमादीकानिदान	६३	१	१	अपतानकवायुकानिदान	७०	१	१
परमदकानिदान	५८	२	१	नागोदमादीकानिदान	६३	१	२	हंडकयतानकवायुकानिदान	७०	१	२
मदस्येयकापूर्वरूप	५८	२	२	राक्षसनमादीकानिदान	६३	१	३	अतद्रवायुकानिदान	७०	१	३
मदस्यायकानिदान	५९	१	१	पित्तुवउदमादीकानिदानसमाप्तं				वायुयामवायुकानिदान	७०	२	१
दाहरोगकापूर्वरूप	५९	२	१	त्रयसमरीरोगचारप्रकारका	६५	२	१	अ-इ-वायुकानिदान	७१	१	१
दाहरोगकानिदान	५९	२	३	पित्तवातकरीकेअमारकानि०	६५	२	२	अर्द्धी-कानिदान	७१	१	३
उनमादरोगकापूर्वरूप	६०	१	१	पित्तकरीकेअपसमारप्रदीतीकानि०	६५	२	३	हनुसंभवायुकानिदान	७१	२	१
वातसं-बंधीकानिदान	६०	२	१	कफकरीकेअपसमाररोगकानि०	६५	२	४	जिह्व-स्तंभवायुकानि०	७२	१	१
वातसंबंधीकाउनमादकानि०	६१	१	१	तीनोदोषकरीकेअपसमाररोगकानि०	६६	१	१	जिह्वाअस्तंभवायुकानि०	७२	१	२
पित्तसंबंधीउनमादकानिदान	६१	२	१	वातकाउतपत्यवातकापूर्वरूप	६७	१	१	तृदोषवायुकानिदान	७२	१	३
कफसंबंधीउनमादकानिदान	६१	२	२	अरुर्द्धीगकानिदान	६७	१	२	चिस्वंधिवायुकानिदान	७२	२	१
सन्निपातसंबंधीउनमादीकानि०	६२	२	३	सर्वाङ्ग-वातकानिदान	६७	१	३	कुरुचवायुकानिदान	७२	२	२
मानसिकउनमादीकानिदान	६२	१	१	अक्षयकावायुकानिदान	६८	२	१	पादहरषवायुकानिदान	७२	२	४

मा. नि
सूचि
१७२

तुनिवायुकापूर्वरूपवेनि०	७३	१	१ पांचवासनियतकरीकेसोअसाध्य	७३	१	इतीउदावर्तसमाप्त	७३	१	१
आधमानवायुकानिदान	७३	२	१ इतिवातरक्तनिदानम्	७३	२	अनाहकापूर्वरूप	७३	१	१
प्रत्याथकनवायुकानिदान	७३	२	२ उरुषंभकापूर्वरूप	७३	२	१ हृदयरोगकापूर्वरूप	७३	१	१
प्रत्याष्टिलापलमकानिदान	७३	२	३ उरुषतभकानिदान	७३	२	१ हृदयसेगकानिदान	७३	२	१
सर्वांगकफवायुकानिदान	७३	२	४ आवांवातकापूर्वरूप	७३	२	३ हृदयरोगकानिदानम्	७३	२	१
वातस्वसिकानिदान	७३	२	५ आव वातरीगकानिदान	७३	१	१ मूत्रकृक्कापूर्वरूप	७३	२	४
उदुचातकानिदान	७३	२	६ दंडआवंवातकानिदान	७३	१	२ मूत्रकृक्कानिदान	७३	१	१
वातरीगनिदानसमाप्तम्			इतिआवंरोगनिदानसमाप्तम्			इतिमूत्रकृक्कनिदानसमाप्तम्	७३	२	४
वातरक्तकापूर्वरूप	७४	२	१ शूलजोहैसीआठप्रकारका	७३	२	२ मूत्रचाततहैप्रकारकापूर्वरूप	७३	१	१
वातरक्तकानिदान	७४		आठप्रकारकाशूलहैनिनका			मूत्रधातकानिदानम्			
जोवातरक्तहैसीपाचप्रकारके			पूर्वरूप	७३	२	३ असमरीकापूर्वरूप	७३	२	१
वानकरीके			भिन्नभिन्नइनआठप्रकारकानि०	७३	१	१ असमरीकानिदान	७३	१	१
दुर्गमितकरीके			शूलकानिदान	७३	१	१ नेहकापूर्वरूप	७३	२	१
निसएककरीके			उदावर्तकापूर्वरूप	७३	१	१ मोहजोहैसी विसप्रकारका	७३	२	२
चौयातिनोदोषप्रकारके			उदावर्तकानिदान	७३	२	१ देशकफसंबंधी			

राम
१७२

वारवातसमबंधी	७३	१	गलगंडमासाकानिदान	१०१	१	विस्फोटकरोगकापूर्वरूप	१०१	१	१
सातविसकयानहकापूर्वरूप	७३	२	१ वटिकापूर्वरूप	१०३	२	३ विस्फोटकरोगकानिदान	१०३	२	१
येदुका निदान	७३	२	२ वटिकानिदान	१०४	२	१ मसरीकापूर्वरूप	१०४	२	१
प्रमेहसंबंधीपीडीका निदान	७३	२	१ इतिवटिनिदानम्	१०४	१	१ रुशिकाकापूर्वरूप	१०४	१	१
प्रमेहपिडीके	७३	२	४ सीथव्रणकापूर्वरूप	१०६	२	१ रूपप्रव निदान	१०६	१	१
पितप्रमेहपिडीका निदानम्			सीथव्रणकानिदान	१०७	२	१ गुद भंशकापूर्वरूपओनि०	१०७	२	१
मेदरुदुका	७३	१	३ सद्यव्रणकानिदान	१०९	२	१ देहदेहनकापूर्वरूप	१०९	१	१
मेदरुदुका	७३	२	१ नाडिव्रणकानिदान	११२	१	१ रूपओनिदान	११२	१	१
उदररोगका	७३	२	१ भगंदररोगकानिदान	११४	२	१ जिह्वारोगकापूर्वरूपवेनि०	११४	२	१
उदररोगकानिदान	७३	२	२ उपदसकापूर्वरूप	११४	१	१ गरोहिणीरोगकापूर्वरूपनि०	११४	१	१
सोथकापूर्वरूप	७३	१	१ उपदसकानिदान	११४	२	१ अंतरगलरोगकापूर्वरूपनि०	११४	२	१
सोथका निदान	७३	२	३ शूलदोषकापूर्वरूप	११६	१	१ मुषरोगकापूर्वरूपनि०	११६	१	१
अंडवटिकापूर्वरूप	१००	१	१ शूलदोषकानिदान	११६	२	१ कर्णरोगकापूर्वरूपनि०	११६	२	१
अंडवटिकानिदान	१००	२	१ कुष्ठरोगकापूर्वरूप	११८	१	१ नाशिरोगकापूर्वरूपनि०	११८	२	१
गलगंडरोगकापूर्वरूप	१०१	१	१ विसर्परोगकापूर्वरूप	१२२	२	१ पित्तसरोगकापूर्वरूपनि०	११८	२	१

मा.नि. रुचि १७३	परतीस्यारोगकापूर्व.नि. .	प. १. १.	द्विपटलरोगनिदानम् .	प. १. १.	प. १. १.	बालरोगकापूर्व.नि. .	प. १. १.	प. १. १.
	इतिनाशरोगनिदान .	-	- मस्तकरोगकापूर्व.नि. .	१५५ १	२	विषरोगकापूर्व.नि. .	१६३ २	१
	नेत्ररोगकापूर्व.नि. .	१४५ २	१ स्त्रिकाग्र दुरोगकापूर्व.नि. .	१५६ २	१	स्त्रिकरोगकापूर्व.नि. .	१६५ २	१
	नेत्रकेपटलसंवधीकापूर्व.नि. .	१४७ २	१ मृदुगोर्मेकापूर्व.नि. .	१५८ २	१	अतिविसरोगकापूर्व.नि. .	१६६ १	१
	गंभिरदृष्टिकापूर्व.निदान .	१५१ १	१ सुतिकरोगकातिदान .	१५९ २	१	इतिरोगउद्देशह .	-	-
	कुटिकाका निदान .	१५२ २	१ इतिस्त्रिरोगनिदानम् .	-	-	इतिरुचिपत्रसमाप्त	-	-
	श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेमहाराशिवालेचाटवादसाहगंजमेआनंदवनछायाखानेमेअनन्तरामअमरवालेकेदुहापोथीमाधोनिदान							
	आतंकदर्पणटिकाछायागया लिखाविश्वनाथभट्ट छापनेवालेठाकुरकारिगह जिसकोलेनाहोचंदनीचौकमे बालकीसुनकेपासमि							
	लेगी संवत् १९२४ मीति भाद्रपदवदी ७ वारसुदुवार केग्रंथसमाप्तभया							
				राम	॥	राम		॥

अथयज्ञानायनिर्णयसाह. भुवनेश्रीमहालक्ष्मीः पूर्वाम्नायप्रगोचराः. त्रिपरात्रिपरावालाविशालाक्ष्यन्तपूर्णाका. दक्षवक्त्रेणदेवेशिमयाद्यापिप्रजप्यते. वगलाचैवमातंगीमिदलक्ष्मीरुन्धती. आम्नायापश्चिमाख्यास्तुतद्वक्त्रेणप्रजप्यते. ताराछिन्नापिशोचीचधुम्नाचोत्तरगोचराः. कालिकाभेदसहिताऊर्ध्वाम्नायप्रगोचराः. उपविद्याचपातालविद्याम्नायः प्रकीर्तिताः. अयमाम्नायसंदेहोरहस्यातिरहस्यकृत. केवलकालिकायाचयज्ञानायमहेश्वरि.
आद्याकालीकृष्णरूपातारिणीराघवस्तथा. सोडशीपर्वुरामश्चभुवनेश्वरिवामनः. १ भैरवीचवराहश्चछिन्नमस्ताचकछपः. मातंगीबोद्धरूपश्चमहालक्ष्मीर्दृष्टिहकः. २ कल्किर्धुमावतीज्ञेयावगलामत्सरूपकः.

देविमायेनिदानसमाप्तम्

क	प्र	उ	अ
र	म	अ	अ
न	ज	ध	वि
आ	अ	श	त्वा
पु	वि	रू	वि
ति	स्वा	उ	ह
अ	चि	ते	उ
म	ह	अ	रू
रू	उ	म	अ

अ
म
ह
र
न
आ
पु
ति
अ

ज्येष्ठ आर्द्रा पुनं फल्गु श. पूर्वा अं